Kövér György

A PESTI CITY ÖRÖKSÉGE

Banktörténeti tanulmányok

Budapest, 2012

Megjelent a Közép-Európai Brókerképző Alapítvány támogatásával

Közép-európai
Brókerképző
Alapítvány
www.brokerkepzo.hu

A borítón látható kép

A régi tőzsdeépület (Lloyd-palota)
Klösz György, 1890-es évek
BFL XI.916/538

A borítót tervezte
ÁRMAY SZABÓ ÁDÁM

Olvasószerkesztő
JUNG ESZTER

Technikai szerkesztő
DEMETER GYÖRGYI

Kövér György

A pesti City öröksége

Banktörténeti tanulmányok

Budapest 2012

Gajáry István
emlékének

VÁROSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

TARTALOM

ELŐSZÓ

Több kiemelkedő, iskolateremtő történészünk életművében játszik kiemelt szerepet Budapest történetének kutatása. A Fővárosi Levéltár gyűjteményes kötetekben kívánja az érdeklődők rendelkezésére bocsátani az ilyen tárgyú, folyóiratokban, tanulmány- és konferenciakötetekben elszórtan megjelent munkáikat. Jóval többek ezek, mint a szakmában közkézen forgó monográfiák és kézikönyvek előmunkálatai és melléktermékei. Nehézkes hozzáférhetőségük azonban már önmagában is gátja annak, hogy kifejtsék a jelentőségükhöz méltó hatást. Tapasztalataink szerint nincs egyetlen hazai könyvtár sem, ahol hiánytalanul meglennének. Némelyikük pedig olyan kis példányszámú, vagy éppen Magyarországra csak esetlegesen eljutó külföldi kiadványban jelent meg, hogy megismerésükre eddig csak az elszánt, külön utánajárást is vállaló olvasónak volt módja. Ennél is fontosabb indoka vállalkozásunknak, hogy az írások egybeszerkesztve, együtt olvasva többet és mást is mondanak, mint eredeti környezetükben. Olvasóinkat pedig külön élménnyel kecsegteti, hogy figyelemmel kísérhetik az eredmények egymásra épülését, a nézőpontok változását, a szemlélet gazdagodását egy-egy kutatói pálya során.

Budapest Főváros Levéltára a Várostörténeti Tanulmányok sorozat mintegy alsorozataként eddig Bácskai Vera városokkal és polgárokkal foglalkozó dolgozatait, Faragó Tamás Pest-Buda és környéke népességét és társadalmát tárgyaló tanulmányait, továbbá Kubinyi András kimondottan a főváros középkori történetét bemutató legfontosabb írásait jelentett meg.

Jelen kötetben Kövér György több évtizedes kutatásai során különböző konferenciákra készült (magyarul csak részben publikált) előadásait, műhelytanulmányait, kiadatlan maradt kéziratait gyűjtöttük egybe. Azt reméljük, hogy ezáltal áttekinthetővé válnak Kövér tanár úr egyik legfontosabb kutatási területének alapkérdései, úgymint az intézmények (a magánbankházaktól a részvénytársasági nagybankokon és jegybankügyön keresztül a nemzetközi konzorciumokig) és a kulcsszereplők (a nevezetes bankárok portréjától a személyzeti politika kialakulásáig).

Kelt Budapesten, 2012 decemberében

Á. Varga László

Bevezetés

A MAGYAR BANKTÖRTÉNET-ÍRÁS HELYZETE ÉS HAGYOMÁNYAI*

A magyar banktörténeti munkák születésénél a 19. század végén az alkalmi *megbízások* uralkodtak. Így történt ez akár az egész „ágazat", akár egyetlen „banküzem" történetéről volt szó. Először az 1885-ös országos kiállítás adott ösztönzést arra, hogy egy fiatal statisztikussal a pénzintézetek történeti fejlődését összefoglaltassák.[1] Hasonló volt a konstrukció, amikor az alapítás (többnyire ötvenéves) jubileuma alkalmából bízott meg valamely pénzintézet vezetése valakit a bank történetének megírásával. Ez a valaki lehetett neves gazdasági *újságíró* (mellesleg az országgyűlési gyorsíró-iroda főnöke), aki vasúttörténeti munkával is felhívta magára a figyelmet.[2] *Lehetett egyetemi magántanár*, aki hamarosan az Akadémia tagja is lett,[3] vagy később már a bank *ügyvezető igazgatója*, maga is rendkívüli egyetemi tanár, volt országgyűlési képviselő és neves publicista.[4] Az is előfordult, hogy a bank már nyugalomba vonult vezetője írta meg belső használatra a Bank történetét, ám ez kéziratban maradt.[5]

A dualizmus korában azért olyan munkáról is tudunk, amely az Akadémia által kiírt *pályázaton* nyert díjat és így jelent meg. Az anyagi fedezet azonban ekkor is a bankszférából származott, ám a neves bankár díjat alapított a pénzügyi kultúra fejlesztésére és az Akadémiára ruházta annak odaítélését.[6] A századfordulón egyébként sorozatban születtek a vidéki városok takarékpénztárainak történetét bemutató jubiláris munkák is.

A megbízásos viszony nem korlátozta a szerzői autonómiát. Mint a Kereskedelmi Bank történetének bevezetője kiemeli: *„az írói szabadság fenntartása mellett, de egyszersmind az író egyéni felelősségének terhe alatt"* szólították fel a „szerkesztésre" Pólyát. Fenyvessy is öntudatosan hangoztatta előszavában: *„ítéletemet, az igazgatóságnak legkisebb irányzása nélkül, függetlenül, a részletek lelkiismeretes latolásával ... alkottam meg".*

Annak a korszaka, hogy a banktörténet *egyetemi téma* lehessen, csak a 20. század húszas-harmincas éveiben jött el. Az így készült munkáknak csak egy része jelenhetett

---

* Az írás eredeti változata előadásként hangzott el a Vas Megyei Levéltári Napok keretében, 1995 áprilisában, Szombathelyen.

1 VARGHA, 1885; VARGHA, 1896.

2 FENYVESSY, 1890.

3 PÓLYA, 1892.

4 HEGEDŰS, 1917.

5 CSENGERY LÓRÁNT: A Magyar Földhitelintézet története é. n. (kézirat). MOL Z 119 A Magyar Földhitelintézet iratai. Titkársági iratok.

6 PÓLYA, 1895.

meg a kor szokása szerint, de mégis alkotó része lett a szakmai kommunikációnak. Szádeczky-Kardoss Tibor műve, a Műegyetem közgazdasági karán, Laky Dezső inspirációjára született,[7] Kelemen József könyve egyenesen *„Heller Farkas kívánságára"*.[8] Kiváló munkák maradtak gépiratban is.[9] Nem célunk és feladatunk a banktörténet teljes historiográfiáját összeállítani, csak utalni kívántunk arra, hogy milyen keretben készültek a hajdani monográfiák.[10] (A korai jubiláris kötetek szerzői külön hangsúlyozzák, hogy monográfia írására vállalkoztak.)

Milyen *forrásanyagon* alapultak ezek a tanulmányok? Volt, amelyik statisztikai adatgyűjtésen, a nyomtatott alapszabályokon és üzleti jelentéseken, az iparkamara jelentésein és egy bankelnök sajátkezű banktörténeti följegyzésein (Vargha). Volt, akinek az igazgatóság *„az egész levéltárat rendelkezésre bocsátotta"*, és adatokhoz juthatott az üzleti könyvekből is (Fenyvessy). Ha jól értjük a finom megkülönböztetést, az illető az ún. történeti „okmánytárhoz" kapott bebocsátást, az üzleti könyvekből csak a banktisztviselők által preparált számokkal ismerkedhetett meg. De volt, aki az akkori országos levéltár és a budapesti kamara okmányait is használni tudta (Pólya). A jubiláris írásoknál is elengedhetetlen követelmény volt tehát az eredeti források tanulmányozása, természetesen csak úgy, hogy a banktitok ne sérüljön. Bizonyára nem véletlen, hogy az utolsó összefoglaló magyar banktörténet szerzője a Pénzintézeti Központ egyik munkatársa volt.[11]

A bankok államosításával a még meglévő anyag számottevő része állami levéltárakba került, bár igen nagymértékű volt az anyagok pusztulása is. A nyugati viszonyokhoz képest szinte páratlan lehetőség nyílt az eddig hozzáférhetetlen források tanulmányozására (valószínűleg ez lehetett volna az államosítás legnagyobb előnye), azonban többnyire csak a „finánctőke leleplezésére" került sor. A „szakmai fejlődés kontinuitása" ezen a téren is megszakadt. Talán egyedül az utolsó szisztematikus banküzemtan szerzője próbálta meg tudását történeti anyagon még egyszer érvényesíteni, de az első kísérletet mindenképpen sikeresebbnek kell minősítenünk.[12]

A kontinuitás megszakadásának igazi hátránya azonban abban jelentkezett, hogy a nemzetközi gazdaságtörténetben a hatvanas évektől önálló diszciplínává váló banktörténet megszületésére a szakma megkésve tudott reagálni. A banktörténet ebben az időszakban lépett ki a „hagiografikusnak" nevezett korszakból és olyan tudományszakká vált, amely egyszerre vállalkozott a gazdaságtörténet számára tematikus kérdések megfogalmazására, ugyanakkor a „business history" követelményeinek megfelelően

---

7 SZÁDECZKY-KARDOSS, 1928.
8 KELEMEN, 1938.
9 Gépelt disszertációk a BKE könyvtárában: SIFTÁR, 1927; RÁCZ, 1933.
10 A magyar gazdaság- és társadalomtörténet historiográfiájára ld. BERLÁSZ, 1943.
11 JIRKOVSKY, 1945.
12 SZÁSZ ANTAL, 1947. Vö. SZÁSZ ANTAL, 1961.

a makrogazdasági problémákhoz illeszkedő vállalattörténeti elemzések elvégzésére.[13] Kelet-Európában természetesen vezetett „királyi út” a hagyományos gazdaságtörténet felől is a hitelrendszerek történetéhez.[14] Szűkebb értelemben vett banktörténeti tanulmányok azonban a nyolcvanas évektől jelentek meg nálunk, főként a külföldi szakirodalom ösztönzése nyomán.[15] Hogy ez a fejlődés mennyire nem a hazai „gyökerekből” táplálkozott, egy személyes emlékemmel támasztom alá. Az 1985 őszén elkészült Közgazdasági Szemle tanulmányom akkor már pénzügy-professzor lektora, Bácskai Tamás véleményét azzal a mondattal fejezte be, hogy a dolgozat mennyire „aktuális” problémákat feszeget. A személyes találkozáskor külön megköszöntem az általam „vörös faroknak” minősülő megállapítást, mire lektorom csodálkozó szemmel azt kérdezte: „Te tényleg nem tudod, hogy most folyik a kétszintű bankrendszer kiépítése és amit a 19. századról írtál az valóban újra aktuális lett?” Természetesen lehetne még más epizódokat is említeni ebből az időszakból: azon ritka pillanatokat, amikor a történész átélhette, hogy tudása „közvetlen termelő erővé válik”. Például az egyik újonnan alakult bank tisztviselőjét kellett tájékoztatni arról, hogy miként nézett ki a régi bankok hitelinformációs rendszere stb. A történésznek is szerep jutott tehát a folyamatosság látszatának helyreállításában.

* * *

Ma Magyarországon banktörténetről szóló írások négyféle szakma képviselői: egyrészt régi bankosok, volt párttörténészek, másrészt muzeológusok és levéltárosok, valamint gazdaságtörténészek keze alól kerülnek ki.

Tekintettel arra, hogy az elmúlt évtizedekben nem folyt nálunk semmilyen intézményes banktörténeti képzés, ez a megoszlás akár szerencsésnek is volna mondható. A régi bankosok egy része ugyanis még a háború előtt vagy alatt kezdte pályafutását, így az eleven tradíció hordozóiként számtalan hasznos információval rendelkezhetnek egy kapitalizmus kori bank létezéséről. Személyes élményem, hogy amikor a földhitel problémái iránt kezdtem el érdeklődni, egyetemi pénzügyes kollégám az akkori MNB egyik főosztályvezetőjéhez, Kiss Pálhoz irányított, aki a megbeszélt időpontra négy volt földhitelintézeti munkatársat varázsolt elő közvetlen környezetéből. (Az illető egyébként 1987-ben, a kétszintű bankrendszer megteremtésekor a mezőgazdaság- és élelmiszeripar bankjaként induló OKHB első vezérigazgatója lett.) Még az államosításban és az államosított bankvilágban szerzett tapasztalatok is gyümölcsözőek lehettek.[16] A volt

13 Ld. HELMA HOUTMAN-DE SMEDT, 1995. 38–39.
14 EGYED, 1981.
15 RÁNKI, 1982; KÖVÉR, 1984; KÖVÉR, 1986; KÖVÉR, KOHEN 1987; KÖVÉR, KRAUSZ 1987.
16 TALLÓS, 1989.

párttörténészek munkásmozgalom-történeti tapasztalata is hozhatott volna eredeti árnyalatokat, különösen a szociális gondoskodással kapcsolatos kutatások tekintetében.

Ezek a banktörténetek ugyanúgy *megbízásból* születtek, mint a 19. századi elődök produktumai.[17] Míg azonban a hajdani bankok fennállásuk évfordulóját ünnepelték, az újjászervezett magyar kereskedelmi bankok cégrégiségük hiányát igyekeztek pótolni a banktörténeti megbízásokkal. A kvázi jubiláris kötetek egyszerre kívánták *„ösztönözni ... a hazai, sokáig méltatlanul háttérbe szorított pénzintézet-történeti kutatásokat, elősegíteni azoknak a múltbeli tapasztalatoknak, üzleti elveknek, módszereknek, stratégiai lépéseknek az összegyűjtését és közreadását, melyek – sok vonatkozásban áttételesen is – de hasznosíthatók mindennapjaink bankári üzletpolitikájában és tevékenységében"*. A hiányzó történeti legitimitást megkonstruálandó még odáig is elment az idézett történeti mű elnök-vezérigazgatói ajánlása, hogy kijelentette: *„Az 1987. január 1-én megalakult Kereskedelmi Bank Rt. történelmi elődként tekint a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankra"*.[18] Az „előd" megnevezése természetesen nem jelenthette a „jogelőd" vállalását, hiszen az egyrészt veszélyeket rejtett magában, ha a kötelezettségeket is vállalni kellett volna, másrészt az államosításkor – a korábbi tervektől eltérően – a régi bankok végül jogutód nélkül szűntek meg (illetve előzőleg hosszú időre mély álomba merültek).

Más módját választotta a „cégrégiség" (re)konstruálásának az Országos Takarékpénztár. Egyfelől régi munkatársainak megbízást adott az OTP utolsó 20 éve történetének feldolgozására. Ez a kéziratos anyag 1993-ra készült el és az új gazdasági mechanizmus dicsőségét hirdette ötéves tervenkénti bontásban.[19] Másfelől viszont pályázatot hirdetett *„a Hazai Első Takarékpénztár megalapításának 150 éves, az Országos Takarékpénztár 40 éves évfordulója"* alkalmából. Erre a pályázatra – a díjnyertes dolgozatokból megjelentetett kötet alapján – ugyancsak főként régi bankosok, vagy azok leszármazottai nyújtottak be írásokat.[20]

A bankok „marketing főosztálya", vagy „propagandaosztálya" által adott megbízásoknak nagy hátránya volt, hogy hiányzott az előzetes szakmai kontroll. Sőt, az igazi szakmai kommunikáció szerves részét alkotó utólagos bírálat sem működhetett szabadon. Tanulságos esetként könyvelhetjük el, amikor a *Valóság* folyóirat felkérésére az egyik kötetről szakmai recenzió készült, a folyóirat akkori szerkesztői azzal hárították el a bírálat közlését, hogy a folyóirat azon számát szponzoráló bankkal szemben ilyen

17 TALLÓS, 1991; BOTOS, 1991.
18 Ld. Lenk Géza ajánlását a PMKB történetéhez. In: BOTOS, 1991. 7–8.
19 SZIRMAI–KUTAS–GERGELY, 1993.
20 A Hazai Első Takarékpénztár... [1989] (benne: THIESZ JÁNOS: Békéscsaba pénzintézetei, SIPTÁR LÁSZLÓ: A száznégy évig fennállott Pécsi Takarékpénztár rövid története, GERGELY LAJOS: A Takarékpénztárak kialakulása és működése Magyarországon).

kritikus recenzió megjelentetését nem vállalják. A recenzió végül – rövidített formában – a BUKSZ hasábjain mégis megjelenhetett.[21]

A múzeumok és levéltárak rengeteg kitűnő anyagot őriznek és ez az „anyagközeliség" is igen inspiratív lehetne. A muzeológusok viszonylag hamar felismerték a bankok készségét, hogy történetnélküliségüket szponzorként kompenzálják. Így születtek az első kiállítások és a hozzájuk kapcsolódó kiállítási katalógusok. Az első például Szombathelyen.[22] A szakszerű levéltári feldolgozás feltételei, még a régi levéltáros generáció jóvoltából, módszeres segédletek formájában szintén rendelkezésre álltak.[23]

A gazdaságtörténészeknek ugyanúgy autodidakta módon kellett elsajátítani a mesterséget, mint a többi szakma képviselőinek, akár a bölcsészkar történelem szakját, akár a közgazdasági egyetem pénzügy szakját végezték el. Speciális banktörténeti ismeretekkel igazából sehol sem találkozhattak. Többnyire a fiatalabb generáció képviselői vállalkoztak a régi banküzemtani ismeretek elsajátítására. Külön szerencséjüknek mondható, hogy a munka révén nemzetközi konferenciákon vehettek részt és bekapcsolódhattak *nemzetközi összehasonlító banktörténeti kutatási projektekbe*. Mindenekelőtt a Rondo Cameron és Valerij Bovykin által szervezett 1985-ös konferenciát, illetve az Alice Teichova és Alois Mosser által 1988 óta évente szervezett műhely-szemináriumokat kell megemlítenünk. Ezek révén a magyar résztvevők nemcsak megismerkedhettek a banktörténetírás legújabb kérdésfelvetéseivel, hanem eredeti kutatásaikkal maguk is hozzájárultak a kérdések pontosabb megfogalmazásához.[24] Fontos lépés volt a szakma elismerése és elismertetése szempontjából, amikor 1992-ben Pogány Ágnes szervezésében és a Magyar Hitelbank támogatásával Budapest adhatott otthont a sikeres nemzetközi összejövetelnek.

Ennek az azóta lassan korosodó gazdaságtörténész csoportnak a legnagyobb vállalkozása azonban kétségtelenül a Magyar Nemzeti Bank történetének első kötete volt.[25] Az, hogy az első kötet megírásánál elsősorban gazdaságtörténészeket bíztak meg, az főként az induláskor a kötet szerkesztőbizottsági tagjaként szereplő Ránki Györgynek tudható be, de szerepet játszott az is, hogy a tematika kialakításakor a gazdaságtörténészek szakmai egységben léptek fel.[26] A kooperáció is jól indult, hiszen az MNB révén egyrészt kutatási engedélyhez lehetett jutni a magyar levéltárakban (az MNB ugyanis

---

21 TOMKA, 1992. Az eredeti hosszabb recenzió több észrevételét igyekeztem ebben az előadásban is érdeme szerint hasznosítani.

22 Pl. RÁCSKAY, 1988; ACZÉL, 1989.

23 Ld. a Levéltári leltárak köteteit. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Rt. és beolvadt vállalatai. I. k. 1–2. r.; JENEI, 1965; JENEI, 1972; TÖRÖK, 1972; SÁRKÖZI, 2005.

24 A bellagiói konferencia anyaga megjelent: CAMERON és V. I. BOVYKIN, 1991 (benne: KÖVÉR, 1991). A Béccsel kezdődő szeminárium-sorozat előadásaiból ld. Banking and Industry... 1989 (benne: POGÁNY ÁGNES és KÖVÉR GYÖRGY tanulmányai), POGÁNY, 1989; POGÁNY, 1993; KÖVÉR, 1993.

25 A Magyar Nemzeti Bank története I. 1993.

26 Ezért különösen fájlaljuk, hogy a közben sajnálatos módon elhunyt Ránki György neve (legalább gyászkeretben) nem szerepel a megjelent kötet szerkesztőbizottsági névsorában.

valóban jogfolytonos elődjével!), másrészt az Osztrák Nemzeti Bank Archívumában is. A problémák azonban hamar felszínre kerültek. Egyrészt azért, mert a szerzők egy része nem, illetve nem határidőre készítette el a vállalt kéziratot, másrészt viszont akkor, amikor a szerkesztőbizottság egyes tagjai az elkészült kéziratokat „túlzottan tudományosnak" találták. Itt is hiányzott egyébként a banktörténészi lektorálás, s csak a kötet gerincét jelentő két tanulmány esetében – disszertációként – került sor a szakmai megmérettetésre.[27] Az első kötet tanulságainak levonásaként is felfogható, hogy a Nemzeti Bank történetének második kötete végül nem az első modelljét követte.[28]

Szintén a bank marketing-igazgatóságának megrendelésére készült a Magyar Külkereskedelmi Bank 50 éves jubileumi története, amely a maga nemében az első kísérlet arra, hogy a 20. század második felének banktörténetét irattári forrásokon alapuló elemzéssel, monografikusan mutassa be. A kor szellemének megfelelően a bank egy videofilmet is megrendelt történetéről, így a történész a bank nyugdíjas és jelenlegi vezető munkatársainak emlékezéseit is forrásként használhatta fel munkájához.[29]

Eredetileg szintén banki-kiadói megrendelésre készült, de végül önálló kiadói vállalkozásban jelent meg az első korszerű és egyben népszerű banktörténeti összefoglalás, amely a kezdetektől az 1947-es államosításig követi nyomon a fejlődés szakaszait. A könyv szerzője a kötet megjelenése óta további fontos lépéseket tett a magyar bankrendszer történetének összehasonlító nemzetközi vizsgálatában.[30] Külön örvendetes, hogy a legújabb kutatásokban a magyar pénzügytörténeti folyamatok erősen a nemzetközi összefüggésekbe ágyazottan kerülnek tárgyalásra.[31] Megindult – a közgazdászok közelmúltra visszatekintő elemzései mellett – a banktörténet legújabb korszakát bemutató dokumentumok közreadása is.[32]

A források hozzáférhetősége szempontjából ugyanakkor kifejezetten negatív tendenciák is mutatkoztak. Az 1996-os pénzintézeti törvény banktitokra vonatkozó paszszusára és az adatvédelmi biztos ezt értelmező levelére hivatkozva a kilencvenes évek

27 Egyébként a korrektúrát sem állt módjában minden szerzőnek látnia (jómagam is csak a kiadói szerkesztő jóvoltából javíthattam ki néhány hibát), így azon sem csodálkozhatunk, ha a kötet sajtóbemutatóján a háromnyelvű előszót jegyző akkori bankelnök prelegált és a kötet szerzőinek még a nevére sem történt utalás. Az elkészült tanulmányok közül később Péteri György munkája angolul, Kövér Györgyé és Pogány Ágnesé németül is megjelent. PÉTERI, 2002; KÖVÉR/POGÁNY, 2002.

28 BOTOS, 1999. Az igazsághoz tartozik, hogy a vállalkozás eredetileg kétkötetesnek indult, s mivel az 1944-ig tervezett első kötet tanulmányai csak részben készültek el, a szerkesztőségnek viszont eredményeket kellett felmutatni, az előtörténetet az 1924-es alapításig tárgyaló, készen lévő tanulmányokat önálló kötetben jelentették meg. Ez sem menti azonban a második kötet szerkesztőit és szerzőjét amiatt, hogy a munka a kéziratban maradt előtanulmányokra semmilyen utalást nem tesz. Szintén egyszerzős vállalkozásként készült el a harmadik kötet is: BOTOS, 2004.

29 Az eredmények összefoglalása: KÖVÉR, [2001]. Az audiovizuális interjúk az OSzK Történeti Interjúk Videotárában készültek, Hanák Gábor irányításával.

30 TOMKA, 1996. Azóta megjelent második kiadásban is. Ld. még TOMKA, 1999.

31 PÉTERI, 1995; POGÁNY, 1998; POGÁNY, 2000; POGÁNY, 2007.

32 Ld. például VÁRHEGYI, 1995, valamint SOÓS, 2000.

végén az Országos Levéltár főigazgatója kutatási korlátozást rendelt el a banktörténet levéltári fondjaira. Mivel a pénzügytörténeti kutatást megszorító rendelkezések még a Kádár-korszakban sem nyúltak vissza 1918 előttre, a századfordulós – remélhetőleg csak múló félreértésként értelmezhető – negatív diszkriminációt a helyzet határozott romlásaként kell tekintenünk. A banktitok elévülhetetlenségét már rég felszámolt, jogutód nélkül megszűnt bankokra kiterjeszteni, a személyiségi adatok védelmét az összes banki keletkezésű iratra általánosítani nemcsak önmagában abszurd gondolat, hanem teljesen lehetetlenné teheti az éppen kibontakozóban levő banktörténeti kutatásokat is (szerencsére az önkormányzati levéltárak zöme nem indult el ugyanezen a tévúton). Az imént felsorolt munkák jelentős része a mai körülmények között már nem készülhetne el. S hogy a korlátozás valójában mennyire nem a bankoktól indult, arra jó példa a (természetesen jogfolytonos) Magyar Nemzeti Bank és a Magyar Külkereskedelmi Bank forrásfeltáró kutatásokat ösztönző magatartása.

A mai banktörténeti vállalkozások résztvevője belőlről ismerheti azt a *szerepzavart*, ami a hazai banktörténetírást körülveszi. Ugyanakkor jól tudja, hogy a fent említett aktorok (régi bankosok, muzeológusok, levéltárosok és gazdaságtörténészek) együttműködése rendkívül hasznos lenne a magyar banktörténetírás megújulásához. A szerepzavar lényegét az alábbiakban látom (és legyen szabad a vélt kiútra is néhány javaslatot megfogalmaznom):

1. A banktörténetírásnak, mint a nemzetközi tudományosság egyik új ágának alábecsülése. Ez nemcsak a „túlzottan tudományos" megjegyzésre vonatkozik, hanem arra, hogy az itt ismertetett banktörténeti munkák egyik csoportja nemcsak a hazai szerzőknek itthon és a nemzetközi porondon megjelent újabb kutatási eredményeit nem ismeri, hanem a kutatás újabb kérdésfeltevéseit és eredményeit sem. Ezek tulajdonképpen a régebbi publikációk újjáfogalmazásai, s ha levéltári forrásokat is felhasználnak, akkor abból nem emelnek ki problémákat, hanem a régi tézisek illusztrációjának tekintik azokat. A modern vállalattörténet egyik ágát alkotó banktörténeti szakmai ismereteket minden a témával foglalkozó kutatónak el kell sajátítania és ez elválaszthatatlan a modern szakirodalom és az újabb módszerek megismerésétől.[33]

2. Természetesen a bankok szuverén joga, hogy eldöntsék, milyen banktörténeti munkákat finanszíroznak. Ma már azonban nem a hiányzó cégrégiség a kérdés, és ki lehetne találni a korszerű banktörténeti kutatások finanszírozásának rendszerét. Ebben van mit meríteni a 19. század példájából és a mai nemzetközi gyakorlatból is. Természetesen nem mondom azt, hogy egy olyan banktörténeti kutatóintézet és folyóirat alapításával kellene kezdeni, mint Frankfurtban az *Institut für bankhistorische Forschung* és az általa kiadott *Bankhistorisches Archiv*, de létre lehetne hozni például egy évkönyvet, amely a legújabb banktörténeti kutatásokról adna számot és koordinálná a folyó

33 TEICHOVA ET AL. (Hrsg.), 1999.

kutatásokat.[34] Gondoskodhatna a pályázatok kiírásáról is, és módszertani segítséget nyújthatna az érdeklődő hivatásos és amatőr kutatóknak egyaránt. Ezen keresztül, a banktörténeti kutatások támogatására szánt pénzalapot koncentrálva biztosítani lehetne a legfrissebb nemzetközi irányzatok hazai megismertetését is. A nemzetközi és hazai banktörténész kutatókból álló szerkesztőbizottság – a bankok képviselőivel kiegészülve – szakmai zsűriként is biztosíthatná a szakma jó alapokon való további fejlődését és megszüntethetné a banktörténetet művelők közötti feszültségeket is.

3. Végül, de nem utolsó sorban: helyre kell állítani a banktörténeti források normális levéltári kutathatóságát.

A viszonyok rendezésére annál is inkább szükség van, mert immár egy szakmailag is képzett újabb generáció képviselői jelentek meg a színen. Nemrég készült el a magyarországi bank–ipar viszonyt újraértékelő – az eddigi kutatások eredményeit továbbfejlesztő – egyetemi doktori disszertáció, amely az oly sokáig sulykolt „finánctőke"-tézist egyértelműen a történelmi lomtárba helyezi.[35] Megjelentek a színen az első történeti-földrajzi elemzések a banki betétforgalom megoszlásának vizsgálatáról.[36] Országos diákköri konferencián bukkant fel egy, akkor még csak másodéves diák tanulságos dolgozata, aki a magyarországi 1873-as krach hiteléletre gyakorolt hatását elemezte.[37] A Budapesti Közgazdasági Egyetemen pedig évek óta pénz- és banktörténeti kurzust is választhatnak a jövő pénzügyesei. Az első nem-autodidakta nemzedék tehát már itt áll a kapukon belül. Kár lenne, ha a megszakadt kontinuitás banki és banktörténeti gyakorlatát kellene örökségként a nyakukon cipelniük.

34 Pozitív példaként a *Geld und Kapital. Jahrbuch der Gesellschaft für mitteleuropäische Banken- und Sparkassensgeschichte* című, 1997 óta több-kevesebb rendszerességgel megjelenő, magyar szerzők tanulmányait is publikáló évkönyv köteteire gondoltunk.

35 TOMKA, Érdek, 1999. (Az eredeti disszertáció 1994-ben készült Érdekeltség és érdektelenség címmel.) A szerző módszeres historiográfiai kutatásainak egyes darabjai már korábban napvilágot láttak: TOMKA, 1993. Tanulságosan ellenpontozza Tomka megállapításait a nagyvállalatok szempontjából VASS, 2003.

36 GÁL, 1997. Azóta a regionális szempontú elemzés monográfiává érett: GÁL, 2010.

37 EGRY, 1995. A szerző később disszertációját az erdélyi bankrendszer nemzetiségi vonatkozásairól írta: EGRY, 2009.

FOLYTONOSSÁG ÉS MEGSZAKÍTOTTSÁG A MAGYAR BANKTÖRTÉNETBEN*

Bár a történész szóhasználatában alapfogalomként fordul elő a folytonosság (és a megszakítottság) terminus, nem mondhatnánk, hogy a tisztázott kategóriák közé sorolható. Némi fejtörés után A. Gerschenkron világos gondolatvezetésű, magyarul is megjelent írása jutott eszembe, ahonnan némi útmutatást nyerhetünk a címben foglalt kérdésekhez.[1] De nem akarván most teoretizálással szaporítani a szót, csak annyit jegyzek meg bevezetésképpen, hogy Gerschenkron kritikailag állapítja meg, hogy sajnos a folytonosságot „nem konvencióként, hanem tényként szokták felfogni", ami egyértelműen utal felfogásának arra a mozzanatára, miszerint elgondolásában a fogalomnak „módszertani szerepe" van, mint világosan mondja: „A folytonosságot mindig és minden esetben a történész által alkotott segédeszköznek kell tekintenünk, nem olyasvalaminek, amit a történeti anyag eredendően és változatlanul magába foglal. Ha folytonosságot mondunk, ezzel valamilyen kérdést vagy kérdésegyüttest fogalmazunk meg és szembesítünk az anyaggal."[2] Nem lesz ez másként az alábbi fejtegetésekben sem, amikor a folytonosság (és megszakítottság) kategóriáit vetjük egybe a magyar banktörténet két évszázados történeti anyagaival.

Genezis

Induljunk el a kezdetektől! A magyar történeti felfogás szinte azt sugallja, hogy a magyar bankrendszer mintegy „puszta helyen" jött létre, s nemcsak pénzintézetek, de hitel sem volt, legalábbis Széchényi nevezetes művének megjelenése előtt. Pedig aki Széchenyi művéből címén kívül mást is olvasott, jól tudja, hogy Széchenyi nem egyszerűen a hitel (tág értelemben: Creditum) hiányáról írt,[3] hanem szorosan véve az ingó és ingatlanfedezettel bíró kölcsönnyújtás elégtelenségéről.[4]

---

* Eredetileg előadásként hangzott el 2004-ben Kaposvárott, a Somogy Megyei Levéltár konferenciáján. Itt jelenik meg először.

1 GERSCHENKRON, 1984.

2 Uo. 494–496; 517.

3 Széchenyi meghatározása szerint közéleti értelemben: „...bizonyos lekötelezések által más kezében lévő ingó és ingatlan vagyonunkrul nyert bizodalom és bátorság." SZÉCHENYI, 1830. VIII.

4 Grünwald Béla egyenesen úgy fogalmazott disszertációjában, hogy Széchenyi „főleg a *mezőgazdasági üzemi hitel* fontosságát hangsúlyozta elsősorban a Hitelben." GRÜNWALD, 1927. 101. Spira György is azt emelte ki alapvető tanulmányában, hogy „Széchenyi... mindenekelőtt azt érezhette nyomasztónak,

Ugyanakkor jól ismert, hogy milyen rugalmas lokális, térbelileg és szociálisan fragmentált hitelrendszerek léteztek már a reformkort megelőzően (az árvapénztáraktól, egyházakon, alapítványi pénztárakon át egészen a személyi hálózatokon nyugvó magánhitelig).[5] De nem elég csak ezekre a csatornákra tekintettel lennünk: szintén jól ismert a banktörténeti irodalomból az is, hogy az Első Osztrák Takarékpénztár (a mai Erste őse) a húszas évek végén különböző magyarországi városokban (elsősorban a Felvidéken és a Dunántúlon) kommanditált egyes kereskedőket, hogy számára betéteket gyűjtsenek. Már az első szisztematikus magyar hitel(ügy) és -intézettörténet statisztikus (és költő) szerzője közölte, hogy ezek a bizományos helyek ugyan rövid ideig léteztek Érsekújvárott, Zólyomban, Szegeden (mindhárom helyen 1827–29 között), Varasdon (1827–30) és Eszéken (1827–34), de tartósan fennmaradtak Nagyszombatban (1827–41), Pozsonyban (1828–41) és Győrött (1827–38).[6] Hogy a hamar megszűnt bizományos-mellékhelyek nem vonták magukra a kutatás figyelmét, az még érthető, de vajon mivel magyarázható, hogy Pozsony, Nagyszombat és Győr annaleseiben sem találunk érdemi fejtegetéseket az Erste ottani évtizedéről. Az ok lehet puszta forráshiány is.[7] Nehéz azonban megszabadulnunk attól a gondolattól, hogy az éppen csak említésnek más oka (is) lehetséges. Nem szabad ugyanis elfelejtenünk, hogy a magyarországi bank- és hitelrendszer megkésettségének, elmaradottságának két „ősoka" szerepel a történelmi tudatban: a túlérlelt feudalizmus és/vagy a bécsi elnyomás. Egyik kontextusban sem veszi ki jól magát, hogy ilyen körülmények között is volt lehetőség, ráadásul épp Bécsből kiindulva, pénzintézeti terjeszkedésre. Pedig a kommanditok alapítása a húszas évek második felétől tudatos, s összbirodalmi koncepció jegyében ment végbe: 1827 és 1831 között (az Allgemeine Versorgungsanstalt fiókjaival együtt) összesen 48 ilyen hely létesítésére került sor.[8] De ha már a létesítés nem került igazán a kutatás látókörébe, vajon nem érdemelne több figyelmet a tartósan működő helyek bezárásának időzítése? Vargha Gyula a pozsonyi kapcsán ugyan megjegyzi: „az utóbbi városból az Első osztrák takarékpénztár csak azért vonta ki fiókját, mert az akkor ott alakuló önálló

hogy sohasem, még a pénzkölcsönzőkre nézve fölöttébb előnyös feltételeket vállalva sem jutott *elegendő* kölcsöntőkéhez." SPIRA, 1973. 166. (Kiemelések az eredetiben)

5 A teljesség igénye nélkül: UNGÁR, 1935; GRÜNWALD, 1927; TÓTH T., 1979; KAPOSI, 1992; GLÓSZ, 1992. Újabban a témáról lásd az Aetas Régi hitelrendszerek című 2010-es tematikus számát, különösen BÁCSKAI, 2010; SOMORJAI, 2010 és KISS ZSUZSA, 2010.

6 VARGHA, 1896. 83. Nem tudjuk az okát, de a takarékpénztár 150 éves jubileumi története más kommanditálási színhelyeket sorol fel (egyeseket viszont elhagy): hiányzik például Zólyom (Altsohl), helyette viszont szerepel Besztercebánya (Neusohl), nincs feltüntetve Érsekújvár (Neuhäusel) és Varasd, ám ezek mindegyike a kérészéletű kísérletek sorába tartozik. 150 Jahre ... 1972. Bd. 5. 1. térkép.

7 Már Vargha érdeklődésére az Első Osztrák Takarékpénztár azt válaszolta, hogy a „be- és visszafizetésekről" nem „talál följegyzéseket könyveiben", s valószínűnek tartották, hogy „ily detail-följegyzések nem is történtek, a fiókok a náluk befolyt betétekről nem vezettek külön nyilvántartást, hanem az összegeket beszolgáltatták a főintézetnek, hol azok minden megkülönböztetés nélkül együtt könyveltettek el a többi betétekkel." Uo. 83.

8 150 Jahre... Bd. 1. 374.

takarékpénztár azt fölöslegessé tette."[9] Hozzá kell azonban tennünk, hogy nemcsak Magyarországon került sor ezeknek a bizományos helyeknek a felszámolására, hanem – 1844-ig – az egész Habsburg Birodalomban.[10] Ha tehát a takarékpénztári mozgalom a kezdeti időszakban a kommanditokon keresztül nyert teret (a helyválasztáskor nem okvetlenül a legnagyobb településeken lokalizálódva), a negyvenes évektől az önálló takarékpénztárak alapításában öltött testet. Ennek új legális feltételeit Magyarországon az 1840: XVIII. tc., a közkereseti társaságokról szóló törvény, Ausztriában pedig az 1844-es Regulatívum teremtette meg. Az előbbi a részvénytársasági forma, az utóbbi a községi filantropikus intézet irányába terelte a megtakarítások összegyűjtésére szakosodott intézményesülést. De megvizsgálta valaki akár az osztrák, akár a magyar oldalon, hogy a régi kommanditok betevői hová helyezték el addigi megtakarításaikat az új, önálló helyi takarékpénztárak megalakulása után? Pedig Fáy András – igaz ellenpélda gyanánt – ezekkel indítja tervét a Pest-megyei takarékpénztár létesítésére.[11] S Erdély túlsó szélén, a Brassói Takarékpénztárral folytatja. Ám ami a tervezet alkotóját esetleg zavarta az alapításban, már tudniillik, hogy Bécsnek és a brassói szászoknak köszönhetjük az eszme meghonosítását, nem kellene, hogy zavarjon bennünket abban, hogy kimondjuk: nemcsak a hitelrendszerek, de maguk a pénzintézetek sem „puszta helyen" jöttek létre Magyarországon.

Ha valaki azt hinné, hogy az előzmények nem kellő hangsúlyozása csak a kezdetekre vonatkozik, hadd erősítsem meg állításomat egy másik példával, immár a kiegyezés korabeli nagy gründolások korszakából. A Magyar Általános Hitelbank (MÁH) 1867-es alapítása szinte szimbolikus dátumként minden magyar történelmi áttekintésnek kulcsidőpontja. Az is jól ismert azonban, hogy az Österreichische Creditanstalt (CA) nem sokkal alapítása után, már 1857-ben bankfiókot hozott létre Pesten, amely egészen 1870-ig működött. 1870 végén azután a Creditanstalt kartellmegállapodásra lépett a MÁH-hal, amelynek keretében a régi CA filiálé lett az alapja a MÁH áruosztályának. Hogy Eckhart Ferenc nem is említi a pesti CA-fiókot, tudjuk be annak, hogy az örök rivális Pesti Magyar Kereskedelmi Bank megbízásából készítette összefoglaló

9 VARGHA, 1896. 83.

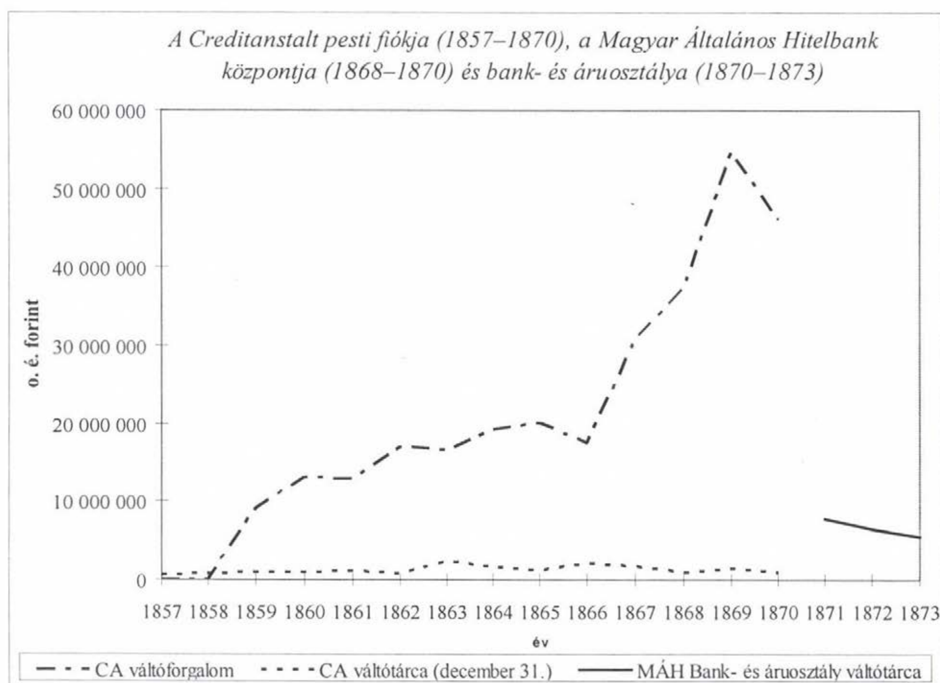
10 150 Jahre... Bd. 1. 374–375. Ahogy a telephelyválasztást elemző összefoglalás hangsúlyozza: „Die Auflösung der Kommanditen in den einzelnen Städten machte den Platz frei für die neue Institute." Uo. 380. A pénzintézetek létrejöttének problémájára a Vormärz időszakában lásd LANIER, 1995. 175–188.

11 „A `takarék-pénztárak` eszméje nem új immár hazánkban. Györben, Nagyszombatban, már évek előtt állíttattak fel bizományul a bécsi fő takarék-pénztárak; ha szinte ezek már szerkezetöknél, függésöknél, s kivált a pénz kiszivárgásánál fogva fogva sem lehetnének olly jótékony hatással az alsóbb néposztályokra nézve, mint azt a `takarék-pénztárak` rendeltetése hozná magával." FÁY, 1839. [Reprint, 1986.] V. A „fiókok" kapcsán Fáy életrajzírója igen jellemző megállapításokat tett: „Nem ezektől kell tehát hazánkban a takarékpénztárak meghonosítását számítanunk, a minthogy kellő részvét hiányában nem sokára meg is szűntek. Nálunk a takarékpénztári intézmény egész önálló eredetű, s az első eszme jóval előbb megfogant, mint a legelső fiók felállítása. De nagyon valószínű, hogy Fáy figyelmét a bécsi intézet keltette fel, s csak azután kezdte tanulmányozni a többi külföldi takarékpénztárt." BADICS, 1890. 491.

gazdaságtörténetét.[12] A CA-fiók szóba kerül viszont a MÁH történetének egy korszakával szisztematikusan először foglalkozó Ránki György, valamint a bank történetét átfogóan elsőként áttekintő Tallós György munkájában.[13] De vajon szemügyre vette-e valaki a magyar gazdaságtörténészek közül a CA pesti fiókjának működését 1857 és 1870 között? Megnézte-e valaki alaposabban a CA pesti fiókja és a MÁH párhuzamos működését 1867 és 1870 között? Ha a MÁH kezdettől fogva valóban a Rothschildok és a Creditanstalt bankja, vajon miért önálló (esetleg rivális) intézményt gründoltak, s miért nem rögtön a pesti CA-fiókra szervezték rá az új bankot? S végül, de nem utolsó sorban: mennyiben tekinthető a CA pesti fiókja – különös tekintettel a párhuzamos működésű évekre – a Hitelbank közvetlen előzményének?

A kérdések megválaszolásához szükséges publikált statisztikai adatok a 19. század utolsó harmada óta a kutatók rendelkezésére állanak (1. ábra).

1. ábra

---

12 ECKHART, 1941. 42. sköv.

13 „1871-ben hivatalos megállapodás jött létre a Creditanstalt és a Hitelbank között, mely azzal együtt, hogy megszüntették a Creditanstalt budapesti fiókját, leszögezte..." RÁNKI, 1983. 287.; „A bécsi pénzintézetek közül a Creditanstalt előbb a Kereskedelmi Bankkal kívánt Budapesten fiókot létrehozni, majd 1857-ben Pesten önálló fiókot nyitott." TALLÓS, 1995. 49. A felvetett kérdésekről lásd a Creditanstalt–Hitelbank kettőséről szóló tanulmányunkat ebben a kötetben.

A CA-fiók megítélésében először az év végi váltókészlet és az éves forgalom nem korreláló adatsora kelthet feltűnést. Magyar viszonylatban általában csak az utóbbit szokás idézni, de – mint látjuk – az nem sokat mond a tényleges forgalomról. A CA filiále és a MÁH és a CA által közösen működtetett fiók összehasonlítására is csak a váltótárca adatsorát tudjuk most felvonultatni, ami az év végi pontszerű adatok (1870. december 31–1871. december 31.) közötti szakadás ellenére inkább kontinuus nagyságrendűnek látszik (sőt, ha a MÁH központ 1868 és 1870 közötti idevágó készleteit figyelembe vesszük még visszaesésnek is tűnhet).

Válságtól válságig

A magyar hitelrendszert először megrázó 1857-es krízis és az 1869-es ún. kis válság csupán néhány nagyobb, Bécscsel szoros kapcsolatot ápoló kereskedő-bankár (1857: Boskovicz J. L.; 1869: Kohen I. I.) csődbemenetele által jelezte Pest érintettségét a nemzetközi válságtörténetben. Az persze külön kérdés, hogy a krízisekben testet öltő ciklikusság önmagában a folytonosság, avagy a megszakítottság tünete-e. Ha nem lineáris, hanem hullámszerű időfogalommal dolgozunk, akkor a képzeletbeli egyensúlyi állapot helyreállítását végző, periodikusan visszatérő alsó fordulópont akár a folytonosság legeminensebb megnyilvánulásának is tekinthető. A gazdaságtörténeteket lapozva mégis inkább úgy tűnik, hogy a válságok inkább korszakhatár-képző elemként kerülnek be a történelmi elbeszélésekbe. Legyen szabad ezt a problémát – némi személyes elfogultsággal – az 1873-as ún. nagy krach példáján szemléltetnem.

Forrástani okokból 1873 valószínűleg akkor is határkő lenne a magyar banktörténetben, ha nem jár ennyiféle katasztrófával. Már csak azért is, mert a hitelintézeti statisztikából 1873. december 31-től lehet összevont mérlegadatokat nyerni, ami elég komoly gondot okozhat, hiszen egy feltehetően mélyponti évtől akár túlzott dinamikájúnak mérhető a következő évek, évtizedek fejlődése.[14] 1873 azonban – ahogy a kortársak nevezték – a „három K éve" volt: kiállítás, kolera, krach; az elsőről most nem beszélve egyidejűleg ütötte fel a fejét ebben az évben Magyarországon az utolsó ún. hagyományos típusú válság (kolera, ínség) és az első modern kereskedelmi és hitelválság (krach).[15] Utolsó nagy demográfiai és élelmezési krízisként, s első nagy forgalmi és likviditási válságként már önmagától adódik a diszkontinuitás érzete: véget ért valami és kezdetét vette valami más, mi ez, ha nem megszakítottság? Hagyjuk most figyelmen kívül hogy a különböző „válságelemek" miként fűződtek egymáshoz (s az államház-

14 KÖVÉR, 1873... 2002. 224.

15 A létfenntartási és modern pénzügyi krízisek egybeesésére Katus László dolgozott ki koncepciót. In: Magyarország története VI. 1–2. Bp. 1979. Lásd még KÖVÉR, 1873. 1986.

tartás kríziséhez!).[16] Próbáljuk meg a hitelválságot önmagában szemlélni, bármilyen nehezen képzelhető is ez el.

Bár a mérlegfőösszeg (és a folyószámlaüzlet stb.) alakulását – a fent említett forrástani okokból – nincs módunk folyamatosan nyomon kísérni a válság előtt, alatt és után, vannak olyan mérlegtételek, amelyek hosszabb távon is követhetők. Ilyen például – ráadásul hitelintézeti szektoronként számon tartva – a takarékbetétek alakulása (2. ábra). A statisztikai adatok alapján már a régebbi magyar banktörténetírás is megállapította, hogy „a betétképződésen sem a 69.-i krízis, sem a 73.-i krach semmi nyomot nem hagyott; a takarékoskodás gyökerei ugyanis sokkal mélyebbre nyúltak: a kisvárosi polgársághoz és a vidéki kisgazdákhoz és így a válság kórokozói számára hozzáférhetetlenek voltak. De hogy a betétképződésben *törés nem történt*, abban nagy érdeme volt takarékpénztárainknak is, amelyek az abszolutizmus évei alatt növekedve fel, konzervatív üzlet-politikájukat, egy két kivételtől eltekintve, annak bukása után is megőrizték: nem vették el józanságukat a farsangi mulatságok, s így sem hamvazkodni, sem pedig böjtölni nem kellett." (Kiemelés – K. Gy.)[17] A paraméterek szélesebb körét áttekintve a takarékpénztárak – válság alatti – dinamikáját az újabb irodalom is kiemeli.[18]

Míg az első okfejtés alig rejtetten olyan mellékzöngét hordoz, amely a bankokra, s ezek között is elsősorban a kibocsátási és értékpapírüzletre koncentráló nagybankokra hárítja a krízis felelősségét, a második már tartalmazza azt a felismerést is, miszerint „az események rávilágítanak a bankok krach nyomán bekövetkezett válságának egyik legfőbb veszélyére, a folyószámlákon zajló pénzforgalom és ezzel az árucsere visszaesésére."[19] Közös azonban bennük, hogy nem számolnak kellő súllyal az Osztrák Nemzeti Bank „végső hitelezői" szerepkörével. Az ONB ugyanis a válság előtt a hitelkeret megszorításával és a kamatláb többszöri emelésével jócskán hozzájárult a

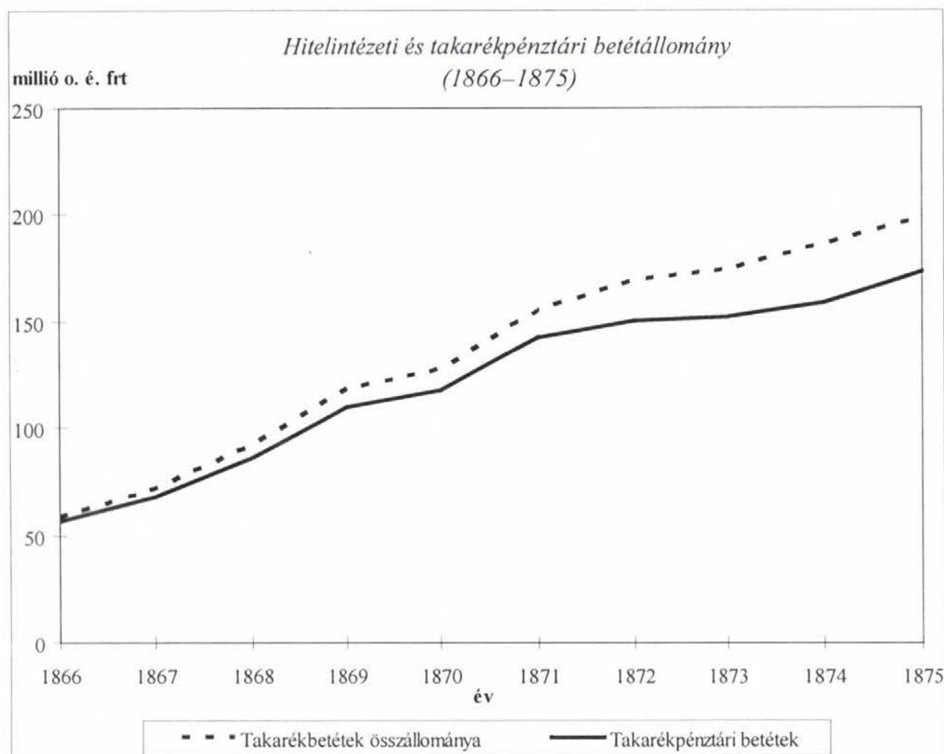
16 Pontosan megfogalmazta ezt az államigazgatás (és az elmaradó adóbevételek) szempontjából Kerkapoly pénzügyminiszter 1873. augusztus 19-i minisztertanácsi helyzetfeltáró beszédében: „A kolera által amúgy is zaklatott népet az egzekúció zaklatná, anélkül, hogy a célba vett adóbehajtás eléretnék, amennyiben még attól is tarthatni, hogy a lefoglalt tárgyak a mai pénzviszonyok között s amellett, hogy vásárok majd sehol sem tarthatók, nem értékesíthetők; továbbá ugyanazon tárgyak összehalmozásával és értékesítés végett való elszállításával az eddig járványmentes helyekbe épp a kormány által ültethetnék át." Idézi KÖVÉR, 1986. 99.

17 JIRKOVSKY, 1940. 204.

18 „...a takarékpénztárak esetében végképp nem beszélhetünk válságról. A vizsgált időszakban üzletmenetük folyamatos növekedést mutat, legfontosabb mutatóik nőnek. Valószínű, hogy a bankok pozíciójának gyengülését is kihasználták piaci terjeszkedésre." EGRY, 1995. 110.

19 EGRY, 1995. 114. A gondolatmenet azonban így folytatódik: „Amennyiben a hitelszféra bizalom- és forráshiány miatt nem képes sem a pénzteremtésre, sem a folyószámlaügyletek bonyolítására, és nincs más szervezet, amely a helyét átvenné, és mint látjuk Magyarországon éppen ez volt a helyzet, az az áruforgalom nagymértékű csökkenéséhez vezethet." Uo.

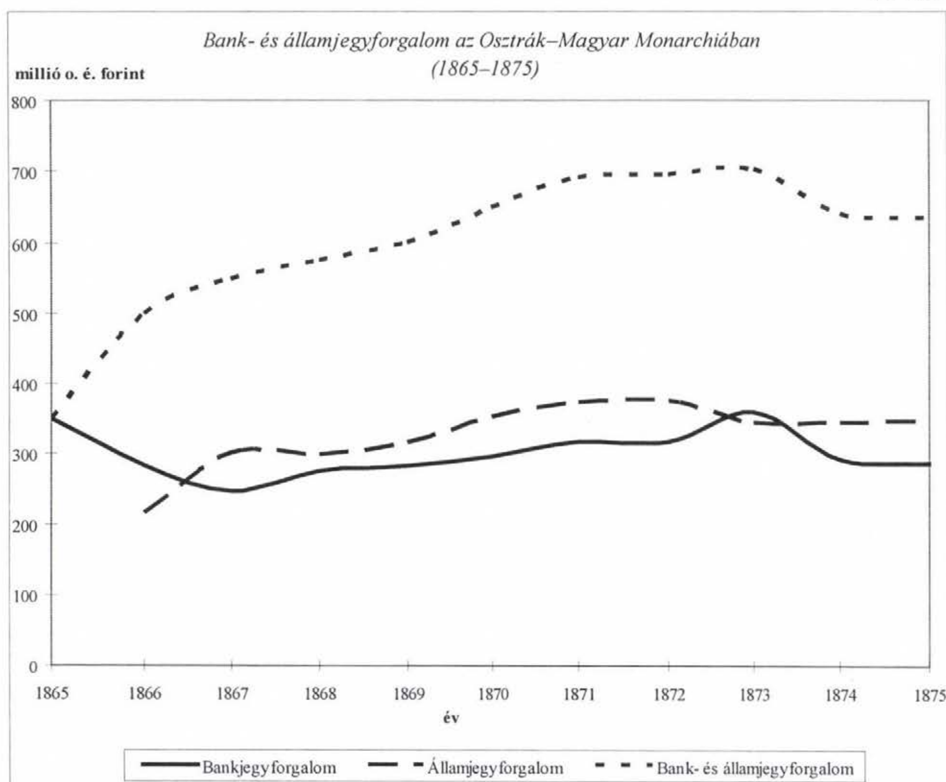
2. ábra

krízis kibontakozásához, ugyanakkor május 9-e után a pénzteremtés korlátainak feloldásával igyekezett gyorsan és célszerűen reagálni az eseményekre.[20]

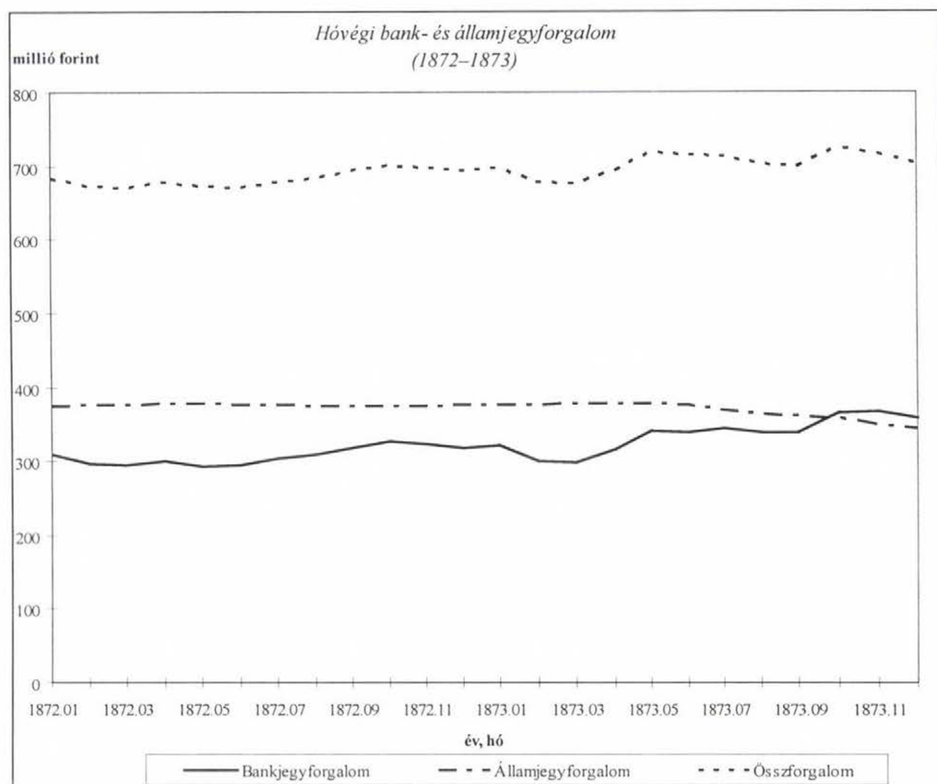
20 Az ONB 1872. március 1-én 5%-ra csökkentette a bankrátát (helyi váltókra leszámítoláskor), majd 1872. július 5-én ismét 6%-ra emelte. Újabb csökkentésre csak 1873. március 21-én szánta el magát (5%), s ezen már 1874. szeptember 26-ig nem is változtatott, ekkor régóta nem alkalmazott mértékre, 4,5%-ra redukálta a jegybanki kamatlábat. A válság alatt (1873. május 31. és 1874. november 11. között) felfüggesztették a bankakta 14. §-át, amely korlátozta a forgalomba bocsátható jegymennyiséget.

3. ábra

Ha a forgalomban levő bank- és államjegymennyiség alakulását rövidebb és hosszabb távon egyaránt szemügyre vesszük, akkor finomabb műszerekkel mérhetjük a válság lefutását (3. ábra). Akárhogy is vesszük, a monetáris forgalom alakulása mind szezonális, mind konjunkturális hullámzását tekintve inkább dinamikusan lüktetőnek, mint éles törést jelzőnek mutatkozik. Az év végi adatok (mondjuk az 1873 végi dudor) láthatóan elfedik azt a lépcsőzetes emelkedést (május, október), ahogy ez az érték az év folyamán kialakult, s amilyen módon ebben a bankjegymennyiség gyarapodása meghatározó volt (4. ábra). Ekkoriban láthatóan még elmosódott volt az a szezonális hullámzás, amely az Osztrák–Magyar Bank időszakát majdan jellemezte.

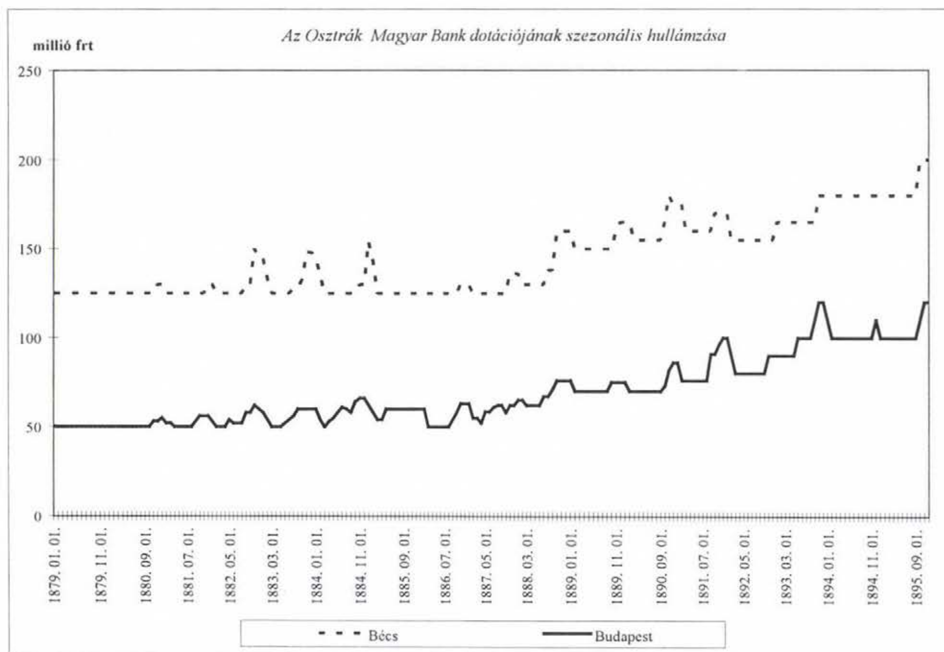
4. ábra

Már Gerschenkron felvetette – a fizikai folytonosság-fogalommal összevetve –, hogy vajon melyik a legkisebb, még értelmezhető egység a tér-idő kontinuum ésszerű kitöltése szempontjából történelmi folytonosság vizsgálata esetén.[21]

21 Egyfelől: „A történelmi idő nem osztható a végtelenségig, hiszen az ember egy határon túl képtelen a csökkenő időtartamokat érzékelni. Sőt a felosztásnak ennél is korábban korlátokat szab az, hogy a történészt nem érdeklik az egészen rövid idő alatt lejátszódó eredmények. A történelem »sűrűsége véges«." Másrészt: „Ám bármilyen (éves, havi vagy más) adatok képezzék is a termelési görbe alapját, a folytonos idősor – azaz a grafikon pontjain végighúzott termelési görbe – csupán hallgatólagos megállapodás. A történelmi – tapasztalati – idősort egymástól elkülönülő pontok alkotják. A görbe folytonos rajza olyan tudást feltételez az egyes időszakokon belül zajló eseményekre vonatkozóan, amit nem tudunk alátámasztani." GERSCHENKRON, 1984. 492; 493.

5. ábra

Az mindenesetre tény, hogy a 14. § felfüggesztésére a dualizmus további időszakában nem került sor. Nyilván ez is hozzájárult ahhoz, hogy a későtavaszi és koraőszi mezőgazdasági idényhullámok idején rendszeresen kiéleződött a feszültség a megnövekedett hiteligények és a jegybanktörvény fedezeti rendelkezései által szigorúan korlátozott pénzmennyiség között (5. ábra). Az Osztrák–Magyar Bank bécsi és budapesti főintézete dotációját vizsgálva (ezek osztották azután szét a kereteket az egyes országbeli fiókok között) jól látható a következő likviditási krízisidőszak 1882, 1883, 1884 őszén, mellesleg a Monarchia örökös tartományaiban (a cseh cukoripar likviditási problémái miatt) éppúgy, mint Magyarországon (szemtermelő mezőgazdaság, malomipar). S ha már a pénzmennyiség szempontját exponáljuk a hosszútávú dinamika elemzésében, nehéz lenne nem észrevenni, hogy 1887 után láthatunk érdemi irányváltozást a pénzforgalom szabályozásában. A kibocsátható bankjegymennyiség szigorú felső korlátjának fellazítása (német mintára az 5%-os bankjegyadó bevezetése), az óvatos kezdet után a 90-es évektől arra ösztönözte a jegybankot, hogy a pénzforgalom útjába ne csak a szezonális csúcsidőszakokban, hanem általában se emeljen akadályokat.[22] Valószínűleg ezzel is összefügg, hogy bár mind az 1882-es, mind az

22 KÖVÉR, Osztrák–Magyar Bank, In: Az MNB I. 1993. 274–276.

1900-as krízis komoly áldozatokat szedett a bankszektorban (olyan „nagyhalak" voltak kénytelenek felszámolni, mint előbb a Magyar Országos Bank, majd később a Magyar Ipar és Kereskedelmi Bank) a hitelrendszer nagyobb megrázkódtatás nélkül vészelte át ezeket a depressziós időszakokat.

A két háború közötti időszak krízisei természetesen számtalan új kérdést vetnek fel a kontinuitás/diszkontinuiátás szempontjából (kezdve a Trianon okozta sokktól egészen a nagy válság túléléséig), de ez már túlnyúlik a jelen írás keretein.[23]

Végtől a kezdetig (Da fine al capo)

Kitekintésként már csak egyetlen mozzanatra utalnék.

A bankállamosítások után 1949-ben úgy tervezték, hogy a meglévő bankrendszer egyes részegységeire építik rá az új szocialista bankfunkciókat. Mintha valamiféle kontinuitás jegyében a múltat nem eltörölni, hanem eredetileg továbbfolytatni akarták volna. Aztán az ezzel kapcsolatos tervezgetéseket egyik pillanatról a másikra elfelejtették és szovjet mintára gyökeresen új szisztémát hoztak létre.[24] A régi bankokból (azok látszatából) legfeljebb úgynevezett bankcsonkok maradtak, amelyek működését valamely speciális célból időnként szimulálták. Ilyen volt a bécsi Central Wechsel und Creditbank, amely azután annak köszönhette elhíresültségét, hogy az újabb fordulat eljövetele után is a régi-új pályán maradt. A banktörténeti kontinuitás radikális tagadása ellenére mégis továbbélt egyfajta folytonosságtudat. A Külkereskedelemi Bankban például még a legvadabb ötvenes években is számontartották, hogy ki jött a (Pesti Magyar) Kereskedelmi Bankból: ők alkották a cég elitjét.[25] De ne higyjük, hogy ez csak a kicsiny és exkluzív Külkerbanknál volt így. Az MNB különböző osztályairól még a nyolcvanas évek elején is könnyen össze lehetett toborozni a Magyar Földhitelintézet négy volt alkalmazottját alkalmi konzultációra.

Ezeknek a jelen levő, mégis rejtett tradícióknak aztán újfajta szerep jutott a kétszintű bankrendszer létrehozásakor. Egyfelől az új bankokat tulajdonképpen az MNB különböző szervezeti egységeiből alakították ki, néha kénytelenségből régi bankszakembereket is apportáltak, viszont hozományba nemcsak az üzleti partnereket, hanem sokszor a bank vezetői által pontosan nem ismert passzívákat (garanciavállalásokat) is becsomagoltak. Ha úgy tetszik ezúttal meglehetősen tudatos folyamatosságépítésre törekedtek. Ennek ellenére azonban az újjászervezett magyar bankrendszer kezdetben erősen szenvedett a történelmi folytonosság hiányától. Valószínűleg ez lehetett az egyik oka, hogy a 80-as évek második felében sorra indultak nálunk zömmel a bankok

23 POGÁNY, 2000; POGÁNY, 2007.
24 Lásd erről bővebben a Kereskedelmi Bank államosításáról szóló tanulmányunkat ebben a kötetben.
25 KÖVÉR, [2001]

által finanszírozott banktörténeti kutatások, amelyek a bankok cégrégiségének hiányát általában a bankrendszer múltbeli kultúrájának nem is teljesen fiktív továbbéltetésével voltak hivatottak pótolni. Volt, hogy ezt a feladatot nyugdíjba vonult bankosok próbálták betölteni, néhányan a pályát vesztő párttörténészekből is rástartoltak erre a konjunktúrára, de tulajdonképpen ennek a helyzetnek köszönhetően alakult ki az újabb magyar banktörténet-írás immár professzionálissá váló nemzedéke, amely azonban nem a régi banktörténet-írás megszakadt kontinuitásának folytatója volt, hanem nemzetközi minták alapján, az újabb szemléletű vállalattörténet magyarországi meghonosításán fáradozott az elmúlt évtizedekben. Számos résztanulmány mellett megszületett a magyar banktörténet új szemléletű rövid összefoglalása, s a kvantitatív mutatók alapján a rendszer nemzetközi összehasonlítására is sor került.[26] Zárszóként a folytonosság és megszakítottság elszakíthatatlan összefonódására talán ez a historiográfiai mozzanat világít rá a legszembetűnőbben.

26 TOMKA, 1996; TOMKA, 1999.

Reformálódó régi rendszerek

HITELKONVERZIÓK*
A NAGYKÁLLÓI KÁLLAY-CSALÁD HITELÜGYEI A 19. SZÁZAD KÖZEPÉN

„Aki a végből, hogy adósságának feltételeit megjavítsa, kedvezőbb feltételek mellett új adósságot vállal és a régit megszünteti, adósságát convertálja."[1] A fenti definíciót gróf Wickenburg Márk az államadóssági konverziók szakértőjeként vetette papírra a 19. század végén, de a mondat nyilvánvalóan mindenféle adósságra értelmezhető. A 20. század első felének kiváló közgazdásza, Heller Farkas külön megemlítette, hogy az adósságok átváltoztatása „a magánhitel terén is előfordul, bár korántsem oly széles körben, mint a közületi hitelnél".[2] S bár ő nem gondolt a történeti kifejlődésre, állítása még inkább igaz lehetett, amikor még jóformán nem állt rendelkezésre közületi hitel. Azt ugyan nem állítjuk, hogy minden adósság voltaképpen konverzió útján keletkezik, de az nem vitatható, hogy a hitelek jelentős részének hátterében valamifajta konverziós ügylet húzódik meg.

Ha az eladósodás folyamatát életciklus-szemléletbe ágyazva vizsgáljuk, akkor a fiatalemberek veszélyes adósságcsinálásában a szülők terheinek nem ismerete és a saját felelősség nélküli költekezés erősíti egymást. Széchenyi István igen fogékony volt erre a nézőpontra: „A fiatal birtokos vagyonai átvételekor ritkán tudja, mennyi adóssága, mennyi jövedelme, szóval mije van."[3] Aztán a kezdeti pénzbőséget hamarosan pénzszükség váltja fel, s mire meglett emberré válik, már nyakán a baj. „Ha végre szűkebb lesz az állapot, és se a' jószág, se az özvegyek, árvák 's kisebb birtokosok serege nem állít ki elég pénzt, akkor 'egy generalis rendbehozási planum koholtatik, melly a' nagy birtokost elvégre egészen tenkre teszi, mert a' mindenféle czikornyás nevekkel készült operatumból végre az sül ki, hogy a' birtokos mindenét aláírta igen kevesért, vagy semmiért."[sic!][4] Széchenyi ugyan nem a Kállayakról írta a fenti sorokat, ám mint alább látni fogjuk, szavait sokan emlegethették utólag.

---

* A kutatást az OTKA 68 356 számú pályázata keretében végeztem.

1 WICKENBURG, 1898. 460.

2 HELLER, 1921. 234. Felsorolja a konverziók különböző lehetséges céljait: kamatcsökkentés, tőkeállladékcsökkentés, újabb kölcsön felvétele, rövid lejáratú kölcsön hosszú lejáratúvá alakítása. Uo. 234–235.

3 SZÉCHENYI, 1830. [Reprint, 1979.] 202.

4 Uo. 203.

Szabolcs megyei betáblázások

Sulyok Dániel, Szabolcs megye helyettes jegyzője és levéltárnoka 1847-ben név szerinti lajstromot készített az 1824 óta vezetett megyei betáblázási könyvekből, és azokat a közgyűlési jegyzőkönyvekkel is összevetette.[5] A bőrkötéses súlyos kötetek nem ismeretlenek a történetírás számára. A vármegye második világháborús levéltárnoka már közölte belőle az Apagyi és Kállay családoknak zsidó hitelezők által nyújtott kölcsönök listáját.[6] A publikált adatok forrásértékét azonban – a korszak militáns antiszemita hangvételen túl – nagyban csökkenti az is, hogy a szerző a közölt betáblázott kölcsönök értékét egyszerűen forintban összesítette, akkor is, ha az eredeti forrás megadta, hogy a hitelt pengőforintban vették fel, s akkor is, ha a kölcsön egyértelműen váltóforintban szerepelt. A családok hitelállományára vonatkozó összesítés tehát számszakilag nyilvánvalóan használhatatlan. Mindezek ellenére innen merítettük az ötletet, hogy a Kállay-család hitelviszonyaira vonatkozó áttekintésünknek ez a Hitelkönyv legyen a kiinduló pontja. A Lajstromkönyvhöz ráadásul csatlakozik a betáblázott hitelekre vonatkozó jegyzőkönyvek másolati gyűjteménye is, ami további részletekbe menő kutatásokhoz nyújthat teret.

A betáblázásokra vonatkozó irodalomból ismert, hogy az intabulációs könyvekben nyilvántartott hitelek nem teszik ki az összes hitelforgalmat, s hogy a hitelnyújtás és a betáblázás terminusa nem esik egybe, bár az utóbbival kapcsolatban a 19. század első felét tárgyaló irodalom szűkülő időrésről tudósít.[7] A kitáblázások betáblázásokhoz viszonyított elmaradásából pedig az eladósodottság fokozódására szokás következtetni.[8] Arról azonban kevéssé esik szó, hogy a betáblázások ilyen lajstromos kimutatása nem számol az adósságkonverzióval, vagyis hogy egy-egy adósságtétel – megújítása után visszatérő módon – többszörösen, halmozottan is szerepelhet az összesítésben. Ebben az értelemben az intabuláció nem az adósságállomány, hanem az adósságfolyam korlátozott nyilvántartása. Rendkívül ritkán fordulnak elő olyan családi adósságkimutatások, amelyek egy időmetszetben a család összes fennálló tartozását összesítették.[9] Ilyenkor viszont természetesen a közben törlesztett kölcsönök hiányoznak.

---

5 SZSZBML IV. A. 1. h. Nemesi Közgyűlés iratai, Intabulationes. 1382. k.

6 VÁCZ, 1944. 39–42. A szerző nem tudatja, hogy mi alapján azonosította a zsidó hitelezőket.

7 GRÜNWALD, 1927; UNGÁR, 1935; VARGA, 1958; GLÓSZ, 1992. Legújabban: BÁCSKAI, 2010; SOMORJAI, 2010.

8 Már Ungár igyekezett az eladósodást a betáblázások és kitáblázások különbözeteként kimutatni. UNGÁR, 1935. 53; Glósz a különbözetből egyenesen nettó adósságot számol: GLÓSZ, 1991. 41–43.

9 SZABAD, 1957. 472–502; SPIRA, 1973. 151–172.

1. táblázat

*A Kállay-család be- és kitáblázott adósságai Szabolcs megyében (1824–1849) pengő forintra átszámítva**

	1824–1829		1830–1834		1835–1839		1840–1844		1844–1849	
	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B
Betáblázás	30 907	27 207	44 200	42 400	114 333	99 291	287 167	227 896	1 767 101	1 725 023
Kitáblázás			8 000	8 000	19 564	12 664	24 066	12 324	172 596	164 616

* A váltóforintot 2:5 arányban (azaz 0,4-es szorzóval) számítottuk át ezüstpénzre (pengő ft). Az elvétve előforduló aranypénzt körmöci aranynak tekintettük és 4,5-es szorzóval konvertáltuk. Ahol nem szerepelt a forint mellett, hogy milyen, ott kétféle számítást végeztünk. A oszlop: 1 ft = 1 pengő ft; B oszlop: 1 ft = 1 váltó ft (amit aztán természetesen ismét pengő pénzre váltottunk).
Forrás: SZSZBML IV. A. 1. h. 1382. k.

A lajstromban 1824–1829 között mindössze 9 betáblázási tétel szerepel a Kállay-családra vonatkozóan (kitáblázás pedig egy sem). Az 1826 és 1828 közötti évekre egyáltalán nem jutott betáblázás, ezért az összesítésben elsősorban a harmincas–negyvenes évtizedekre, politikatörténeti fogalommal élve a reformkorra érdemes koncentrálnunk.

A Kállay-család szabolcsi be- és kitáblázásaira vonatkozó 1. táblázatban először az A és B oszlopok összehasonlítását (a közelebbi specifikáció nélkül csak forint néven megadott tételek különböző átszámításait) érdemes szemügyre vennünk. Ebből ugyanis az derül ki, hogy a kétféle átszámítás hatása leginkább a harmincas évek második felében és a negyvenes évek első felében okoz komolyabb eltérést. S ez nemcsak a betáblázásokra, hanem a kitáblázásokra is igaz. Ebben az időszakban volt tehát a gyakorlatban a legnagyobb tétje annak, hogy a hitelszerződésben felvett forintösszeget milyen pénznemben kellett/lehetett visszafizetni. S hogy egyértelműen ki volt-e kötve az eredeti okmányban, hogy melyik pénznemre szól.

Az is érdekes megfigyelésekre adhat alapot, ha a kitáblázásokat nem az adott időszak, hanem az előző öt év betáblázásaihoz viszonyítjuk. A szabolcsi Kállay-betáblázások „elszabadulása" ugyanis az 1840-es évek második felében következett be, s ehhez képest valóban elenyésző az erre a periódusra eső kitáblázás. Más látószöget tár azonban fel, ha az 1845–1849 közötti kitáblázásokat az 1840–1844 közötti betáblázásokhoz mérjük, akkor sokkal kedvezőbb az arány. S ez nem is véletlen, hiszen jelzi, hogy a növekvő hitelfelvétel milyen komoly mértékben szolgálta a korábbi kölcsönök törlesztését. Végül, de nem utolsó sorban fontos megemlítenünk, hogy az 1845–1849 közötti betáblázások súlypontja 1847–1848-ra esett. De indokolatlan lenne ezt a csúcsosodást a forradalom nyakába varrni, hiszen a betáblázások kulminálódása egyértelműen az 1847. november–1848. januári tetőpont köré rendeződött. Ebben a Kállay-család alább

külön tárgyalandó, ún. parciális obligáció formájában felvett 1847. őszi törlesztéses kölcsöne mellett az 1848. januári betáblázási hullám játszott szerepet. A betáblázott követelések döntő többsége kötelezvény (obligatio) alakjában történt, bár a hitelek között elvétve találunk zálogot, albát, váltót, nyugtát, utalványt, kezességet, biztosítékot, haszonbért, hitbért és osztályos egyezséget.[10] S bár az 1840-es váltótörvény után kétségtelenül mind gyakrabban bukkantak fel váltók a betáblázások között, jelentőségük a kötelezvények mögött elenyésző maradt.[11]

A reformkor évtizedeiben a hitelezőket tekintve is komoly átrendeződésnek lehetünk tanúi.

2. táblázat

A Kállay-család hitelezőinek megoszlása
1830–1849

	1830–1839		1840–1849		1830–1849	
	pengő ft	%	pengő ft	%	pengő ft	%
Magánhitelező	39 368	24,8	683 836	33,3	723 204	32,7
Reisner et Co.			1 160 000	56,5	1 160 000	52,4
Kincstár			10 000	0,5	10 000	0,4
Közalapítvány	110 955	70,0	6 000	0,3	116 955	5,3
Országos Pénztár	6000	3,8			6 000	0,3
Egyház	2010	1,3	72 432	3,5	74 442	3,4
Megyei kórház	200	0,1	400	0,0	600	0,0
Nyíregyháza			121 600	5,9	121 600	5,5
Összes	158 533	100,0	2 054 268	100,0	2 212 801	100,0

Forrás: SZSZBML IV. A. 1. h. 1382. k.

Grünwald Béla álláspontjának megerősítéseként foghatjuk fel a magánhitelezők számottevő, növekvő arányát (egynegyedről egyharmadra). Ezen belül is fontos utal-

10 A régi hitelrendszer formáira nézve lásd BAKÁCS, 1965. 10–13; TÓTH, 1979. 10–13. A charta biancák vagy albák a kötelezvények olyan leegyszerűsített formáját jelentették, ahol előre nyomtatott űrlapon (!) csak a nélkülözhetetlen kellékek voltak kitöltve, s tulajdonképpen biankó aláírás után a többi feltétel utólag beírható. GRÜNWALD, 1927. 20; BAKÁCS, 1965. 11.

11 Az adósságnemek között a negyvenes években többször előforduló *sola* tulajdonképpen a váltó egyik formáját, a *saját váltót* jelenti.

nunk a Kállay rokonságon belüli kölcsönforgalomra. A hitel természeténél fogva különválasztottuk a Reisner és társa segítségével felvett törlesztéses kölcsönügyletet, ami ugyan szintén a magánhitel kategóriájába tartozott, mégis, mint látni fogjuk, önálló kategóriát jelentett. A harmincas években még döntő súllyal estek a latba a közalapítványtól kapott kölcsönök (70%), ám a negyvenes évtizedre ez a hitelforrás gyakorlatilag teljesen eljelentéktelenült a betáblázásokban. A korábbiakhoz képest a negyvenes évekre megnőtt viszont a szerepe az egyházak és Nyíregyháza város hiteleinek, ám az összesen belül ezek a tételek másodrendűek maradtak.

Az utolsó parciálisok

A korszakban jelent meg az a hosszúlejáratú kölcsönforma, amely egyrészt a hitelező és a hitelfelvevő közötti szerződésben egy főkötelezvényi kölcsönön alapult, amelyet betábláztak az adós birtokaira, másrészt viszont a szerződő felek a főkötelezvény összegéig részkötelezvényeket bocsátottak ki és helyeztek el különféle, zömmel külföldi befektetőknél. Ez utóbbi korabeli latin nevét *(partialis obligatio)* a magyarban hamarosan egyszerűen parciálisként emlegették. A parciálisok tulajdonosai éves törlesztési terv szerint kamatot és törlesztési részletet kaptak, amelyet a főadósnak kellett fizetnie.

A Szabolcs megyei Hitelkönyvben a család legnagyobb adósságtételét 1847 novemberében Kállay Péterre (junior) táblázták be. A „Kállay család nevében is" felvett már említett törlesztéses kölcsön 1 160 000 pengő forintra rúgott.[12] Kállay Péter mint családi jogigazgató először az 1846. április 23-i nemzetségi gyűlésen adott be javaslatot „bizonyos nagyobb mennyiségű tőke pénznek 6-tos kamatra törlesztésre leendő felkölcsönzése iránt".[13] Egy év múlva már az előterjesztett változatok közül választották ki a 48 évre szóló kölcsön amortizációs tervét.[14]

A Kállay Péter által november 7-én aláírt főkötelezvény végül a törlesztésre és az 5%-os kamatok évente kétszeri fizetésére szintén 48 éves futamidőt állapított meg. A terhet a család négy megyében fekvő birtokaira intabulálták: Szabolcsban 650 ezer, Hevesben 340 ezer, Szatmárban 50 ezer és Csanádban 120 ezer forint erejéig. A főkötelezvény alapján 4800 darab részkötelezvény (parciális) kibocsátására került sor: 3100 darab 100 forintra, 1700 darab pedig nagyobb címletre, 500 forintra szólt. A nyomtatott főkötvényt Kiskállóban 1847. november 30-i dátummal 19 családtag látta el kézjegyé-

12 SZSZBML IV. A. 1. h. 1382.
13 MOL P 343 39. cs. 7. t. 127. Kivonat az 1846. április 23-i családi ülés jegyzőkönyvéből.
14 MOL P 343 39. cs. 7. t. 128. Kivonat az 1847. április 22-i családi ülés jegyzőkönyvéből. Közben az 1846. szeptember 13-i nemzetségi gyűlés hozott határozatot a kölcsönfelvételről, de ennek a jegyzőkönyvét nem találtuk meg. Rendelkezésünkre áll viszont egy 1847. szeptember 13-i családi ülési jegyzőkönyv, amely a Reisner és társa bécsi céggel kötendő mellékszerződés pontjait részletesen megvitatta. Uo. 129–130.

vel.[15] Az 1847. november 23-án tartott családi gyűlés jegyzőkönyve szerint azonban, ahol felolvasták az aláírt szerződés szövegét, különféle aggályok merültek fel: „Azon aggodalom fejlett ki, hogy az efféle magány szerződés a nagy kereskedő ház nem reméllem megbukása esetére a nemzettségnek elegendő biztosítékot nem nyújtó, sőt az esetbe félni lehet, hogy az egy millió száz hatvan ezer pengő forintok biztosítására lekötött nemzettségi javak mennyibe ezen öszveg azon javakra első helyre betáblázva leend, veszéjesztetve is lehetnek."[sic!] Ezért aztán utasították a jogigazgatót, hogy biztosítékul a „szerződésnek a kormány altall helybe hagyását eszközöllye" [sic!].[16] Ami azonban ennél is súlyosabban esett a latba, Kállay Miklós és Kállay Kálmán kijelentették, hogy „egyedül a közös nemzettségi javaknak lekötésébe egyeznek bele, magányos birtokaikat oda nem értve". S azt is kijelentették, „hogy ők a törlesztési költsön vételbe részt venni nem akarnak, nem csak sőt óvást tesznek; hogy az őket illető jószágra azon költsön be ne tábláztassék."[17]

A kölcsön céljaként két igény fogalmazódott meg: az egyrészt a család „fekvő birtokai javítására" szolgált, másrészt a már-már áttekinthetetlenné terebélyesedett családi adósság konszolidációjára. Ahogy az egyik családtag a bíróság számára utólag megfogalmazta, „az azokon heverő adósságok fizetésére, semmítési úton, az az rész tőkék, és azoknak kamatjai fizetése által kölcsönt nyitni".[18] Egyszóval: adósságkonverzióra.

Az ifjabbik Kállay Péter nem teljesen jószántából vállalkozott erre az adósságreformátori szerepre. Apja, Kállay Péter senior (1764–1837), cs. és kir. kamarás mint a család feje és az orosi ágban a legidősebb tag a század elejétől a régi perek folytatójaként és új perek kezdeményezőjeként kiérdemelte a család renovátora címet.[19] Nem kímélte sem magát, sem vagyonát, hogy újra emelkedő pályára hozza a nemzetséget. 1820 tavaszán minden ékesszólását latba vetve fordult a nemzetségi gyűléshez: „Vagynak ugyan minden Famíliáknak 's voltak a' miénknek is szerencsés, és szerencsétlen idő szakai, de fájdalommal kelletik megvallanom, hogy egykor egykor nem volt veszedelmessebb környülállásba Nemzetségünk mint most vagyon. Több Esztendők ólta Familiánknak közönséges dolgai iránt tartatni szokott öszve Gyűléseink el

15 MOL P 343 38. cs. 5. t. A főkötvényre nyomtatott aláírók név szerint: Kállay Kristóf kamarás, Kállay Leopold (elhalt bátyja, Dániel gyermekei nevében is), Kállay Rudolf, Kállay Menyhért, Kállay Jenő, Kállay Emánuel, Kállay Tamás, Kállay Achatius (Ákos), Kállay György, Kállay Enok, Kállay Tivadar, Kállay Gusztáv, Kállay Gáspár, Kállay Ferenc, Kállay Bertalan, Ferenczy Alajos mint ifjabb Kállay Ferenc özvegyének meghatalmazottja, Kállay Miklós, Kállay Ubald és Kállay Gyula (Imre és Ignác nevében is).

16 MOL P 343 39. cs. 7. t. 135. Az 1847. november 23-i családi ülés jegyzőkönyve.

17 Uo. Nyilván erre az ülésre gondolt Takács Péter, amikor így fogalmazott: a kölcsön ügyével foglalkozó családi gyűlés „olyan perpatvart támasztott aztán, amelyhez viszonyítva egy orkán is gyenge szellősusogásnak tűnik". TAKÁCS, é. n. 67. Végül Kállay Miklós neve mégiscsak felbukkant az aláírók között. Szerintünk az ügy mögött mélyebb és korhoz kötött általános problémák is meghúzódtak.

18 MOL P 343 38. cs. 5. t. 53. Kállay Manó – Megyei törvényszék é. n.

19 Magyar nemzetségi zsebkönyv, 1905. 306–323; LAKATOS, 2002. 267–281; uő: A Kállay-család genealógiája a 18. századtól. A napkori és orosi főágak. é. n. SZSZBML Adattár, L. sz. 653.

multak. – Köz Tanátskozásaink megszüntek, sem Rend sem Bizodalom sem egyet értés nincsen közöttünk. Ne hogy irigyeink az alkalmatosságot használlyák, Familiám köz boldogulásáért magamat egészszen feláldozzam és a' nélkül, hogy a jelenvaló napig kedves Atyámfiainak Alkalmatlanságára vagy terhére lettem volna, minden Törvényes ügyeinket és Tabularis pereinket a' Turi Urbarialis perrel együtt saját költségemmel folytattam."[sic!][20] Önzetlen felajánlása ellenében azonban ekkortól elvárta, hogy immár a családtagok is járuljanak hozzá a költségekhez. S arra az esetre, ha valaki nem akart vagy éppen nem tudott erre áldozni, a visszaszerzett közös javakon való közös gazdálkodás jövedelemét kívánta erre a célra igénybe venni.

Ifjabb Pétert a történetírás az 1836-os véres szabolcsi alispánválasztás szereplőjeként ismeri, ahol a választást megnyerte ugyan, magát viszont csak sebes meneküléssel sikerült az elveszejtéstől megóvnia.[21] Apja halála után a szintén kamarás legidősebb fiúnak nemcsak a nemzetségért vállalt ősi terhek gondozását, mondhatjuk, az atyai áldozatot kellett magára vállalnia. A végrendelet a fiúkat (illetve a fiági fiúunokákat), akiknek a birtok jutott, arra kötelezte, hogy amíg a három leánynak egyenként 40 000 rénes forintot pengő pénzben ki nem fizetnek, ennek fedezésére osztatlan közös gazdálkodásban kell, hogy maradjanak.[22] Több mint egy évtized elteltével sem sikerült azonban Péternek az 570 621 váltóforint „ősi terhet" apasztania, sőt, mint a vagyongondnokságból őt elmozdítani kérő unokaöcs állította, az adósságot „159 603 vft 39 xr-al [krajcárral] szaporította".[23] Kállay Péter tehát nem egyszerűen az atyai küldetés elvárásainak igyekezett megfelelni, hanem, fogalmazzunk így, helyzetbe is hozta magát. S most nem is annyira a három feleség közül kettőtől származó 12 gyermekre gondolunk, hanem arra, hogy az általunk vizsgált szabolcsi Hitelkönyvben hol a saját, hol a szintén korán elhalt második feleséggel, Márkus Jozefával közösen, hol mint „apja tömege gondnoka" egyre nagyobb betáblázott követelésekkel bukkant elő.

Ragadjunk ki egyetlen példát: a már említett nyíregyházi kölcsönöket. A tranzakció itt sem kölcsönnel kezdődött, hanem azzal, hogy a rászakadt terhek fedezésére rögtön apja halála után 1837 szeptemberében Kállay Péter hat évre bérbe adta a tulajdonképpen Nagykálló határában fekvő császárszállási pusztát Nyíregyháza városának.[24] Még a bérlet lejárta előtt, 1841 augusztusában újabb hat évre meghosszabbították az árendát, s ehhez kapcsolódva 1842-ben három részletben 55 800 forint kölcsönt is vett fel a vá-

20 SZSZBML XIII. 7. Kállay-család levéltára, 1. d. 16v. Kállay Péter [senior] Tekintetes Familia Kedves atyámfiai! NKálló, 1820. április 5.
21 KOSSUTH, 1966. 643–646. (1836. június 15.)
22 SZSZBML IV. B. 154. 4. d. Testamentum (másolat) Pest, 1837. április 21. Kállay Péter, Majthényi Lucia. A feleség 1853-ban hunyt el. A családi birtokviszonyokról és pereskedésekről lásd KÖVÉR, 2009.
23 SZSZBML IV. B. 154. 4. d. Keresetlevél, Kállay Ákos, Nagykálló, 1852. július 4.
24 HENZSEL, 1999.

rostól, majd 1846 tavaszán újabb 40 000 pengő forint hitelt kapott.[25] A második, 1846-os kölcsön esetében azonban az ügylet hátteréből korábbi hitelműveletek sora bontakozik ki. Ugyanazon a napon táblázták ki ugyanis Kállay Péternek egy szintén 40 000 forintra Fried Dávidnak adott kötelezvényét, amelyet még 1843 áprilisában írt alá, s amely csak 1845 novemberében került intabulálásra. Már a Friednek adott obligáció is korábban felvett hitelek egyesítése és rendezése volt. A szövegből pontosan kiderült, hogy először „Biri helységemben tett" javításokra 18 670 forintot, majd „sürgetős adósságaim lefaragására" 4100 forintot, 1843 márciusában „pesti fiam beírására" 4000 forintot, április 3-án, a szerződéskötés napján pedig „az kaszaperegi 5/48 rész zálogos birtoknak kiváltására szükséges kölcség pótlására" 18 134 forintot, azaz eddig összesen 38 800 pengő forintot vett fel. Ehhez hozzácsapva elismert még 1200 forint tartozást „minden kamat nélkül", ki is kerekedett a 40 000 forintos kötelezvény-summa. Az öszszeget 3 évre kapta, betábláztatás terhe mellett „minden ingó és ingatlan vagyonára", s elismerte a szóbeli per által nyolc napon belüli végrehajtást, lemondott minden panasz és halasztás lehetőségéről, úgy, ahogy azt az 1840: XXI. tc. megengedte. Jól kivehető, hogy mennyi hétköznapi mozzanat kavarog egy obligáció rideg számai mögött a birtokjavítástól, zálogvisszaváltástól, adósságtörlesztéstől a gyermek beiskolázásáig. S mivel közben Fried Dávid meghalt, nyilván az örökösök kikényszerítették a betáblázást és sürgették a törlesztést. Ezért aztán Nyíregyháza városa kifizette ezt az adósságot, s cserébe meghosszabbították a bérleti jogot 1861-ig.[26] A kitáblázott Fried-féle kölcsön és a betáblázott nyíregyházi kötelezvény egyazon adósság átváltoztatása, konverziója.

Végül az 1847-ben a család nevében megkötött törlesztéses kölcsönszerződés újabb pótlólagos betáblázások lavináját indította el. Mi mással magyarázható ugyanis, hogy több mint tíz évvel az apa halála után, 1848 januárjában, nagy hirtelenjében mintegy 80 000 forint követelést tábláztak be Kállay Péter senior (!) nevére. Hogy eddig mire vártak ezek a hitelezők (köztük kiemelten szerepeltek olyan korábbi intézményi kölcsönnyújtók, mint az egri egyházi pénztár, az egri kincstári alap vagy az egri főkáptalan, sőt az egri püspöki nyomda), azt nem tudhatjuk. Tény, hogy számukra ekkor vált aggályossá, hogy régebbi kötvényadósságok hitelezőiként egy ilyen új és hatalmas intabuláció árnyékában a parciális-birtokosok mögé rangsorolódhatnak.

A parciális obligációkkal foglalkozó irodalom általában hangsúlyozza, hogy a hitelfelvételnek ez a formája szükségképpen ellentmondásokat hordozott magában, mivel egy modern emisszionális kölcsönkonstrukciót próbált átültetni egy rendiséggel, ősiséggel átitatott talajba.[27] Ehhez képest nehéz megmagyarázni, hogy miért volt egyik

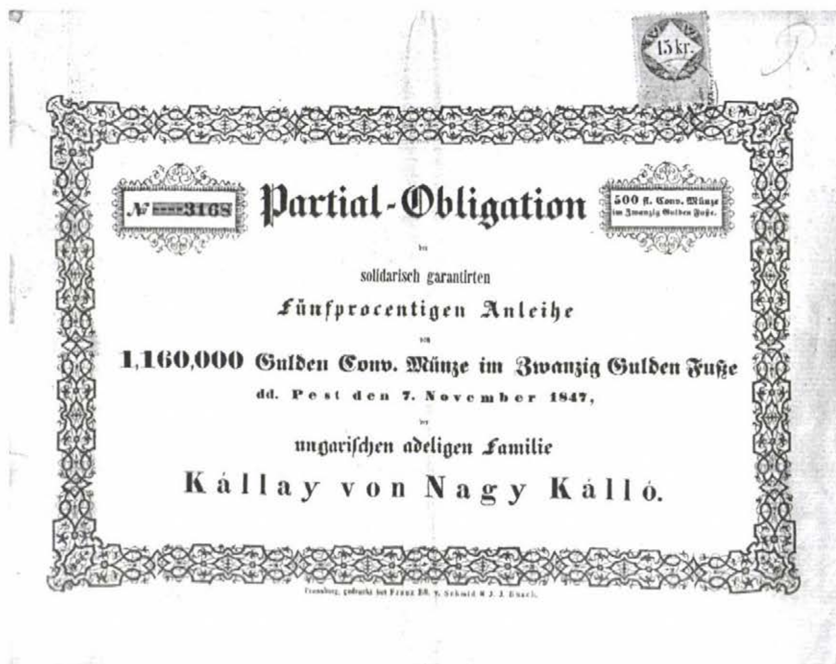
25 HENZSEL, 1999. 57. Az első nyíregyházi kölcsönt 1842. november 28-án, a másodikat 1846. június 8-án táblázták be. Ezekben az esetekben „mint apja tömegének gondnoka is" szerepelt adósként.

26 SZSZBML IV. A. 1. h. 1384. Betáblázási jegyzőkönyv 254–255 (Kállay Péter – Fried Dávid, Debrecen, 1843. április 24; betáblázva: 1845. november 24.); 401–403. (Kállay Péter – Nyíregyháza, Biri, 1846. április 16; betáblázva: 1846. június 8.)

27 GRÜNWALD, 1927. 70–77; NAGY, 1972.

esetben sikeres a kibocsátás, a másikban pedig nem. Ráadásul az irodalom szinte kizárólag az arisztokraták részkötelezvény-tranzakcióinak visszaéléseit tárgyalja, s egy olyan bene possessionati obligáció, mint a Kállayaké, említésre sem kerül. Az a vélemény is hangot kapott, hogy a botránysorozat „az 1830-as években – a pontosan fizető adósok pozitív példái ellenére – a partialis obligatio-k végleges bukásához vezetett".[28] Parciálisok kibocsátása azonban a negyvenes években is folyt. A bécsi udvari kancellária csak 1847 decemberében adott ki korlátozó rendelkezést, miszerint a parciálisok címleteinek minimum 100 forintra és névre szólóknak kell lenniük.[29]

1. ábra

15 kr.

№ 3168

Partial-Obligation

der

solidarisch garantirten

Fünfprocentigen Anleihe

von

1,160,000 Gulden Conv. Münze im Zwanzig Gulden Fuße

dd. Pest den 7. November 1847,

der

ungarischen adeligen Familie

Kállay von Nagy Kálló.

500 fl. Conv. Münze im Zwanzig Gulden Fuße

Forrás: MOL P 343 38. cs. 5. t. 6–9.

Kállay Péter a kölcsönszerződéskor nem véletlenül választotta kibocsátóként a Reisner és társa bécsi nagykereskedő házat. Számára mintául a szintén általuk lebonyolított gróf Almássy-féle 1846-os parciálisok szolgáltak. A szerződéskötésben Horváth

28 BOTOS, 1998. 17. Ebből a nézőpontból meglehetősen furcsa, hogy a szerző a kérdéssel érdemben történetileg először foglalkozó Grünwald Béla és a kétségtelenül grafomán, ám az üzlet minden csínját-bínját értő Nagy László József műveit minősíti „prekoncepcionálisnak". Uo. 60. 11. jegyzet.

29 BRUSATTI, 1960. 356. A rendelet 1847. december 17-én kelt.

József hazai ügyvéd játszott közvetítő szerepet.[30] A Reisner és társa céget 1842 tavaszán jegyezték be az alsó-ausztriai törvényszéken. A cég tagjai, Kollmann Reisner Henrik és neje, Kollmann Reisner Terézia 1842. március 16-án kötöttek társasági szerződést. A cég egy évtizedes fennállás után 1851 januárjában beszüntette működését, és 1851. február 22-én a kereskedelmi törvényszék törölte is a jegyzékből. A cégtulajdonosok ezután kivándorlási engedélyt kértek és Firenzében telepedtek le, ám gyermekeik továbbra is birodalmi alattvalók maradtak.[31]

Az alábbiakban a parciálisokkal kapcsolatos sztereotípiák, összeesküvés-elméletek, illetve a Kállay családbeli perlekedés törmelékei alól legalább a szerkezeti vázat ki szeretnénk ásni. Ha tudni akarjuk, hogy miként is zajlott ez az ügy, akkor a fő elemekre érdemes koncentrálnunk.

1. A kölcsön kibocsátását megelőzte egy alapos birtokösszeírás. Ennek füzetei a legnagyobb birtoktesteket magában foglaló Szabolcs megyében rendelkezésünkre állnak.[32] A főkötelezvény viszont valamennyi megyében felsorolja a betáblázás fedezetéül szolgáló uradalmakat. (3. táblázat)

30 MOL P 343 38. cs. 5. t. 53. Kállay Manó – Megyei törvényszék é. n. A gróf Almásy György-féle 1846-os kibocsátás 558 500 forintra szólt, 4% kamattal. BRUSATTI, 1960. 351; LANIER, 1995. 69. Ezzel rokon, ám mégis eltérő konstrukciójú magánkibocsátás volt a gróf Keglevich Gábor-féle nyereménykölcsön szintén 1847-ben, amely 670 000 forint névértékű sorsjegyre szólt. A sorsjáték..., 1943. 135–146. Itt évente kisorsolták azokat, akik megkapták értékpapírjaik kamatos ellenértékét.

31 A Kállay-család Dr. Felder Cajetán bécsi ügyvédet kérte fel a kibocsátó házzal kapcsolatos információk megszerzésére és a család ügyeinek képviseletére Ausztriában. MOL P 343 38. cs. 5. t. Felder Cajetán, Bécs, 1852. február 3. – Nagyságos Úr! [Kállay Bertalan akkori családi képviselő]

32 SZSZBML IV. A. 1. b. Fasc. 47. No. 638–639/1847. A füzetek végén található összegző táblázatos kimutatás címe: „A Méltóságos és Tekintetes NKállói Kállay Nemzettség javai s földbeli illetőségének öszveírása a jobbágyok kezénél levő földeknek kitételével a földmérő hites felmérések szerint, hol pedig felmérés nints meghitelesített tanuk által holdját 1200 négyszögölivel véve". A nagykállói birtokrészek összeírását Markos László szolgabíró 1847. június 15-én zárta, az orosi részekét Csuha Tamás szolgabíró 1847. június 1-jén. A birtokigazoló végzést kiadta 1847. Boldogasszony hó 21-én, Sulyok Dániel h. jegyző.

3. táblázat

A nagykállói Kállay-család ősi birtokai 1847-ben
(1200 négyszögöles holdban)

Megye	Szántó	Rét	Kert	Szőlő	Legelő	Erdő	Vizek	Összes
Szabolcs	62 243	16 605	3 365	2 012	6 210	6 825	1 807	99 067
Heves	9 722	7 819			5 537			23 078
Szatmár	2 407	1 580	259	60		2 675		6 981
Csanád	4 811	5 124			5 002			14 937
Összes	79 183	31 128	3 624	2 072	16 749	9 500	1 807	144 063

Forrás: MOL P 343 38. cs. 5. t. 6–9.

Az itt kitett birtokállomány 56,4%-a az orosi ág, 43,6%-a pedig a napkori ág kezén volt. Szatmárban és Csanádban egyenlő arányban részesült a két ág, Szabolcsban 56%, Hevesben egyenesen 60% felett rendelkezett az ekkoriban domináns orosi linea.[33]

Ha a szabolcsi birtokok főkötelezvényi kimutatását uradalmanként összevetjük az eredeti birtokösszeírással, akkor megállapíthatjuk, hogy a szirondi pusztát leszámítva (itt egyezik a két összeg) szisztematikusan valamivel kisebb érték szerepel a főkötelezvényben, mint amennyi az eredeti összeírásban állt. Az eltérés összességében mindösszesze 2,5%-os. Ez nagyjából rendjén is van, amennyiben a birtokösszeírásból pontosan kitűnik, hogy mely birtokok voltak már akkor mérnökileg felmérve vagy éppen tagosítva, s melyeknél történt csak a helybeli idősektől származó bemondás alapján a felvétel. Tehát bizonyosan nyílt alkalom a pontosításra. Másfelől azonban az eredeti birtokösszeírás szöveges része egy sor olyan információt is tartalmaz, amelyről hallgat mind a táblázatos összesítés, mind a főkötelezvény. Pedig már 1847-ben is jelentőséggel bírhatott, nem is beszélve a jobbágyfelszabadítással várható következményekről. Egyrészt az orosi 12 469 holdból 14 213 hold 797 négyszögöl zálogban volt. Hasonló a helyzet Turán (a 4892 holdból zálogban 1797 hold) és Nyírbélteken (a 17 670 holdból zálogban 12 291 hold, bár itt azt a megjegyzést is találjuk, hogy a zálogper megítéltetett, de még nem hajtották végre). Császárszállás puszta 8933 holdjából pedig 2276 hold volt zálogba adva. A részletes összeírásból arra is fény derül, hogy 1847-ben mely birtoktestek műveltettek teljes egészükben vagy többnyire haszonbérletben. Csaknem kizárólag „árendaképpen" vitettek az alábbi pusztabirtokok: Rázom, Császárszállás, Harangod, Biri. Ugyanakkor a szirondi puszta az „uraság által majorságinak használtatott". A bérbeadás után felszámított jövedelem természetesen joggal került a földesúri

33 MOL P 343 38. cs. 6. t. 162.

bevételek közé, azonban a birtoknagyság-kimutatások közül a zálog fel nem tüntetése mindenképpen félrevezető volt.

Az összeírás szöveges része a legtöbb esetben megbecsülte a majorsági szántók és kaszálók arányát is, ami a jobbágyfelszabadítás után egy csapásra nagy jelentőségre tett szert.

4. táblázat

A majorsági szántók és kaszálók aránya a Szabolcs megyei Kállay-birtokokon (1847)

	Összes szántó	Majorsági szántó	%	Összes kaszáló	Majorsági kaszáló	%
Oros	7851	7217	91,92	907	644	71,00
Tiszaeszlár	3448	3000	87,01	1304	1186	90,95
Tiszalök	2437	1798	73,78	1273	1002	78,71
Kiskálló	582	456	78,35	322	322	100,00
Napkor	5680	4965	87,41	1940	1695	87,37
Tura	3223	2999	93,05	690	601	87,10
Kállósemjén	7497	6306	84,11	810	495	61,11
Biri	1605	*[1228]	76,51	538	228	42,38
Nyírbéltek	9072	8175	90,11	5470	5206	95,17
Nagykálló	7887	290	3,68	1061	210	19,79

* A birisi majorsági szántó értékét az összeírás holdakban nem adta meg, csak a belé vetett pozsonyi mérő mennyiségét mutatta ki. A majorsági szántóba eszerint 1860 pozsonyi mérő ment. Ha a szomszédos rovatokban szereplő Kállósemjén és Nyírbéltek arányait nézzük, akkor ott a hold/pozsonyi mérő arány 2:3, tehát ezen az alapon a majorsági szántó 1228 holdra tehető. Az általánosíthatóságot azonban kétségessé teszi, hogy ugyanez az összeírás (igaz egy másik szolgabíró által) Tiszalökön és Kiskállón 1:2 magyar hold/pozsonyi mérő viszonnyal számolt.

Forrás: SZSZBML IV. A. 1. b. Fasc. 47. No. 638–639/ 1847.

Az 1848 előtti felfogás teljesen természetesen a földek összességét földesúri tulajdonnak tekintette, s meglehetősen magas volt a jogilag allodiális hányad. Azonban a birtokok jövedelmezősége bizonyosan más volt Nagykállón, ahol a majorság csak töredéke volt az összes tulajdonnak, mint a többi felsorolt esetben. Kivételnek számított a szirondi puszta, ahol, mint láttuk, minden föld a majorsághoz tartozott.

A főkötelezvény adatainak és a birtokösszeírásnak az összevetésével nem azt állítjuk, hogy a Kállay-család és az összeírás hitelességét tanúsító megyei tisztviselők és ügyvédek szándékosan megtévesztették a hitelezőt (a kibocsátó házat és a parciálisok potenciális vásárlóit), csak azt, hogy nem bocsátottak rendelkezésükre minden lényeges részletinformációt a befektetés várható jövedelmezőségének megítéléséhez. S hitelről lévén szó, ez még jóhiszeműség esetén is árnyékot vet a kölcsönt kérő creditumára. Az is igaz, hogy a betáblázási könyvekben elvben mindenki utána nézhetett egy-egy birtokos adósságának, de ki volt az, aki a Hitelkönyv fent tárgyalt adatai alapján pontos képet alkothatott a Kállay-család közös és egyéni adósságairól, azok fennállásáról és visszafizetéséről? Most csak a be nem táblázott adósságokra hivatkozunk. S visszautalunk az akkor már tíz éve halott idősebb Kállay Péter 1848 januárjában intabulált adósságaira. Pedig még nem hogy a forradalom nem tört ki, de a pénzügyi válságnak is legfeljebb előszele mutatkozhatott. Aztán 1848 tavaszával, a jobbágyfelszabadítás kimondásával minden a korábbi rendszeren alapuló összeírás számításai alól a szó szoros értelmében véve kicsúszott a talaj.

2. Többek között ezért is gondoljuk, hogy a Kállay-féle parciálisok az utolsók lehettek. Az eredeti tervek szerint a kölcsönszerződés 1847. novemberi megkötése után a tranzakció 1848. január 1-jével indult (volna). A szerződésben vállaltaknak megfelelően a kibocsátó ház a parciális kötvényeket elkészíttette, s először Pozsonyból 1848. május 8-án nyugtázta, hogy 600 darab részkötvényt, a hozzá tartozó „kamatszelvény árkusokkal", 220 000 forint értékben „eladás végett átadva kezeikhez vett".[34] A későbbiekben, 1848. augusztus 2-án 760 000 frt értékben 3200 darab kötvényt küldött Kállay Péternek, de 1600 darabot, 400 000 forintnyit ekkor is magánál tartott.[35] Az 1852. március 1-jei családi ülés határozata értelmében a Kállay Bertalannál őrzött nyolc leszegezett ládát felbontva meg is találták mind a 760 000 forintnyi kötvényt hiánytalanul, amelyet aztán a családi levéltárban helyeztek el. A leltározó Kállay Bertalan és Tivadar a fentieknek megfelelően egyúttal megállapították, hogy az összesből hiányzik 600 darab 500 forintos és 1000 darab 100 forintos részkötvény, ezekből a címletekből állt az a mennyiség, amelyet a Reisner család magánál tartott.[36]

34 MOL P 343 38. cs. 5. t. 52v. Tek. cs. kir. járásbíróság. É. n.

35 MOL P 343 38. cs. 5. t. 136. Rózsa István, családi ügyvéd. Tényvázlat. Bécs, 1864. június 7. (A másolat kelte: NKálló, 1864. július 31.)

36 MOL P 343 38. cs. 5. t. 60. Kállay Bertalan, Kállay Tivadar, Kis Kálló, 1852. március 3.

Az eredeti terv szerinti kibocsátásra a közbejött 1848–1849-es események miatt nem került sor. A '48 tavaszán kialakult helyzetre élesen világít rá Kállay Péter április végi levele, amit a nemzetség tagjaihoz intézett:[37]

„Kedves Uri Atyámfiai!
Hazánkban Marczius közepe táján történt véletlen változások; és minden ipart megszüntető események nekünk gátat vetettek, hogy az uri nemzetségnek az által [?] vett fundus instructusára való tartozásunkat kifizethetnénk, – Ki ki most sem nem vehet, sem nem adhat, tetemes károsodás nélkül. – ámbár [?] mi ez fundus instructust árba bocsájtottuk hogy szavunkat beválthassuk, s kötelezvényeinknek eleget tegyünk, – de ára [?] nem akadván, – pénzt nem csinálhatunk. Az lenne [...] az uri atyafiakhoz bizodalmas kérésem, – legyenek szívesek Augusztus 10d napjáig akkorra esendő Debreczenyi vásárig pénzek lefizetések [?] eránt várakozással lenni, mi akkorára bizonyossan tartozásunkat Szent György napjátul számítandó kamatjával együtt (:s meg lehet ha az eladandókat eladathatjuk:) még előbb is köszönettel kifizetni fogjuk. Tellyes reménnyel vagyok, hogy az uri atyafiak, tekintetbe vévén az senki által előre látott eseményeket, károsodásunkat eszközleni nem óhajtván, – az általunk kért határ [?] időben meg nyugodni s pénzek eránt el várni kegyeskedni fognak. Aki atyafiságos tisztelettel maradtam Túron 27 Ápr 1848

Az Uri Atyafiaknak alázatos Atyafiságos Szolgájok
Kállay Péter"

Másfelől a kibocsátó nagykereskedő ház és a család közötti konfliktus is felszínre került. Erről egy másik levél tanúskodik. Ezt egy bizonyos Horváth Ilona írta, aki Kállay Péter helyett november elején Bécsbe sietett s tárgyalt Reisnerékkel (!?). Kállaynak október végéig kellett volna felutazni, de nem ment. Mondhatnánk azt is, hogy elbújt, de pontosabb, ha úgy fogalmazunk: beszorult a család és a kibocsátó ház közé. Horváth Ilona híven igyekezett tolmácsolni, amit Reisnerék általa üzentek: „Ők tellyes igyekezeteket arra fordíttak, hogy Nagyságodat minden bajtul meg mentsék és mennél hamerebb pénzhez juttassák, melly célt tsak egyedül az általok javaslott sorsjáték által elérni lehetett volna, de mivel Nagyságodnak azt elfogadni nem méltóztatott, ők most arról nem tehetnek, hogy azon Ngod által Honorarium fejében kiadott Partialisok mán kibocsájtva lévén circulatióba jöttek, úgy hogy most tizedik kézen is forognak..."[sic!][38]

37 MOL P 343 37. cs. 1. t. 86. Kállay Péter, Túr vagy Tura [?], 1848. április 27. A Kállay család szokás szerint évente a Szent György- és Mihály-napi debreceni vásárok idején, csütörtöki napon gyűlésezett. KÁLLAY, 1972. 7.

38 MOL P 1605 3. cs. 46. t. Horváth Ilona (talán Horváth ügyvéd hozzátartozójaként ily járatos az ügyben?) Pest, 1849. november 5. Kállay Péternek.

Ebből az derül ki, hogy nézeteltérés volt a felek között a kölcsön konstrukcióját illetőleg. Reisnerék nyilván a Keglevich-kölcsönön felbuzdulva, amely sorsjegy-kölcsön volt, ezt tartották kívánatosnak. S bár az fél évvel korábban került kibocsátásra, ami ilyen gyorsuló időben nem elhanyagolható, annak sikere kétségtelenül Reisnerék javára szólt. Ugyanakkor nem tudhatjuk, hogy Kállay Péter vajon miért nem fogadta el ezt a formát. Lehet, hogy egyszerűen a család nem ezt választotta. Az azonban tény, hogy Reisnerék a türelmetlen parciális-birtokosokkal fenyegetőznek, s „ha úgy mond Ngod e folyó hó 10-kéig a dolgot rendbe hozni nem fogja, sok alkalmatlanságot és ízetlenséget, amellyektül ők fel tartani őket nem képesek, mert alig tudak őket a most emletett terminusig le tsillapítanni okozni fognak"[sic!]. A „tizedik kéz" túlzottan nagy számú forgatónak tűnik, de ne higgyük, hogy Reisnerék csak a pusztába fenyegetőztek, hiszen ők empatikusan tudták a gyógymódot is: „...jól tudva vagyon az nálok, hogy illy zavart pénzbeli szükségben Nagyságodat készpénzbéli fizetéssel terhelni nem lehet, azt nem kívánnyák, hanem úgymond azon partiálisok tulajdonosai megnyugtatására a dolgon úgy lehetne segítteni, ha Ngod két rendbeli váltót kibocsájtanni és nekik felküldeni az kamatok erejéig méltóztatnék, melly által nyoltz honapra időt nyerni lehetne, mellynek elfolyása alatt majd minden jóra fog fordulni".[39] Nem így történt.

3. Miután a Kállay-család nem kapta meg a főkötelezvény alapján szerződött summa után az indulásként remélt első részletet, a 300 ezer pengő forintot, s tudtunkkal kamatfizetésre és törlesztésre sem került sor, a család 1850 folyamán nem teljesülés címén megpróbált az ügyelettől elállni. A főkötelezvényt visszavették a volt magyar királyi kancelláriától, s a kölcsönt egyszersmind minden birtokukról igyekeztek kikebeleztetni.[40] A család először a napkori ághoz tartozó Bertalan (1799–1875) atyafit bízta meg, hogy végrehajtsa Bécsben a családi határozatokat. A családi stratégia arra irányult, hogy a „Péter atyafi által okozott bonyodalmakat" az ő nyakába varrják, s „ha a körülmények kívánandják, Péter atyafi javait minden kímélet nélkül a Bécsi törvényszék által biztosítandja".[41] De már 1851 decemberében a korábban kiküldött küldöttség megoldási javaslatai elégtelennek tűntek, s ezért Emánuel atyafi küldetett ki

39 A befejezésben már ismét Horvát Ilonáé a szó: „Kérem Nagyságodat méltóztassék mennél hamarébb hazajönni iparkodni, ezen dolgot rendbe hozni, hogy a késedelem miatt valami baj és ízetlenség Nagyságodat ne érje." Uo.

40 A családi stratégiát az 1850. március 15-i és az április 6-i üléseken dolgozták ki, amelyek jegyzőkönyvét azonban nem találtuk a sorozatban. Hivatkozik megtörténtére az 1851. október 9-i családi ülés jegyzőkönyve. MOL P 343 39. cs. 7. t. 137. Ebben az 1851-es jegyzőkönyvben utalás történik még a „napkori ágon álló atyafiak azon megállapodására" is, miszerint kikötik, hogy „a szerződés aláírása és a pénz felvételén egy tag a napkori ágból is jelen legyen". Uo. Lásd továbbá MOL P 343 38. cs. 5. t. 136. Rózsa István, családi ügyvéd. Tényvázlat. Bécs, 1864. június 7. A kikebelezést az idézett szabolcsi Hitelkönyv nem jelzi.

41 MOL P 343 39. cs. 7. t. 137. Az 1851. október 9-i családi ülés jegyzőkönyve.

új megoldások keresésére.[42] S innentől gyakorlatilag a fiskálisok kezébe került az ügy bonyolítása. Mint ahogy az már a fenti levélből is kiderült, s egy későbbi bécsi ügyvédi információból is megerősítést nyert, a fő problémát az okozta, hogy a Reisner és társa cégnél maradt mennyiségből 1852 elejéig 95 000 pengő forintnyi „részkötvényeket" „kibocsájtottak és forgásba tettek", s ezek követelték a parciálisok után járó éves kamatokat. Pedig a család a főkötelezvény után szerződött összegből egy vasat sem kapott. Igaz, ezzel kapcsolatban Reisnerék azt állították, hogy a kibocsátásra Kállay Péter utalványilag felhatalmazta őket. A tranzakció létrejöttében segédkező Horváth József pesti ügyvéd ezzel szemben 1850. január 4-i levelében azt tanúsította, hogy ezek csak „a kölcsön létesítéséért ajánlott provizió ideiglenes fedezése színe alatt" lettek kiadva.[43] Aligha tudjuk pontosan kideríteni, hogy miként kerültek ezek a parciálisok forgalomba, abból azonban, hogy Reisnerék a rendes felszámolás után útlevéllel Firenzébe távoztak (s nem „elszöktek", mint a magyar fél szerette állítani), s hogy Kállay Péter és a család többi tagja között az ügy folytatásában a konfliktus egyre gerjedt, arra következtethetünk, hogy mindkét fél túllépte a számára eredetileg adott keretek.

Az ügy bécsi vitelére felkért ügyvédnek az évtized végéig annyit azonban sikerült elérnie, hogy Reisnerék a még náluk maradt 305 000 forint névértékű részkötelezvényt átadták, tehát további forgalomba hozataltól nem kellett tartani (Reisner Henrik, az eredeti cégtulajdonos ekkorra meghalt). 1860 februárjáig egyébként 50 800 forint névértékű parciálist meg nem kapott kamat és törlesztés címén peresítettek (ebben négy összeg duplán szerepelt), de felbukkant a bécsi ügyvédnél további 15 700 forintnyi részkötelezvény is, amelyet viszont Kállay Péter a család pénztárnoka, Kendelényi részére honorárium gyanánt helyezett készletbe. Végső soron tehát a fennmaradt 23 500 forintra korlátozódott az összeg, amire még követeléseket és peresítéseket lehetett várni.[44]

Felder ügyvéddel azonban a család nem volt elégedett. Főként azért, mert Kállay Péter és a család érdekeit együtt akarta képviselni, valamint békés kiegyezést szeretett volna létrehozni a rendkívül sokfelé ágazó, bonyolult ügyben. Szajbély Frigyes, aki pesti ügyvédként az ötvenes években Felderrel tartotta a kapcsolatot, figyelmeztette is, hogy békés kiegyenlítést ugyan akarhat, de a család részéről semminémű terhet ne vál-

42 MOL P 343 39. cs. 7. t. 139. Kivonat az 1851. december 7-i családi ülés jegyzőkönyvéből. A viszály eszkalációját jelzi, hogy alig kezdte meg Emánuel Bécsben működését, eljárásával kapcsolatban gyanúsítások merültek fel, s ezért már a következő év tavaszán le akart mondani tisztéről. Uo. Jegyzőkönyvi kivonat az 1852. május 22-i családi ülés jegyzőkönyvéből.

43 MOL P 343 38. cs. 5. t. 31. Felder Cajetán, 1852. február 3. Ebből a forgalomba került mennyiségből addig 28 800 frt nem fizetése miatt érkezett a bíróságokra kereset. Uo.

44 MOL P 343 38. cs. 5. t. 88–89. Felder Cajetán, Bécs, 1860. február 27. – Szajbély Frigyes ügyvédnek, Pesten. A levélben a bécsi ügyvéd felpanaszolta, hogy eddigi fáradozása honoráriumaként Kállay Péter 25 000 pengő forint erejéig a Mezőtúr község elleni részletkövetelését ruházta rá, amelyről azonban, amikor végrehajtási betáblázásra küldte, kiderült, hogy csak 8000 forintot ér, s már „többször lezálogoltatott". Azzal az igénnyel lépett fel, hogy a család is fogadja el a Kállay Péter által immár elismert követelését. Uo.

laljon, és „ha valami egyesség történik, melly teherrel jár, azt csakis Péter Úr rovására történhessék".[45]

A frontvonalak tehát nemcsak a Kállay-család és a Reisner örökösök között húzódtak, hanem a Kállay-család és a parciálist birtokló pereskedő felek is szembekerültek egymással, valamint a Kállay-családon belül szintén komoly ellentétek alakultak ki. S itt nem Kállay Péter és a többiek viszálya volt az egyetlen.

4. Kállay Emánuel, a napkori ágból származó újabb családigazgató (1814–1886) az 1860-as évek elején keményebb fellépést ígért az elhúzódó ügyben. A család ügyvédjével, Rózsa Istvánnal ismét Bécsbe látogatott, s ekkor készült az egész eddigi ügymenetről már többször idézett Rózsa-féle tényvázlat. Emánuel Bécsben és Pesten új ügyvédet fogadott, s nem csak a Péter elleni határozottabb harcra sarkallta őket, hanem azon családtagok ellen is szankciókat kívánt, akik valamilyen okból kezdetben ugyan támogatták a parciális kölcsön ügyét, de később fokozatosan kimaradtak a dologból. Az 1864. július 20-án Nagykállón tartott családi gyűlésben terjesztette elő javaslatait, amely azokat el is fogadta. Ennek fontos része volt, hogy hozzanak létre e célból egy „közös pénztárat", és ennek kezelésével és az ügyek vitelével egy családtagot bízzanak meg. Ez utóbbinál Kállay Ubaldra esett a választás.[46] S ugyan a határozatokat a jelenlevők elfogadták, a pénztárba beadandó összeg nem akart csordogálni. „Mert bár a határozat minden egyes családtagnak megküldetett, ezen felől mindenki általam a reá eső mennyiség tudatása mellett illetősége befizetésére két ízbe felkéretett, nem jött be annyi mellyből [sic!] az Medve Kálmán Ügyvéd Úr részére határozott egyszáz ftot kifizethettem volna..." – panaszkodott a családi ügyvivő, és bizalom híján leköszönt tisztségéről.[47] Másnap ugyanezt mellékletekkel a családigazgatónak, nászurának is megküldte, a korábbinál kiábrándultabb hangon: „Miután az Atyafiaknak hasztalan irkáltam még válaszokra se méltattak, miután személyesen is mind hijába szollongattam úgy szólva fülök bottyát se mozdították, – nem lévén kezeim között se közös pénz, de magam se vagyok azon hellyzetbe [sic!] hogy a család részére előlegezést tenni képes lennék, de még hónapig itt lakos nem is leszek, e nagy felelősséggel járó ügyet tovább semmi szín alatt nem viszem..." S még hozzátette: „...intézkedgyetek még lehet, mert attól lehet tartani, hogy gyermekeink s még magunk is a kurtábbikat húzhattyuk." [sic!][48]

---

45 MOL P 343 38. cs. 5. t. 45. Szajbély Frigyes, Pest, 1852. június 22.

46 MOL P 343 38. cs. 5. t. 123–126. Az 1864. július 20-i családi gyűlés jegyzőkönyve. Jegyezte Rózsa István. A családigazgató úgy érezte, hogy „ő halmozott magány családi dolgainál fogva nem rendelkezhetik annyi idővel, hogy ezeken fölül még a most érintett perek menetére is kellő pontosságot fejthessen ki." Uo. Az orosi ágból származó Kállay Ubul (1818–1903) helyzetének jellemzésére elég annyi, hogy apósa (felesége apja) Kállay Péter, násza (leánya férjének apja) pedig Kállay Emánuel volt.

47 MOL P 343 38. cs. 5. t. 132. Kállay Ubul, Oros, 1864. november 14. Tisztelt Uri Atyafiak!

48 MOL P 343 38. cs. 5. t. 128. Kállay Ubul, Oros, 1864. november 15. Kedves Nászom! Ubul fenntartotta állandó lakását Kassán.

A pereskedés további kilátástalanságát látva, némi fordulat következett be a család(igazgató) álláspontjában, s az 1865. június 1-jére összehívott családülés arra vett irányt, hogy „ezen peres ügyeket ha lehetséges minél kisebb károsodással egy eszközlendő barátságos kiegyezkedéssel beszüntesse". Az áldozatvállalás mértékét meghatározó, családtagonként számítandó kulcs megállapítására pedig választott bíróságot kértek fel, s a helyzet sürgősségét jelzi, hogy június 15-ére újabb családi gyűlést hívtak össze.[49] A per alatt levő mintegy 50 000 forintnyi adósság fedezésére, addig is, amíg a kulcs kiszámítására sor nem kerül, a családi pénztárba befizetendő 5000 osztrák értékű forint beszedését határozták el.[50] S Kállay Emánuel nem tett le azon szándékáról sem, hogy a megállapodásból kimaradt családtagok terhére a telekkönyvnél a betáblázásokat keresztülvigye.

Sem a választott bíróság, sem a telekkönyv malmai nem őröltek gyorsan. A Szabolcs megye telekkönyvi bírósága előtt 1865. február 27-én tárgyalt keresetről ugyanis kiderült, hogy nélkülözi a törvényes alapot és nem is célravezető. A családtagok nagy része pedig nem jelent meg a választott bíróság előtt a jelzett határnapon. Sőt, az aláírt megállapodás teljesítésén sem buzgólkodott. 1865 novemberéig például a kivetett 5000 forintból még csak 3172 forint folyt be. Ezért úgy határoztak, hogy további 2000 forintot kölcsön útján „állítanak elő" november 27-ig, mégpedig Kállay Ubald, Kállay Bertalan, Kállay Ödön és Nagy István által „fejenként öt-ötszáz forintokban", hogy négyük javára a kölcsönt a felmerülő járulékokkal „a fizetést nem teljesítő tagoktól beveendő öszletből fogván visszatéríteni".[51]

5. A választott bíróság elé terjesztett nyilatkozatban az egyik napkori ágbeli tag összefoglalta a Reisner-féle kölcsönnel kapcsolatos véleményét: „Miolta e költsön terv keletkezett, később megbukott, s a Család bár nem sikerrel a birtokokon eszközlött bé táblázások kitörlését eszközölte, az üdő olta mind két ágon több kötelezett családi tagok birtoktalanná lettek, elő állott azon esett [sic!], hogy a költsön szerződés alapján ki bocsájtott, s a kezelők által szikkasztva [sic!] eladott partialisok birtokosai a család tagok ellen több pereket kezdettek, folytatnak, sőtt kettő már a végrehajtás ki kerülése végett a család tagok néhánya által ki is fizettetett, s így már már tsak az az eset van, hogy a Partiális birtokosokat fizetni kell a kötelezett család tagoknak, de a még vagyonnal bíró kötelezettek a vagyontalanná lett tagok hellyet [sic!] is fizetni kénytelenek, ennek oka pedig az, hogy a család kötelezett tagjai, meg sem gondolva, hogy a sikasztott partiális

49 MOL P 343 38. cs. 5. t. 142. Egyesség levél. Nagy Kálló, 1865. június 15. Az egyezséget 13 tag írta alá.

50 MOL P 343 39. cs. 7. t. 218–219. Az 1865. június 15-i családülés jegyzőkönyve. A 13 tag között fejenként 384 ft 32 xr-t kellett Kállay Ödön kezéhez befizetni. A Reisner-féle összes ügyek vezetésére továbbra is Kállay Ubaldot kérték fel, a „pártionális tulajdonosokkal és Reisnerrel czélba vett egyesség megkísértésére Kállay Ödön és Gusztáv" kéretett fel. Uo.

51 MOL P 343 39. cs. 7. t. 223. Az 1865. november 9-i családülés jegyzőkönyve.

birtokosok fizetésére köteleztethevék [?], magokat a kitáblázás által biztosítva érezték, s semmi gondot sem fordítottak arra, hogy a kárfizetés esetére egymás irányában is biztosítást eszközöljenek, azért mit tudva a napkori ág, hova alább írott tartozand, a leg közelebbi üdőben a közös vagyonok osztálya alkalmával is, anélkül, hogy a kérdéses ügybeni egymás erányábani biztosításra, bár az akkor könnyen eszközölhető lett volna, tsak gondoltak volna is, a Család napkori ága szokott kultsa szerint meg osztozott, az illető atyafiak birtokaikat kezekhez vették, azok némelyike azt el is idegenítette, ezért bár bűn nélkül azon helyzetbe jutott, hogy most már a követelések fizetésénél, nem tsak saját illetősége utáni terhet, de az ágakban vagyontalanokká lettekét is fizetni kénytelen, s ez büntetése az ág vigyázatlanságnak, mit előrei gondoskodásal [sic!] az közös javak osztálya alkalmával ki kerülni módgyában volt."[52]

A választott bíróság 1867. július 30-i (!) meghallgatásán végül a Kállay Ubald meghatalmazottjaként megjelent Hrabovszky Rudolf ügyvéd pontosan összefoglalta az ügy buktatóit. Helyeselte, hogy szerinte azóta Kállay Emánuel „e sikamlós útról letérve, a compromissionális biztosabb utat választotta". De a kérdések ettől nem fogytak el:

A. Mekkora lehet a Reisner-féle ügyből számítandó pénzkövetelés?

B. A kiindulópont egyedül az lehet, hogy kimutassák, hogy 1847-ben, a parciális aláírásakor ki mekkora birtokhányadot bírt!

C. Az osztozkodási kulcs meghatározásakor le kell vonni azok részét, akik annak idején nem írták alá a Reisner féle szerződést (Kállay Ignácné jogán gróf Dessewffy és Kállay Benjámin számított ilyennek). Hrabovszky feltételezése szerint a főkötelezvényben szerepelt 144 063 magyar holdhoz képest ezt jeleníti meg a Nagy István ügyvéd által számított 95 389 holdat tételező adat.

D. Végül, hiteles adatnak az fogadható el, amit a felek mindnyáján tudomásul vettek. Ilyen pedig csak három birtokrészre vonatkozva létezett, mégpedig a mezőtúri-, varsányi és kaszaperegi birtokokra vonatkozó osztály, ami ugyan csak 31 519 holdat foglalt magában, de az arányok esetleg kiterjeszthetők a többi birtokra is.[53] Pusztán a történet későbbi továbbszövése érdekében jegyezzük meg, hogy Kállay Istvánné, Kállay Béni édesanyja nevén az idézett és elfogadott osztálykulcs szerint Mezőtúron

52 MOL P 343 38. cs. 6. t. 166. T. választot[t] Bíróság! Aláíratlan. (Feltehetőleg ez Kállay Emánuel 1867. március 23-án kelt nyilatkozata.)

53 MOL P 343 38. cs. 5. t. 147–148. Választott bírósági jegyzőkönyv, NKálló, 1867. július 30. Hrabovszky egyébként konkrétan bemutatja képviseltje birtokait 1847-ben, s a zálogvisszaváltás, vétel által azóta bekövetkezett gyarapodást (ami miatt természetesen tiltakozott minden későbbi osztó kiszámítása ellen!). Kállay Ubald zálogvisszaváltásai és öröklései sorában említi az ügyvéd a kaszaperi birtokkal kapcsolatban, hogy az Kállay Péternél volt zálogban 4200 forint erejéig, amit Péter a házasságkötéskor Nelli (Cornélia) nevű leányára (Kállay Dienesnére) ruházott át, majd azt annak halála után Kállay Ubaldné, Kállay Péter első házasságból való legidősebb leánya, Amália örökölte 1855-ben. A mellékletbe bemásolt, Birin 1846. április 24-én kelt kötelezvényt természetesen hiába keressük a Szabolcs megyei hitelkönyvben, az legfeljebb Csanádban volt betáblázható. Uo. 153.

10/72 rész, azaz 1687 hold, Alsó Varsányon 1/96 rész, vagyis 312 hold, Kaszaperegen pedig 1/14 rész, tehát 619 hold állt ekkoriban.[54]

A fürdőben időző Kállay Bertalan ügyvédje, Szesztay Károly szintén azt kifogásolta, hogy ügyfelének soha annyi birtoka nem volt, mint amennyi a kimutatásban szerepel, másrészt viszont Kállay Bertalan birtokokat vásárolt „Emánueltól, Györgytől és Kálmántól, illetve Tamástól és Sándortól, s az szerinte minden méltányossággal ellenkeznék, hogy a birtok vevője az eladó adósságainak viselésére is köteleztessék".[55]

A családi ülések jegyzőkönyveiből még egy darabig nyomon követhetők a Reisner-ügy fejleményei, bár inkább csak a megállapodás hiányát érzékelhetjük. 1868 nyarán Kállay Ubald azt terjesztette elő, hogy egyes parciális tulajdonosok hajlandók „már megítélt követelésekre nézve a családdal barátságos egyességre lépni". Egyikük 6000 forintot meghaladó követelése fejében 4400 forint készpénzzel beérné, mások 17 000 forintos követeléseiket egy évre szóló váltókra cserélnék úgy, hogy a kamatot teljesen, a tőkeösszegnek pedig egynegyedét elengednék.[56] A családi ülés azonban nem volt határozatképes, s a következő alkalommal, június 24-én is csak olyan döntés született, hogy az orosi határban a család közös tulajdonában levő, perben visszaszerzett 137 holdnyi osztályos birtok eladásából befolyt vételárból Kállay Ubald „azon család tagok illetőségeikből melyekkel a Reizner [sic!] féle üggyel érdekelve vannak", a 6000 forintos „követelést törlessze".[57]

Legközelebb az 1869. január 4-i családi ülés kísérelt meg az ügyben a családtagok között egyezséget létrehozni, ám ez sem ekkor, sem január 24-én nem sikerült.[58] A maradék hitelezőkkel való kiegyezés végül átnyúlt a hetvenes évek elejére.

Kállay Péter az ötvenes-hatvanas évek családi gyűlésein már nem vett részt. A külvilággal való érintkezéseiről leginkább különböző perei révén szerezhetünk tudomást. Kállay Péter senior leszármazottai összekülönböztek már az úrbéri kárpótláson is. Itt Kállay Péter főleg azt sérelmezte, hogy például az Országos Alapítványi Pénztártól második feleségével felvett összegeket, amelyeket a közös javakra fordított, most saját adósságaként kelljen visszafizetnie.[59] A család által reá hárítani próbált terhek alól birtokai eladása révén igyekezett szabadulni. Ebbéli motívumait a mezőtúri birtokrész eladásakor a szerződésben így rögzítette: „...elkerülhetetlen szükségeimtől kényszeríttetve, de különben magamat és gyermekeimet terhelő némi adósságaimtól is szabadul-

54 MOL P 343 38. cs. 5. t. 149–150. Kimutatása a Méltóságos Kállay-család elágazási kulcs szerént kiszámított birtokrészeinek osztályozott holdakban Mezőtúron, Alsó T. Varsányon, Kaszaperegen. Másolat, NKálló, 1865. március 24.

55 MOL P 343 38. cs. 5. t. 162. Választott bírósági jegyzőkönyv, NKálló, 1867. július 30. Szesztay Károly.

56 MOL P 343 38. cs. 5. t. 238. Az 1868. július 9-i családülés jegyzőkönyve.

57 MOL P 343 38. cs. 5. t. 240–241. Az 1868. július 24-i családülés jegyzőkönyve.

58 MOL P 343 38. cs. 5. t. 242. Az 1869. január 24-i családülés jegyzőkönyve.

59 SZSZBML IV. B. 154. 4. d. Kállay Péter fellebb-folyamodása, Debrecen, 1857. január 8. Lásd erről bővebben KÖVÉR, 2009. 228–229.

ni, s így maradékaimra néző több megyékbeli birtokaimat is lehetőleg és kitelhetőleg tisztázni és gyermekeimet is minden lehető bonyolódástól mennél inkább szabadítani kívánván ..." kerít sort a birtokeladásra.[60] Perek sorozata ágazott le a császárszállási birtok eladásából.[61] Törvényszéki ügy lett Kállay Péter Csanád megyei kaszaperegi birtokrésze megvásárlásából is, ami 1855-ben Koppély Fülöp tulajdonába került, úgy, hogy a reá kebelezett 80 000 forintnyi teher a vételárból volt (lett volna) kifizetendő. A Koppély kontra Kállay per is évekig elhúzódott.[62] S a sort még folytathatnánk, de ez külön tanulmányt igényelne. Az 1860-as években a Kállay családra előjegyzett, de Kállay Péter elleni mezőtúri telekkönyvi betáblázások zöme már harmadik felesége, Kreulmayer Karolina javára szólt.[63] Fogalmazhatunk úgy, hogy ez a hitelképesség teljes beszűkülésének a jele, de tekinthetjük úgy is, hogy ekkor már a házastársi követeléseket is biztosítékkal kellett fedezni. A törvényszéki megkeresések Pétert általában nem találták meg.

Mire az egész Reisner-féle ügy lezárult, Kállay Péter már nem volt az élők sorában. 1868. április 7-én, 76 éves korában hunyt el. A Sarlós Boldogasszonyról elnevezett római katolikus plébánián halálának anyakönyvezésekor utolsó lakcímét Újbuda 1. szám alattinak mondták.[64] Az utolsó időszakban valójában Bécsben élt. Abból ugyanis, hogy a Herczfelderrel folyó perének végső tárgyalására 1867 augusztusának végén innen ír és érkezik Pestre, s testvérhúgánál, Majthényiné Kállay Johannánál, a Császárfürdőn kér és kap lakást, erre következtetünk.[65] S talán Császárfürdőről indult utolsó útjára is. Úgy látszik, akármennyire is nagy vesztesnek látszott, az utolsó percig nem adta fel. S ha a család reformátorának dicsőségére nem is szolgált rá, nehéz megítélni, hogy mit írhatunk a körülmények rovására, mit hiúsított meg nagy terveiből a százfelé húzó szabolcsi nemzetség. Kudarcaiban aligha vigasztalta, hogy ő legalább még időben, maga adta el birtokait. S hogy jó néhányan a családtagok közül nála sokkalta rosszabbul jártak. Csődbe jutottak, vagy elárverezték a házat a fejük felől.

---

60 SZSZBML XIV. 25. Ferenczy Lajos ügyvéd iratai. 2. d. Török Szentmiklós, 1853. október 6. A vevő Herczfelder Hermann, a vételár 100 000 ezüst rénes forint.

61 Henzsel, 1999. 58–59. Császárszállást először 1857-ben a kisvárdai Hrabovszky Rudolf, majd 1861-ben a szintén kisvárdai Eisenberger Dávid és fia, Mór vásárolta meg. Az 1857-es szerződésben a birtok magyar holdanként 62 pengőforintért kelt el. SZSZBML XIII. 7. Kállay-család levéltára. 1. d. 1–2. Örökbevallási jegyzőkönyv. (Másolat), 1857. szeptember 3.

62 SZSZBML XIV. 25. Ferenczy Lajos ügyvéd iratai. 2. d. Örökadásvevési szerződés. Pest, 1855. március 8. A vételár 214 560 pengő forint; a Koppély felperességével zajló per vázlata és folytatása SZSZBML XIV. 26. Böszörményi László ügyvéd iratai. 1. cs. e.

63 MOL P 343 37. cs. 1. t. Kállay összes családra érdeklőleg – betáblázott – előjegyzett követelések jegyzéke (Mezőtúr). A harmadik feleségre előjegyzések 1862–1863-as számok alatt.

64 BFL Mikrofilmtár, A 183 p. 77. A temetés 1868. április 9-én történt.

65 OSZK Kt Fond III/ 2619. Kállay Péter Majthényiné Kállay Johannának, Bécs, 1867. augusztus 22.

Kállay Béni kölcsön-krónikája

Könnyen várhatott volna ilyen sors Kállay Bénire is (1839–1903), bár ő egy újabb generációt képviselt. Ám karakán özvegy édesanyja, férje végakaratát kemény kézzel végigverekedve, perek és jól megválasztott fiskálisok (Bodnár István, Gyene Károly, Ferenczy Elek, Ferenczy Lajos, Kéler Sándor, Széher Mihály) segítségével végül újra tudta alapozni a Kállay-család orosi ágának ezt a vonalát.[66] Akár jelképesnek is tekinthetjük, hogy Kállay Péter birisi birtokrészét 1860-ban Kállay Istvánné Blaskovich Amália vásárolta meg. A pereskedés és a birtokvásárlás egyaránt pénzbe került, s részben ennek a következményeit vizsgáljuk az alábbiakban. Nem az egész fennmaradt iratkorpusz, hanem Kállay Béni két naplója alapján: az 1863–1865-ös, inkább gazdasági természetű jegyzőfüzetet és az 1868–1875-ös belgrádi napló köteteit.[67] Nincs itt módunk Kállay Béni és édesanyja Kállay Istvánnő, 1849 utáni hitelfelvételeinek, hiteltörlesztéseinek teljes történetét összeállítani. Kizárólag a legfontosabbnak tűnő hitelkonverziók jellegzetességeinek rekonstruálására vállalkozunk. Amúgy is a naplójegyzetek jellegéből következően többnyire nem tudunk az eredeti kölcsönszerződésből (a tartozás állományából) kiindulni, csak a kamatfizetéssel, törlesztéssel, átütemezéssel, konvertálással kapcsolatos folyamatokat *(flow)* próbáljuk meg nyomon kísérni.

Kállay Béni naplójegyzeteiben, a *Reisner-féle parciálisok* csak annyiban kerülnek említésre, amennyiben elégedetten nyugtázta, hogy sikerült kimaradniuk belőle. A dolog először némi riadalommal indult, de azután jóra fordult.

1864. június 13.

„Elfelejtettem a tegnapi napról bejegyzeni Bodnárnak egy közlését. Ugyanis: a Reisner féle hitelezők őt kérték fel követeléseik betáblázására, mit ő el is vállalt azon feltét alatt, hogy reánk n[em] tábláznak, noha nevünket látta az ítéletben. Ez annál furcsábbnak látszott nekem, mivel bizonyosan tudom, hogy Mama ebben nem vett részt. Ezt meg is mondtam neki azon megjegyzéssel, hogy bárhol e tárgyban Mama nevét látná, azt hamisnak tarthatja. Egyszersmind kértem kísérje figyelemmel ezen dolgot."

1864. június 13.

„A Reisner féle dolgot közölvén Mamával összekutattuk a családi jkveket, s azt találtuk, hogy épen az 1846. sept. 13. melyben anyám protestatiója lehet, hiányzik. Ezért írni kell Ferenczy Lajosnak."

---

66 Özvegy Kállay Istvánné Blaskovich Amália ötvenes években folytatott pereire lásd KÖVÉR, 2009. Kállay Béni politikai életrajzára: RESS, 1993; RESS, 2007.

67 Az Országos Levéltárban mindkettő Napló néven szerepel. Megkülönböztetésül az alábbiakban én a korábbit pesti jegyzőkönyvként, a későbbit belgrádi naplóként nevezem: MOL P 344 40. cs. E/b. Kállay Béni pesti jegyzőkönyv 1863–1865; MOL P 344 c/d 31–34. k. Kállay Béni belgrádi napló 1868–1875. A belgrádi napló utolsó két kötetét mikrofilmen volt módom tanulmányozni. MOL Mikrofilmtár 13 758. tek.

1864. június 24.

„Levél Ferenczy Lajostól. kérte Kállay Emanueltől az 1846. szept. 13-i jkvet, de az vagy nem létezik, vagy nem található."[68]

1864. július 13.

„Levél Bodnártól: a Goldschmidt és Lamm részére a Bécsi trvszék által a Kállay család ellen betáblázásokat elrendelő ítéleteket (Reisner féle dolog). Ezekből kitűnik, hogy mi azokban nem lévén említve nem is tartozunk semmivel."[69]

Így aztán a csakis a Reisner-üggyel foglalkozó családi gyűlésre 1865 nyarán nem is mennek el, csak ügyvédjük van jelen.

1865. június 4.

„Bodnár írja: A jun. 1 családgyűlésen megjelent. Tiltakozását a Reisner ügyet illetőleg nem vették jegyzőkönyvbe, miután már van egy 1865. márc. 1. kelt határozat, melyben minden családtagok névszerint fel vannak említve (tehát mi is), kik a Reisner kölcsönt alá nem írták."[70]

Attól azonban, hogy a Reisner ügyből sikerült kimaradni, még éppen elég kölcsön maradt, amelynek a törlesztéséről gondoskodni kellett. Kezdjük a különböző intézményi hitelekkel.

Kállay a debreceni kerületi tábla idézése kapcsán állapítja meg naplójában, hogy *az egri káptalan*tól származó régi családi adósság rájuk eső részét már teljesen kifizették, s a káptalan ügyvédje azt nem is vitatta, hogy 3440 forint erejéig ki lett elégítve, csak azért szerepel a család ezen ága még mindig az ügyben, mert az ügyvéd szerint az eredeti követelés pengő pénzben volt.[71] Ez azonban nem jelenti azt, hogy Kállay Istvánné eleve idegenkedett volna a hagyományos kölcsönforrásoktól. Igyekezett minden lehetőségnek utána járni. 1863. december 16-án például ezt jegyezte fel Kállay Béni: „Visszajött a Helytartóságtól kölcsönfolyamodásunk, a mely ellen semmi kifogás, de a pénztár állapotánál fogva 3–4 év előtt nem adhatnak kölcsönt."[72] Ennyit azonban nem tudtak várni.

A hatvanas évek elején Kállay Béni hiteleit már zömmel nem ilyen típusú adósságok jellemezték. Két nagyobb *banki kölcsön*ről tudunk: 40 ezer forint (bécsi) Túrra volt betáblázva, másik 40 ezer (belga) pedig Kaszaperegre.[73] Amennyiben jól értelmezzük a szűkszavú forrásokat, a bécsi bankként emlegetett intézet az Osztrák Nemzeti Bankot jelenthette. Ez folyósított ugyanis jelzálogos kölcsönöket. A napló szerint egy Kéler nevű ügyvédnek 1864 tavaszán Bécsbe kellett utaznia Kállayék megbízásából, hogy ki-

68 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 120.
69 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 137.
70 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 54.
71 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 73. (1865. július 29.); 84–85. (1865. szeptember 4.)
72 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 46. (1863. december 16.)
73 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 44. (1863. december 13).

fizesse a március 6-án esedékes 1400 ft kamatot.[74] Ekkor határozták el azt is, hogy kérvényezni fogják, hogy a kamatokat engedjék meg a pesti filiál-banknál fizetni, amihez a bécsi anyaintézet hozzá is járult.[75] A naplóban általában csak vezetéknéven említett ügyvédek közül külön említést érdemel Kéler Sándor, már csak azért is, mert a levéltári anyagmegmaradás különös kegye jóvoltából megőrződtek irodai naplói, amelyekből napra pontosan tudjuk, hogy mikor ismerte meg özvegy Kállay Istvánnét.[76] Ugyan Kéler irodai naplójának a Kállay Béni által jegyzett időszakra már nem ismeretesek további füzetei (valószínűleg léteztek, de elkallódtak), de a feljegyzések szerkezetét összehasonlítva azt feltételezhetjük, hogy az ifjú Kállay Béni Kéler mintájára, esetleg tanácsára alakíthatta ki a maga 1863–1865-ös jegyzetfüzeteinek formáját és tartalmát.

A belga bank, a Langrand-Dumanceau féle pénzügyi birodalom tagja, a *Banque de Credit Foncier et Industriel* volt, de a tényleges lebonyolító az ugyanebbe az impériumba tartozó, 1860-ban *Vindobona* néven Bécsben alapított biztosítótársaság lehetett.[77] A belga banktól jelzálogfedezetre felvett kölcsön terminusát nem ismerjük, de az a naplóbejegyzésekből kiderül, hogy január és július végén két részletben kellett a kamatokat fizetni. Az egyik kamatfizetésnél Kállay frankban jegyezte fel a kamatot („4180 franc"), ám a frankban felvett kölcsön után az ázsió függvényében félévente más kamatösszegről szóló nyugta jelenik meg a naplóban osztrák értékű forintban. Amennyire a töredékes adatokból kitűnik, az ázsió jóvoltából a kamatterhek – forintban – csökkenő tendenciát mutattak. Amikor maga Kállay Béni fizette Bécsben a kamatot, akkor azt Schäffernél, a Belga Bank ügynökénél (Bamberger strasse 1.) teljesítette.[78]

74 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 88. (1864. március 19.). Az előző évben csak annyi bukkan fel december végén, hogy Kéler megküldi a bécsi bank kamatfizetéséről hitelesített számadást, ám itt semmilyen összeg nem szerepel. Uo. 54. (1863. december 26.)

75 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 102. (1864. április 14.) Fiókbankja csak az Osztrák Nemzeti Banknak és a Credit-Anstaltnak volt ekkoriban Pesten, tehát elvben gondolhatnánk a CA-tól felvett kölcsönre is, de ez a bank nem foglalkozott jelzálogügyletekkel, tehát ha tőlük származott (volna) a „bécsi bank" kölcsöne, az akkor leginkább értékpapír-fedezetre nyújtott lombardkölcsön lehetett, ennek azonban csekély a valószínűsége.

76 BFL XIV.12. Kéler Sándor ügyvéd irodai naplói 1846–1858. 1856. november 27. „Kállay Istvánnő született Blaskovits Amália asszonynak Gyene Károly által bemutattattam." Ekkortól bukkannak fel az irodai naplóban Kállaynétól származó megbízások. Már ugyanazon év december 14-én özvegy Kállay Istvánnéval 3 napra Bécsbe utazott. Uo. 3514. A naplóra Gajáry István hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök. A napló érdekesen kombinálja a hivatali és magán bejegyzéseket. Kélerre lásd Bónis György jegyzetét a levéltári repertóriumban. Budapest Főváros Levéltára. 5. Bp. 1969. 1831 óta élt Pesten. László nevű testvérével együtt 1839-ben Sáros megye nemesi bizonyítványa alapján vették fel a Pest megyei nemesek sorába. KŐSZEGHI, 1899. 172.

77 André Langrand-Dumanceau nemzetközi ténykedésére lásd: Jacquemyns, 1960–1965. Magyarországi működésére legújabban: KISS, 2009.

78 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 53–54. (1865. január 30.) Ekkor látogat el egy bizonyos Csarodához (Landhausstrasse 4.), akit felszólít arra, hogy ezentúl ők fizessék a belga bankot.

Ezek a kölcsönök még a naplójegyzetek írása előtti időszakban keletkeztek. Csak feltételezhetjük, hogy valószínűleg birtokvásárlással vagy a birtokvásárlás révén átvállalt adósságteherrel lehettek összefüggésben.

5. táblázat

A belga banknak fizetett féléves kamatok

Dátum	Kamat (o. é. frt)	Kamat (Franc)
1864. február 1.	2037	
1864. július 31.	2020*	
1865. február 1.	1919	4180
1865. július 31.	1845	

* Ekkor előre fizették ki a kamatot, s a visszaigazolt nyugtán a hóvégi árfolyamon felvett végleges összeget Kállay a naplóba nem másolta be.

Forrás: MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv, 129. (1864. július 4.); 133. (1864. július 8.); 137–138. (1864. július 14–15.).

Láthatóan foglalkoztatta Kállay Bénit és édesanyját, hogy ezeket a jelzálogi adósságokat az újonnan alakult *Magyar Földhitelintézet* kölcsöneire konvertálják. Kállay Béni már 1863 decemberében felkereste Csengery Antalt, a Földhitelintézet titoknokát s tudakolta, hogy összesen 80 000 forintnyi belga és bécsi adósságát nem lehetne-e „a magyar bankhoz áttenni". Pozitív választ kapott, s hogy minél hamarabb adja be folyamodványát.[79] Aztán karácsonykor újra felkereste Csengeryt, és apró ajándékokkal olajozta a „hitelbarátságot": fia számára átadta a tanítójától, Benedektől örökölt étkészletet, sőt a Budapesti Szemlére is 10 forintot előfizetett.[80] Gyorsan elkészült a „Magyar Bankhoz beadandó folyamodás", s már december végén sorszámot is kapott a beadott „Túrra nyerendő kölcsön".[81] Tavaszra a két, még hiányzó iratot is pótolta. A legközelebbi vizit alkalmával Csengery azt ajánlotta, hogy mivel „a catastrális és a valódi jövedelem közt nagy különbség van, adjak be egy folyamodást a becslés végett. A kölcsönfolyamodás száma 5990."[82] Aztán júniusban sor került a becslésre is. Egy Peterdy nevű becsűs utazott a család bizalmasával, Kélerrel Mezőtúrra, s azzal érkeztek vissza, hogy az utóbbi

79 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 44. (1863. december 14.)
80 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 50. (1863. december 25.)
81 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 54. (1863. december 28.)
82 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 107. (1864. május 3.)

szerint nem valószínű, „hogy 60 000 forintnál többet adjanak".[83] Tehát a tervezett kölcsön nem lesz elegendő mindkét betáblázott hitel kiváltására. S ha a dolgok „a rendes sorban" haladnak a Földhitelintézetnél, a kölcsönt csak fél év alatt ítélik oda. Ekkor vetődik fel az ötlet, hogy esetleg egy másik (magán)hitelezője nem vállalná-e el „a bécsi banknál levő tartozást meghaladó összeget", s fogadná-e el a tartozást földhitelintézeti papirosban. A jegyzőkönyvben Demelicsnek nevezett bécsi hitelező azonban erre nem volt hajlandó, ezért Kállay Béni – Kéler útján – azt kérte tőle, hogy legalább a nála levő 10 000 forintot prolongálja egy félévre.[84] 1864 őszén, Csengery újbóli meglátogatásakor már csak 20 folyamodás volt a sorban előtte, de nemigen kapott biztatást, mondván: „semmi pénze nincs az intézetnek".[85] Végül 1865 tavaszán 62 000 forintot szavaztak meg számára. Át is vette az összegre szóló kötelezvényt, ám azonnal kijelentette: „hogy miután a papírok jelen állásánál igen sokat veszítenék, nem fogadom el a kölcsönt."[86] Az intézet ugyanis kölcsöneit papírforintra szóló kötvényekben nyújtotta, s a kötvények árfolyama ekkoriban szemlátomást alacsonyan állt.[87] Végül azonban csak május közepén adta be a kölcsönt visszautasító nyilatkozatot.[88] Kissé hosszúnak tűnik egy csaknem másfél éves várakozás egy megítélt, de visszautasított kölcsönre.

Kállay azonban nem tett le a konvertálás szándékáról, még ha ez a naplója 1865. december 31-ével véget is ér, s nincs módunk a részletek kronologikus nyomon kísérésére. Az ügy azonban, szerencsére, az 1868-as ún. belgrádi naplóban is előbukkan.[89]

A kezdeményezés ezúttal nem tőle, hanem a belgáktól indult ki. 1868. június legelején ugyanis levelet kapott a Vindobonától arról, hogy a belgák átruházták a kaszaperegi adósságot az Osztrák Földhitelintézetre *(Bodencreditanstalt)*.[90] A cessionális levél aláírása ugyan elhúzódott, mivel az Osztrák Földhitelintézet ragaszkodott ahhoz, hogy a II. helyen legyen betáblázva a telekkönyvben, Kaszaparegnél azonban a második helyen a már említett Demelics kötvénykövetelése szerepelt. S bár Kállay úgy tartotta, hogy neki mindegy, hogy kinek fizet, tehát feltehetőleg az átruházásnál a feltételek nem változtak, mégis megkérte Demelicset, hogy engedje át a II. helyet, aki ügyvédével vizsgáltatta meg, hogy származik-e számára ebből veszély, s végül beleegyezett a kérés teljesítésébe.[91] Végül 1868. szeptember másodikán került sor a cessionális okmány

83 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 123. (1864. június 21.; június 23.)
84 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 129. (1864. július 4.) A 10 000 forint után július 6-án kellett fizetni a 150 forint kamatot. A kamatot Kállay váltóval teljesítette. Uo.
85 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 169. (1864. november 10.)
86 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 35. (1865. április 5.; április 7.)
87 Az intézet zálogleveleivel szembeni kezdeti idegenkedésről, a versenytársakról lásd Csengery Lóránd: A Magyar Földhitelintézet története. H. n. é. n. Gépirat. MOL Z 119. 15. k. 121–122.
88 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 49. (1865. május 18.)
89 MOL P 344 c/d 31. k. (1868. június 1.) 30.
90 MOL P 344 c/d 31. k. Belgrádi napló. 30. (1868. június 1.) Az Allgemeine Österreichische Bodencredit-Anstalt francia közreműködéssel 1863-ban alakult. SCHULTE, 1912. 97–105.
91 MOL P 344 c/d 31. k. Belgrádi napló. 71. (1868. július 14.); 81. (1868. július 24.)

aláírására.[92] Utolsó említésére a belgrádi naplóban 1870. augusztus 1-jén bukkantunk. Ekkor jegyzi fel Kállay: „A belga bank féle adósságom után járó félévi kamatot és törlesztést a Bodencreditanstaltnál kifizetem. 209 Napóleon = 1246 frt 75 xr."[93] Az összegből ítélve a BCA-val kötött átruházás, bár továbbra is aranyalapú volt, s ki volt téve az ázsióingadozásnak, kedvezőbb feltételeket tartalmazott, mint az eredeti belga kölcsön.

Térjünk ki a *magánhitelezők* között az imént említett bécsi Demelicsre. Ezek az ügyletek is még a naplójegyzetek keletkezése előttre nyúlnak vissza. 1863 végén bukkan elő, hogy Kállayék a Demelicstől kapott 20 000 forintnyi kölcsönt szeretnék prolongáltatni. Ehhez a hitelező hozzá is járul, fél évre hosszabbít.[94] Valószínűleg a kamat is valamelyest emelkedett, hiszen 1863 októberében még csak 700 forintot tett ki, 1864 áprilisában azonban már 750 forintot küldtek Bécsbe.[95] S bár Demelics a földhitelintézeti papírokat nem akarta elfogadni, a 10 000 forint kölcsön prolongálásához hozzájárult. Ennek jegyében visszaküldte a július 6-án esedékes 150 forint kamatról szóló váltót is.[96]

Közben érdekes, a hitelügyeket keresztező megjegyzést olvashatunk a naplóban:

1864. május 14.

„Levelet kapok Demelics Fedortól, mellyel megkezdi a szláv ügyek felett folytatandó correspondentiánkat."

Majd:

1864. május 19.

„Írtam Demelicsnek, lakása van Bécs, Elisabethstrasse No. 14. 2. em. 10. ajtó."[97]

Csak találgathatjuk, hogy a pénzkölcsönző (akinek soha sincs feljegyezve a keresztneve) és a szláv ügyek levelezési címmel megadott szakértője vajon egy és ugyanazon személy-e.[98] Az azonosság mellett szól, hogy a külügy szolgálatába 1871-ben lépett, bánáti származású Fedor Demelić [!] korábban magánzóként ténykedett, később pedig történeti művekkel hívta fel magára a figyelmet.[99] A két személy azonosítása mellett szól, hogy 1864 októberében nevezett Demelić Pestre érkezett és Kéler kíséretében látogatást tett Kállayéknál.

92 MOL P 344 c/d 31. k. Belgrádi napló. 110. (1868. szeptember 2.)
93 MOL P 344 c/d 32. k. Belgrádi napló. 124. (1870. augusztus 1.)
94 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 36; 52. (1863. december 1.; december 24.)
95 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 11; 99. (1863. október 19.; 1864. április 3.) A 750 forint kifizetésekor 600 forintról nyugtát kaptak, 150 forintért pedig visszakapták a váltót.
96 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 129; 132. (1864. július 4.; július 7.)
97 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 112–113. (1864. május 14.; május 19.)
98 A genealógiai irodalomban ismert panyovai Demelich [sic!] család 1796-ban kapott címeres levelet. KEMPELEN, III. 1912. 284–285. A bánáti eredetű família Fedor nevű tagja (1832–1900) már Budán született és Bécsben halt meg. Komoly közös külügyminisztériumi karriert futott be. Életére lásd GULYÁS, V. 1943. 503. SOMOGYI, 2006. 221–223. Hálásan köszönöm RESS IMRE és FAZEKAS ISTVÁN Demelić azonosításához nyújtott hathatós segítségét.
99 SOMOGYI, 2006. 222.

1864. október 21.

„Kéler eljön Demelicsel [sic!], a ki kijelenti, hogy hajlandó a most lefizetett 20 000 ftot s a még hátralévő 10 000 ftot továbbra is nálunk hagyni csak annyát kell megkérdeznie az évek miatt.[100]

Szláv ügyekről ugyan ezúttal nem szólnak a naplójegyzetek, annál inkább szerencsésnek érezhetjük magunkat, hogy részleteiben is szemünk elé tárul a kölcsönügylet pénzügyi alkata:

1864. október 26.

„1. Kéler elhozza a Demelics féle 20 000 ftot bankutalványokban, s felolvassa a kötelezvényt, mely szól 5450 db aranyról, fizetési terminus 1869. okt. 20. aranyát számítva 5.50 ft., tehát bankóban 30 000 ft. Húszezret megkaptunk tíz ezerrel pedig még tartozván neki ez épen 30 000 ft tesz. Demelics szavát adta, hogy a kamatokat bankóba veszi fel, valamint ő is adta az egész összeget; csak a devalvátió ellen akarván magát az aranyokkal biztosítani.

2. Du. Kéler ismét eljön a kész obligatiót aláírjuk, Mama és én. A kamatokat 900 ft előre kifizetjük, s arról ellennyugtát veszünk. Egyszersmind a betáblázási költségek biztosítására átadunk 288 frtot. Kéler kap 300 ftot."[101]

Az ügylet tehát azzal indult, hogy Kállayné visszafizette a korábbi 20 000 forintnyi kölcsönt, amely, mint most kiderült, váltókölcsön volt.[102] Ezúttal öt évre betáblázható kötelezvényre vesznek fel tőle hitelt. Az ügyletben Demelićnél is meghatározó szerepet játszik az anyja (őt kérdezi meg a terminusról), még akkor is, ha Demelić hangsúlyozza, hogy az egész összeget valójában ő adta. S bár az összeget bankutalványban kapták, a kötelezvény az ázsióingadozások elleni biztosítékként napóleon-aranyakra szólt, tehát a szerződésben az akkori aranyárfolyamot rögzítették.[103]

Kállay Béni egyébként 1865 végi nagy pénzszükségében újra Demelićhez fordult. Kéleren keresztül tudakolta, hogy tudna-e neki Demelić még hitelezni. Ő erre azt felelte, hogy van egy 10 000 forintos úrbéri kötvénye, ezt kész „átengedni 3 s több hónapra 8%-re s a visszafizetést is csak úrbéri papírokban kívánja". A hitelt Kállay elfogadta, még pedig úgy, hogy a kötvényt eladatta Bécsben, és a kamatok levonása után fennmaradt összeget kérte Pestre küldetni.[104] A tranzakció lebonyolítása pénzügyileg így nézett ki: Kállay aláírt egy 10 000 forintra szóló váltót, amelyben szerepelt, hogy értéke temesvári úrbéri papírokban, a váltó Demelics anyja nevére szólt. S kapott egyúttal

100 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 161.

101 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 164.

102 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 160. (1864. október 18.)

103 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 164. Demelić Fedor anyját a családfa szerint Damjanovics Erzsébetnek hívták. Lásd KEMPELEN, 1912. 285.

104 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 126–127. (1865. december 14.; december 15.)

3500 forintot bankutalványban és 2920 forintot készpénzben. Összesen tehát 6420 ft-ot. Ebből Kéler közvetítői díjaként lejött 300 forint, amiből azt is láthatjuk, hogy a tranzakciós költségek nem függtek közvetlenül az ügylet értékétől.[105]

Demelić egyébként még a belgrádi évek elején is Kállay komoly hitelezője volt. 1869 elején az imént tárgyalt 30 000 forintnyi, október 20-án lejáró tartozás meghosszabbítását kérte tőle. A feltételek szigorodását jelzi, hogy a bécsi pénzember csak abban az esetben járult hozzá a prolongáláshoz, ha a kamatot 6%-ról 8%-ra emelik.[106] Ez a kamatemelési kísérlet adott lökést ahhoz az elhatározáshoz, hogy a frissiben alakult Szolnoki Takarékpénztártól, (ahol egyébként is részvényeket jegyzetek) kérjenek kölcsönt. Amennyire az ügyletben szereplő nevek alapján lehet következtetni, végül 50 000 forintot vettek fel, mert a feltételek nem voltak jobbak, mint a fent tárgyalt egyéb adósságok kondíciói, s azt is láthatólag a Pesti Hazai Első Takarékpénztártól.[107] Az így kapott összeget Demelić kifizetésére fordították. Kállay Béni április végi bécsi utazásakor személyesen ajánlotta fel Demelićnek a kölcsöntőke lejárat előtti visszaváltását, aki elfogadta azt.[108] Még eltartott egy ideig, míg a régi kölcsönt ki-, az újat meg betáblázták, de május közepére sikerült ettől az emelkedő költségű tehertől megszabadulni, visszakapták a kötelezvényeket, s az egész ügylet során még meg is takarítottak 5000 forintot, ami takarékpénztári betétbe vándorolt.[109]

A *váltó* egyébként a legtermészetesebb módon tartozott Kállay Béni pénzügyi repertoárjába. Az egyes ügyletek tanulmányozása vezette arra, hogy – szerencsénkre – a legapróbb részletekbe menően feljegyezze a tranzakciók fortélyait.

Visszatérő ügyfele Rökknek, akitől már korábban felvett 8000 forintos váltókölcsönét 1863 novemberében 3 hónapra prolongálta. A kamat 12%-os, azaz negyedévre 240 forint volt.[110] A hol megszűkítve, hol kitágítva meghosszabbított kölcsönfolyam eredete itt is a ködbe vész. Nagy szerencse viszont, hogy a két napló, az 1863–1865-ös pesti és az 1868–1875-ös belgrádi között ismét áthidalhatónak tűnik az értelmezésben a két év hiány.

105 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 130. (1865. december 20.) Aligha kell magyarázni, hogy a bánáti származású Demelićnek miért is volt temesi úrbéri kötvénye. Az úrbéri kötvények árfolyamáról lásd KOVÁCS, 1971. 77–85.

106 MOL P 344 c/d 31. k. Belgrádi napló. 201. (1869. február 21.)

107 MOL P 344 c/d 31. k. Belgrádi napló. 223. (1869. április 16.) Az ügyet Kleh István referálta, a biztosítási iratot pedig Hajós bankigazgató írta alá. Uo. (1869. április 20; április 29.) Hajós József PHET igazgató (1856–1876), Kléh István választmányi tag (1858–1876). FENYVESSY, 1890. 309; 312.

108 MOL P 344 c/d 31. k. Belgrádi napló. 228. (1869. április 29.)

109 MOL P 344 c/d 31. k. Belgrádi napló. 238. (1869. május 19.)

110 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 25; 140. (1863. november 15; 1864. július 23.) Nyilvánvalóan Rökk Szilárdról van szó (1799–1888), aki ezek szerint nem csak jól menő pesti ügyvéd volt, egyben a PHET választmányi tagja (1852–1876), hanem busás kamatra magánhitelnyújtással (és hitelszerzéssel) is foglalkozott. MÉI II. 1969. 548; FENYVESSY, 1890. 313. A korszak uzsora-viszonyaira lásd SZABAD, 1965. 198–205.

6. táblázat

Kállay Béni Pesten Rökk Szilárdtól felvett váltókölcsönei

Dátum	Váltó 1.	Lejárat	Kamat	Váltó 2.	Lejárat	Kamat	Összes
prolongálás	8 000	1863.11.16.					
1863.11.15.	8 000	1864.02.16.	240				8 000
1864.02.28.		*		3 000	1864.05.28..		
1864.05.17.	8 000	1864.08.16.	240	3 000	1864.08.28.	90	11 000
1864.07.23.	8 000	1864.11.06.	240	3 000	1864.11.28.	90	11 000
1864.11.16.	8 000	1865.05.16.	480	visszaváltva			8 000
1865.05.13.	6 000	1865.11.13.	360				6 000
1865.11.08.		*		2 000	1866.05.08.	122	8 000
1866	adathiány						
1867	adathiány						
1868.10.15.	10 500	1869.04.14.	630				10 500
1868.10.16.				5 000	1869.04.15.	300	15 500
1869.04.14.	10 500	1869.10.14.		5 000	1869.10.14.		15 500
1869.09.09.	10 500	1869.11.14.		5 000	1869.11.14.		15 500
1869.11.09.	visszaváltva			5 500	1870.05.14.		5 500
1870.01.25.	3 000	1871.07.25.					
1870.03.02.				5 500	1870.07.25.		8 500
1870.07.26.	egyesítve			8 500	1871.01.26.	510	8 500
1870.12.15.				8 500	1871.06.15.		8 500
1870.06.09.				8 500	1871.12.15.	510	8 500
1871.12.11.				8 500	1872.05.11.		8 500
1872.05.23.				8 500	1872.11.11.		8 500
1872.11.11.				8 500	1873.06.11.		8 500
1873.06.18.				visszafizetve			0

* nincs feljegyezve, de nyilvánvalóan ekkor is prolongálva

Forrás: MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv; MOL P 344 c/d 31–34. k. Belgrádi napló.

Ennek a látszólag hosszú távú, de állandóan rövidlejáratú kölcsönök prolongálásából összeszövődő hitelkapcsolatnak is megvoltak a maga ciklusai: először 1864 nyarán–őszén, majd az 1868 októberét követő esztendőben volt intenzív a kapcsolat. Az előző mögött legvalószínűbb módon egy 1864. július 25-től október 2-ig Biarritzba és Spanyolországba tett utazás húzódott meg.[111]

A másodikra maga a napló szövege utal:

1870. január 25.

„Rökkhöz megyek és tőle felveszek 3000 ftot 12%-ra 6 hónapra, leginkább azért hogy Rabatinsky Marinak adhassak ebből."[112]

Ez az időszak ugyanis a Rabatinsky Marie-val, az ünnepelt koloratur-szopránnal öt éven keresztül tartó szenvedélyes viszony utolsó nagy fellobbanása.[113] Édesanyja, aki keményen harcolt a világgal és a famíliával fia anyagi exisztenciájának újraalapozásáért, és ebben a szellemben igyekezett őt nevelni, bevonva minden fontos döntés meghozatalába, bizony mód felett kesergett addigi fáradozásai veszélyeztetését látva.[114] Természetes tehát, hogy amikor Kállay Béni 1869 novemberében a túri árendából kifizette és visszavette a Rökknek adott 10 500 forintos váltót, első dolga volt, hogy azt elküldje a „Mamának". S gondoljuk, nemcsak archiválás céljából, hanem megnyugtatásul is.[115] A maradék váltóhitel visszafizetésére pedig végül a Bethlen Vilmával kötött házasság után került sor.

Gyökeresen más a helyzet a váltóhasználatban, amikor a mezőtúri bérlő, Svarcz Lőrinc kér halasztást a Szent Györgykor esedékes árenda lefizetésére 1864. július 1-jéig. Ilyenkor Kállay hitelez neki. Biztosítékul 4000 forintról szóló váltót állított ki, amelyet egy pesti kereskedő, Svarcz rokona, M. Trebitsch acceptált. Ha július 1-jéig Svarcz a 4000 forintot megfizeti, akkor a váltót Kállay visszaadja, s az összeget a haszonbérre nyugtatványozza. Ugyanakkor Kállay adott Trebitschnek egy elismervényt, melyben kijelentette, hogy az általa elfogadott váltó csak Svarcz tartozásának biztosítására szolgál.[116] A dolog egyébként szinte rutinszerűen ismétlődött: Trebitsch 1865. január elején 2000 forintot fizetett ki, amellyel Svarcz Szent Mihálykor adós maradt. 1865 végén pedig ismét 1300 forintot adott a túri árendás tartozása fejében Kállaynak, hogy vissza-

111 „Elutaztam Bohus Laczival s Szőgyény Laczival Biarritzba és Spanyolországba, a honnét csak Okt. 2án tértem meg." MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 141. (1864. július 25.)

112 MOL P 344 c/d 32. k. Belgrádi napló. 40. (1870. január 25.)

113 Lásd erről KÖVÉR, 2008. 84–89.

114 Thallóczy Lajos, aki komoly biográfiai gyűjteményt halmozott fel főnöke életének megismeréséhez, csak egy mondatban utal erre a sok fejfájást hozó ifjúkori időszakra. „Ezekben az években azonkivül: Sok olvasmány, nagyon sok színház, társaságba is sokat járt, egy évet ezek közül egészen a társadalmi életnek és mulatságnak (színház R. M.) szentelt anyja elkeseredésére." OSZK Kt. Fol. Hung. 1689. Thallóczy Lajos: Kállay Béni. Ifjúság. 4.

115 MOL P 344 c/d 32. k. Belgrádi napló. 6. (1869. november 9.)

116 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 102–103. (1864. április 18.) Aztán június végén Trebitsch fizette ki Svarcz helyett a 4000 forintot. Uo.

kapja váltóját.[117] Hasonló, a bérleti díj halasztásával kapcsolatos tranzakciót bonyolított le Kállay a kaszaperegi bérlővel, Basch Lipóttal. 1864 végén Kállay személyesen ment el Deutsch Ignáchoz, s mint írja: „...a Basch Lipót által kiállított s általa elfogadott 2000 ftról szóló váltót incassálom, a Januári Kaszaperi árenda fejében".[118] A bérlők visszatérő siránkozása, rendszeres halasztást kérő leveleik fordított képet mutatnak, mint amit a gazdaságtörténet sugall. A kereskedőtőke nem hitelezőnek, hanem notórius adósnak tűnik ebben a közegben.

Kállay azonban nemcsak hitelező, hanem befektető is. 1864 novemberében, amikor Kende Kanut kifizette a farkasaszói birtokért a vételárat, megbízza Kélert, hogy vegyen a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknál két, a Pesti lóvasútnál pedig négy részvényt.[119] De 1864 nyarán feljegyezte négy Pannónia malomrészvénye után a felvett 132 forint kamatot is.[120] Financiális alkata mindenesetre távol áll attól a hagyományos dzsentriképtől, amellyel irodalmunk és történetírásunk szereti a 19. századi hanyatlás képét „bearanyozni". Mielőtt azonban még kivételnek vagy „ellen-ideáltípusnak" minősítenénk Kállay Bénit, érdemes egy kissé mélyebben belenézni a magánkölcsönök legbelső körének sűrűjébe.

Jelentős szerepet játszottak ugyanis Kállay Béni hitelforgalmában a *baráti–rokoni kölcsönök*. Itt is hol hitelezőként, hol adósként látjuk viszont a naplójegyzetekben. Szögyény László barátjának 1864 nyarán egy napra 4500 forintot adott kölcsön.[121] A szintén az orosi ágból származó rokonától, Kállay Gusztávtól viszont, akire „országosan ösmert bőkezűsége miatt pénzkezelést bízni" nem lehetett, Kéler tanácsára megtagadta a hozzájárulását, hogy eszlári birtokára kölcsönt vehessen fel.[122]

Sógorának, Blaskovits Miklósnak, akivel közösen vitték a mezőtúri bérleti vállalkozást, amikor anyjától azt hallotta, hogy pénzre van szüksége, rögtön segítségére sietett: „Ajánlottam neki 10 000 ft 3 hónapra 5% váltóra, a mit nagy örömmel el is fogadott."[123] Azután 1864 nyarán újabb 1800 forintot adott kölcsön 8 napra Blaskovicsnak, amiből ő azonnal visszaadott 1180 forintot, hogy abból Kállay Blaskovits Sándor egy váltóját fi-

117 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 1. (1865. január 3.); 135. (1865. december 31.)
118 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 188. (1864. december 28.)
119 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 175. (1864. november 21.) Egyébként megtakarított pénzét ügyfélként is a Kereskedelmi Bankban helyezte el 1864 nyarán: „Beadok 3600 ftot a Kereskedelmi bankba." Uo. 133. (1864. július 8.)
120 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 131. (1864. július 5.)
121 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 128–129. (1864. július 2–3.) Barátja másnap megadja az adósságot.
122 Kállay Gusztáv pénzügyi mentalitására lásd az unokatestvér jellemzését. SZSZBML IV. B. 154. 4. d. Keresetlevél, Kállay Ákos, Nagykálló, 1852. július 4. A hozzájárulás (nyilván egyfajta kezesség) megtagadása: MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 20–21. (1863. november 4.; november 6.)
123 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 53. (1863. december 25.) A pénzt a takarékpénztárból, nyilván a Pesti Hazaiból vette ki. Uo.

zesse ki a takarékpénztárnál.[124] Július elején Blaskovits megadta az 1800 forintot, s ekkor megállapodtak, hogy a még nála levő 6000 forintot prolongálják október 1-jéig.[125]

Aztán amikor 1865 végén Kállay Béni láthatóan súlyos pénzzavarba került, Blaskovits Miklós viszonozta a korábbi szívességet. Először Kállay Széhertől vesz fel 2000 forintot, amelyre Blaskovits nevére állít ki kötelezvényt. Majd két nap múlva Blaskovits újabb 1000 forinttal segíti ki, amiről Kállay ezúttal elismervényt ad.[126] December végén elszámoltak egymás közt:

1865. december 13.

„Én tartozom neki:

Nov. 22-ről [118. l. 515. sz.]	2000 ft.
Nov. 24-ről [119. l. 520. sz.]	1000 ft.
összesen	3000 ft.

Ő tartozik nekem:

1. Még a túri vállalatból	2000 fttal kb. másfél év óta. Ebből azonban lefizetett
Áprilisban [37. l. 180. sz.]	1000 ftot és így marad 1000 ft.
2. 760 fttal [31. l. 147. sz. b.]	760
3. 1176 fttal [113. l. 501. sz.]	1176
4. kamatok mindezekből	114
Összesen	3050 ft.

És így még ő tartozik 50 fttal, a mit azonnal ki is fizetett."[127]

Az ideális pénzügyi egyensúly nem tartott sokáig. Kállay Béni még aznap este felvett Blaskovits Miklóstól újabb 1000 forintot, amelyet két nappal később Pestre bejőve adott meg.[128]

Hogy mekkora lehetett ekkoriban Kállay Béni pénzínsége, azt nem csak a már fentebb tárgyalt kölcsönfelvételek kulminálása jelzi, hanem az is, hogy további, sokkal „lágyabb" magánkölcsön-forrásokat volt kénytelen felhajtani. Előkerültek a párnahajba rejtett titkos összegek. 1865. december elején rászorult arra, hogy dadájától kérjen kölcsön 70 forintot, s ezúttal feljegyzi naplójában, hogy Zsuzsi dadától „előbb már felvett 350 forintot".[129] Szeretett dajkája haláláról egyébként még belgrádi naplójában is meg-

124 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 126. (1864. június 28.)

125 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 132. (1864. július 4.) Ekkor Blaskovits lefizette a múlt és jövő 3 hónapra esedékes kamatokat, ami október 1-ig 180 forintot tett ki. Uo.

126 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 118–119. (1865. november 22.; november 24.)

127 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 125–126. (1865. december 13.)

128 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 131. (1865. december 22.)

129 A korábbi nagyobb kölcsönt hiába keressük az amúgy nagyon akkurátus naplóban, mintha maga elől is titkolta volna. MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 123. (1865. december 7.) Ezúttal feljegyzi, hogy egy bizonyos Fabik Juliannától 180 forintot vett kölcsön. Uo.

emlékezett.[130] Közben, bár ez ismét csak a keményebb üzleti világ feltételrendszere, Strasser nagykereskedőtől két hétre 1000 forintot vett kölcsön, 9%-os váltóra.[131] Végül kiutazott Nézsára, s elkérte Nina tantétól 9500 forint értékű úrbéri kötvényeit. Vele kétségtelenül előnyösebb kölcsönszerződést kötött, amikor egy évre adott neki 6%-os kötelezvényt, „hasonlólag úrbéri papírokban fizetendőt".[132] Ezt a legintimebb hitelkört is racionálisan használta, amennyiben alacsonyabb kamatozás végett fordult hozzájuk.

Kállay Béni tehát, ha csak az 1863–1865 közötti, részletesen dokumentált időszakra koncentrálunk, meglehetősen változó feltételek mellett volt adós és hitelező. Kezdetben úgy tűnik, hogy inkább bővében volt a pénznek, de 1865 végére súlyos hitelínséget élt át. Tulajdoníthatjuk ezt épp a jelzett években kibontakozó, mesterséges pénzszűkét teremtő, Ignaz Plener-féle deflációs törekvések következményének. 1865 végi súlyos pénzzavarának magyarázatát azonban nem lehet egyszerűen a gazdaságtörténeti trendek világában keresnünk. A Rabatinsky Marie-hoz fűződő intim viszony (és annak finanszírozása) nélkül az egész jelenség érthetetlen lenne. Pedig az igazán komoly teher, a Marie-tól 1866. október 16-án született Stephan fia eltartása a két fennmaradt napló közötti hiátus időszakában került be a költségvetésbe.[133]

A két napló vezetése közötti időszakra esik, amikor Kállay Béni és barátja, Szögyény László közösen egy nagy hitelügyi munka megírásába fogtak. Olyan művet szerettek volna letenni az asztalra, amely nemcsak a tudományos követelményeknek tesz eleget, hanem gyakorlati, technikai ismerteket is nyújt, s egyben hozzászólás a kor hazai hitelpolitikai kérdéseihez is.[134] A munka tudomásunk szerint nem készült el, bár a két barát a témához komoly anyagot gyűjtött össze. Érdekes, a korhangulatra és az újabb nemzedékre jellemző mozzanat, hogy amikor először összeültek megbeszélni a készülő művet, Széchenyi hajdani munkáiról „megfeledkeztek".[135] De az sem véletlen, hogy Kállay fennmaradt jegyzeteiben milyen gondolatok álltak a középpontban: „Helytelen azt hinni, hogy a hitelnek nincs más célja mint a létező vagy meglévő tőkét mozgósítani, mert a hitel csak úgy lehetséges, ha egy már meglevő tőke egy oly másért cseréltetik

---

130 „És így ismét egyel kevesebb azok száma kik engem igazán szerettek... Vele 30 évi hűség és szeretet szállott sírba; ilyet többé én nem találhatok." MOL P 344 c/d 31. k. 264. (1869. július 20.)

131 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 126–127. (1865. december 14–15.)

132 MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 130–131. (1865. december 21.) Így sikerül még szilveszter előtt Strassertől visszaváltani 1000 forintos két hetes váltóját. Uo. (1865. december 30.) A tantétól felvett kölcsön úgy ért véget a belgrádi napló tanúsága szerint, hogy a nagynéni felmondta azt. MOL P 344 c/d 32. k. Belgrádi napló. 145. (1870. szeptember 25.) De az ügylet továbbra is félig-meddig a rokoni körben maradt: sógora, gr. Teleky Gusztáv kínált neki fedezésül 10 000 forintnyi erdélyi úrbéri papírokat. Kállay pedig erről egy kötelezvényt állított ki.

133 A keresztségben a Stephan Ladislaus Groman néven anyakönyvezett fiú születéséről, apanázsáról lásd KÖVÉR, Magánélet, 2008. 84–85.

134 A munka tervezetéről MOL P 344 Kállay Béni. 1. d. B. Levelek. 293–294. Szögyény Marich László (Csóor, 1867. március 7.) Édes Bénim.

135 Szögyény Marich: „Széchenyi Hitel- és Stádium-ában, – melyeket multkor elfelejtettünk feljegyezni – böngésztem és találtam bennök sok haszna vehetőt." Uo. 294v.

el, mely akkor nem használható. *A hitel célja időkímélés*, nem egyéb tehát előlegnél." (Kiemelés az eredetiben.)[136] Ebbe a divatos felfogásba illeszkedtek a személyes hitelről szóló idézetek is: „A személyes hitel nem egyéb, mint a véghezviendő munka leszámítolása. Nincs korlátozva mint a dologi [hitel] a tárgyak értéke által, s egyedül a kölcsönvevő becsületességéhez és értelmességéhez van mérve. És ez a legáldásosabb a társadalom számára."[137]

Ha Széchenyit annak idején még elsősorban a hitel fedezetének, lejáratának, rendszerbe illeszkedésének kérdései nyugtalanították, akkor a hatvanas évekre Kállay Béninek mind elméleti tájékozódásában, mint hitelezési gyakorlatában a hitelformák közötti rugalmas átjárhatóság lehetett a meghatározó élménye. Kialakulóban volt az új hitelrendszer, amelyben a régi formák és az új intézmények békésen megfértek egymással. Olyan világ volt ez, amelyben magánhitel esetében is lehetőség volt a váltóhitel hosszabb lejáratú kötelezvényhitellé alakítására. Csak a piaci árfolyam gördített akadályt az elé, hogy egyik intézményi hitelezőtől át lehessen vinni a betáblázott követeléseket másik bankintézethez. A túri árendából befolyt összeg minden további nélkül konvertálható volt a zömmel személyi hitelként használt drága váltóállomány radikális viszszafogására. Amikor sógoránál mutatkozott sürgős pénzszükség, könnyedén hitelezhetett neki váltóra a hivatalos ráta alatt, 5%-on. S amikor ő került hasonló helyzetbe, az uzsorakölcsönöket igyekezett a nagyon is hagyományos, ám olcsóbb családi kötelezvényekkel helyettesíteni. Akinek rendben volt a Credituma, annak konvertálhatónak mutatkozott az egész világ.

136 MOL P 344 Kállay Béni. 44. cs. É/f. 7. A hitelről. Kivonatok és jegyzetek. 1. Az idézett gondolatmenet N. Villiaumé: Nouveau traité d'économie politique. Paris, 1864. című művének 2. kiadásából, a 200–207. oldalról kiírt jegyzetelésből származik.

137 Uo. 3. A tervezett munkából bő évtized múltán jelent meg egy „töredék": KÁLLAY, 1877. Lásd a főszerkesztő jegyzetét: uo. 42.

A BANKKÉRDÉS: KÉT-BANKRENDSZER VAGY BINACIONÁLIS BANK (1867–1878)

Ha valaki az 1848-as márciusi pontok „nemzeti bank"-ra vonatkozó követelését, vagy a szabadságharc „önálló magyar jegybankját" kéri számon a 19. század második felének Habsburg Monarchiabeli jegybanktörténetén, valószínűleg értetlenül tekint a fejezet címére. Pedig a Habsburg Birodalom gazdasági unióját az általunk tárgyalt korszak egészében hosszú távú közgazdasági realitásnak tekintve – másképpen ugyanis aligha tehetünk – az ún. bankügyet (valójában a kifejezés a jegybankügyet jelentette a korban) nem szakíthatjuk ki a gazdaságpolitikai kérdések szövevényéből. Amennyiben a bankügy mégis önálló életet látszik élni, az annyit jelent, hogy közvetlenül politikai kérdéssé minősítették. Ezzel az optikával viszont a probléma nemcsak vizsgálhatatlannak, hanem megoldhatatlannak is bizonyul(t).

Analitikusabban fogalmazva: ha az Osztrák Nemzeti Bank mellett a bankszabadság jegyében egyetlen másik jegybank is létrejött volna a Monarchiában, akkor a korabeli felfogás szerint, a gazdasági unió fennállása esetén a két-bankrendszer formájában megnyílt az út a több-bankrendszer kialakulása felé is. Az a lehetőség pedig, hogy a két (vagy több) bank a szó teljes értelmében szuverén módon egymás jegyeit kölcsönösen ne fogadja el egymás területén, elképzelhetetlen volt, ugyanis ennek egyben a gazdasági közösség végét is kellett volna eredményeznie. Ebben az értelemben az „önálló magyar jegybank" a gazdasági unió mellett nem jelenthetett mást, mint a Monarchia több-bankrendszerének speciális esetét. Ha ezt nem így fogjuk fel, akkor rögtön arra a csakis a magyar politikai nemzet-koncepcióból levezethető ingoványos talajra csúszunk, amellyel a kortársak méltán szegezhették szembe, hogy vajon miért csak a magyar államnemzet „jogosult" önálló jegybank alapítására, a többi monarchiabeli nemzet miért nem? És itt máris a döntő ponthoz érkeztünk: ha ugyanis az „önálló magyar jegybank" – a Monarchia gazdasági közössége mellett – nem a több-bankrendszer speciális esete, akkor nem lehet más alternatív álláspont, mint a két államalkotó nemzet koncepciójából fakadó binacionális bank, amely a jegybank dualista államszerkezethez idomításával jött létre. Így tehát a Monarchia gazdasági közössége mellett az elvileg fennálló négy megoldásból: valódi több-bankrendszer, két-bankrendszer, binacionális bank, nemzeti (azaz központi) bank (osztrák. ill. magyar változat) valójában csak a kétbank szisztéma és a binacionális bank nyújtotta a korszak valódi dilemmáját.

A bevezetésben azt is láttuk, hogy az ún. bankszabadság viszonyai között (és itt a kortársak legtöbbször az Amerikai Egyesült Államokra ill. Skóciára hivatkoztak) mindig akadt valamilyen intézmény, amely betöltötte a hiányzó központi banki funkciókat.

Az USA-ban a kincstár, Skóciában végső soron a Bank of England. Mint ismeretes, a jegykibocsátás a szűkebb Angliában és Németországban sem volt kizárólagos monopólium, hiszen a központi bank mellett más bankok is foglalkoztak ezzel, de ezt nem tekintették a bankszabadság klasszikus esetének és ritkábban hozták fel szemléltetésül. Megfogalmazódott már olyan vélemény is, hogy a bankszabadság tulajdonképpen teoretikus illúzió, amely soha és sehol nem létezett.[1] Témánk szempontjából mindenesetre elgondolkodtató, hogy a „bankszabadságot" vagy az államkormányzat, vagy egy „külföldi" bank fokozott szerepvállalásának kellett a legjobb példákban is kísérnie. Ez alól talán egyedül Svájc jelent kivételt, de Svájc bizonyos értelemben minden alól kivétel.

A Habsburg birodalomban már a neoabszolutizmus időszakában felvetődött a többbankrendszer gondolata. Bizonyára nem véletlen, hogy ebben a birodalmi arisztokrácia egyik magyarországi képviselője játszott kezdeményező szerepet. A magyarországi újkonzervatív csoportosulás egyik prominens képviselője, gróf Dessewffy Emil (akit egyébként már 1850-ben beválogattak a bankbizottság tagjai sorába) 1856-ban megjelent munkájában a valutastabilizáció ügyéhez kapcsolva olyan javaslatot tett, amely az ONB, mint központi jegybank fenntartása mellett 14 „országos bank" felállítását szorgalmazta. Ezek maximum 101,5 millió forintnyi jegyet, rögzített arányban oszthattak volna szét. A proporcionalitás szempontjait jól megvilágítja, hogy eszerint Pest 25, Prága 12, Milano 14, Lemberg 12, Brünn 5,5, Erdély 4,5, Linz pedig 3 millióval szerepelt többek között.[2]

A tartományi bankok eszméje még Bruck pénzügyminisztert (PM) is megihlette, aki mindenek előtt három helyen, Prágában, Triesztben és Pesten tervezte létrehozásukat. Nem kis meglepetést okozott ezzel az 1856 decemberében Bécsben tárgyaló Pesti Magyar Kereskedelmi Bank küldöttségének, akik eredetileg azért utaztak a császárvárosba,hogy a Creditanstalt pesti fiókjának üzemeltetéséről tárgyaljanak. Bruck személyesen is fogadta a deputációt és kifejtette elképzelését, hogy a 10 milliós alaptőkével tervezett pesti országos bank részvényeinek egyharmadát a PMKB, egyharmadát a CA adná, a fennmaradó rész pedig nyilvános aláírás alapján „szereztessék be".Egyúttal átadta a prágai kamara által már elkészített ottani alapszabálytervezetet,

1 A magyarországi kortárs irodalomban a bankszabadság álláspontját legmarkánsabban képviselte HORN, 1870. 315. „Gyakorlatilag a szabad és több bankok rendszere sokkal több előnyt nyujt, és sokkal kevesebb kárt okoz, mint a szabadalmazási és egyed-árusági rendszer". A bankszabadságról folytatott vitákat az egybankrendszer híveként foglalta össze BEŐTHY, 1875. 397. „Azon előnyök,melyek a sokbankrendszernek vagy bankszabadságnak tulajdoníttatnak, illuzórikusak, mert nem létezik olyan közgazdaságilag kívánatos művelet, melyre egy kiváltságos bank is képes ne lenne, ha szabad bankok képesek reá."

2 DESEWFFY, 1856. 112. Hogy a mintául szolgáló angol bankrendszerben a Bank of England és a „country bankok" összeköttetés párhuzamba vonása némi csúsztatással volt csak lehetséges, azt talán ennyi idő elteltével nem érdemes különösebben bizonygatni.

sürgetve a pestieket a mihamarabbi követésre, „hogy a trieszti, prágai és pesti országos bankok alapszabályait egyszerre lehessen ő Felsége jóváhagyása elé terjeszteni”.[3]

Mire azonban 1857 elején a pesti tervezet elkészült, megtörtént a bécsi érmeegyezmény aláírása és a „bankjegykibocsátás decentralizációja” lekerült a napirendről. Bruck a Creditanstalt és az ONB kebelében frissiben felállított jelzálogosztály üzletkörébe ütközőnek találta a kidolgozott alapszabályokat. Valószinüleg az ONB maga sem lehetett túlzottan lelkes az ügyben, bár erre vonatkozó primer forrásutalást nem találtam.[4] A PMKB közben mindenesetre nemcsak az országos bank alapítását, hanem a Credit-Anstalt pesti fiókjának átvételét is lekéste. A több-bankrendszer ezzel elég hosszú időre feledésbe merült.

Kiegyezés – a jegybank nélkül

Maga az ún. bankkérdés legközelebb a kiegyezési tárgyalások során került elő. Lónyay Menyhért, mint a megbeszéléseken „az anyagi érdekű ügyek” szakértője, majd a kiegyezés után az első magyar pénzügyminiszter, magát a bankszabadság hívének vallotta. Célja „a monarchia mindkét fele pénzügyeinek gyökeres orvoslása, az államháztartás egyensúlyának biztosítása által, mi együtt járt volna egy új pénzláb megállapításával, a valuta rendezésével, a bécsi nemzeti bank likvidációjával és a hitelintézményeknek hazánkban egy alkotandó törvény korlátai közt szabad fejlődésével”.[5] Ő maga is „merésznek” tekintette tervét és ennek érvényesítése érdekében a tárgyalások során nem csak a birodalmi kormány képviselőivel, hanem a magyar 67-es bizottsággal és az abban helyet foglaló államférfiakkal is ütköztetni kellett véleményét.

Lónyay 1866. augusztus végén, Andrássy oldalán vett részt azokon a bécsi megbeszéléseken, amelyek során az államminiszter Belcredi, a római követ Hübner, a konzervatív kormányférfiak közül pedig Majláth György kancellár és Sennyey tárnokmester lényegében arról szeretett volna meggyőződni, hogy megváltozott-e a magyar álláspont Königgratz után s az ún. 15-ös bizottság által kidolgozott, a közös ügyekre vonatkozó pontokat sikerül-e majd elfogadtatni a 67-es bizottsággal és az alakuló magyar országgyűléssel.[6] Másfelől viszont az osztrák kormány ekkor hozta a magyarok tudomására, hogy milyen pontokat tart elfogadhatatlannak a magyar javaslatban. Mivel a bankügyet a 15-ös bizottság javaslata (amelynek tárgyalásai nem kaptak nyilvánosságot) érdem-

---

3 VARGHA, 1885. 59. és PÓLYA, 1892. 174. Utóbbi részletesen ismerteti a pesti kamarával együtt készített tervezetet is.

4 PÓLYA, 1892. 177.

5 LÓNYAY, 1875. 178.

6 A kérdésről alapvető KÓNYI, IV. 1903. 17–58. A törvényszöveg születésének mindmáig legjobb feldolgozása ŻOLGER, 1911. Újabban az osztrák politika szempontjából világította meg a tárgyalásokat SOMOGYI, 1976. 125–129.

ben már taktikai okokból sem exponálta, épp ennek hiánya késztette az osztrák felet a kérdés felvetésére. A dolog érthetően foglalkoztatta őket, hiszen egyfelől az osztrák kormány kezét törvényesen kötötte a Plener-féle bankakta, másfelől viszont az 1866 májusi államjegykibocsátás miatt a PM–ONB viszony elég feszült volt, hiszen az utóbbi – méltán – a bankakta megsértése miatt kártérítést készült követelni.

A kancellária épületében tartott első megbeszélés alkalmával, augusztus 20-án, már éjfél után elmenőben vetődött csak fel a „Bankfrage", ahogy Lónyay naplójában a magyar sorok között feljegyezte. Nem csoda, hiszen a legkényesebb kérdés nem ez, hanem a hadsereg ill. az alkotmányos sorrendiség problémája volt. (Hogy ugyanis előbb nevezze-e ki a király a 48-as alapon a magyar minisztériumot és ezek kössék meg a kiegyezést, avagy előbb kössék meg Deákék a kiegyezést, vigyék keresztül az országgyűlésen, majd azután ki lesz nevezve a kormány.) Azon a bizonyos augusztusi éjszakán Majláth emlékeztette a bankkérdésre Belcredit, aki szinte odavetette, hogy a „Bank privilégium tart még 1877-ig", tehát ehhez ragaszkodni fognak. Lónyay erre így válaszolt: „átallában nem vagyok az egybank rendszer barátja s mind addig míg egybank lesz az agio ismét elő állhat minden nagyobb államszükséglet esetében - de ha minden más jogot megadatnak az országnak, ezen ... kiegyezni nem leend nehéz..."[7]

Mivel Andrássy és Lónyay nem mondhatta magáról, hogy bizottsági felhatalmazással tárgyal, tehát az eszmecsere csak puhatolózó és magánjellegű volt, azt kérték, hogy a kormány fejtse ki írásban kifogásait a magyar pontokkal kapcsolatban. A bankügyben a kormánykövetelés az volt – a vám, adó és közlekedési ügyekkel összekapcsolva –, hogy ezeknél az „átmeneti periódusban a status quo garantáltan fennmaradjon". Erről aztán tovább folytak a megbeszélések, míg Lónyay Andrássy kérésére írásba foglalta az ezekkel kapcsolatos megjegyzéseit: „jegybankügyben elvi megállapodásnak csak annyiban lehet helye, amennyiben az átmenet a fennálló Bankmonopóliumból egy a különböző országok hitelszükségleteinek jobban megfelelő jegybankrendszerre megkívánja."[8] A szeptember 2-án Hübner bárónak átadott variáns pedig így szólt: „A jegybankügyet illetőleg mi azon nézetben vagyunk, hogy hasonló úton elvi megállapodások szükségesek, hogy az átmenet a most fennálló bankmonopóliumból egy, a birodalom

7 Lónyay politikai naplója. [Lónyay N.] Eredeti lelőhelye: University of London Library. A Kónyi hagyatékkal külföldre került irategyüttesre Péter László professzor volt szíves figyelmemet felhívni. A naplót mikrofilmen Dénes Iván Zoltán hozta haza és a feltárási jog lejártáig az ő engedélyével használhattam, amiért ezúton is köszönetet mondok. MOL Mikrofilmtár [Mf], 37 153 Box. 1. 1866. augusztus 21. A bankügyben folytatott 1866 augusztusi tárgyalások fontosságára és Lónyay álláspontjára (Kónyi alapján) már Juhász Lajos is utalt: JUHÁSZ, 1939. 65. sköv.

8 MOL Mf. 37 153 Box. 1. 1866. augusztus 25. LÓNYAY, 1875. 169–170. fordításában némileg megkeményíti akkori álláspontját („könnte nur insoweit stattfinden"='csak annyiban lenne létesítendő'), a német eredeti ugyanis nélkülözi az imperatív mozzanatot. A folytatás viszont egyértelmű: „Kívánatosnak látszik kétségkívül, hogy bizonyos vezéreszmék állapíttassanak meg a két törvényhozás részéről *a jegybankok engedélyezésénél*, mi a 63-ik alinea szerint lenne eszközlendő. A magyar törvényhozás jogáról: bankokat és hitelintézeteket engedélyezni, alig mondhatna le." (Kiemelés – K. Gy.)

különböző országai hitelviszonyainak inkább megfelelő jegybankrendszerre lehetővé tétessék."[9]

Akárhogy is vesszük, az adott tárgyalásokon Lónyay túlment a 15-ös bizottság javaslatain, de a bécsi kormány ellenvetéseire valamilyen formában válaszolni kellett. A nem teljesen alaptalanul a miniszterelnöki poszt várományosának tekintett Hübnerrel könnyebben folytak az eszmecserék, mint a kiegyezést nem mondhatni, hogy szívből pártoló Belcredivel. Hübner egyébként még az első alkalommal megjegyezte, hogy „a kiegyezést nehéznek nem látja anyagi és nem politikai téren".[10] Lehet, hogy ez akkor így is tűnt, de ez részben Lónyay rugalmas álláspontjának volt köszönhető.

Az augusztus végi tárgyalások azonban nem hozták meg a kiegyezést, a császár elvonult – no persze nem a közgazdasági nézeteltéréseken – gondolkozni. Egyelőre nem döntött. Sőt 1866 őszén az álláspontok az uralkodói leiratban és az országgyűlési feliratban már világosabban szembesíthetőnek látszottak. Az uralkodó lényegében elfogadta a magyar bizottsági álláspontot (a dualizmust) tárgyalási alapként, de a közös ügyek vonatkozásában a Belcredi-féle ellenvetéseket hangsúlyozza (hadsereg, vám és fogyasztási adók, államadósság). A politikai színjáték szabályai szerint a gesztust ugyanúgy kevéssé méltányolta a magyar országgyűlés, mint ahogy a reá küldött felirat is meglepetést okozott odaát, nem lévén biztosak abban, hogy a 67-es bizottság valóban folytatja-e a munkát.[11]

Végül azonban a „kiegyenlítést" meghozó 1867 eleji tárgyalások alapjául valóban a 15-ös bizottság javaslatai szolgáltak. Ennek megfelelően a további súrlódási felületeket kerülendő, no meg mivel a magyar fél minél több kérdésben igyekezett nyitva tartani a kaput a további alkudozás számára, a bankügyre a törvényszövegben minimális hely jutott. Közvetlenül a jegybankügyről nem is esett szó, (nehezen is eshetett volna az ONB beavatása nélkül). Az 1867. évi XII. tc. 66. §-a azonban közvetve mégis érintette a kérdést.[12] A törvény a magyar közjogi felfogás deáki értelmezésének megfelelően

9 Lónyay N. MOL Mf. 37 154. Az 1867. július–augusztusi jegyzetek közé keveredett német szöveg láthatóan az augusztus 25-i vázlat átalakított változata. Ebben az elvi megállapodások már „nöthig sind", a jobban megfelelő jegybankrendszer pedig „ermöglicht". Közli KÓNYI, IV. 1903. 49.

10 Lónyay N. MOL Mf. 37 153. 1866. augusztus 20.

11 Vö. SOMOGYI, 1976. 176, ill. GALÁNTAI, 1985. 71–73.

12 Magyar Törvénytár (Corpus Juris Hungarici)1836–1868. Bp. 1896. 1867. évi. XII. törvényczikk. 343. „A kereskedelemmel szoros kapcsolatban áll a pénzrendszernek (Münzwesen) és általános pénzlábnak megállapítása is. Nemcsak kívánatos tehát, hanem mindenik fél érdekében szükséges is, hogy mind a pénzrendszer, mind a pénzláb a kötendő vámszövetséghez tartozandó országokban egyenlő legyen. Ugyanezért a vám- és kereskedelmi szövetség megkötése alkalmával a pénzrendszer és pénzláb fölött is szükséges leend, az 59. és 61.§ értelmében, egyezkedés útján intézkedni. Ha pedig az így megállapított intézkedések megváltoztatása vagy uj pénzrendszernek és pénzlábnak megállapítása utóbb szükségesnek vagy célszerűnek mutatkoznék, ez a két ministerium kölcsönös egyetértésével s a két országgyűlés helybenhagyásával fog történni. Magában értetődik, hogy a pénzverésre és kibocsátásra nézve a magyar király fejedelmi jogai teljes épségökben fennmaradnak." Az utolsó mondat eredeti, hivatalos német fordításába súlyos értelemzavaró tévedés került: „Prägung und Emission von Goldmünzen" ld. Zolger,

megkülönböztette a Pragmatica Sanctióból leszármaztatható ún. közös ügyeket az ún. közös érdekű ügyektől: „vannak még más nagyfontosságú közügyek, melyeknek közössége nem foly ugyan a pragmatica sanctióból, de melyek, részint a helyzetnél fogva, politikai tekintetből, részint a két fél érdekeinek találkozásánál fogva; célszerűbben intéztethetnek el közös egyetértéssel, mint szorosan elkülönözve." (52. §)[13] A pénzrendszer és a pénzláb tehát – az államadóssággal, a vám- és kereskedelmi szövetséggel, a közvetett adókkal, közösen intézendő vasútvonalakkal együtt – a bizonyos időszakonként ujratárgyalandó közös érdekű ügyek kategóriájába soroltatott. Ez még önmagában nem is lenne gond, bár aligha a szakmai elfogultság mondatja velünk: nem hiszünk abban, hogy a külpolitikát és a hadügyet hosszabb távú meghatározottság illetné meg, mint a külkereskedelmet, pénz-és adórendszert, vagy épp az államadósságot. Ráadásul a közös, illetve közös érdekű ügyek megkülönböztetése után a törvény a közös ügyek költségeihez való hozzájárulás (kvóta) és a közös érdekű ügyek körüli alkudozásokat egyidejű tárgyalási formába vonta, holott az előbbivel kapcsolatban megegyezés híján egyértelműen rögzítettek voltak az uralkodó felségjogai (61. illetve 21. §). Ez már önmagában azzal járt – az osztrák és magyar törvény különbségeire nem is tekintve –, hogy „a gazdasági kiegyezés adott formája tízévenként megrázkódtatást idézett elő a dualista monarchiában".[14]

Az imént idézett 66. § további ellentmondást hordozott magában. Míg ugyanis a pénzrendszer és pénzláb „a két ministérium kölcsönös egyetértésével s a két országgyűlés helybenhagyásával" „egyezkedés útján" volt intézendő, addig a „pénzverésre és kibocsátásra" „a magyar király fejedelmi jogai" voltak irányadóak.[15] A pénzrendszer és pénzláb kérdése azonban közvetlenül nem érinti a pénzverés és kibocsátás jogát, így bár elvileg elképzelhető, hogy Ferenc József osztrák császárként és magyar királyként eltérő módon gyakorolja fejedelmi jogát a pénzkibocsátással kapcsolatban a birodalom két felében, de az biztos, hogy ilyenkor bár önmagával ellentébe kerülhet (k. versus k.), a két országgyűléssel szemben viszont felül fog kerekedni, akár mi is legyen azok álláspontja. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a pénzkibocsátási joggal együttjáró bankjegykibocsátási szabadalom megadása, bár névleg a közös érdekű ügyekhez soroltatott, elintézési módját tekintve végső soron mégis a közös ügyekhez került közelebb.

1911. 244. Garamvölgyi legújabb közlésében egy „javított" forma található: „Geldmünzen" alakjában. ld. QUELLEN..., 1979. 211.

13 Uo. 341. Deák közjogi felfogására ld. HANÁK, 1976. 305–335.

14 Kövér György: Gazdasági kiegyezés címszó a Magyarország históriája a 20. században kötet számára. (kézirat) Bp. 1985. Galántai kétségbe vonja azt az állítást, miszerint „a két tárgyalási folyamat párhuzamba állításával a kvóta megállapításánál biztosított uralkodói döntési jog erre a tárgykörre is átsugárzott." GALÁNTAI, 1985. 126. Mint látni fogjuk, a 66. §-nál bizonyos mértékig más a szabályozás, mint a többi közös érdekű ügy esetében.

15 Az adott ellentétet Galántai egyenesen úgy értelmezi, hogy a „formai egyenlőség" ellenére a „tényleges gazdasági problémák" miatt „a dualista elv valójában sérelmet szenvedett". GALÁNTAI, 1985. 134.

Érdemes tehát a 66. § keletkezését filológiai pontossággal megvizsgálnunk. A 15-ös bizottság eredeti javaslatában, amely 65 pontból állt, nem volt a pénzrendszerre utalás. A törvénypasszus utolsó mondata egyértelműen abból a (bécsi) kormány által készített ellentervezetből került át a magyar törvényszövegbe, amely a január 9–10-i bécsi tárgyalásokkor jutott Andrássy, Eötvös és Lónyay tudomására.[16] Lónyay naplójából világosan kiderül, hogy nem volt könnyű Deákkal elfogadtatni azokat a módosításokat, amelyekben Bécsben, a Beustnál és Belcredinél folytatott megbeszéléseken állapodott meg a három későbbi magyar miniszter. A 67-es bizottsági többség tanácskozásán január 26–27-én Deák a módosításként tárgyalt új pontok közül főleg a két utolsóval szemben berzenkedett, „mely a vasút és pénzlábra vonatkozott; határozottan ellenzé a delegációkra való utasítást".[17] Másnap este azután maga Deák formulázta meg Csengerynek diktálva a 63. paragrafus utáni pontokat „különösen a delegátió hatásköréből elvonandó vasútügyet és pénzrendszer kérdését."[18]

A 67-es bizottság 1867. február 4-i ülésén (amely már nyilvános volt) Lónyay terjesztette elő a Deák által szövegezett módosítandó paragrafusokat. A kiegészítések 64–69. sorszámmal kerültek javaslatba, eztán következett 70. sorszámmal az eredeti 15-ös albizottsági javaslat 64. pontja. Az ez alkalommal 68-as szám alatt szereplő pénzrendszerről és pénzlábról szóló (a későbbi törvényszöveggel megegyező) passzus vitájában, az ekkor már a közös ügyeknek nem csak kezelési módját, hanem önmagukban a közös ügyeket vitató ellenzéki vezér, Tisza Kálmán tette szóvá a szöveg ellentmondásosságát. „Végén említtetik, hogy Magyarország jogai érvényben fognak maradni, de előbb minden szakasznál megjegyeztetik, hogy minden ilynemű változtatás csak a másik beleegyezésével történhetik; ... Én úgy fogom fel a dolgot, hogy Magyarországnak az indirekt adókra és a pénzlábra vonatkozólag önálló intézkedési joga,mely eddig erővel volt lefoglalva, most visszaadatik, de azon feltétellel, hogy arról rögtön maga mondjon le. Én pedig ehez járulni semmi szín alatt nem fogok".[19]

16 Lónyay N. MOL Mf. 37 154. 1867. január 9. „átvétetik a kormányjavaslat 9. pontja". „A pénzveretés és kibocsátására nézve fennálló magyar királyi fejedelmi jogoknak épségben tartása mellett új pénzrendszer és pénzláb megállapítása vagy a létezőnek rendelkezésére vonatkozó intézkedések" a „fönnálló érdekközösségnél fogva" szerepeltek a „közös tárgyalás és intézkedés alá tartozó" ügyek között. Lónyay hagyatékából az egész ellentervet közli KÓNYI, IV. 1903. 162–169. Ott arról volt szó, hogy a delegációk, az országgyűlés tárgyalásai után mind a közös ügyekben, mind a közös érdekű ügyekben megegyezés híján az uralkodónak legyen döntési joga (15. §). A módosításokra ld. SOMOGYI, 1976. 174–175; GALÁNTAI, 1985. 74–75.

17 Lónyay N. MOL Mf. 37 154. 1867. január 26. (Ld. KÓNYI, IV. 1903. 208–209.)

18 Uo. 1867. január 28. (Ld. KÓNYI, IV. 1903. 209) Ld. még ŻOLGER, 1911. 228–232, illetve vö. SARLÓS, 1987. 172. az átszövegezés „jogilag tiszta és világos tartalmát" illető megjegyzésével.

19 A közös viszonyok rendezésére vonatkozó okmánytár. Pest. 1867. február 4. 151. Tisza a közös ügyeket is tagadó nézőpontjából következően nem vette (?) észre azt a megkülönböztetést, amelyet Deák a közös és közös érdekű ügyek elválasztása révén vitt az „alkudozások" menetébe. Az ezek utánra tett régi 64. (most 70., majd az eredeti javaslatból kimaradt 16. és 19. pont miatt újraszámozva a végleges törvényben 68. §) lezárta a törvényszerkezetet, amikor kimondta: „amennyiben a fenebbi 58–67. §-okban elso-

A tárgyalásokon Lónyay is felszólalt és – utólag visszatekintve immár érthetően – megindokolta a 66. § adott, úgy tűnik szándékosan homályos szövegezését. „A mi a pénzrendszer módosíthatására vonatkozó észrevételeket illeti, azoknak nézetem szerint szintén nincs oly nagy nyomatékuk. Ha azon meggyőződésben volnánk, hogy a jelenlegi pénzrendszer tökéletes, akkor nem lenne szükséges *ezen pont végén fölemlíteni azt, hogy ha az ország a vámszerződés tartama alatt időközben a pénzrendszert változtatni kívánná*: azt a másik féllel egyetértőleg tehesse; miután azonban *mindnyájan* meg vagyunk győződve, hogy a pénzrendszer, amely jellenleg Ausztriában létezik, a tökéletességnek nem a legfelsőbb fokán áll: nem czélszerű és nem kívánatos-e, hogy a pénzrendszert és pénzlábat a vámszerződés tartama alatt is, *alkotmányos jogunk fenntartása mellett mindig megváltoztathassuk*? ... a hibás pénzrendszernek időközbeni megváltoztatása s módosítása is mindig csak a két minisztérium beleegyezésével előterjesztett javaslatok alapján, az országgyűlés beleegyezésével történhetik." (Kiemelések – K. Gy.)[20] Míg az utolsó mondatban Lónyay (és Tisza is) az ország jogait értik, addig az nem kerül szóba, hogy itt a fogalmazás az eredeti (bécsi) kormánytervezet értelmében egyértelműen a (magyar jelző nélküli!) fejedelmi jogokra vonatkozott. Kiderül viszont Lónyay eredeti intenciója, miszerint bár „a vám- és kereskedelmi szövetség megkötése alkalmával a pénzrendszer és pénzláb fölött is szükséges leend" [...] „egyezkedés útján intézkedni", az „így megállapított intézkedések" megváltoztatására „a vámszerződés tartama alatt is" lehetőség nyíljon. Lónyay mindenek előtt a valutarendezést tartotta szem előtt és azt nem akarta a kereskedelmi szerződési tárgyalásoktól függővé tenni. Arra azonban nem gondoltak (Deákkal) elég körültekintően, hogy a pénzrendszer tárgyalásának leválaszthatósága a többi közös érdekű ügyről lehetőséget teremt a bankkérdés politikai erőfitogtatásra való felhasználására. Az első kereskedelmi- és vámszerződéskor (1867. XVI. tc.) „az ausztriai érték, mig törvényesen nem változtattatik, közös érték" maradt (XII. cikk), s az aranyérték behozatala még hosszú ideig csak kívánalomként szerepelt.

A magyar kormány kinevezése és a kiegyezés megkötése után a jegybankügy szabályozása tehát a két PM egyezkedésére várt. Az első erre vonatkozó tárgyalásra 1867 márciusában, Bécsben került sor és szinte kizárólag a folyamatos ügyvitel érdekeit tartották szem előtt. A két PM közötti egyezményt március 8-án és 14-én is vitatta ill. elfogadta a minisztertanács és ennek 18. pontja már explicit módon szólt a jegybankügyről.[21] A kifejezettség azonban nem jelentett világosságot, hiszen a pénzérték és

rolt tárgyak fölött az egyezkedés nem sikerülne: az ország önálló törvényes intézkedési jogát magának fentartja s minden jogai e részben is sértetlenek maradnak."

20 Uo.173.

21 LÓNYAY, 1875. 175–176. „A magyar országos PM addig, mig az országgyűlési bizottság munkálatának [értsd: 67-es bizottság – K. Gy.] értelmében a nemzeti bankkal szerződésileg megállapítandó intézkedések nem rendeztettek, sem közigazgatási, sem törvényhozási úton nem fogja megháborítani a nemzeti banknak most fennálló jogviszonyait. Ellenben a birodalmi PM addig is előfordulható és különösen

pénzláb nem vonatkozik közvetlenül a bankjegykibocsátásra, ill. a jegykibocsátás érvényes szabadalmára. Ebben az értelemben az országos bizottság munkálataira tett utalás akár már megfogalmazásakor értelmetlen volt, akár csak később vált „tárgynélkülivé", semmiképpen nem mozdította elő a bankügy megoldását.

1867 áprilisában azonban az ONB és a magyar PM közvetlenül is érintkezésbe lépett. A bankkormányzó magyarországi bankfiókok pénzügyigazgatási helyzetével kapcsolatos levelére válaszolva Lónyay az azévi bankügyi tárgyalások szempontjából az ONB és a tárgyalások megkönnyítése érdekében kívánatosnak tartotta, hogy „ténykedésének kiterjedését a magyar országokban (sic!) jelentős mértékben kibővítené". Különösen a pesti fiók dotációjának felemelését szorgalmazta. Ugyancsak Magyarország kívánalmai közé sorolta, hogy a Bankszabályzat 37. §-ának kiszélesítésével ne csak államilag garantált iparvállalati értékek, hanem más biztos papírok (pl. a földhitelintézeti záloglevelek) is a lombardüzlet tárgyául szolgálhassanak.[22] A magyar PM igényeit levelében osztrák kollegája is támogatta, ami bizonyos tekintetben meg is nyugtatta a bankigazgatóságot. 1867. április 11-i igazgatósági ülésükön ugyanis a két pénzügyi kormányzat leveleit „nagy megelégedéssel fogadták", mivel mint megállapították „az eddigi normatívák és bevett szokások semmi lényeges változást nem szenvedtek".[23] Az eddigi viszonyok konzerválásában reménykedés öröme azonban azt is jelentette, hogy a pesti fiókdotáció nemrég tett emelését elégségesnek nyilvánították és a bankstatútumok 22. paragrafusa értelmében pedig „a nem bankképes értékeket" lombardírozhatatlannak. Az autonómiájára büszke ONB figyelmét egyébként is elsősorban privilégiumának sérelme kötötte le.

Ez nyilván döntő szerepet játszott abban, hogy a két PM között 1867 szeptemberében újrakezdődött tárgyalások és megállapodások hivatalosan csak jóval később jutottak a Bank (és a nyilvánosság) tudomására. Méghozzá olyan körülmények közepette, amikor a Bank és az osztrák kormányzat, valamint a Bank és a magyar pénzügyigazgatás közötti ellentétek módfelett kiéleződtek. De a szeptemberi pénzügyminiszteri egyezségek körül még ma is sok a rejtély, és nem állíthatjuk, hogy mindennek a végére sikerült járnunk.

---

a pénzjegykibocsátásra vonatkozó kérdésekben egyetértő eljárás eszközlése végett a magyar országos pénzügyminisztériummal érintkezni fog." Lónyay ugyanitt leírja, hogy 1866 szeptemberi álláspontjának felidézésével miként vette rá Becke-t a 18. pont ONB-nek megfelelőbb szövegezésének megváltoztatására. Uo. 174. Neuwirth a fenti pontot „zweideutigen, die Hauptfrage umgehenden und den Rechtsbestand der Nationalbank geradezu in Frage stellenden Abmachung"-ként jellemzte. NEUWIRTH, 1873. 135. A Neuwirth könyvét ismertető és bíráló Hegedűs Sándor viszont a 18. pontot így értékelte: „minthogy a kiegyezési bizottság ezt [mármint a bankügybeni állásfoglalást – K. Gy.] elmellőzte, az ígéret is tárgynélkülivé lőn". HEGEDŰS, 1874. 27. Lónyay szerint viszont mindössze arról van szó, hogy a 67-es bizottság munkálata márciusban még nem emelkedett törvényerőre, viszont szó volt benne pénzérték és a pénzláb megállapításáról. LÓNYAY, 1875. 175*.

22 PRESSBURGER, Noteninstitut. I./2. 889. Buda, 1867. április 7. Lónyay egyébként a Földhitelintézetnek nemcsak alapító tagja volt, hanem egy időben elnöke is.

23 Archiv ONB Protokoll, No. 2980. 1867. április 11.

A két PM közötti megállapodás előkészületei már 1867 júliusára visszanyúltak, amikor Lónyay ismertette az uralkodóval átfogó pénzügyi konszolidációs tervezetét: amelynek súlypontját az államadósságok tőzsdeárfolyam szerinti konverziója jelentette. Ennek részletei most nem tartoznak a tárgyhoz, ezért csak annyiban érintjük, amennyiben a jegybankügyet befolyásolta. Lónyay tehát a szeptemberi tárgyalásokon mindenek előtt a Habsburg Birodalom régi adósságainak lehetőleg egységes járadékká alakítását tartotta szem előtt. Erre vonatkozóan előzetesen kikérte Andrássy és Deák véleményét is. Utóbbi miatt leutazott Szent-Lászlóra is, de az öregúrból csak annyit sikerült kihúzni, miszerint „ő is azon nézetben van, hogy mi ne kezdeményezzük, de az országgyűlés okvetlenül kívánni fogja".[24] Lónyay egyébként álláspontjának megnyerendő szeptember 12-én Halász Imre pénzügyminisztériumi fogalmazót ismét Puszta-Szent-Lászlóra küldte Deákhoz, aki hasonló fogadtatásban részesült, majd a választ taktikusan kikerülő válaszlevelet hozott.[25]

Ekkorra azonban már megköttetett a két PM közötti (második) egyezség, amelynek hiteles szövegét mind a mai napig nem publikálták teljes terjedelmében. A megállapodásra ma is igaz Hegedűs Sándor egykorú megjegyzése: „mai napig is áll e vitás ügy, várja a további felderítést. De bármelyik miniszternek legyen igazsága, az az országot semmire nem kötelezi".[26] A Lónyay által a közös érdekű viszonyokról tárgyaló országos küldöttség elé 1867. szeptember 16-án terjesztett megállapodás ugyanis 10 pontból állt, nem tartalmazott pontot a jegybankügyre vonatkozóan.[27] Miután azonban 1870 elején az ONB kérésére, tudniillik, hogy milyen megállapodások köttettek Ausztria és Magyarország között, dr. Brestel, az osztrák PM azt válaszolta, hogy az 1867 márciusi „stipulációkon" túlmenően az 1867 szeptemberi PM tárgyalásokról jegyzőkönyvi ada-

24 Andrássy már korábban levélben így reagált: „Gondold meg jól és vigyázz, nehogy az inicziatívát egyenesen a magyar kormánynak tulajdonítsák; A deputáczió maga is rá fog jönni, ha majd a számok világosan beszélnek" Ischl, 1867. július 24. Id. Lónyay, 1875. 196. Deáknál tett látogatására ld. Lónyay N. MOL 37 154. Vöslau, 1867. szeptember 3. (idézi KÓNYI, V. 1898. 202–204.) Jellemző, ahogy a PM félhivatalos referálását az állandó vendégeskedés hátráltatta. „Ez volt a társaság, mely délutántól naplementig a ház előtt ült és conversált; az öreg úr szórta az adomákat. Mialatt a gazdag uzsonnát hozták, én az öregúrral beszélgettem a fontos tárgyakról. Alig mentek el a vendégek, tálalták a copiosus vacsorát. Deák elé egy rakás ételt tettek, s ő majd az egyik tálból, majd a másikból evegetett jó étvággyal. Kinézése igen jó, egészsége hasonló."

25 HALÁSZ, 1911. 412–413. ill. KÓNYI, V. 1898. 229. Puszta-Szt-László, 1867. szeptember 13. „Előre látom, hogy levelemre azt mondod, hogy ez a te kérdésedre nem foglal magában határozott feleletet. Ez talán igaz, de oka egyedül az, hogy nem vagyok annyira szakavatott, hogy ily fontos, ily nehéz kérdést azonnal egyszerre, hosszasabb tanulmányozás nélkül, tisztán megértve, arra határozott véleményt mondhassak. Te magad ismered az ügyet legjobban, s ott van Csengery, ki szintén sok előismerettel bír, ott vannak többen, kiknek szava megnyugtatóbb lehet, mint az én rögtön kimondott véleményem. Megcsalnálak, ha komoly arczczal, komoly véleményt mondanék, melyre nézve még magam sem volnék tisztában".

26 HEGEDŰS, 1874. 37.

27 A közös érdekű viszonyokról szóló XII. tc. értelmében országos határozat alapján kiküldött országos küldöttség 1867 évi augusztus és szeptember hóban tartott ülésének jegyzőkönyve és annak mellékletei. Pest, 1867. 28. (Közli KÓNYI is: V. 1898. 233–235.)

tok birtokában azt tudja, hogy a magyar PM elkötelezte magát, hogy a „Bank- és jegyügyben" csak kölcsönös egyetértéssel hoznak új törvényes határozatokat. Megtartja az ONB privilégiumait Magyarországon, azzal a feltétellel, hogy az ott szükség szerint fiókokat állít, ezeket megfelelően dotálja és mindkét birodalomfél értékpapírjaira előleget nyújt.[28] A 10. pont teljes szövegét csak 1872-ben, egy Reichsratban elhangzott parlamenti interpellációra adott válaszban tette közzé de Pretis akkori pénzügyminiszter.[29]

Mivel Lónyay 1875-ös könyvében maga publikálta a nevezett passzust, nincs okunk abban kételkedni, hogy a szerződésnek ez a pontja is megköttetett. Annál is kevésbé, mert a szeptember 12-i vöslau-i szerződés egy példányára a PM levéltárában is rábukkanhatunk, amely szintén tartalmazza az ominózus 10. pontot.[30] Kérdés viszont, hogy miért nem szerepelt ez a rész a magyar küldöttség számára tett előterjesztésben? Valamint, hogy Lónyay naplójegyzeteiben, ahol a Becke által szövegezett pontokat magyarul feljegyezte, miért hiányzik a 10. pont, vagyis a 9. után miért a 11. következik?[31] Bár a naplóírás természetétől nem idegen, hogy látszólag ugyan magunknak írjuk, pont arról hallgatunk benne, amiről magunk sem szeretnénk tudni.[32]

---

28 Dr. Brestel PM 1870. március 7-i levelét Magyarországon hivatalosan közzétették Lucam főtitkár meghallgatásának 18. sz. mellékleteként. Jegybankügy... 1908. Meg kell jegyeznünk, hogy az egyezséget kötő Becke, hajdani osztrák, majd birodalmi közös PM 1870. január 15-én elhunyt, így a levél halála után kelt. Ld. JUHÁSZ, 1941. 366. A közzétételben így szerepet játszhatott, hogy Bécsben már aggodalmat keltett Lónyay közös pénzügyminiszteri kinevezésének híre.

29 NEUWIRTH, 1873. 319. 1872. június 17. (Lónyay ekkor már nem közös PM, hanem magyar miniszterelnök volt.) A 10. pont így hangzott: „Mindaddig, mig a birodalom mindkét felérésze közös egyetértésben az osztrák birodalom bankjegy-ügyében új, törvényes határozatokat nem hozand, kötelezi magát a m. kir. ministerium, hogy Magyarországon jegybankot állítani nem enged, és az ONB bankjegyeinek kényszerforgalmát azonkép, mint az államjegyekét, valamint azoknak minden közpénztárnál leendő elfogadását, ugy mint eddig, föntartandja, de annak határozott kikötése mellett, hogy a nemzeti bank köteleztessék arra, hogy Magyarországon annyi fiókbankot fog állítani, amennyit a magyar ministerium szükségesnek tartand, s ezeket a kereskedelmi forgalom igényeinek megfelelő dotáczióval ellátja, továbbá alapszabályait oda fogja módosíttatni, hogy jogosítva legyen a birodalom mindkét felerészének értékpapírjaira, valamint egyéb szilárd hitelü s a börzén jegyzett értékpapírokra is kölcsönt adni." LÓNYAY, 1875. 201–202. A korabeli fordítást egy ponton módosítottuk: az 'im gemeinschaftlichen Einverstandnisse'-re pontosabbnak találtuk a „közös egyetértést", mint a Lónyay által megadott „egyértelmü megállapodást".

30 MOL K 255 PM Elnöki iratok.1089.cs. A szerződést ráadásul nemcsak a két pénzügyminiszter, hanem a két miniszterelnök (Andrássy és Beust) is ellátta kézjegyével. Andrássyt erre az 1867. szeptember 13–14-én Bécsben tartott minisztertanács határozata kötelezte, ahol a tanács a „felolvasott egyezményi tervezetet pontonként és részletesen tárgyalván, azt egész terjedelmében magáévá teszi". MOL K 27 ME Minisztertanácsi jegyzőkönyv 1867. szeptember 13–14.

31 E dolgozat eredeti változatában a napló hiányából kiindulva azt feltételeztem, hogy Lónyay, szinte tudat alatt, maga elől is rejtegette a 10. pontot. Mint arra Cieger András felhívta a figyelmet, ennek ellene mond, hogy „Deáknak, Csengerynek és a minisztertanács tagjainak a teljes szerződést átadta." CIEGER, 2008. 159*. Az egyezmény hivatalos magyar fordítása fennmaradt Csengery iratai között. CSENGERY, 1928. 142–145.

32 Lónyay N. MOL 37 154 Vöslau, szeptember 11. Kónyi általában jelöletlenül kivonatosan közölte Lónyay naplójegyzeteit. Így közlésében hiányzik, hogyan is készültek a „pontozatok". „Lackenbachernek csak elmondotta Becke az előleges pontozatokat. Lackenbacher megcsinálta ezután ... a szerkezetet. Mellékelem a szerkezetet, mert azt B. nekem ma este megküldte. Kivittem tehát az államadósság converzióját elvben, alkalmazásban a kamatredukcióhoz, s talán sikerülend az egyensúlyt helyre állítani. A szerkezet-

Lónyay az ONB fennállásának elfogadása miatt talán túlontúl is hangoztatta a Bank likvidációjával kapcsolatos álláspontját. Az elfogadás előtti egész délelőttje a „formulák tanulmányozásával telt el". Még az sem valószínű, hogy „kedves nője" délutáni vonattal való megérkezése zökkentette volna ki. Nem végezhetett felületes munkát, tudta, hogy mit akar, talán túlságosan is. „Vöslauban este 1/2 8 órától egész éjfélig állapítánk meg a konvenciót. Lackenbacher volt ismét a tollvivő, ritka kitartással. Szegény Becke sokszor fölugrott a székéről és fogta a fejét, midőn engedni nem akartam s miután végre az elvekben a conversió és a deficit megszüntetése iránt engedni kénytelen volt, s már be volt végezve az ügy, mondá nekem, kinn a kertben szép holdvilágnál sétálva, bizony nyakas ember vagyok, s talán providentiális ember, ki hivatva lehetek az osztrák pénzügyek rendezésének útját nemcsak kijelölni, de arra a birodalmat kényszeríteni".[33] A munkamegosztás tehát nagyjából úgy nézhetett ki Lónyay elbeszélése alapján, hogy Lónyay adta a koncepciót, Becke pedig Lackenbacher tollának segítségével a szerkezetet és a formát.

Lónyay utólag egészen megdöbbentő megállapításra ragadtatta magát: „nem a vöslaui megállapodásokban volt a hiba, hanem abban, hogy az a bank részéről meg nem tartatott".[34] A megállapodásnak nem feltétlenül önmagában volt a hibája, bár az sohasem túl jó a politikában, ha mindenáron saját rögeszméihez ragaszkodik az ember. A megállapodásnak fő baja az volt, hogy az uralkodó elnöklete alatt tartott magyar minisztertanácson kívül lényeges tényezők nem fogadhatták el, mert nem is tudtak róla. Egyfelől a banküggyel foglalkozó 10. pont nem került az országgyűlési küldöttség elé, tehát az nem is továbbíthatta az országgyűlésnek. Másfelől viszont az osztrák PM olyan kötelezettségeket vállalt a magyar PM nyomására magára, amelyeket a Bank szabadalmának ujabb sérelme nélkül nem tudott az ONB-re rákényszeríteni. Ezért aztán két, a törvények szerint nélkülözhetetlen aktor nem tarthatta be a megállapodást. Ráadásul ezek más-más részét utasították ill. fogadták volna el a megállapodásnak. Az ONB nyilván örömmel nyugtázta volna, hogy jegyeinek forgalmát a magyar PM biztosítja, de nem tűrhette, hogy egy állam szabja meg számára, hogy hol állítson fiókokat. A magyar országgyűlés nyilván örült volna a pillanatnyi helyzetben a feltételek teljesítésének: a dotációemelésnek, a lombardüzlet kiterjesztésének, de a szabadalom fenntartását a „kölcsönös egyetértéssel" hozandó új törvényekig, mint a nemzeti szuverenitás csorbítását utasította volna el. A helyzetet jól tükrözte, hogy szeptember 26-án újabb megál-

re még igen sok észrevételem van, – a resultatumot úgy hiszem elérjük, ha ügyesen visszük a dolgot... Elmondám Beckének a valuta helyreállítása iránti nézetem is, – mi a *Bank expropriációjával* együtt jár." (Kiemelés – K. Gy.)

33 Uo. 1867. szeptember 12. vö. KÓNYI átírását: V. 1898. 223.

34 LÓNYAY, 1875. 210–211. Lónyay 1868. április 8-i levele szerint a „m. kir. PM nem érezte ugyan magát arra jogosultnak,hogy ezen egyezménynek az ONB-ra vonatkozó pontját a bankigazgatóságnak hivatalos úton tudomására hozza, de arról élő szóval ... Nmlt. [Nagyméltóságú] Pipitz urat értesítette". MOL PM. Eln. K 255. 1180. cs. 113.

lapodás köttetett a két PM között, amely már nem érintette a jegybankkérdést, mégis a küldöttségek részéről nem kapta meg a teljes elfogadtatást. Az osztrákok csak egyetlen pontra vonatkozóan (a jövő évi költségvetés), a magyarok viszont az államadósságok kérdésében nem ítélték magukat felhatalmazva. A jegybankügyben pedig a tisztázatlanság csak nőtt azáltal, hogy a korábbi, titokban tartott egyezménypont, most érvényben marad-e azáltal, hogy az újabb megállapodásban ez a pont már nem szerepelt? Mint még látni fogjuk, két egymásnak ellentmondó értelmezésre nyílt itt is lehetőség.

Ennek ellenére a jegybankkal való viszony a kiegyezés első két évében feszteleneknek és biztatónak volt mondható. A magyarországi bankfiókok lehetőségei tágultak és messze volt még az idő, amikor már egyöntetűen „minden párt beismerte" Magyarországon, „hogy kár volt a bankkérdést a kiegyezés alkalmával megoldatlanul hagyni. Sőt, általános a meggyőződés e tekintetben Ausztriában is."[35] Maga az ONB azonban, mint láttuk 1867-ben éppen hogy megoldottnak tekintette a helyzetet. Miközben a magyar PM levelében foglaltakat nem igyekezett megszívlelni a tárgyalások megkönnyítése érdekében, augusztusban (tehát még a vöslau-i megállapodások megkötése előtt!) kész volt a Pesti Áru- és Értéktőzsde kérelmét méltányolni.

Az 1867. augusztus 16-i igazgatósági ülésen egyszerre két beadványt is tárgyaltak. Egyrészt a pesti tőzsde kérvényét a fiókdotáció felemelése iránt, amelyet a pesti bankfiók igazgatósága még azzal is megtoldott, hogy az egyes cégeknek adható hitelmaxiumum növelését is szorgalmazta. Másrészt a Credit-Anstalt pesti fiókja számára igényelt különhitelt (amilyen már Prágában és Brünnben rendelkezésére állt). A tőzsde elsősorban az őszi kereskedelmi idény várható szükségleteire hivatkozott, valamint arra,hogy a pesti nagymalmok „az összdotációnak csaknem a felét abszorbeálják".[36] A pesti kérvény 10 millióról szólt (eddig 4,5 millió állt rendelkezésre), amiből végül 7 milliót szavazott meg az igazgatóság. Ráadásul a PMKB 1864 óta élvezett 400 ezres külön keretét ezentúl beleszámolták a fiókdotációba. A CA viszont minden további nélkül megkapta az igényelt „separatcreditet". Az egy cégnek a dotációból adható maximum ugyanekkor a korábbi 200 ezerről duplájára tágult.[37] 1867. október 10-én pedig az éppen alakulóban levő Magyar Általános Hitelbank kért és befolyásos igazgatói (Wodianer és Schey) szavazástól való tartózkodása mellett is kapott 1,5 milliós elkülönített visszleszámítolási keretet.[38] Amikor tehát a pesti fiók adatait vizsgáljuk a következő évek vitáinak érveiben, mindig tekintettel kell lennünk arra, hogy a tényleges leszámításban a Pesten székelő nagybankok különkerete is igénybe van véve. 1869 júniusában, amikor már 11 milliónál tartott a pesti fiók dotációja, a rendkívüli hitelekkel együtt az

35 HEGEDŰS, 1874. 26.
36 Archiv ONB, Akten für DFW, 1867/II. 3601–9839. A Pesti Áru- és Értéktőzsde Bizottmánya, 1867. aug. 7.
37 Archiv ONB, Protokoll No. 6218. 1867. augusztus 16. (A PMKB egyébként már szeptember 6-án viszszakapta a külön hitelkeretet, amit ráadásul 600 ezerre emeltek.)
38 Uo. No.7692. 1867. október 10.

összkeret már kb.16,5 millióra rúgott.[39] A Bank tehát készségesen állt a megbízható és jövedelmező nagyobb partnerek rendelkezésére a felívelő konjunktúra első éveiben, a birodalom bármely részén is voltak ezek az üzletfelek. Tette ezt nem a magyar PM intervenciójára, hanem autonóm, profitelvű megfontolásból.

Bankankét és bankviszály

A kiegyezést követő években „nem volt élére állítva a bankkérdés".[40] Pontosabban szólva az alkudozások a két PM közötti átiratok és zárt ajtók mögötti tárgyalások formájában folytak, április és október között. A kérdés felvetésének alapja a Bank jövedelmezőségének helyreállítása miatt tervezett alaptőkeleszállítás, illetve a 80 milliós adósság ügyének kiegyezésbeni rendezetlensége volt. Ehhez csatolta a bankigazgatóság azt az igényét, hogy szabadalma Magyarországon immár törvényesen is fogadtassék el, amit az osztrák PM juttatott el magyar kollegájához. Mivel 7% osztalék alatt a szabadalom árának tekintett adósság kamatozóvá vált, ezért az új osztrák PM nemcsak a kamatfizetési kötelezettség forrásának eldugaszolásában, hanem a törlesztés legalább egy részének áthárításában is érdekelt volt. Ez adott alkalmat Lónyaynak a magyar álláspont kifejtésére. Eszerint „a nemzeti bank szabadalma Magyarországra semminemű kötelezettséget nem róhat, miután ezen szabadalom Magyarország beleegyezése és hozzájárulása nélkül adatott ki. Ennél fogva annak ügyeibe a magyar kormány beavatkozása nem lehet jogosult..." Emlékeztetett arra is, hogy a bankjegyek kényszerforgalmának fenntartását a kiegyezéskori megállapodásban feltételekhez kötötte (fiókállítás, dotációemelés), ezért az alaptőke tervezett leszállításához, és a 80 milliós adósságbani részt vállaláshoz nem tud hozzájárulni.[41] Lónyay álláspontját április 8-i, május 25-i, június 22-i, augusztus 4-i és október 6-i jegyzékei természetesen nem változatlanul tükrözték. Jelentőséggel bírt, hogy 1868 július végén „személyes tárgyalásokon" az ONB kérésére Bécsben a Bankkal is egyeztette álláspontját. Majd amikor október 5–6-án Brestel Budára látogatott, a két PM megbeszélésén Lónyayt a Bank alkormányzója,

39 Uo. No. 3003. 1869. június 10. Ebben ekkor a MÁH 3, a CA pesti fiókja 2, az Angol–Magyar Bank 1,5, a PMKB 1, a Budai Kereskedelmi és Iparbank 0,6 millióval részesült. (Az 1867–69 közötti igazgatótanácsi ülések alapján összeállítva.)

40 LÓNYAY, 1875. 211.

41 MOL PM Eln. K 255. 1180. cs. 116. 1868. május 25. Lónyay levele szerint a kormány megalakításakor csak azért tett ígéretet a kényszerforgalom fenntartására, „mert súlyosabb kötelezettségért a magyar törvényhozás előtt felelősséget vállalni nem akart". Nem említi pontosan, hogy melyik megállapodásra gondol, de az 1867 tavaszi (bécsi) 18. pont nem tartalmazott ilyen kimondott feltételeket, így csakis a szeptemberi (vöslau-i) egyezmény 10. pontjáról lehet szó. Lónyay egyébként az alaptőke leszállítását nemcsak a magyarországi üzletek szűkítése miatt ellenezte, hanem az ércfedezet csökkenése miatt is aggódott.

báró Wodianer Mór is a helyszínen magánemberként informálta.[42] A magyar minisztertanács tudomásul véve a két PM közötti tárgyalások eredményét október 6-i határozatában az alapszabálymódosítás ügyében nem tartotta magát illetékesnek és érdekeltségét csak a kereskedelmi és vámszövetség valutáris kérdést érintő 20. pontja szempontjából nyilvánította ki. Kifejezte, hogy a részvénytőke leszállítása ellen sincs kifogása, de ezáltal a „Bank érckészlete ne kevesbíttessék". A zálogüzletben fedezetként elfogadott értékpapírok körének kiterjesztésére vonatkozó javaslatot viszont kifejezetten üdvözölte, mint olyat, ami a „bankügy fontosságának méltánylására Magyarországban csak jó hatással lenne".[43] Az értékpapírok kibővített listája a Wiener Zeitung november 7-i számában meg is jelent, ami csak pár nappal előzte meg az alaptőke leszállításáról rendelkező november 13-i törvény becikkelyezését.

Ezzel elvben megnyílt volna a lehetőség a háromoldalú érintkezésre. Hogy végül nem így lett, azért az 1869-es ún. kis válságot szokás felelőssé tenni. 1869. szeptember 27-én a pesti kereskedelmi- és iparkamara emlékiratban a magyar PM-hez fordult és közreműködését kérte, hogy a „pénzszorultság" okaként tekintett ONB-nál eszközölje ki a fiókdotáció felemelését. A felterjesztést igen erőteljes hangú levélben Lónyay október 13-án továbbította a bécsi banknak.[44] A Bank előbb bizottság elé utalta az átiratot, majd igazgatósági ülésén olyan határozatban válaszolt, amelynek erőterét Brestel PM azon szóbeli információja adta, miszerint „a Bank elismerése a magyar kormány részéről távolról sem oly hamar várható".[45] Privilégiumának védelmében ekkor először elment a burkolt fenyegetőzésig is: „...der Erkenntniß kann sich die Nationalbank nicht verschließen, daß die Verweigerung der gesetzlichen Anerkennung ihrer vertragsmäßig erworbenen Rechte ihre Thätigkeit in Ungarn beeinträchtigen könnte".[46] Ugyanez a hozzáállás mutatkozott meg Arad város fióknyitási kérelmével kapcsolatban, amelyet

---

42 PRESSBURGER, Noteninstitut, I./2. 937. A bécsi tárgyalásokról Lónyay nem tett említést, viszont Wodianer budai jelenlétét az ONB története „felejti el". Ld. LÓNYAY, 1875. 223.

43 MOL PM. Eln. K 255. 1180. cs. 96. 1868. október 6.

44 „Ennélfogva figyelmeztetem az igazgatóságot, hogy a magyarországi fiókintézetek javadalmazását, a mennyiben az időközben meg nem történt volna, legalább a néhány hó előtti összegre felemelni és mindenütt, hol – mint pl. Pesten – a javadalmazás további szaporításának szüksége mutatkozik, azt haladék nélkül elrendelni sziveskedjék, hogy eképpen a magyar értékpapírokra nézve a kívánt kölcsönök létesítése, de azonkívül a bankképes váltók leszámítolása is akadály nélkül lehetővé tétessék." LÓNYAY, 1875. 234. Ld. még JUHÁSZ, 1939. 73–74. illetve JIRKOVSKY, 1944. 112–113.

45 Archiv ONB, Protokoll No. 5490. 1869. október 21.

46 PRESSBURGER, Noteninstitut, I./3. 1015. 1869. október 21. „...a bank nem utasíthatja el magától azon meggyőződést, hogy az ő törvényesen elismert és szerződésileg nyert jogainak megtagadása Magyarországban kifejtett tevékenységének megszorítását vonhatná maga után." Lónyay szövegközlése véleményünk szerint szándékosan túlexponálja a sorok közt rejlő fenyegetést. Ld. LÓNYAY, 1875. 236. Hangsúlyozta a Bank még, hogy a két PM közötti megállapodásokat vele csak utólag, szóban tudatták, ezért a közöttük zajló vitába nem kíván beleavatkozni. „A nemzeti bank csak ahhoz ragaszkodhatik, hogy az ő törvény- és szerződésszerű jogai későbbi, az ONB beleegyezése nélkül keletkezett okmányok által meg nem változtathatnak, sem meg nem szoríttathatnak, és kötelességének érzi minden körülmények közt ily változtatás vagy megszorítás ellen óvást tenni." Uo.

szintén Lónyay terjesztett (más városokéval együtt) a Bank színe elé. Eltökélt szándéka volt ekkor a Banknak felvilágosítani az érdekelt személyeket, hogy mindenekelőtt Magyarország dolga volna „a Nemzeti Bankkal szemben nem ilyen nyersen elutasító magatartást tanusítani".[47] Miközben az ONB furcsállotta, hogy törvényes elismerése híján is elvárják tőle üzleti tevékenységének magyarországi kiterjesztését, a magyar PM, feltételei teljesítésének megtagadása által felmentettnek érezte magát annak idején ígért kötelezettségvállalása alól.

A frontvonalak tehát megmerevedtek és a viszály a válság által felszított légkörben immár a nyilvánosság előtt folytatódott. Egyrészt a képviselőházban 1869. október 18-án Irányi Dániel, majd október 21-én Jókai Mór interpellálta meg a pénzügyminisztert a bankkérdésben. Másrészt a sajtó is szellőztetni kezdte az ügyet. Lónyay november 4-én válaszolt az interpellációkra és határozati javaslatot nyújtott be a kérdés bizottsági tanulmányozására. A határozati javaslat elfogadása után a képviselőház a jegybankügyi bizottság nyolc tagját november 25-én, a főrendiház az általa delegált négy tagot december 9-én választotta meg. Ez a bizottság (illetve az általa kiküldött háromtagú albizottság) szövegezte aztán meg azt a 9 kérdőpontot, amelyen az 1870. évi nevezetes bankankét alapult.

Másfelől viszont az első magyar pénzügyminisztert (és minisztertanácsot) nemcsak a hazai ellenzék szorongatta kíváncsiskodó kérdéseivel. Az ONB magatartása miatt is (és mert a kis válságban a végső hitelező szerep a jegybankkal kötött kiegyezés hiányában a kincstár nyakába szakadt) kénytelen volt 1870. január 20-án, a Budapesti Közlönyben álláspontját hivatalosan közölni, mivel az ONB szóbeli értesülés alapján szellőztetni kezdte az 1867 szeptemberi vöslau-i megállapodások ügyét. Maga Lónyay említette 1869. október 13-i átiratában, hogy a Bank válság alatti magatartása „a *magyar minisztériumot annál kellemetlenebbül érinti*, minthogy magát, *tekintettel a két ministerium közt létesült egyezségre* és a nemzeti bank igéreteire arról biztosítottnak hitte, hogy a magyar ipar és kereskedelem érdekei mindenkor kellő figyelembe fognak vétetni". (Kiemelés – K. Gy.)[48] Mivel Lónyay ismételten a két minisztérium közötti (meg nem nevezett) megállapodásra hivatkozott a Bankkal szemben, amely viszont azt állította magáról, hogy csak szóbelileg értesítették a megállapodásokról, valamint mindez nyilvánosságra is került, elkerülhetetlen volt az 1867 szeptemberi megállapodások nyilvános értelmezése. A Lónyay – mint illetékes hely – által felhatalmazott sajtóközlemény szerint az 1867. szeptember 12-i megállapodást egyfelől a szeptember 26-án kötött megváltoztatta, amennyiben a Bank státusát ez már nem érintette. Ezt támasztja alá az is, hogy az osztrák PM mindmáig nem közölte hivatalosan a szeptember 12-i szöveget a Bankkal. Másfelől ugyanezt igazolja az is, hogy egyik parlament sem

47 Archiv ONB, Protokoll No. 6001. 1869. november 18. A határozatból Lónyay idéz (és rá hivatkozva Juhász is, bár nem szó szerint azonos szöveget). LÓNYAY, 1875. 237.
48 LÓNYAY, 1875. 233–234.

fogadta el. Miután azonban Lónyay maga hivatkozott erre a megállapodásra, valamint mindenképpen része volt abban, hogy a delegáció ne a teljes szöveget utasíthassa el annak idején, mostani álláspontja könnyen kikezdhető volt. (Akárcsak az osztrák PM magatartása.) Napvilágra kerültek tehát azok az egyébként titkolni próbált ellentmondások, amelyekre már a vöslau-i megállapodások kapcsán hivatkoztunk. A bankkérdésben folytatott vitákat a továbbiakban a megállapodások nyíltan többféle értelmezési lehetősége is befolyásolta.

A jegyzékváltásokban testet öltő jogi vitáknál nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk az 1870-es bankankétnak, mivel ez bevallottan nemcsak közjogi, hanem közgazdasági és gazdaságpolitikai szempontokból ítélte meg a kérdést. A bankankét tárgyalási jegyzőkönyve publikus, sőt, külön feldolgozás is foglalkozott már a témakörrel.[49] Ezért most nem a részletes tartalmi ismertetésre törekszünk, hanem a bizottság és a szakértői meghallgatások szerepkörével és az érvelés logikájával fogunk foglalkozni. Már csak azért is, hogy jól látható legyen, ahogy a bizottsági vélemény kialakításától kezdve az országgyűlési viták során a gazdaságpolitikai szakkérdések bedarálódtak a pártpolitikai csatározások taposómalmába.

A kiküldött bizottság 9 kérdésre kért (lehetőleg írásban) választ a kamaráktól, az Iparegyesülettől, az OMGE-től, nagyobb bankoktól és közismert szakférfiaktól. A kérdések tehát az érdekképviseletekre és a szakintézményekre és szakemberekre korlátozódtak. Horn Ede tehát az Iparegyesület egyik szekciójának elnökeként fejthette ki írásban véleményét (Mudrony Somával együtt), ugyanakkor a tagságáról lemondott balközép-párti Ghiczy helyét a bizottságban a Deák-párti Wahrmann Mór foglalta el. Folyt tehát a pártpolitikai helyezkedés a kérdés vitatása körül már az ankét szakaszában is, ez azonban még rejtve maradt a korporatív jellegű egyeztetési mechanizmus mögött.

A kilenc megválaszolandó kérdés lényegében két témát ölelt fel: 1–4. a pénzválsággal, 5–8. a pénzérték helyreállításával foglalkozott. A jegybankügy szempontjából bennünket a két témakört összekapcsoló 4–5. (Mennyiben alapos az a nézet, hogy a jegybank vagy jegybankok állítása a pénzválság ellenszere? ill. Jegybank vagy jegybankok állítása Magyarországon lehetséges-e, a pénzérték (valuta) helyreállítása nélkül?) és az egészet lezáró 9. (Általában minő intézkedések szükségesek arra, hogy hazánkban a rendszeres pénzforgalom biztosíttassék s a hazai hitel önálló, szilárd alapokra fektettessék?) kell, hogy érdekeljen. Tekintettel azonban arra, hogy a negyedik kérdésre szinte egyöntetűen nemleges volt a kortársak válasza, csak a jegybankkérdést a valutakérdéssel összekötő 5., valamint az összefoglaló 9. nyújtja számunkra az elemzés alapját. (Lépjünk most túl azon, hogy vajon miért foglalkozik a kérdések kisebbik része a jegybankügyben kiküldött bizottságban ténylegesen a jegybankügyel!)

49 JIRKOVSKY, bankankét, é. n. Külön fejezetben tárgyalta az „országos bizottságot" már LÓNYAY is: 1875. 248–264.

A valutaügygyel összekapcsolva feltett egyetlen, jegybankkal kapcsolatos 5. kérdőpontra vonatkozóan a megkérdezett intézmények véleménye erősen megoszlott. Szigorúan tekintve minden válasz más árnyalatot fejezett ki. Mégis bizonyos fő irányok csoportosíthatónak látszanak:

A. A debreceni kamara szerint „csak előnyt biztosító lehetőségek jöhetnek tekintetbe", a kolozsvári szerint „a valuta kérdése nagy nehézség, de...nem akadály". A Pesti Hazai Takarékpénztár véleménye is az, hogy „éppúgy lehetséges, mint ez a birodalom másik felében tényleg fönnáll". Ebben az irányban legmesszebb az Iparegyesület ment el, amikor azt állította, hogy „semmi lényeges akadály nem forog fenn", és „nemzetgazdasági követelmény", hogy hazánk „minél rövidebb idő alatt" szert tegyen önálló jegybankra, vagy jegybankokra.

B. A határozottan ellenzők táborába sorolhatjuk a legnagyobb fontosságú budapesti kamarát, amely szerint „csak akkor lehetséges, ha a birodalom mindkét felében" megtörténik a valutahelyreállítás. „Lehetséges, de nem kívánatos" kategóriával minősít a zágrábi kamara, „a már létező rossznak hatványozásaként" tekintené a fiumei, „általában lehetségesnek", viszont „nemcsak nem kívánatosként, de veszélyesként" jellemzi a valutahelyreállítás nélküli jegybankállítást az OMGE. A legélesebben kétségtelenül az osztrák Credit Anstalt nyilatkozik ellene, amikor „megengedhetetlen, az ország érdekeinek ellentmondó" lépésként aposztrofálja.

C. A kétkedők táborába a soproni, pozsonyi és temesvári kamara tartozott, az utóbbi az „alig lehetséges" kitétel mögé rejtve hitetlenségét.

Nyilván nem lehetett véletlen, hogy a kelet-magyarországi és erdélyi fiókok székvárosai szinte egyöntetűen kívánták a magyar jegybankot, mint ahogy az sem, hogy az ipari érdekképviselet is e mellett tört lándzsát. Ami viszont a szóbeli meghallgatásokat illette, ott méginkább polarizálódtak a vélemények. Itt immár önállóan fejtette ki álláspontját Horn Ede, de magánemberként eredményesen mutatkozott be a bizottság előtt Wilhelm Lucam, az ONB főtitkára, valamint az ONB alkormányzójának, Wodianer Mórnak Albert nevű, pesti illetőségű testvéröccse ugyanúgy, ahogy a közös pénzügyminisztérium magyarországi államtitkára, Weninger Vince is, hogy csak a szélső pólusokat említsem. A személyes meghallgatás során, amely az illető kívánsága szerint, hol németül, hol magyarul folyt, egyes intézmények jelöltjei csak elismételték cégük hivatalos álláspontját, amelynek megfogalmazásában nyilván kulcsszerepük volt. (Pl. Lukács Antal, a Magyar Földhitelintézet igazgatója, Kochmeister Frigyes, a pesti kamara elnöke, vagy Galgóczy Károly, a kolozsvári kamara delegáltja.)[50]

---

50 Jegybank ügy, 1908. 30, 114, 153. Lukács: „lehetséges, de nem kívánatos, mert veszélyes" formuláját vö. az OMGE már idézett álláspontjával. Kochmeister a pesti kamara mindkét birodalomfélen valutahelyreállítást feltételül szabó nyilatkozatához még hozzáteszi, hogy „mindadig, míg Ausztria és Magyarország között a mostani, politikai elkülönülés dacára még mindig nagyon bensőséges anyagi kapcsolatok fennállnak, s a két állam egy és ugyanazon vámterületet alkot..." A kolozsvári kamara véleményén még túl is tesz Galgóczy „minél előbb állíttatik magyar bank, annál jobb" tézise.

Ekkorra az önálló magyar jegybankot feltétel nélkül igénylők tábora igencsak öszszeszűkült, bár a dolog elméleti lehetőségét senki sem vonta kétségbe. Nagy jelentőségű lépésnek számított, hogy ezt Lucam főtitkár sem tagadta. Valutahelyreállítás nélkül egy „főbank" „opportunitását" hangoztatta Fuchs Rudolf a Magyar Általános Hitelbank vezérkarából, s hogy „megállhat egy ilyen bank a lábán" állította Ullmann Károly a PMKB igazgatói közül. A Franco-Magyar Bank áruosztályának igazgatója Herzl Jakab (Teodor Herzl apja) hozzátette, hogy csak akkor, „ha a kényszer-árfolyam Ausztriára és Magyarországra ugyanúgy kiterjedne, mint az ONB-nál", bár azt is állította, hogy „önálló bank esetén sem lennénk teljesen függetlenek a bécsi piactól".[51]

A bankszabadság teoretikus hirdetője, az önálló magyar jegybank egyik fő agitátora, Horn viszont azt az álláspontot fejtette ki, hogy bár „fizikai szempontból lehetségesnek tartja" az igenlő választ az 5. kérdőpontra, „morális és népgazdasági szempontból kényszerárfolyammal" lehetetlennek ítéli és ezért ellenzi. Szerinte az ONB 4 év múlva sem lesz készfizető (ebben egyébként igaza lett), tehát most kell megpróbálni egy azonnal készfizető, magyar jegybank létrehozását. Némi teatralitással – a hallgatóságnak is intézve német szavait – jelentette be, hogy „mihelyt a Magyar Nemzeti Bank koncessziója megadatik, kötelezettséget vállal négy héten belül megszerezni az ércpénzt". A mondottak hatásáról a gyorsíró csak ennyit rögzített szűkszavúan a jegyzőkönyvben: „Éljenrufe im Auditorium".[52] Miután Horn meghallgatására 1870. március 28-án és 30-án, az 5. és 6. ülésben került sor, az ezután következő „szakférfiak" nem tehették meg, hogy ne reagáljanak az elhangzottakra.

Az ellenzők táborát azonban nem Horn felszólalása szaporította meg, hanem már előzőleg is markáns képviselők sorakoztak fel mellette. A Pesti Kereskedelmi Testület nevében Vetsey Sándor a „lehetséges..., de nem tanácsolom" formulába sűrítette véleményét, míg a PMKB másik képviselője, Aebly Adolf elismerte ugyan a valutahelyreállítás előtti bankállítás lehetőséget, de „semmi esetre sem kívánatosnak" minősítette.[53] Strasser Alajos, a Franco-Magyar Bank alelnöke – a lehetőséget szintén nem tagadva – úgy tartotta, hogy a „magyar népgazdaság érdekeinek a jelenlegi viszonyok között legjobban az ONB-vel egy megállapodás felelne meg". Falk Miksa, a neves publicista (Wahrmann Mór tanulótársa) ezen annyival ment túl (szellemesen kipellengérezve Horn bankszabadságra vonatkozó elméleti álláspontja és a magyar bank-

51 Uo. 18–19, 44, 56–57. Mivel önként jelentkezők is felszólalhattak, a bizottság előtt megjelent egyetlen, Mellyes Boldizsár nevezetű, saját szavai szerint „igénytelen falusi ember" is ehhez az állásponthoz kapcsolódott, miszerint „igenis lehetséges egy állami pénzjegy és több magán pénzárúbank felállítása". Uo. 166.

52 Uo. 73–74, 80.

53 Uo. 39, 46. Ugyanez az álláspont visszhangzott a kassai kamarát Miskolcról képviselő Lichtenstein József, és a pécsi illetőségű soproni kamarai delegált Hartmann Antal takarékpénztári igazgató szájából. Uo. 127. ill. 161. Az utóbbi szerint a „jelenlegi viszonyok között separatio az ONB-tól kiszámíthatatlan következményekkel járna, talán a legnagyobb szerencsétlenség a Monarchia mindkét felének". Uo. 162.

monopólium szükségességéről vallott nézetei közötti ordító ellentétet), hogy megfogalmazta azt is: „ha az ONB nem képes, vagy nem hajlandó akkor nem marad más választás, mint megkisértjük [sic!] önálló saját bankkal". Ennek feltétele viszont szerinte a „valuta mielőbbi helyreállítása", mégpedig a „birodalom másik felével egyetértőleg, együttesen". Meg kell azonban jegyezni, hogy még Wodianer Albert is, aki a jegybankállítás lehetőségének elismerése mellett, annak célszerűtlenségét hangsúlyozta, úgy vélekedett, hogy az ONB szabadalmának lejárta után, 6 év múlva „önálló magyar nemzeti bank" kívánatos.[54]

A legnagyobb horderejű kihallgatásra 1870. május 20-án került sor. W. Lucam „magánvéleményét" nemcsak azért övezte nagy figyelem, mert „civilben" az ONB főtitkára volt, hanem azért is, mert vaslogikával felépített érvelése közepette sem mulasztotta el rugalmas fogódzók felkínálását az együtt gondolkodni óhajtóknak. Még a bizottság vitaképes tagjai számára is nehéz feladat volt megfelelő kérdéseket feltenni számára. Különösen az ONB szerepére vonatkozó második kérdőpont körül folyt éles konfrontáció a pesti bankár-bizottsági tag, Wahrmann Mór és a jegybanki főtitkár között, aki a vita hevében önmagáról igen jellemzően öntudatosan kijelentette: „én magam nem vagyok bankár".[55]

Amint már említettük, Lucam a lehetőséget nem tagadva, határozottan szögezte le, hogy „egy vagy több magyar jegybank nem éri el a célt, hanem az országnak [sic!] direkt és indirekt kárt okoz". Nem érdeke tehát Magyarországnak, sőt, ha egyáltalán lehetséges, „legcélszerűbben az ONB által volna teljesíthető", ami az alkotmányos keretekre hivatkozva egy nagyhatású új javaslatnak ígérkezett. Egyértelművé tette, hogy „az ONB nehéz harcban, nem áldozatok nélkül az osztrák kormányzat befolyása alól felszabadította magát, ...semmi körülmények között nem hagyja magát új bilincsekbe verni". Rögtön kilátásba helyezte azonban a „szabad egyezkedést". Nem mulasztotta el, hogy rá ne mutasson Horn teoretikus elképzeléseinek devizapolitikai tarthatatlanságára egy olyan adós ország, mint Magyarország esetében.[56]

Mivel az egyik legnagyobb magyarországi pénzügyi szaktekintély, Weninger Vince, bokros bécsi teendői miatt nem tudott személyes meghallgatásra Pestre jönni, utólag, írásban, 1870. június 14-i keltezéssel küldte el válaszait a kérdésekre.[57] Miközben az ONB üzleti politikájának bírálatával igyekezett magát Lucam álláspontjától is elhatárolni, a legélesebben mégis Horn nézeteivel konfrontálódott. Nem tagadva az elméleti lehetőséget, a „gyakorlati eredményt" kérdőjelezte meg elsősorban, bölcsen hozzátéve, hogy „hosszú évek sora kellene hozzá". A mai kor számára is színvonalasan

54 Uo. 105, illetve 92–93, valamint 54, 56.
55 Uo. 138. A vita egyébként szintén igen jellemzően az ún. „Rimesse"-k (küldevényezett váltók) körül folyt, amelyeket Bécsben olcsóbban lehetett leszámítolni, mint a fiókok egymás közötti forgalmában.
56 Uo. 132, 140, 149–150.
57 Weninger Vince pályáját lásd a Hitelbank menedzseri gárdájáról szól tanulmányban ebben a kötetben.

foglalta össze szinte az egész vita summázatát: „jegybankot kényszerárfolyamú bankjeggyel szerencsétlenségnek tartanék az országra nézve, ... jegybankot, mely jegyeit ércpénzzel felváltaná, jelenleg felállítani képtelenség volna, mert hisz a törvényes fizetési eszköz a papírpénz, jegybankot, mely jegyeit állampapírpénzzel felváltja, lehetne alapítani, ennek azonban gyakorlati célját ... nehéz kitalálni." Ebből logikusan következett az az álláspontja, miszerint „ha már egy ilyen bankot létesíteni akarnánk,úgy tartom, sokkal előnyösebben lehetne azt a bécsi bankkal való egyezmény által elérni, mint egy új társaság elérése által..." Egyébként Weninger is a valuta-helyreállítás utánra halasztandónak tartotta az „egészséges bankrendszer ... életbeléptetését", amelyben nem is feltétlenül a jegybanknak tulajdonított döntő szerepet. Horn magyar központi bank-koncepciójával szemben, de (hogy később még divatossá váló terminusokat megelőlegezzünk) a Lucam által megpendített „kartellbank" ötletétől is elhatárolódva, szakmai megalapozottsággal, de még körvonalazatlan formában a jegybanki kiegyezés gondolatát pártolta.[58]

A magyar PM személyének megváltozása és a porosz-francia háború alatti devizális nehézségek miatt a jegybankügyi bizottság elhalasztotta jelentésének elkészítését. 1870 június-júliusában a nemesfémre szóló váltóknak az ércfedezetbe történő beszámítása kapcsán a két PM és az ONB közötti levélváltás azzal az eredménnyel járt, hogy az ONB a maga módján elfogadta a magyar PM által szabott feltételt, hogy „a magyarországi bankfiókok mostani dotációját a magyar kormány beleegyezése nélkül le nem szállítja, s hogy ezen dotációkat a magyar kormány megkeresése folytán a szükséghez képest addig is emelni fogja, mig a bank állása Magyarországon törvényhozás útján nem szabályoztatott, mihez közbenjárásomat megigérem, mihelyt a kiküldött bankbizottmány e tárgyban jelentést teend". A maga módján annyit tesz, hogy ragaszkodva alapszabályban biztosított jogához, „mely szerint a magyarországi bankfiókok dotációját megszoríthatja, hajlandó azon feltétel alatt és addig alkalmazásba nem venni, ha és ameddig a magyar PM kötelezettséget vállal az iránt, hogy a bankkérdést egész terjedelmében eldöntés végett a legközelebbi téli időszak alatt az országgyűlés elé fogja terjeszteni."[59]

Nyilván a fenti „jegyzékváltásnak" tudható be, hogy végül a bizottsági jelentés csak 1871. (!) május 15-én került elfogadásra, de a tavaszi ülésszak bezárása miatt még azévben sem kerülhetett a ház asztalára. A hezitálásra jellemző, hogy Horn 1871. január 21-én tett interpellációjára Kerkapoly csak fél év elteltével (június 5-én) válaszolt és akkor jóval békülékenyebb hangot ütött meg, mint elődje. Elismerte az 1867-ben „kormányférfiak" által vállalt ígéretet, de azt feltételhez kötöttnek nevezte. Ennek megtagadása hatására adta tudtul elődje 1869-ben, hogy a „törvényhozás kezei szabadok". Nem minősítette egyértelműen fenyegetőnek az ONB igazgatóság álláspontját, ami-

58 Uo. Beérkezett nyilatkozatok, 66–67.
59 LÓNYAY, 1875. 268–269.

kor így értelmezte azt: „olyannak fogta fel állását, a milyen valóban is, és akkor azt mondá, anélkül, hogy repressaliát akarna gyakorolni: természetes kötelessége önmaga iránt oly téren üzletét hovatovább nem növelni, melyről nem tudja, esetleg mikor kell visszavonulnia, fenntartja hát a statusquot, de anélkül, hogy a dotáció növelésébe vagy ujabb filiálék alapításába akarna bocsátkozni ... Meg vagyok győződve, hogy erőszakos perturbálása a tényleg fennáló viszonynak legalább is épp oly mértékben fogna ártani a bécsi nemzeti bank érdekeinek, mint confundálná legalább átmenetileg és egy ideig az itteni forgalmi viszonyokat is."[60]

A jelentést végül 1872. február 15-én Trefort Ágoston terjesztette be, majd másnap került sor Simonyi Ernő különvéleményének ismertetésére. Trefort határozati javaslata tulajdonképpen magán hordozta az elmúlt esztendő fejleményeinek hatását. A jelentés a szakértők és a kamarák többségi véleményére hivatkozva 1876-ig még egyértelműen előnyben részesítette az ONB-vel való tárgyalást, beleértve a fennálló szabadalom „törvényesítését" (azaz a magyar országgyűlés általi elfogadását) is. Csak ennek kudarca esetén lesz a törvényhozásnak kötelessége „nem várva be a valuta kérdésének rendezését, kereskedelmünk és fejlődő iparunk érdekeit, hazai hitelünk növekvő igényeit, nagy áldozatokkal is megvédeni,s a rendszeres pénzforgalmat a magyar korona országai részére, ha másként nem lehet önálló jegybank azonnali felállításával is biztosítani." Trefort 1872-es határozati javaslata viszont már úgy fogalmazott, hogy a jegybankkérdés nem jogi, nem közjogi, nem is közgazdasági kérdés, hanem „célszerűség és opportunitás kérdése". S mivel a bankügyi bizottság jelentése óta „a viszonyok némiképp változtak" és „az ONB részéről fiókjaink dotációját illetőleg fenyegetőzések történtek", célszerű a PM-nek adandó utasításnak is más formát adni. Ezért egyrészt a PM (az osztrák PM-el) készítsen elő törvényjavaslatot a valutarendezésre. Másrészt viszont „addig is, míg ez megtörténhetnék, a bankjegyforgalom olyan központi közeget nyerjen az országban, melynek igazgatósága annak idején törvényhozásilag jóváhagyandó alapszabályai értelmében a magyar kormány törvényszerű felügyelete és ellenőrzése mellett függetlenül járjon el." Ez utóbbi – mint hangsúlyozta – nem zárja ki az egyezséget az ONB-vel.[61]

A „fenyegetőzésekre" való hivatkozás régi érve volt a magyar politikának, ezúttal arról volt szó, hogy az 1872 januári közgyűlésen a Bankkormányzó bejelentette, hogy mivel a magyar PM nem teljesítette 1870. július 28-i ígéretét (amelyet a fenti jegyzékváltásban idéztünk), szemben a Bankkal, amely nem szállította le a dotációt, az ONB-t tovább nem köti ígérete. Erre volt válasz Kerkapolynak a Deák-párt előtt elmondott beszéde 1872. február 9-én, amely úgy érvelt, hogy az 1867-es bécsi és vöslau-i meg-

60 MOL K 255 PM Eln. 1180. cs. 96. Az interpelláció szövegét és a választ pontos dátumok közlése nélkül publikálta LÓNYAY, 1875. XII. melléklet. 607–608.

61 Az 1869. április 20-ra hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi Napló. XXI. Pest, 1872. 84–85.

állapodásokat először az ONB nem tekintette magára nézve kötelezőnek, ezáltal hatályon kívülre került a magyar kormány által vállalt kötelezettség is, amit tetéz, hogy mivel „ujabb időkben a nemzeti bank magát minden kötelezettség alól felmentettnek nyilvánította, a magyar kormány nem érzi magát kötelezve, előbb elfoglalt álláspontját fenntartani".[62] Ez már az egymásra mutogatás tipikus esete, még ha ezt a hegeli logikán iskolázott gyorsbeszédű PM felháborodottan utasítaná is vissza. Azonban éppen a hegeli logikából következik, hogy a tagadás tagadásának már csak egyetlen következménye lehet: ha a magyar kormány többször is felmenthette magát kötelezettségvállalása alól arra való hivatkozással, hogy az ONB először nem „ismerte el" a (nélküle kötött) megállapodást, majd felmentette magát egy (másik) jegyzékváltás formájában történt megállapodás alól azért, mert a magyar kormány nem tartotta be azt, ezután a magyar kormánynak az első alól (immár nem is először) felmenteni önmagát nem vezethet máshova, mint az eredeti (még mindig publikálatlan) szerződés elismeréséhez. Nem véletlen, hogy ezt követte a Birodalmi Tanácsban az az interpelláció, amelyre De Pretis osztrák PM – végül június 17-én – nyilvánosságra hozta az 1867. szeptember 12-i megállapodás jegybankra vonatkozó pontját.[63]

Visszakanyarodva a februári parlamenti előterjesztésekhez: a kisebbségi különvélemény előadója jogosan hívta fel arra a figyelmet, hogy Trefort mostani javaslata igen lényeges hangsúlyeltolódást tükrözött. Simonyi egyébként lényegében Horn koncepcióját rekapitulálta az azonnal megvalósítandó önálló magyar jegybankról. Eszerint a felállítandó bank jegyeit vagy államjegyekre (!), vagy ércre kell hogy beváltsa. Ez utóbbira külföldi bankkonzorciumok ajánlkozása nyújthat megoldást. Talán nem szükséges itt ismét felidéznünk az ankéton elhangzott ellenérveket, hogy belátható legyen a szélbal különvélemény problematikussága.

A pártpolitikai helyezkedés következménye volt, hogy Treforttal szemben határozati javaslatot ezúttal a balközép terjesztett elő Ghyczy szájából, ami úgy hangzott, hogy csak átmenetileg kell önálló magyar jegybank, amely jegyeit államjegyekre váltaná be. Ez azután a valutahelyreállítás megtörténtét követően átadhatná helyét a bankszabadságnak. Az ellenzéki vélemények és javaslatok ellentmondásosságát különösen az adta, hogy a bankszabadság és a nemzeti önállóság álláspontjáról kiindulva kritizálták az ONB-t és a kiegyezés alapján álló kormányokat, miközben az általuk tett javaslatban fokozott állami befolyásolást igényeltek a tervezett magyar jegybanknál, illetve az adott helyzetben elkerülhetetlennek látták annak létrehozásához külföldi tőkecsoportok monopolizálását.

62 LÓNYAY, 1875. 281.
63 NEUWIRTH, 1873. 319.

A Deák-párt szónoka, a neves bankár és a banküg yi bizottság oszlopos tagja, Wahrmann Mór volt.[64] Abból, ahogy ő ítélte meg a bankkérdés helyét, jól rögzíthető az ankét óta történt változás. Nyíltan kijelentette ugyanis: „nehogy akadjon valaki e házban, az országban, ki azt tenné föl, hogy e kérdés csakis nemzetgazdasági vagy pénzügyi kérdés, melynek megoldása egyedül az *ún. szakértőkre* bízható ... Én a kérdést nagyfontosságú politikai kérdésnek tartom, s azt hiszem, hogy *minden részét magasabb politikai szempontból kell megítélni.*" (Kiemelés – K. Gy.)[65] Szerinte ugyanis mindenki önálló magyar bankot kíván, kérdéses csak az időzítés, a mikor?

Miközben „nem helyesli" az ONB politikáját, „érti és felfogja". Mivel kritikája következetesen liberális, nem tudja elvállalni az ellenzék szintén antiliberális javaslatait. Nem kíván olyan hibákat az ONB nyakába varrni, amelyekért nem az a felelős. Tudja és átlátja, hogy a „jegybanknak okvetlenül szükséges, hogy óvakodó és vigyázatos legyen".[66] Már-már az az érzésünk támad, hogy a politikai és időzítési kérdéssé nyilvánítás Wahrmannál a szakmailag korrekt megoldás taktikai és pillanatnyi lehetetlenségének beismerését leplezi. Lónyay miniszterelnökként is hallatta szavát Trefort mellett, míg végül a kormánypárti javaslat 180 : 120 ellenében diadalmaskodott.

Ebből a határozatból következett azután az, hogy ismét meglódultak a két PM közötti tárgyalások (immár a Bank bevonásával) illetve, hogy a magyar kormány megpróbálta egy önálló magyar jegybank létrehozását előkészíteni. Mint ismeretes, mindkettő kudarccal zárult és még a nyomokat is elsodorta a nagy krach. Az alábbiakban az 1872 során folyt érintkezés vitakérdéseit foglaljuk össze.[67] A jegyzékváltások első szakasza 1872. március 4-e és július 30-a közöttre tehető. A kölcsönösen egymáshoz intézett három-három jegyzékben tulajdonképpen a másik szándékának kipuhatolása folyt. Az alaphangra azonban jellemző az ONB kormányzójának 1872. március 21-i válaszjegyzéke: „...bizonytalan és csak tényleges alapon nyugvó állásánál fogva a nemzeti bank hajlandó kezet nyujtani, ha a kérdés megoldásánál oly egyezményről van szó, melynek megkötésénél a birodalom mind két felerészének minden irányban figyelembe veendő és a NB által is elismert érdekei igazságos és mind a két részt kielégítő méltánylásra fognak találni."[68] A magyar PM legfeljebb a Bank privilégiumának lejártáig érvényes, kezeit csak ideiglenesen megkötő megállapodásra törekedett. Ennek fejében a kvóta

64 Wahrmann Mór életére lásd az e kötetben levő bankár-biográfiát, amely eredetileg a Wahrmann Mór életének szentelt kötetben jelent meg. FRANK, 2006.

65 Képviselőházi Napló. XXI. 1872. február 17. 111.

66 Uo. 113. Két mondat árnyalt álláspontjának illusztrálására: „Az ONB absolut hatalom és mint ilyen, mindazon hibákkal bír, melyekkel az absolut hatalmak bírni szoktak ... bűnül rovom neki fel önző és illiberális... eljárását, mely azt eredményezte, hogy az osztrák-magyar birodalomban oly hitelviszonyok léteznek, melyek minden theoriával homlokegyenes ellentétben állanak; melyek azt eredményezték, hogy pénzügyi dolgokban Osztrák-Magyarország a valószinűségek országába tartozik..."

67 Az év levelezésének teljes anyagát közölte PRESSBURGER, Noteninstitut, I./3. 1098–1119. illetve részletesen ismertette JIRKOVSKY, 1944. 139–149.

68 MOL K 255 PM Eln. 1180. cs. 96.

arányában kívánt részesedni a fiókdotációból, valamint a magyarországi ellátmány szétosztását egy, a magyar kormány felügyelete alatt álló pesti igazgatóság kezeire kívánta bízni. Az ONB viszont hosszabb tartamú megállapodásra törekedett, a Bank szerkezetének módosítását, mint a fennálló alapszabályokba ütközőt elhárította, mind a kvóta, mind a pesti fiók új státusa vonatkozásában. Az, hogy június 17-én a Birodalmi Tanácsban Dumba képviselő (mellesleg az ONB egyik igazgatója!) interpellációjára válaszként nyilvánosságra került az 1867 szeptemberi megállapodás 10. pontja, nemcsak nem erősítette a magyar kormány pozícióját, hanem fokozott együttműködési lehetőségét villantott fel az ONB és az osztrák pénzügyminisztérium között. A közvetítésben jó szolgálatot tett a bankkomiszár intézménye. Ekkor már háromtagú „magyar komité" volt megbízva, hogy a „bankkérdéssel" foglalkozzon.[69]

Közben július 2-án a magyar PM „a bankkérdés végleges kiegyenlítésére" tett stratégiai elképzelését osztrák kollegájával ismertette. Mivel ezt az ONB-vel történő jegyzékváltásban hiába keressük, csak arra következtethetünk, hogy a magyar kormányzat is a ciszlajtániai végrehajtó hatalomban kereste legfőbb szövetségesét. Eszerint az elgondolás szerint az ONB, mint „fennálló részvénytársaság" állítana fel „a két birodalomfélen két külön törzstőkével ellátott bankot". A jogokat és a kötelezettségeket mindkét banknál az „egyeztetendő statútumok" jelölnék ki, tekintetbe véve a magyar törvényhozás kívánságait éppúgy, mint a bankrészvényesek érdekeit. A magyar PM átiratában először megfogalmazásra kerülő javaslat nem talált támogatásra De Pretis szeptember 21-i válaszjegyzékében. Nyilván ez is szerepet játszott abban, hogy az ONB utolsó, július 30-i jegyzéke magyar részről több hónapig megválaszolatlan maradt.[70]

Nagy jelentőségűnek ígérkezett az udvarias, de álláspontokat nem közelítő jegyzékváltás ujrakezdésére inspiráló októberi 24-i közös minisztertanács, amelyen Andrássy, a közös külügyminiszter elnökölt, a magyar kormányt Lónyay miniszterelnök, Trefort vallás és közoktatási miniszter és Kerkapoly PM, az osztrákokat Auersperg miniszterelnök és De Pretis PM képviselte. A jegyzőkönyv természetesen nem került nyilvánosságra, a határozatokról kiadott sajtóközleményekből azonban az derült ki, hogy a két kormányzat egységes álláspontra jutott atekintetben, hogy a valuta egységét szem előtt tartó, ONB-al folytatandó tárgyalások megindulásának előfeltétele a magyarországi fiókok dotációjának 1869 szeptemberi szinten történő arányosítása. Az értekezleten kifejezetten „jószolgálati" közvetítő tevékenységre kérték fel az osztrák kormányt, az „ONB-nál meglévő befolyása révén". Lónyay maga is felszólalt az „azonos módon szabályozott és megalapozott két különböző bank, két elkülönült igazgatósággal de teljesen azonos alapszabályokkal" történő létesítése mellett, „az igazgatóságok kölcsönös ellenőrzése

69 Archiv ONB, Protokoll No. 2930. 1872. június 20.
70 Az 1872. október 24-i minisztertanács jegyzőkönyve. MOL K 255 PM Eln. 1089. cs. 329. A közös minisztertanács időpontját Lónyay október 14-re, Jirkovsky pedig október 10-re datálta. Ld. LÓNYAY, 1875. 289. illetve JIRKOVSKY, 1944. 144.

és egy majd egyeztetett szerződés alapján".[71] A hosszú távú, 1876 utáni megoldás megvitatására a két PM között megbeszélések megindítására tettek javaslatot.

A dotáció felemelése után kerülhetett sor a tárgyalóbizottságok delegálására. Kerkapoly október 27-i levelében immár a két kormányzat egyeztetett álláspontja tudatában ismételte meg a magyar követeléseket. Ezekről az ONB október 31-i igazgatósági ülésén született az első állásfoglalás. Ekkor fokozott előítélettel közelítettek a magyar igényekhez. „Magyarország mindig azzal kezdi, hogy valamit kíván, aztán valamit kilátásba helyez, ezt azonban nem úgy gondolja, ahogy előzőleg ígérte". A dotáció kérdésében a kvóta szerinti megosztással elvi okokból nem értettek egyet. „Egy *pénzügypolitikai formulát a hitelre* alkalmazni teljesen megengedhetetlen és a Bank Magyarországnak csak ugyanabban a mértékben engedélyezhet hitelt ahogy az osztrák fiókoknál szokás: *az üzleti viszonyok, a Bank vagyonának biztonsága és a rendelkezésre álló eszközök függvényében.*"[72] (Kiemelés – K. Gy.)

A minisztertanácsi megbeszélések eredményét hivatalosan De Pretis PM közölte a Bankkal nov. 5-i jegyzékében. Ebben remélte, hogy a kért feltétel nem fogja a tárgyalások megkezdésének akadályát jelenteni. Ennek megfelelően az 1872. november 7-i igazgatósági ülés elhatározta, hogy egyelőre csak 3 milliónyi dotációemelést biztosít, „a további emelések a tárgyalások folyamán lesznek kilátásba helyezendők".[73] A vitakérdés a továbbiakban már csak az volt, hogy a 3 milliót azonnal folyóvá tegyék, vagy nem az lesz-e a folytatás, hogy a konferencián azután a magyarok a kicsikart emelés birtokában más hangon fognak tárgyalni. Az azonnali folyósítás mellett rendkívüli igazgatótanács döntött 7:4-es szavazattöbbséggel.[74] Végül az osztrák PM javaslatára mégis belementek a 4,5 milliós emelésbe is.

A minisztertanácsi jegyzőkönyv „tollhibája" folytán (a bécsi főintézetnek nem lévén dotációja) az osztrák és magyar fiókok közötti arány helyreállítása a dotációban nem jelentette a magyar kormány igényeinek kvóta szerinti kielégítését. Azzal, hogy az ONB 4,5 millióval emelte a magyar fiókok dotációját, sikerült megosztania a két kormányzatot. Ezzel az osztrák PM megelégedett, míg magyar kollégája szomorúan vette tudomásul a „nem a kívánt mértékű" emelést. Mindenesetre a bizottsági tárgyalások elől elhárult a formális akadály.

A két pénzügyminisztérium közötti bizottsági tárgyalásokra 1873. január 18-a és február 23-a között került sor Bécsben, összesen 15 alkalommal ülésezett a 2-2 tagú küldöttség osztálytanácsosi szinten. A megbeszélésekről a feldolgozásokban többnyire

71 MOL Uo. Ezek után aligha meglepő, hogy Lónyay még 1875-ben sem érezte magát „ily jegyzőkönyv tartalmának közlésére ...feljogosítva". Csak kifejezte reményét, hogy „a történet idővel világra fogja hozni ezen fontos okmányt is és tanulságául fog szolgálni annak, hogy mint minden alkalommal, ugy ekkor is a bankügyben meggyőződésemet el nem hallgattam..." LÓNYAY, 1875. 290.

72 Archiv ONB, Protokoll No. 5293. 1872. október 31.

73 Uo. Protokoll No. 5418. 1872. november 7.

74 Uo. Protokoll No. 5800. 1872. november 15.

annyi szerepel, hogy azok „már február közepén eredmény nélkül félbemaradtak, állítólag azért, mert nem tudtak megegyezni abban, hogy a forgalomban levő pénz értékegysége, amelynek megőrzését a közös minisztertanács mint legfőbb célt jelölte meg, csak közös bankkal biztosítható-e vagy pedig két jegybankkal is fenntartható. Az osztrák megbízottak az előbbi, a magyarok az utóbbi elvet vallották".[75]

A bizottsági jegyzőkönyv ismeretében azonban ezeknek a félbemaradt tárgyalásoknak jóval nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk. Főként azért, mert először formálódtak végiggondolt állásponttá mindkét pénzügyi kormányzat képviselőinél azok az elképzelések, amelyek a hetvenes évek második felében a bankkérdés rendezésekor a meghatározó alternatívát megtestesítették. A magyar álláspont lényege ugyanis nem egyszerűen a két bank, hanem a (július 2-i pénzügyminiszteri jegyzékben már felvetett, majd a közös minisztertanácsban már fejtegetett) kartellbank eszméje volt. Egy és ugyanazon részvénytársaság egyetértésben hozott alapszabályokkal két külön bankot, egyet Bécsben, egyet Pesten, mindkettőt külön alaptőkével, külön fedezettel, külön irányítással állítana. Az egységet a két bank között az alapszabályok, a közgyűlés és a választmány és a pénzjegyek értékviszonya (Bewerthbarkeit) adná. Mindkét bankot saját kormányzata felügyelné.

Az osztrák PM képviselői rögtön úgy látták (az eredeti PM elutasításhoz hasonlóan), hogy ily módon nem tartható fenn az 1872. október 24-i jegyzőkönyvi megállapodás alapelve a valuta értékegységéről. De ugyanígy kivihetetlennek látták az egység megőrzését az „egymástól független két bankintézet" egyéb önálló vonásai miatt is. Ekkor fogalmazódott meg az „Osztrák–Magyar Nemzeti Bank" terve, amelyet az ONB venne át és amely Pesten egy a magyar fiókok fölötti hatáskörrel bíró részleget (Abtheilung) állítana fel. A részleg élén őfelsége a király által kinevezett elnök, vagy kormányzó, valamint hat, a közgyűlés által választott és őfelsége által jóváhagyott, igazgató állna. Az érckészlet elhelyezését és más részleteket további tárgyalásokon kellene tisztázni, de így biztosítani lehetne a minisztertanácsi határozat fő célkitűzését a valuta tényleges és nem csak alapszabályban megfogalmazott egysége tekintetében. Ezzel a felfogással szemben a magyar tárgyalófelek csak a magyar közjogi álláspontot tudták felvonultatni, miszerint a bankügy az 1867-es kiegyezési törvények szellemében nem „közös ügy", és „a közvetett adókkal és monopóliumokkal együtt a Birodalmi Tanácshoz tartozó királyságokkal és országokkal egyetértésben, amennyire csak lehetséges egyenlő alapelvek szerint rendeztessék."[76]

Miközben ezeken a tárgyalásokon a jegybank dualizálásának gondolata formálódott, a magyar törvényhozás számára készülőben volt egy törvényjavaslat, amely a Trefort-féle határozat második pontja szellemében előkészített egy „központi közeget"

75 JIRKOVSKY, 1944. 148–149. Az állítólagos információk forrásai Lónyay szerint „február végi jól értesült lapok közleményei" lehettek. LÓNYAY, 1875. 298.

76 MOL K 255 PM Eln. 1089. cs. 312–314, 319–320, 323.

a hazai bankjegyforgalom számára. Az eredeti gondolat még 1872 nyaráról származott, amikor elakadni látszottak az ONB-vel folytatott jegyzékváltások. Az akkor még miniszterelnök Lónyay írta Deákhoz augusztus 17-i levelében: „nem látok más megoldási módot,mint lehetőleg gyorsan egy jegybankot felállítani".[77] Lónyay megbízása alapján először Lukács Antal, a Magyar Földhitelintézet igazgatója dolgozott ki tervezetet, amely a kincstár és a Földhitelintézet együttműködésére épült. Ez a változat azonban Lónyay lemondása után lekerült a napirendről. Az új miniszterelnök, Szlávy József már más irányban indult el, amikor a Wiener Bankvereinnel lépett szerződésre. A bécsi bankegyesület által vezetett konzorciummal már az 1870-es sorsolási kölcsön kibocsátása óta volt kapcsolata a magyar kormányzatnak. A Kerkapoly által benyújtott törvényjavaslatot a „Magyar Leszámítoló és Kereskedelmi Bank" létesítéséről még a pénzügyi bizottság is átdolgozta, míg 1873. május 13-án (!) a ház asztalára került. A fennálló pénzintézetek hátteréül s nem versenytársául szánt óriásbank 25 milliósnak tervezett alaptőkéje zömmel külföldi tőkések kezéből származott volna. Nemcsak az állambankári teendők ellátására volt hivatott az alapszabályok szerint, hanem arra is, hogy a részvénytőke magasságáig „látra szóló, kamatozó pénztári utalványokat" bocsásson ki, amelyeket „a bank megkeresésére és annak terhére...az e végre kijelölendő állampénztáraknál" készpénzre lehetett váltani. Innen az igazi jegybankká válás felé már csak egy lépés lett volna az alapszabályok olyan módosítása, amely kamatmentes utalványokról intézkedik.

Az országgyűlési vitában – pár nappal a krach kitörése után – a dolog nem kavart nagy port. A szalmaláng már márciusban, a szerződéskötés idején ellobbant, amikor a bécsi Bankvereint Ausztria, a budapesti kormányt a magyar jegybank elárulásával vádolták meg. Neuwirth egyenesen „bankfattyúnak" nevezte az intézetet, amely szerinte „pénzügyi emancipáció" eszköze az ONB-vel szembeni küzdelemben. Tisza Kálmán interpellációjában viszont annak a véleményének adott hangot,hogy „ezen bankot, ha a legjobb alakban jöhet is létre, a magyar jegybank helyetteséül nem tekinti".[78] Neuwirth és Tisza csakis a Deák-párti kormányzat elítélésében érthetett egyet, egyébként egymás nézeteinek engesztelhetetlen ellenfelei voltak a bankkérdésben.

Bár a Magyar Leszámítoló és Kereskedelmi Bank létesítéséről szóló törvényt június 27-én az uralkodó is szentesítette, a paragrafusok valóságba való átültetésére nem kerülhetett sor. Hiába nyilatkozta a miniszterelnök, hogy „a konzorcium szavát nem vonta vissza", hozzá kellett tennie: „jelen körülmények között a konzorcium annak felállítására alig kényszeríthető, egy-két hét alatt tehát a bank nem fog megalakulni".[79] Az 1873-as válság nemcsak az önálló magyar jegybank rosszul időzített tervét sodorta el, hanem megerősítette az ONB helyzetét is, a végső hitelező szerep betöltésével.

77 JIRKOVSKY, bankankét, é. n. 70–71.
78 NEUWIRTH, 1873. 340. ill. JIRKOVSKY, bankankét, é. n. 70.
79 KÖVÉR, 1873. 1986. 70.

A kartellbanktól az Osztrák–Magyar Bankig

Mint az 1873 január-februári tárgyalások jegyzőkönyvéből is látható volt a jegybanki kiegyezés keresztülvitelének a kulisszák mögött, már igazából csak két közbülső megoldása került szóba. Nem csoda hát, hogy a krach sokkjának és az államcsőd veszélyének elmúltával újra ezekhez az álláspontokhoz lehetett visszakanyarodni. Bár az érintkezés a két PM között a valutaügyben közben sem szünetelt, a bankkérdéssel kapcsolatos tárgyalások újraindítása Széll Kálmán pénzügyminiszterségéhez kötődött. Kinevezése után néhány hónappal, már 1875 júliusában osztrák kollegájához küldött átiratában a valuta- és bankkérdéssel kapcsolatban felelevenítette a kartellbank tervét.

A hetvenes évek közepére lényegesen megváltoztak a politikai forgószínpad díszletei. Több, mint egy év telt el azóta, hogy Ferenc József Tisza – akkor még eredménytelen – audienciáján kijelentette, hogy a bankkérdést „soha sem tartotta politikai kérdésnek,... csupán nemzeti gazdászati szempontokat tartva irányadóul; s ha kell, külön nemzeti bankot állíttat fel".[80] De azon is túllépett a politikai idő, hogy Tisza Kálmán az 1875. évi költségvetés vitájában – még mérsékelt ellenzéki politikusként – hitet tett az önálló magyar bank alapítása mellett.[81] Megtörtént azóta a Deák-párt és a Balközép fúziója és megalakult a Szabadelvű Párt. S bár Tisza még csak belügyminiszterként, de belépett a kabinetbe.

Az új körülmények között Széll kartellbank javaslata nyilvánvaló kompromisszumot tükrözött. Folytonosságkeresést a múlttal, hiszen az 1872 őszi közös minisztertanács határozataira hivatkozott. Önálló magyar bankot kívánt teremteni, de „a legközelebb álló" ONB részvényesei által. Egyszerre próbált megfelelni „a magyar korona államjogi helyzetének" és a „gazdasági viszonyoknak".[82] Eszerint a 90 milliós alaptőkét 100 millióra kellene kiegészíteni, amiből 30 milliót „különítenének el" a MNB részére. Az alapszabályok és az állam-bank viszonyt szabályzó megállapodások – különösen a jegykibocsátásra és a fedezetre nézve – egyeztetve lennének és a két bank közötti kartellszerződés biztosítaná, hogy azok megváltoztatása csak kölcsönös egyetértésben történhessék.

De Pretis osztrák PM válaszában méltán unikumnak nevezte a tervezett bankot, kételyének adott hangot, de nyitva hagyva az utat a szóbeli konzultáció előtt.[83] Már ekkor jellemző volt, hogy a kiegyezési tárgyalások folyamán a két minisztérium a nyilvánosság kizárásával folytatott érintkezéseiben a közvélemény nyomására hivatkozott.

---

80 A Hon, 1874. március 11. id. M. KONDOR, 1959. 128.

81 Képviselőházi Napló, 1875. február 3. 295–296. „...minden esetben és minden viszonyok közt csakis egy valóban, és nem csak névleg és színleg önálló magyar bankot tartok olyannak, mely az ország érdekeit kielégíthesse." Már ekkor hozzáteszi azonban: „előnyösebbnek tartom a hozzánk legközelebb állókkal a kiegyenlítést a velük folytatott háborúnál".

82 1875. július 14. MOL K 255 PM Eln. 1089. cs. 74–86.

83 1875. augusztus 31. Uo. 114–115.

Valójában azonban a helyzet gyakran inkább fordított volt. A kormányok „a kiegyezési kérdésekben elfoglalt álláspontjukat, mielőtt még egymással tisztába jöttek volna, a nagy nyilvánosság elé vitték, mindegyik fél saját parlamentjének hangulatára való hivatkozással akarván a másikat engedékenységre bírni. Ez azután odavezetett, hogy mindketten azoknak az indulatoknak a rabjaivá lettek, amelyeket ők maguk keltettek fel. Ők végül már talán engedtek volna, de a nyilvánosság ezt nem tűrte."[84]

Nincs itt mód az 1876–77-es kiegyezési tárgyalások összefoglalására, bár munkánk során végig hiányoltuk a téma korszerű, magyar nyelvű feldolgozását.[85] Annyit azonban épp a fent ismertetett tervezet fényében meg kell állapítanunk, hogy a vám és kereskedelmi szövetség 1875. november végi felmondása után a bankkérdés Tisza koncepciójában sajátos helyzetbe került. Ennek jelének tekinthető, hogy már az 1875. november 4-i miniszterelnöki expozéban kijelentette: „A bankügyet illetően a kormány eljárását a törvény nem szabályozza... a bankügy nem politikai, hanem csupán közgazdászati és célszerűségi kérdés..."[86] Mivel az önálló magyar jegybank „nem ellenkezett az 1867: XII. törvénycikkel, ezt az egyet a balközép – elveinek hajótöréséből – a fúzióba átmentette".[87] A közös érdekű ügyekről leválasztott bankkérdést tehát az egyidejű kiegyezési tárgyalásokon sajátos árukapcsolási tétel gyanánt lehetett alkalmazni. Mondjuk: engedek a fogyasztási adók kérdésében, ha te engedsz a bankkérdésben. A harmadik fő vitapont a pénzügyi, illetve ipari vámok emelése volt. Ebben persze benne rejlett annak a lehetősége is, hogy végül pontosan a bankkérdés lesz az, amiben érdemi kompromisszumot lehet kötni. Az önálló magyar jegybank természetesen megegyezés alapjául nem szolgálhatott, legfeljebb politikai nyomásgyakorlásra. Tisza mindenesetre a tárgyalások folyamán mindig akkor húzta elő az önálló bank kérdését, amikor a megbeszélések elakadtak. Ekkor aztán még inkább aláhúzta személyének fontosságát egy lemondási gesztussal. S bár a történelem az államférfiak szándékait nem, csak cselekedeteiket díjazza, úgy gondoljuk, nem árt véleményünket előrebocsátanunk, ugyanis szerintünk Tisza viszonylag hamar felismerte az önálló magyar jegybank alapításának

84 GRATZ, 1934. I. 156.

85 A kérdés mindmáig legjobb magyar krónikája: MATLEKOVITS, 1900. 462–494. Milhoffer munkája (1904. 1–93) csak ennek kompilációja, ld. Közgazdasági Szemle, 1905. 186–198. A második osztrák–magyar kiegyezésre a korabeli osztrák irodalomból a leghasználhatóbb BEER, 1881. 474–510. A téma újabb osztrák feldolgozásai közül ld. SUTTER, 1968; valamint a magyar levéltári forrásokat is kiaknázó alapos monográfia idevágó fejezeteit: GOTTAS, 1976. 75–162.

86 Az 1875. augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi Napló, I. k. Bp. 1876. 164. Számunkra az adott mondatban egyszerre cseng vissza Trefort 1872-es határozat-tervezetének, valamint Ferenc József 1874-es kijelentésének terminológiája. Azaz nem a gazdasági szemponton van a hangsúly, hanem a célszerűségen. Tisza taktikai felfogására jellemző, hogy már itt hozzáfűzte: „de valamint mindenben, úgy ebben is nem az összeütközések keresését tartja feladatának..." Az 1877-es bankvitában, amikor Tiszának szemére vetették egykori kijelentését, retrospektive így értelmezte saját hajdani szavait: „ma is azt mondom...nem szabad...a jog merev alkalmazása miatt a célszerűségi; a közgazdászati érdekek szempontját lábbal tiporni". Uo. XIII. k. 1877. november 2.

87 APPONYI, 1926. 83.

legfontosabb akadályait és ettől fogva inkább a politikai játszma taktikai fegyvereként alkalmazta.

Szándékosan legfőbb akadályokról beszélünk, mert bár leginkább az uralkodói vétót szokás emlegetni, az sem szemlélhető önmagában. Igaz, az 1867: XII. tc. 66. §-ának elemzésekor tárgyalt magyar királyi pénzkibocsátási jog következtében a bankjegykibocsátási szabadalom ügyében az uralkodó felülkerekedhetett az országgyűlésen. Ennyiben a bankkérdés és a többi közös érdekű ügy összekapcsolódása – különösen a két kormány közötti megegyezés hiányában – valóban kulcspozícióba juttatta az uralkodót a kiegyezési tárgyalásokkor. De számításba kell még vennünk az orosz-török háború és következményei miatt elrendelt mozgósítás költségeit, a kivívott szuverenitására oly büszke Osztrák Nemzeti Bankot, a rendezetlen valutát, valamint a magyar államháztartás helyzetének rendbetételével kapcsolatos aranyjáradék-konzorcium befolyását is.[88] A kiegyezési tárgyalások során a kormányoknak nemcsak egymással és az uralkodóval kellett egyetértésre jutni, hanem ezeket a megállapodásokat el kellett fogadtatni saját pártjaikkal, valamint a kormánypártok (az osztrák Alkotmánypárt, illetve magyar Szabadelvű párt) által dominált parlamentekkel is, ezúttal csak említve a politikai nyilvánosság meghatározó közvéleményformáló tényezőjét, a sajtót.

Miközben a két kormányzat között 1876 januárjában elkezdődött a kiegyezés előkészítése, februárban megtörtént a kapcsolatfelvétel a magyar kormány és az ONB között is. Először csak nemhivatalos formában, amikor Tisza és Széll fogadta a Bank alkormányzóját, báró Wodianer Mórt, aki egyben a Rothschild-Credit-Anstalt konzorcium tagja is volt. Hamarosan a tárgyalások is megindultak: március 6-a és április 6-a között többször is folytattak megbeszélést a magyar kormány és a Bank vezetői. Ennek betetőződésének számított, amikor Széll Kálmán a Bank kormányzója számára jegyzékben foglalta össze a kartellbankra vonatkozó magyar kormányelgondolás lényegét. Ennek a megoldási módnak kívánt „minden más előtt elsőbbséget" adni. Úgy vélte, hogy ez mind az ONB, mind Magyarország gazdasága, mind az egész Osztrák–Magyar Monarchia érdekei szerint való.[89]

A Bank igazgatósága április 18-án, a direktórium és a választmány együttes ülése április 19-én vitatta meg a magyar PM jegyzékét. Az igazgatóság határozat-tervezetében Lucam igen udvariasan megköszönve a bizalmat úgy vélte, hogy a kötelezettségekkel nem járnának „elégséges jogok és biztosítékok".[90] A választmányban már keményebb vélemények is hangot kaptak. Dr. Edler von Perger egyenesen azt javasolta, hogy ilyen alapon nem is kell tárgyalásokba bocsátkozni azzal a magyar kománnyal, amely javaslatának bevezetőjében illegitimnek tekinti a Bank működését, amely a 80 milliós adósságról említést sem tesz. Szerinte „egy olyan kormányzatot, amely csak

88 Magyarország története, VI./2. 1979. (Szász Z.) 1178.
89 PRESSBURGER, Notenisnstitut, I./3. 1266–1267.
90 Archiv ONB, Protokoll No. 2590. 1876. április 18.

jogokat, de kötelességeket nem ismer, csak keletinek lehet nevezni..."[91] Összességében azonban a választmányban is a mérsékeltebb álláspontok alkották a többséget.

A Bank elutasító véleményét végül április 19-i jegyzékében Pipitz kormányzó közölte Széll Kálmánnal. Az udvarias és mértéktartó hangvételű válaszjegyzék az észak-amerikai és a német példára hivatkozva arra a különbségre hívta fel a figyelmet, amelyet a Monarchiában a rendezetlen valuta ügye jelentett. Ilyen körülmények között a „két bank" kartellje nem nyújt elegendő biztosítékot a jegyforgalom zavartalan fenntartásához. Kimondatlanul is az ONB saját – mint láttuk meglehetősen centralizált – gyakorlatára alapozva hiányolta a kormányzó írása az „egységes irányítást" és szükségesnek mondta a bankügy fontos kérdéseiben a „szakemberek döntését".[92]

Ez az állásfogalalás éreztette hatását a közben folyó kormányközi tárgyalásokon is. Az 1876. április 18-án, 20-án, 27-én az uralkodó, illetve Andrássy irányításával Bécsben tartott közös minisztertanácsok után, a május 2-án, Ferenc József elnöklete alatt tartott közös ülésen meg is született a két kormányzat között az elvi megállapodás a kiegyezési kérdésekben.[93] Az ún. májusi pontozatok (amelyeket a Wiener Zeitung már 7-én kiszivárogtatott) a bankkérdésben is döntő lépést tettek a megegyezés felé. Egyrészt azzal, hogy elismerték mindkét kormányzat jogát „egy önálló jegybank" állítására. Másrészt viszont kimondatott, hogy az elkövetkező tíz évben „mindkét országterületen" a „kizárólagos bankjegykibocsátást" (a jegyek és fedezetük egysége mellett) „csak egy banktársulat" fogja ellátni, „két, koordinált, Bécsben és Budapesten állított bankintézet és egy paritásos alapon összeállított központi szerv" révén. Ez utóbbi felhatalmazása „a valuta egységére és a bankvagyon szükség szerinti igazgatására korlátozódik". Az elvi megállapodások kivitelezésére kapott felhatalmazás alapján mindkét kormányzat program szerint tárgyal az érintett banktársulattal a „szükségesnek mutatkozó technikai módosításokról".[94]

Az 5. pont megfogalmazása többféle értelmezésre nyújt(ott) lehetőséget. A „központi szerv" léte a Bank igényeit látszott figyelembe venni. A „technikai módosításokra" történő utalás nyitva hagyta az utat a központ hatáskörének meghatározásakor a további huzakodásokra. De a magyar kormány is úgy tűnhetett fel maga előtt, mint aki az elkövetkező tíz esztendőre kitartott a kartellbank eszméje mellett, viszont elfogadtatta a jogot az önálló jegybankra a későbbiekben. Mégis azt kell mondanunk, hogy ez már nem egyszerűen a kartellbank koncepciója. Nem azért, mert a kifejezés nem fordul elő benne, hanem mert a lényeg itt már az „egy társulat – két intézet" gondolat jegyében a jegybank dualizálásáé. Némi egyszerűsítéssel: itt a vállalat alaptőkéje már nincs felosztva, és a Bank „egységes, alapszabályszerű érckészletének őrzési helyéről"

---

91 Uo. No.2624. 1876. április 19.
92 Ld. PRESSBURGER, Noteninstitut, I./3. 1268–1272.
93 GOTTAS, 1976. 95–96.
94 Ld. PRESSBURGER, Noteninstitut, I./3. 1241.

csak a majdani „társaság központi szerve" rendelkezhet. A központ és a két igazgatóság hatásköri osztozkodásában természetesen még sok vitaforrás rejlett (mindjárt az itt kimondott, de később még sok vihart kavaró paritásos képviselet ügye), de ez már egyetlen vállalat centralizált vagy bipolárisan (de)centralizált üzemszervezetének a kérdése. Tisza tehát valójában már ekkor megtette a döntő lépést a jegybank dualizálásanak útján, még ha politikai okokból a folytonosságot igyekezett is hangsúlyozni a kartellbank korábbi tervezetével. Úgy kellett a dolgot értelmezni, mintha a kartellbank egyszerre volna a dualizálás legradikálisabb formája és az önálló magyar jegybank trójai falova. Ebben egyébként volt is valami genetikusan, hiszen az önálló magyar jegybank platformjáról a kartellbank átmeneti formulája nélkül nehéz lett volna a kontinuitás látszatával „áttérni" a binacionális bank alapjára. Az ügy így sem ment simán.

Tisza már a tárgyalások közben egyszer azzal ajánlotta fel lemondását, hogy az eddigi engedményeket nem tudja pártja előtt képviselni. Majd április 22-én és 24-én megbeszélésre hívta a Szabadelvű Párt számos képviselőjét annak bizalmas kipuhatolására, hogy ragaszkodjon-e lemondásához, vagy igyekezzék kompromisszumot kötni. S bár tekintélyes képviselők nyilatkoztak a meghátrálás ellen, a többség Tisza távozását tartotta volna a nagyobbik bajnak.[95] Ezek után került sor a májusi pontozatok aláírására, amelynek napvilágra kerülése után május 9–10-re már a Szabadelvű Párt értekezlete ült össze, hogy tájékoztatást kapjon az elvi megállapodásokról. A szavazás ugyan jóváhagyta a pontozatokat (181 igen, 69 nem, 94 távol), de többen már másnap kiléptek a pártkörből megalakítva a „független szabadelvűek csoportját", ami megindította a párttöbbség bomlását.[96] Május 11-én két képviselői interpellációra adott válaszában azután Tisza a kötött kompromisszum mértékét kisebbíteni igyekezett, amikor azt állította: kitartott eszméje (melyik?) mellett, amikor aláírta, hogy „egy és ugyanazon társulat nyerjen privilégiumot úgy Magyarország, mint Ausztria számára, amely társulat állítson tökéletesen egyenjogú, egymástól tökéletesen független két bankintézetet..."[97]

Ugyancsak erőteljes felzúdulást váltottak ki a májusi pontozatok a ciszlajtán birodalomfél sajtójában és magában az ottani kormánypártban is. Június 24–25-én a Haladóklub által szervezett alsó-ausztriai alkotmánypárti konferencia Bécsújhelyt épp a bankkérdés miatt utasította el a májusi kormány-megállapodásokat.[98] Még nagyobb

95 SZILÁGYI, 1906. 9.
96 MÉREI, 1971. 361.
97 Képviselőházi Napló, VI. 163. 1876. május 11. A magyar kormány olvasata – nem véletlenül – épp a központi szerv kapcsán bukkan elő, amikor Tisza intézet helyett bankot mond. „Azon teendőkre nézve pedig, melyek a bank-társulat egységéből és a bankjegyek egységéből okvetlenül következnék, de csakis ezekre nézve, szerveztessék egy központi orgánum, még pedig úgy, mint a *két bank* direkciójának választmánya... " (Kiemelés – K. Gy.) A kormányalku tételes értékelésekor azt is megállapította: „...a bankkérdésnél nem érte el teljesen a független bankot; de határozottan merem állítani, hogy elérte egy olyan banknak rázkódtatás nélküli létesíthetését, mely mellett az ország joga feladva nincs, s hitelviszonyainak megfelelő intézkedések tétethetnek." Uo. 164.
98 ZACHAR, 1981. 210–211.

lett a felzúdulás az 1876. szeptember 23-i újabb közös minisztertanácsi határozat után, amely a törvényjavaslatok részletes kidolgozásának befejezéséről és a két törvényhozásnak történő egyidejű benyújtásáról intézkedett.[99]

Közben 1876. október 23-i kelettel a két PM közös jegyzék kíséretében elküldte az ONB kormányzójához a létesítendő „privilegizált Osztrák–Magyar Banktársulat" alap- és működési szabályzatának tervezetét, amely – a májusi 5. pont stipulációinak megfelelően – a jegybank dualizálásának szellemében született.[100] A társulat székhelye Bécs, amely „két egyenjogú bankintézetet helyez üzembe" Bécsben és Budapesten (2. §). A kibocsátott bankjegyek egyik oldala német, másik magyar feliratú (11. §), 70%-ukkal a bécsi, 30%-ukkal a budapesti bankintézet rendelkezik, s „az érckészlet megfelelő részét" már „a készfizetések megkezdéséig is" Pesten őrzik. Mindkét intézetet „egymással együttműködő igazgatóságok irányítják" (31–32. §). A tíz-tíz fős igazgatóságokat a Monarchia megfelelő részéből származó részvényesek választják az uralkodó jóváhagyása mellett, az igazgatóságok élén a megfelelő PM javaslatára az uralkodó által kinevezett egy-egy alkormányzó áll (33. §). A társulat központi szerve a két PM javaslatára az uralkodó által kinevezett Kormányzó vezette „választmány", amely a két alkormányzón kivül 8 tagból tevődik össze, akikből 3-3 a két igazgatóság soraiból az igazgatóság által „designálódik", 1-1 a részvényesek közül a két PM által „neveztetik ki". A választmány hatáskörébe sorolta a tervezet a részvényekkel és osztalékkal, a bankjegyekkel és azok fedezetével kapcsolatos intézkedéseket, valamint a két igazgatóság egyetértésével hozandó olyan döntéseket, mint a kamatláb megállapítása, az értékpapír- és a váltóüzlet menetének szabályozása (42–44. §). A részvényesek közgyűlésének jogai korlátozottak voltak: a számadások ellenőrzése,a revizorok választása és a szabadalom megújítása (59. §).

Nem kell tovább részleteznünk a benyújtott statútumot, hogy érthető legyen az általa kiváltott osztrák felháborodás. Az ONB igazgatósága október 26-án (az 1870-es példa nyomán) bizottságot küldött ki a tervezet tanulmányozására, hogy a januári közgyűlés számára a „modus procedendi"-t kidolgozzák.[101]

A tervezeteket november 21-ig sikerült a sajtó elől eltitkolni. Ekkor azonban a bankkérdésben mind erőteljesebben méltatlankodó Alkotmánypárt követelésére a kormány tájékoztatta a képviselőházat a kiegyezési tárgyalások állásáról. Majd a november 22-én, 27-én és december 3-án tartott konferenciákon az Alkotmánypárt elutasította az október 23-i bankdualizálási tervezetet. Ezek után az Auersperg-kormány benyújtotta ugyan lemondását, de az uralkodó azt nem fogadta el. Nem marad más hátra, mint

99 Uo. 211. A 80 milliós banki államadósság kérdésében nem mutatkozott semmi közeledés az osztrák és magyar álláspontok között.

100 Ld. PRESSBURGER, Noteninstitut, I./3. 1275–1300.

101 Archiv ONB, Protokoll No. 6554. 1876. október 26.

belátni az előzetes bankmegállapodás tarthatatlanságát.[102] A magyar képviselőházban eközben – épp Wahrmann Mór interpellációjára adott válaszában – Tisza december 1-én kijelentette, hogy a „magyar kormány első feladatának fogja tekinteni kétségbevonhatatlan bizonyítékot szerezni aziránt, hogy áll-e a bankügyben az osztrák kormány is úgy, mint a magyar kormány a május 11-én ...kifejtett elvek alapján...s a szerint fogja megállapítani további eljárását".[103]

Az osztrák miniszterek visszakozó nyilatkozatait nemcsak a kormánypárti politikai nyomás kényszerítette ki, hanem az is, hogy az ONB igazgatósági ülése november 23-án, majd igazgatósági és választmányi együttes ülése november 27-én Lucam főtitkár részletes jelentése alapján elutasította a kormányok közös tervezetét.[104] Élesebb vita csak azon bontakozott ki, hogy vajon nem kellene-e a nyomaték kedvéért rendkívüli közgyűlésnek kimondania a határozatot. Lucam november 11-i keltezésű, könyvméretű bírálata elsősorban azt fejtette ki, hogy a tervezet nem más, mint az „állami dualizmus átvitele a Monarchia jegyügyeire annak minden következményeivel". Kevesellte a banktársulat központi szervének biztosított hatáskört és azt állította, hogy a két bankintézet „lényegében önálló jegybankként egyenlő jogokkal egymás mellett áll". A központi szerv paritásos összetétele nem felel meg „a birodalom két fele közötti gazdasági viszonyoknak", a jegyszükséglet 70:30%-os megosztása pedig sérti a ciszlajtán országok „gazdasági érdekeit".[105]

Az a helyzet állt tehát elő, hogy a tervezet szövegében lévő kompromisszumot sem az ONB, sem az Alkotmánypárt nem méltányolta. Az osztrák oldalon (egyébként a történetírásban is) a magyar álláspont győzelméről beszéltek, nem véve figyelembe az önálló magyar jegybank és a kartellbank elgondolásából tett engedményeket. Ehhez persze Tisza is hozzájárult nyilatkozataival.[106]

Tisza az osztrák visszakozás után – szintén benyújtva az uralkodó által el nem fogadott lemondását – december 17-i bizalmas fölterjesztésében azzal érvelt, hogy a kiegyezési tárgyalások kezdetétől fogva a magyar kormány nem ismerte el a közös érdekű ügyek és a bankkérdés jogi összekapcsoltságát, de a politikai célszerűség szempontját követve belement ezek együttes megoldásába. Ha a bankkérdésben tett megállapodás nem valósulhat meg, akkor nincs miért hozzájárulni a magyar kormánynak a vám- és kereskedelmi szövetségben Magyarország számára hátrányos egyezséghez sem. Szerinte a bankkérdésben a két lehetséges út egyike a májusi megállapodások betartása, a

102 ZACHAR, 1981. 212–213.

103 Képviselőházi Napló, VIII. 390. 1876. december 1. Politikusi öntudata mondatta vele azt a később nem igazolódott kijelentését, hogy „a két állam kormánya annak valósítását, a mit maga jónak lát, nem tehette és nem fogja tehetni soha függővé egy pénzintézet elhatározásától".

104 Archiv ONB, Protokoll No. 7104 és 7433.

105 Lucam jelentését közli PRESSBURGER, Noteninstitut, I./3. 1300–1331.

106 PRESSBURGER, Noteninstitut, I./3. 1248; ill. GOTTAS, 1976. 98.

másik viszont az önálló magyar banktörvény előkészítésére vonatkozó felhatalmazás. Kívánatosnak a második megoldásból származó nehézségek parlamentáris elkerülését vélte.[107]

Mivel láthatólag Tisza ekkor már a jegybank dualizálását mind az ország gazdasági, mind az összmonarchia érdekei szerint valónak látta, akkor került igazán nehéz helyzetbe, amikor 1877 január elején kézhez kapta azt az ONB által készített tervezetet, amely Lucam tolla alól valamikor 1876 december közepén került ki.[108] Tisza erről szóló január 9-i fölterjesztéséből jól kivehetők a két koncepció közötti lényeges eltérések.[109] Ez azonban nem sokat változtat azon a tényen, hogy a további tárgyalások alapja végül az ONB fogalmazványa lett.

Az ONB előadói tervezete valóban egy másfajta dualizálási koncepciót tartalmazott, amit már a német cégnév-választás is kifejezett: Bank von Österreich-Ungarn. A bécsi székhelyű bank „üzletágai gyakorlására (a jelzáloghitel és záloglevélüzlet kivételével) Bécsben és Budapesten főintézeteket állít". A Bank jogosult „mellékintézeteket" (filiálékat) alakítani az Osztrák–Magyar Monarchia területén (Art. 2). A részvényesek jogait a közgyűlés gyakorolja, amely nemcsak a mérleget vizsgálja meg, megválasztja a Főtanács tagjait, határoz az alapszabályok megváltoztatásáról és a részvénytőke csökkentéséről, vagy emeléséről (Art. 21). A főtanács a jelenlegi igazgatóság és választmány helyébe lép, mint az üzletvezetés legfőbb szerve. Meghozza a legfőbb döntéseket: megállapítja a kamatlábat, a fiókok dotációját stb.14 tagjából 4 magyar állampolgár. Választja a bécsi és budapesti igazgatóság tagjait, saját tagjai közül az ezek élén álló, megfelelő állampolgárságú alkormányzókat és kinevezi a cenzorokat (Art. 25–26).

Érthető tehát, hogy Tisza az előző évi tárgyalásokhoz és megállapodásokhoz viszonyítva az ONB-tervezet „kiindulópontját és alapelveit illető diametrális ellentmondásra" igyekezett felhívni az uralkodó figyelmét. Hogy ők nem az ONB privilégiumának módosítását akarták, hanem új bankintézeteket, ha lehet, elsősorban a Bank részvényesei segítségével. Nem osztrák–magyar bankot, hanem osztrák–magyar banktársulatot, amely Bécsben és Budapesten két teljesen egyenlő bankintézetet állít. Az ONB-tervezetben szereplő főtanács, mint központi szerv hatásköre csaknem mindenre kiterjed, az igazgatóságok teljesen alárendelt helyzetben vannak, az ún. budapesti főintézet semmi más, mint egy bankfiliálé. De a pénzintézet és az államkormányzat közti viszony sincs tekintetbe véve, az erre vonatkozó megállapítások „a kormányzatoktól minden befolyást megvonnak, amelyekkel azoknak az állam érdekében bírniok kellene". (Tisza liberális felfogásának korlátai itt különösen jól kitapinthatók.) Ezen az alapon nem

107 Az előterjesztés fogalmazványának szövegét közli GOTTAS, 1976. 210–214.
108 „Referenten-Entwurf zu den Statuten der Bank Österreich-Ungarn" ld. PRESSBURGER, Noteninstitut, I./3. 1334–1362.
109 Szövegét közli GOTTAS, 1976. 214–217.

lehet tárgyalni – írta. Nem maradt más hátra, mint Őfelségét – a mai kedvezőtlen körülmények között is – az önálló magyar jegybank már mostani engedélyezésére kérni.

Tisza, aki Lucamhoz hasonlóan túldramatizálta az ellentéteket, ugyanúgy nem vette tekintetbe az előadói tervezetben tett engedményeket, mint vitapartnere novemberi jelentése. Valójában már a bankdualizálás két változata csatázott egymással és nem az ONB az elképzelt MNB-vel. Mindenesetre a januárban Budapesten és Bécsben folytatott tárgyalásokra immár az ONB képviselőit is meghívták, még ha ez önmagában nem is hozta meg a kívánt eredményt.[110]

Tisza helyzetét az is nehezítette, hogy a magát „parlamenti pártokon kívül állónak" deklaráló Kossuth is hallatta hangját, a ceglédi választókhoz írott levelében.[111] Kossuth írásában egyszerre szólalt meg a volt pénzügyminiszter és a politikai agitátor. A kiindulópontban Horn Edére hivatkozott, miszerint „Ausztria és Magyarország két külön gazdasági egészet képez". A megoldásra nézve viszont Lónyayt idézte: vagyis, hogy „állítson fel Magyarország magának önálló jegybankot, vagy inkább jegybankokat". Az örökös viszály forrását abban látta, hogy „a két gazdasági egész hitelszükségleteit ugyanazon egy bank útján" akarják ellátni. Szerinte ebben már benne van „az a fatális kényszerűség, hogy amit az egyik fél kap, az a másik fél szükségleteinek fedezésétől vonatik el". Egy kalap alatt bírálta az ONB Bécs-centrikus hitelpolitikáját és „Tisza úr tervét", amelyben szerinte a „központi orgánum" határozná el „a kamatlábat, a lombardírozandó értékpapírokat, a reájuk adandó kölcsön mérvét, az üzlet kitágítását és megszorítását, az üzletágak közötti arányt, a jegytartalék szaporítását vagy kevesítését, szóval mindazt, a mi normatív, a mi lényeges". Mivel az ONB-javaslat szövegét nem ismerhette, nem kétséges, hogy politikai kiindulópontjához ragaszkodva félrinterpretálta az októberi tervezet lényegét. Nem kívánt és nem tudott dualizmusban gondolkodni. Innen nézve nem meglepő, hogy következtetése is illuzórikus volt: „Ha azon álló magyar jegybank vagy bankok tömérdek áldásai közül csak azt az egyet tekintem is, hogy a kamatlábat leszállítaná s az uzsorát lefegyverezné, lehetetlen a haza elleni véteknek nem tartanom, ha a viszály megszüntetésének ezen egyedül lehetséges módja foganatba nem vétetik". A „haza elleni vétek" elkövetője, Tisza azért ennél többet felismert az önálló jegybankállítás nehézségeiből. Abban egyébként minden szakértő egyetértett, hogy az önálló bank a kamatláb emelkedésével járt volna. Kossuth megszólalása tehát nem közgazdasági érvei miatt okozott nehézséget, hanem azzal, hogy Tisza és az ONB álláspontját egybemosva egyáltalán a gazdasági ügyek dualizmusa ellen emelte fel szavát.

A tárgyalások döntő kérdésekben nem hoztak eredményt, az uralkodó nem járult hozzá az adott külpolitikai helyzetben az önálló magyar jegybank felállításához, ezért február 7-én Tisza és kormánya benyújtotta lemondását, amelyet a király másnap el

110 PRESSBURGER, Noteninstitut, I./3. 1366–1367.

111 Kossuth, IX. 1902. 122–140. 1877. január 5. Nyujtó Pálhoz írott levelében nem fogadta el a képviselőséget.

is fogadott.[112] Az ONB igazgatósága szintén február 8-án kapott tájékoztatást a titkos megbeszélésekről saját delegáltjaitól. Tisza és Pipitz egybehangzóan állította, hogy a tárgyalásokon két kérdésben mutatkozott kiegyenlíthetetlen differencia. A Magyarország számára biztosítandó üzleti alap nagysága (a magyarok végül 60 milliót kívántak, amit az osztrák kormányzat a parlamenttől tartva nem fogadhatott el), és a Generalrath összetétele, valamint az egyes igazgatóságokkal kapcsolatos hatáskörének ügye.[113] Az igazgatósági ülésen visszamenőlegesen vázolt tárgyalási taktika az volt, hogy a központi szerv és az igazgatóságok hatásköre az, amiben további engedmény nem tehető, „az adott definició ugyanis a főtanács számára mindkét igazgatóság fölött teljhatalmat enged meg". Más kérdésekben lehet szó koncesszióról (4 helyett lehessen 5 magyar főtanácsos, a cenzorbizottság vezető tisztviselőjének vétójoga esetleg nem tartható, a magyarországi állandó dotáció 50 millióra emelése stb.), ha a hatáskörök fenti meghatározása érintetlen marad. Ezzel kapcsolatos az a mozzanat is, hogy az ONB nem kívánt engedni az alkormányzók választásából, – és ebben az osztrák kormányzattal ekkor még azonos platformon állt – mert „egy ilyen engedmény által a kormány egy darabja beépülne a Bank igazgatásába".

Ferenc József azonban nem talált Tisza helyett kormányfőt, így február 13-án ismét őt bízta meg kormányalakítással. Tisza a Generalrath összetételében kötendő kompromisszumot kérte cserébe. A január 30-a és február 16-a között folytatott bizalmas megbeszéléseken (amelyekről jegyzőkönyv sem készült) azonban épp ebben nem sikerült közelíteni az álláspontokat. A Bank képviselője épp a paritásra vonatkozóan jelentette ki: „mivel ez a kérdés immár politikai kérdéssé vált, nem a Nemzeti Bank és képviselői dolga egy kötelező nyilatkozat megtétele és a döntés erről csakis a Reichsrathra maradhat".[114] A február 20-i közös minisztertanács az uralkodó elnökletével meghozta az előzetes kompromisszumot. Az „elvi paritásnak" elkeresztelt formula azt jelentette, hogy a kormányzót és az alkormányzókat a pénzügyminiszterek javaslatára az uralkodó nevezi ki, a főtanács többi 12 tagjából 8-at szabadon a közgyűlés, 2-2-t a bécsi

---

112 A lemondó levelet fakszimile közli GOTTAS, 1976. 220–224. Február 10-én Tisza lemondásához további magyarázatot fűzött a parlamentben. A „központi közeg összeállításának kérdése" kapcsán „olyan kívánalommal találkoztunk, melyet a mi meggyőződésünk szerint Magyarország állami tekintélyének csorbítása nélkül elfogadni nem lehetett". Képviselőházi Napló, X. 1877. február 10. 38. Míg Kossuth a „hazára", Tisza az „államra" volt kénytelen hivatkozni. A kortársak egy része Tisza lemondását csak „parlamenti humbugnak" tekintette.

113 Archiv ONB, Protokoll No. 838. 1877. február 8. Megjegyezzük, hogy Tisza a „Magyarország számára biztosítandó fix-összeget" sorolta az első helyre, míg a bankkormányzó „a paritást a központi irányításban" említette fő akadályként. Ez véletlen, de azért mindkét fél álláspontja szempontjából jellemző apróság. Az igazgatósági ülésen egyébként a főtitkár, Lucam kifejtette a szervezeti koncepciót is. Eszerint „a statútum úgy lett elgondolva, hogy a tulajdonképpeni üzlet számára két, meghatározott tevékenységi körrel rendelkező testületet kell felállítani, nevezetesen egy igazgatóságot Bécsben, egy másikat Budapesten, majd legfőbb hatóságként egy szervet, amely nem csak az üzletvezetésre vonatkozó általános határozatokat állapítja meg e két igazgatóság számára, hanem ezeket felügyeli is..."

114 Archiv ONB, Protokoll No. 1102. 1877. február 22.

illetve budapesti igazgatóság hármas jelöltjei közül szintén a közgyűlés.[115] A „politikai döntésről" – amelyben az uralkodónak döntő szerep jutott – az ONB igazgatósága csak az újságokból értesült, hivatalos tájékoztatására csak egy március 2-i értekezleten került sor. Közben az osztrák Alkotmánypárt is kinyilvánította 122:63 arányban február 24-i konferenciáján, hogy „az alkormányzók állításának módját illető kérdést nyíltnak tartja, egyébként a főtanács kormány által közölt összetételét önmagában véve nem tartja elfogadhatatlannak."[116] Sőt, február 25-én Tisza újra kézbevette a kormányrudat.

Az ONB igazgatósága (március 15-16-án), majd igazgatósága és választmánya együttes ülésén (március 19-én, 21-én, 22-én) megpróbálta a végsőkig védeni eredeti álláspontját, de azért óvakodott kenyértörésre vinni a dolgot. Ismét a választmány igyekezett az igazgatóság által adott engedményeket érvényteleníteni. Az Österreichisch-Ungarische Bankgeselschaft név helyett ismét a Bank von Österreich-Ungarn formát indítványozták.[117] A Bank helyzetét az is nehezítette, hogy amikor április 8-án Bécsben, az osztrák és a magyar pénzügyminisztériumi képviselőkkel tartott konferencián előterjesztette módosító javaslatait a március 2-án kézhez kapott változathoz, a két PM-el ezúttal egységesen találta magát szemben. Nem maradt más hátra, mint az április 12-i, 16-i, 26-i igazgatósági és választmányi üléseken további részengedményeket tenni, miközben a fő vitakérdésekben igyekeztek hangoztatni álláspontjukat. Aztán még a nyári szünet megkezdése előtt, április végén a két miniszterelnök egyidejűleg a képviselőház elé terjesztette a banktörvény szövegét (más kiegyezési törvényjavaslatokkal együtt). A bizottságok kiküldésével a tárgyalások menete a normál parlamenti útra terelődött. A nyár folyamán az ONB pozíciója javulni látszott azáltal, hogy augusztus 2-i igazgatósági ülésén eleget tett a közös PM felkérésének a hadicélokra felveendő, értékpapír fedezetű, függő adósság kreálásánál való közreműködésre.[118]

A magyar képviselőházban az Osztrák–Magyar banktársulat létesítése és szabadalma általános tárgyalása Wahrmann bizottsági többségi álláspontjának előterjesztésével 1877. október 27-én vette kezdetét. A kiegyezési kérdések összekapcsoltságát hangoztatva megállapította: „...kormányunk a tárgyalások kezdetén – igen helyesen – nem indulhatott ki a közös bank eszméjéből s ez a tárgyalások alapját nem képezte, hanem

115 PRESSBURGER, Noteninstitut, I./3. 1372; illetve GOTTAS, 1976. 109.

116 ZACHAR, 1981. 215.

117 Vö. Archiv ONB, ad Protokoll No. 1364. 1877. március 15. Bericht zu dem Entwurfe der Statuten der Österreichisch-ungarischen Bankgesellschaft von 2. März 1877, ill. MOL PM Eln. K 155. 1089. cs. Konferenz vom 8. April 1877. Bizonyos kérdésekben megpróbáltak ellentámadásba lendülni: az eredetileg javasolt 6%-hoz képest az igazgatóság a nyereségfelosztásában való állami részesedést a 7% feletti hányadra kívánta korlátozni, a választmány már 8% fölé. Újra elővették a 80 milliós bankadósság ügyét.

118 Archiv ONB, Protokoll No. 4488. 1877. augusztus 22. Az sem hanyagolható el, hogy a magyar PM közlése nyomán ekkor került sor az 1877 októberében nyilvános aláírásra bocsátott magyar aranyjáradék-konzorciumnak nyújtott 11,5 milliós viszontleszámítolási hitel meghosszabbítására is. Uo. 1877. november 2.

a kormány oda csak lépésről lépésre szoríttatott..." Szerinte sem lehetetlen, „de célszerűség szempontjából nem tanácsos ma önálló, független jegybankot felállítani." Talán legvilágosabban mondotta ki azt a felismerést, hogy a budapesti főintézet hatáskörébe összpontosított üzemvezetési döntések fontosabbak a gyakorlatban az ország számára, mint a főtanácsi helyek.[119] Az általános vita részletes ismertetésétől eltekinthetünk, hiszen a tartalmi érvek semmivel sem lettek mélyebbek, mint a bankankét idején voltak, legfeljebb azóta a pártviszonyok rendeződtek át. A vitában egyébként Tisza a „porhintés" vádjára egyenesen azt válaszolta, hogy „a most tárgyalás alatt levő javaslat, mely előkészítési időt enged az önálló bank felállíthatására, csak az általunk kimondott eszmének az idő és a körülmények igényeihez való alkalmazása".[120] Széll Kálmán pedig, felismerve a hitelügyben a cégrégiség fontosságát, a központi szerv hatáskörének adott formulája mellett azzal érvelt, hogy „a vezetés egyöntetűségének, folytonosságának biztosítása...igényli, hogy ezen főtanács joga és hatásköre olyan legyen, mely a *közös organizmust* minden körülmények között funkcióképessé tegye..." (Kiemelés – K. Gy.)[121] A november 8-i szavazáson végül 210 igen mellett 109 nem sorakozott, míg 125 fő távol tartotta magát a voksolástól. Ezek után a részletes vitát már november 12-re sikerül lezárni.

Amikor az osztrák bizottság november 13-án előterjesztette jelentését a Reichsratban, láthatóan igyekezett figyelembe venni az ONB javaslatait. Ekkor alakult ki az „Österreichisch-ungarische Bank" elnevezés, de a bizottsági többségi állásfoglalás hitet tett a legfontosabb vitapontban az alkormányzók választása mellett. A részletes parlamenti vita után végül 144:119 arányban az uralkodói kinevezés álláspontja diadalmaskodott. A december 3-án lezárult vita végeztével két valóban nyitott kérdés maradt: a 80 milliós adósság és az állami nyereségrészesedés ügye.[122]

Mivel az ONB szabadalma 1877 végével lejárt és az új privilégium elfogadásához szükséges törvények szentesítése ezúttal már a vámkérdés miatt késett, nem maradt más hátra, mint a régi meghosszabbítása. Erre egyébként háromszor is sor került: először a december 29-i közgyűlésen március, majd a március 22-in május, végül a május

119 „A magyar igazgatóság a rendelkezésére bocsátott fix dotációt és ennek esetleg szaporítását saját belátása szerint önállólag helyezi el az országban; megállapítja az arányt, melyben ezen összeg a magyar bankpiacok között felosztandó; megszabja az egyes cégeknek nyújtandó hitel végső határát; meghatározza a magyar bankpiacok bírálóinak számát és kinevezi ezen bírálókat. Tehát a bank sajátságos hitelüzletének minden teendőit a rendelkezésére bocsátott összeg keretében tényleg gyakorolja". Képviselőházi Napló, XII. 1877. október 27. 359–362.

120 Képviselőházi Napló, XIII. 1877. november 2. 71. A korábbi évek nyilatkozatainak idézőit pedig ezzel fricskázza le: „én legalább nem tartom politikusnak, és nem is fogom soha tartani azt, ki azért mert valamit egyszer száján kieresztett, ha évek folyama alatt a viszonyok egészen megváltozván, az ország érdeke mást kíván is, mégis ahhoz fogna minduntalan ragaszkodni és elijesztené hiúsága által magát attól, hogy azt tegye, mit az országra nézve jónak lát..."

121 Uo. 1877. november 7. Nem nehéz Wahrmann, Tisza és Széll nézetei között a nézetkülönbségek hajszálrepedéseit felfedezni.

122 PRESSBURGER, Noteninstitut, I./3. 1390–1391.

28-in június végéig prolongálták a Bankot. A közben, január 28-án tartott rendes közgyűlés a részvényesek kezdeményezésére még egyszer megpróbálta az ONB vezetését a törvényhozás befejezése előtt további ellenállásra sarkallni. 4 kérdésben javasoltak kitartást a Bank álláspontja mellett: az alkormányzók választásában, hogy kizárólag a főtanács felhatalmazásával lehessen kormányváltókat leszámítolni, a cenzúra-bizottság vezető tisztviselőjének vétójoga tekintetében, és az állami nyereségrészesedés ügyében. Hiába próbálták a bécsi haute finance neves képviselői lebeszélni a részvényeseket a definitív (és a vezetés kezeit megkötő) határozatról, az akció nem járt eredménnyel.[123]

A kiegyezési tárgyalások januári „fekete báránya" azonban valójában már nem a bankkérdés, hanem a vámtarifa volt. A változatosság kedvéért az Auersperg-kormány ezúttal emiatt nyújtotta be (kétszer is) lemondását január végén. Kemény sajtópolémia zajlott és ismét a közös külügyminiszter volt kénytelen közvetíteni a civakodó felek között. Sőt, bizonyos értelemben itt már a bankkérdés rántotta ki a tárgyalások megfenekleni látszó szekerét a kátyuból: február 9-én az osztrák képviselőház név szerinti szavazással 131:74 arányban elfogadta a 80 milliós bankadósság fedezésére vonatkozó előterjesztést.[124]

Közben 1878 elején a magyar parlamentben is dúltak a csaták a kiegyezési törvények körül. Azt a javaslatot, miszerint a kérdést az osztrák kormányválság lezártáig vegyék le a napirendről, csak 19 fős szótöbbséggel vetette el a képviselőház. Újabb befolyásos képviselők szakadtak le a Szabadelvű Pártról, ezúttal az ún. pártonkívüli disszidensek, míg végül Széll Kálmán PM február 4-i nagyhatású beszédére is tekintettel „1878 február 19-én a ház 36 szónyi többséggel elfogadta a kormány javaslatát".[125]

A ciszlajtán felsőház által még február végén kiküldött bizottság lehetett az utolsó szalmaszál, amibe még az ONB kapaszkodhatott. A bizottság előadója május 10-én az az Alois Moser volt, aki nemrég még (1857–1869) a bank kormánybiztosa volt, s akit hamarosan az elhunyt Pipitz helyett az Osztrák–Magyar Bank kormányzójává választanak majd. A bizottsági javaslat még egyszer számba vette a bankalapszabályokban fellelhető egységmozzanatokat (egy társaság, egyedüli székhelye Bécs, egy közgyűlés, egy kormányzó, egy főtanács, mint végrehajtó szerv, egységes számlaellenőrzés, egy

123 Uo. II./1. 11–12. Albert von Rothschild báró például kijelentette: „a bankstatútum valóban nem felel meg egy nagy állam bankideáljának, azonban arról van szó, hogy az adott rosszból a kisebbet válasszák és azt gondolja, hogy az igazgatóságnak azt kellene tanácsolni, nehogy az első pontra vonatkozó válaszból casus bellit kreáljon."

124 PRESSBURGER, Noteninstitut, II./1. 14; illetve ZACHAR, 1981. 220. A végső formula azonban nem ez, hanem a kiegyezési törvényekből már ismert „Magyarországot jogilag nem terheli, de..." – ezúttal a „függőben levő pénzügyi és gazdasági kérdések törvényes rendezése további késedelmet ne szenvedjen" – lett. Igen elmésen a két megoldatlan kérdést kapcsolták össze, így Magyarország mégis hozzájárult a törlesztéshez, mégpedig a banktól kapott nyereségrészesedését fordította erre a célra. A 80 milliós bankadósság ügyét a magyar képviselőház általánosságban csak 1878. június 17–22-e között tárgyalta. Képviselőházi Napló, XVIII. A törvény végleges szövegét ld. Magyar Törvénytár, 1878: XXVI. tc.

125 GRATZ, 1934. I. 162–163. Az újrakezdődő tárgyalások idejére az ellenzék „gazdasági provizóriumot" kívánt bevezetni.

főtitkár, mint az üzletágak összfelelőse). Felsorolta a dualizmus elemeit is: két főintézet, kormányzóra javaslattételi, alkormányzókra kinevezési jog, felügyelőbiztosok és döntőbíróságok felállítása, a főtanács összetétele, a bankjegynyomás módja, Bécs és Budapest egyenlővé tétele a készfizetésben, mindkét törvényhozás egyenlő befolyása a statútumok megváltoztatásában, fiókok állításában és megszüntetésében, a nyereségrészesedés osztott módja. Konkrét javaslatokkal segítették a végső megegyezést: az alkormányzóválasztásnál a három jelölt közül a PM csak egyet javasoljon kinevezésre, a kormányok által benyújtott váltókról a főtanácsban 2/3-os többség döntsön stb. A bizottság előterjesztését a felsőház május 18-án és 20-án fogadta el.[126]

Az utolsó simításokat a magyar képviselőház június 13-a és 17-e, az osztrák 1878. június 17-e és 21-e között végezte el a törvényeken. A június 24-én tartott együttes igazgatósági és választmányi ülésen ugyan még egy éles vita zajlott le,[127] de végül ezt a szöveget hagyta jóvá az ONB utolsó közgyűlése 26-án, majd sor kerülhetett a törvények és megállapodások királyi szentesítésére is június 26-a és július 1-je között.[128] Nem maradt más hátra, mint a többéves harcban kialakított törvényes keretek között létrehozni az Osztrák–Magyar Bankot, a dualista Monarchia binacionális bankját. Erre az 1878. szeptember 30-i alakuló közgyűlés volt hivatott. Az igen nehéz szüléssel világra segítetett dualista jegybank – a pesszimista jóslatok ellenére – életképes intézménynek bizonyult. A magyar kormányzat szempontjából az elhúzódó kiegyezési tárgyalások egyetlen számottevő eredményét épp a bankdualizálás adott formája jelentette. A két kormány befolyása – a 7% feletti tiszta nyereségből való állami részesedés, illetve az alkormányzók kinevezési jogán keresztül – végül is nagyobb lett, mint amit a Plener-féle bankakta annak idején az ONB-nek biztosított.[129] Valutastabilizáció híján a szabadalom lejártakor, 1887-ben a meghosszabbítás nem hozott említésre érdemes vitákat (1887: XXVI. tc.). Az autonómia újabb korlátozására csak az 1899-es kiegyezéskor került sor (1899: XXXVII. tc). Ez azonban már az aranykoronára való áttéréssel és a két kormány közötti „elvi paritás" helyett a „tulajdonképpeni paritás" megteremtésével függött össze.[130]

---

126 PRESSBURGER, Noteninstitut, II./1. 15–18.

127 Archiv ONB, Protokoll No. 4124. A bécsi és pesti kereskedőrokonsággal egyaránt rendelkező bankigazgató Gustav Figdor egyenesen attól óvott, nehogy „egy beteg, életképtelen gyermek világra hozásánál" bábáskodjanak.

128 Ld. Magyar Törvénytár ,1878: XXV. tc. A törvény alapján az alakuló bank felépítését részletesen ismertette JIRKOVSKY, 1944. 163–167.

129 MÄRZ–SOCHER, 1973. 338–339.

130 Politikai Magyarország, III. 1913. 99–103.

A PESTI KERESKEDŐ-BANKÁR „EZÜSTKORA” 1847–1873*

„Aztán, Saturnust letaszítva a Tartarus-éjbe
fent Jupitert lett úr, s megkezdődött az ezüstkor.”
(Publius Ovidius Naso: Metamorphoses.
Csorba Győző fordítása)

Bevezetés

A kereskedő-bankár terminus némi magyarázatra szorul, mivel nem használatos a magyar gazdaságtörténeti irodalomban. A szóösszetétel az angol merchant banker kifejezés tükörfordítása. A szigetországban ugyanis a bankárok egyik csoportja a kereskedelemből származott, pénzügyi műveletei zömmel kereskedelmi tranzakciókból nőttek ki, magát pedig a címjegyzékben – sokszor a legutóbbi időkig – kereskedőként aposztrofálta. A kereskedő-bankár elnevezés másfelől megkülönböztetésként szolgált az ún. tiszta bankároktól, akiket később privátbankárokként emlegettek, szembeállítva őket a részvénytársasági pénzintézetekkel. A magánbankárok főként betétek kezelésével foglalkoztak, ami rendszerint bankjegykibocsátással is összekapcsolódott.[1] Szemléltetésként legyen szabad egyetlen példát említeni: a brit bankalmanachokban még az 1860-as években sem szerepelt a privát bankok között a londoni Rothschild-ház, ugyanakkor a külföldi bankoknál felsorolták a frankfurti, nápolyi és párizsi céget. Ugyanez a kiadvány 1890-ben már a londoni magánbankárok listáján is nyilvántartotta a Rothschild N. M. & Sons firmát, természetesen merchant közelebbi megjelöléssel.[2]

Az európai kontinens országainak többségében, ahol a bankjegykibocsátás állami monopólium vagy szigorú állami jogosítvány kérdése volt, nem találni megfelelőjét az angol bankárnak. A szárazföldi magánbankár lényegében a szigetországi értelemben vett kereskedő-bankár.[3] Ez feltehetőleg azzal is összefüggött, hogy pl. a német bankárok jóval nagyobb mértékben származtak kereskedő körökből, mint szigetországi kollégáik.[4] Ezzel újra visszatértünk az eredet kérdéséhez, de ezúttal szélesebb értelemben: a kereskedelmi és banktevékenység elkülönülését, mint „teleologikus” folyamatot véve bonckés alá.

---

* A kézirat törzsszövege eredetileg 1988/89-ben íródott. A pénzváltókról szóló zárófejezet e kötet számára 2012-ben készült. Az egész itt jelenik meg először.

1 LANDES, 1969. 115; CHAPMAN, 1984. 57. sköv.

2 The Banking Almanac ... 1867. 162–165, 200–203; 1890. 114.

3 LANDES, 1969. 115.

4 TILLY, 1967. 159.

A frankfurti Merkantil-Sematizmus 1774-ben az első helyen említi a bankárokat, az alábbi jellemzéssel: „Ezeknél az Uraknál váltót lehet kapni az összes európai helyre és őhozzájuk fordulhatunk pénzátutalás és küldeményezés végett, vállalnak különféle megbízásokat, foglalkoznak szállítással és nagybani áruspekulációval."[5] A fenti idézet szinte vegytiszta állapotban tükrözi a kereskedelmi és banktevékenység összefonódását. Nem szükséges a 18. század végi állapot geneziséhez visszamennünk, megelégedhetünk azzal, hogy a 19. század Európa-szerte örökségül kapta „a nagykereskedelem és a bank közötti határvonal bizonytalanságának perzisztenciáját"[6] az „Ancien Régime" hagyatékaként. Retrospektív értékelések hajlamosak ebben a „forgalomnak a kereskedéssel való összekeverését"[7] látni, és az elmaradottság jeleként feltüntetni. A helyzet azonban ebben az esetben sem írható le a tradíció és modernség jól bevett kontrasztos fogalompárjával.

Mint már említettük, nem az „őstörténet" kérdése foglalkoztat bennünket, már csak azért sem, mert többnyire sohasem állapítható meg pontosan mikortól bankár is valaki, a kereskedelmi tevékenység mellett. Bár nem tartozik szorosan vett tárgyunkhoz, de az is kétségtelen, hogy a 20. század jóval differenciáltabb szakmai elkülönülési rendszert eredményezett még a bankárokon és kereskedőkön belül is, mint a korábbi korszakok. Még akkor is igaznak tűnik ez, ha teoretikus megközelítések jócskán eltúlozzák a tevékenység-differenciáció mértékét és társadalmi integráló szerepét. A praesens és a perfectum közötti történelmi folyamat rekonstrukciója azonban nem hasonlít a turistaháztól a várromhoz vezető jelzés követéséhez. Nemcsak azért, mert a jelölt úton is el lehet tévedni, de még nem is csak azért, mert valószínűleg jelöletlen ösvények is elvezetnek a romhoz. Legfőképpen azért, mert a várból egykor sokféle út vezetett, ám valószínűleg egyikük sem a turistaházat vette célba. Félretéve a hasonlatot: a 19. század eleji kereskedő-bankár és a 20. századi bankárok között nincs szükségképpen genetikus kapcsolat. A 19. század első felében, legalább is Angliában a „kereskedő-bankok ... továbbra is úgy tekintettek az állami- és közmű finanszírozásra és a kereskedelmi hitelre, mint ugyanazon pénzérme két oldalára".[8] Újabb üzletágak felvétele tehát távolról sem szorította ki a hagyományosan gyakoroltakat, a teljes profilváltás tulajdonképpen kivételszámba ment, nem utolsósorban azért, mert az újonnan pályára lépő homo novusok rajzásszerű érkezése nem tekinthető az előfutárok által megtett út közvetlen folytatásának. A kereskedelmi és banktevékenység olyan mértékben feltételezte egymást, hogy gyakran évről-évre a konjunktúra menetétől függött, hogy melyik került előtérbe.[9] Az átalakulás az esetek többségében csak több generáción keresztül ment végbe (már ame-

5 Ld. POHL, 1976. 13.
6 BERGERON, 1978. 267. A XVIII. századot egyenesen a „marchand-banquiers" századának nevezi LUTHY, II. 1961. 774.
7 PÓLYA, 1896. 29.
8 CHAPMAN, 1984. 38. Magáról az elnevezésről újabban lásd ROBERTS, 1993.
9 BERGERON, 1978. 267.

lyik cégnek megadatott a folyamat végigjárása). Amikorra pedig a kereskedő-bankárok „tiszta" bankárrá vedlenek, már sokhelyütt a részvénytársasági nagybankok üzletágai között találjuk a kereskedelmet.

A nemzetközi banktörténeti irodalom a 19. század első felében (első kétharmadában) játszott szerepéért meghatározó alaknak tekinti az európai kereskedő-bankárt (magánbankárt). Az utóbbi évtizedekben, illetve években az egykori nagy bankházak mind több országban nyitották meg levéltárukat a kutatók előtt. Így levéltári forrásokon keresztül dokumentálhatóvá váltak a 19. századi gazdaságfejlődésben betöltött alapvető funkcióik. Az „1815 és 1870 között legfontosabb pénzügyi közvetítőként" jellemzett Rajna-vidéki magánbankárok tevékenysége „magába foglalta mind a megtakarítások összegyűjtésének tökéletesítését, mind azokat a vállalkozói törekvéseket, amelyek kiszélesítették a beruházási lehetőségek választékát".[10] A tőkemobilizálás oldaláról nézve: nemcsak közvetlenül betétként tettek szert a megtakarított nélkülözhető tőkére, hanem „közvetve a bank folyókövetеléseinek forgatásával",[11] azaz pénzteremtéssel is.

Ami a brit kereskedő-bankárok legújabb monográfiáját illeti, Stanley Chapman munkája egészen az első világháborúig terjedő korszakra átalakította betokosodott képzeteinket épp a betöltött funkciók vonatkozásában. Könyvének egyik legfőbb tanulsága, hogy „néhány kivételtől eltekintve a kereskedő bankok sokkal folyamatosabban voltak érdekeltek az elfogadványi (acceptence) üzletben, mint a kibocsátásokban".[12] Az előbbiben még a világháborúig megőrizték kulcsszerepüket, míg a háttérbeszorulásuk képét általában az utóbbiak területén történt századvégi térvesztésük alapján ítélték meg. Míg az előbbi csak az archív források segítségével elemezhető, az utóbbiakban betöltött szerep a publikált források alapján is tanulmányozhatónak tűnt. Tevékenységük sokoldalúságát gazdagította, hogy váltóleszámítolással, folyószámlahitelezéssel ugyanúgy foglalkoztak, mint devizaügyletekkel és biztosítási ügynökséggel, attól függően, hogy mikor melyik milyen jövedelmet hozott.

Talán első pillantásra nehezen megmagyarázhatónak tűnik, de a közép-európai (szűkebb értelemben Habsburg Monarchiabeli) kereskedő-bankárok történetének épp a bevezetés és a befejezés közé eső „tárgyalása" hiányzik. A Vormärz időszakában betöltött szerepük általános elismerésnek örvend az említés szintjén, de alapos feldolgozásukra hosszas keresgélés nyomán sem bukkantunk.[13] Ami az „elkerülhetetlen és megfordíthatatlan" hanyatlás rajzát illeti, itt sokkal bőségesebb a kínálat, mind német, mind osztrák vonatkozásban.[14] Mentségként általában a források hiányát szokás emlegetni. Az 1848 és a századvég közé eső időszak vizsgálatának masszív hiánya azonban arra

10 TILLY, 1966. 46.
11 Uo. 63.
12 CHAPMAN, 1984. 121.
13 MÄRZ, 1968. 25–26; MÄRZ–SOCHER, 1973. 330. Elszigetelt kísérlet maradt BENEDIKT, 1958. A szabályt erősítő kivétel Prága vonatkozásában URFUS, 1972.
14 TREUE, Bethman, é. n. [1973] 50–53; POHL, 1976. 52–59; MICHEL, 1976. 106–109.

indít bennünket, hogy a közép-európai banktörténetírás alapvetően institucionalista beállítottságában keressük a helyzet magyarázatát.

Feltételezésünk alátámasztására talán elegendő a kérdés magyarországi historiográfiáját idéznünk, már amennyiben az összesen egy bekezdést kitöltő hivatkozási alap historiográfiának nevezhető. A századvég monográfusa már műve címében szinte egymás ekvivalensévé rendeli a „hitelügyet" és „hitelintézeteket". Pontosan tudja ugyan, hogy a reformkorban a „nagykereskedő-házak nemcsak az árukereskedésben fejtettek ki élénk tevékenységet, hanem a kereskedelmi hitelnek is ők voltak főforrásai", valamint, hogy a „budapesti nagykereskedők túlnyomó része egyúttal bankárüzlettel is foglalkozott",[15] de ennek ismerete koncepciójára nem gyakorolt különösebb befolyást. A 20. század közepén született szisztematikus banktörténet szerzője egészen konkrét utalást tett reformkori tevékenységükről: „a váltószámítolást magánbankárok és kereskedők látták el, s ami kevés bankári művelet ezenfelül volt még (kézizálogkölcsön adása, értékpapírok vétele és eladása, külföldi átutalás), azt egypár magánbank végezte el".[16] Az utalás azonban nem bolygatja meg a pénzintézetek történetéről alkotott összképet. A budapesti nagymalomipar monográfusa az ötvenes években már egyenesen úgy fogalmazott, hogy a kiegyezés előtt nálunk „a credit mobilier szerepét magánbankházak töltötték be",[17] ami a szerepkörök történelmi egymásutánjának nyilvánvaló felcserélése ellenére valóban eredeti felfedezés volt. Ennek ellenére Vörös Károly a hetvenes évek második felében is csak azzal a visszafogott megfogalmazással élhetett, hogy a nagy pest-budai terménykereskedő cégek hitelnyújtó tevékenysége „az egész hazai kapitalizmus történetének egyik legérdekesebb kutatási feladata lehetne".[18] Magyarországon – a kapuit a kutató előtt szélesre táró – magánarchívumok híján a téma igen sokféle forrástípus (címtárak, compassok, cégbírósági és csődiratok, testamentumok, inventáriumok, virilisjegyzékek és anyakönyvek stb.) egyidejű feldolgozásával látszott csak megközelíthetőnek. Az ezekkel kapcsolatos forráskritikai kérdésekre a konkrét felhasználás során a későbbiekben részletesen is ki kell térnünk.

Az eddig elhangzottak alapján a korszakhatárok kijelölése is logikusan indokolható. Az anyaggyűjtést ugyanis a kutatás kezdetekor (1980-ban) a címtárak alapján igen tág keretben kezdtük meg (1803 és 1948 között), sőt, a cégbírósági iratokban még a két világháború közötti időszakra vonatkozóan is fontos összefüggésekre bukkantunk.

---

15 VARGHA, 1896. 67.

16 JIRKOVSKY, 1945. 65.

17 SÁNDOR, 1959. 371.

18 VÖRÖS, IV. 1978. 158. Kéziratunk születése idején látott napvilágot Bácskai Vera monográfiája, aki utószavában – Hajnal István-körös salgótarjáni előadásom alapján (KÖVÉR, Kohen, 1987) – nyitottnak mutatkozott a kereskedő-bankár terminus adaptálására. BÁCSKAI, 1989. 217. A kézirat elolvasása után számos értékes kiegészítéssel gazdagította a dolgozat anyagát, amelyért ezúton is köszönetet mondok. Bácskai nyomán említi a kereskedő-bankárok szerepét Tomka Béla legújabb banktörténeti összefoglalása is, de szerepüket nem tekinti „összességében" jelentősnek. TOMKA, 1996. 9.

Hogy végül az értekezés tárgyát az 1847–1873 közötti időszakra koncentráltuk, azt tartalmi és forráskezelési szempontok egyaránt magyarázzák. Tekintettel arra, hogy témánkat társadalom-gazdaságtörténeti nézőpontból kívántuk feldolgozni (azaz a társadalmi mozzanatokat nem a gazdaságtörténethez „és" kötőszóval kapcsolt utánfutóként kezeltük), kívánatosnak tűnt a korszakhatárok többszörös teherbírású megválasztása. Az 1847-es kiinduló metszet még mutatja az előző időszak minden jellegzetességét, annak kényszerítő ereje nélkül, hogy az 1848 előtti korszak kronologikus tárgyalásába kellene bocsátkoznunk. 1846 a szabadalmazott Nagykereskedő Társulat alakuló éve, ami először bontotta meg a grémiumok vallásfelekezeti szempontú szervezeti tagoltságát, utat nyitva a későbbi évek további korporációs átrendeződésének. 1847–48 – mint a kereskedelmi ciklus fordulópontja – egyben a világgazdaság hosszú távú hullámmozgásában a Kondratyev ciklus felszálló ágának kezdete, amely a monetáris szférában (árak, bérek, kamatlábak, pénzmennyiség) egyértelműen kimutatható. A hosszú fellendülés – 1857, 1866, 1869 rövidebb ciklusain keresztül – 1873-ig ível, amelynek társadalom-gazdaságtörténeti fordulópont-jellegét nem szükséges e helyütt részletesen bizonygatni.[19]

A kereskedő-bankárok azonos alapokon nyugvó kiválasztásához az 1847–1873 közötti periódus címtárai kínálják a leghomogénebb adatbázist, a közlés rendje eközben viszonylag állandónak nevezhető. Menetközben viszont többször is mód nyílik (a váltótörvényszéki, illetve cégbírósági címbejegyzés révén) a címtárak pontosságának (és pontatlanságainak) ellenőrzésére.

A vizsgált időszakban az elemzésbe vont kereskedő és pénzváltó cégek valóban kereskedő-bankári funkciót töltöttek be (vagyis már nem csak a kereskedelmi tevékenység elengedhetetlen velejárójaként űztek hitelnyújtó tevékenységet). Bár ennek előzményei nyilvánvalóan 1847 előttre nyúltak vissza, a bankári funkciók kitágulása (részvénytársaságok alapítása értékpapír kibocsátás útján, pénzteremtés a váltóforgatás révén) lényegi változást eredményezett. Mindez azonban a Habsburg Birodalom modern bankintézeti rendszerének kiépülésével párhuzamosan ment végbe nálunk. Ennek a folyamatnak a nagybankok oldaláról elegendő a kulcsdátumait felsorolni: 1842-ben kezdte meg működését a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank (amely 1848–49-ben magyar jegybankként is működött), 1851-ben az Osztrák Nemzeti Bank, 1857-ben a bécsi Creditanstalt nyitotta meg pesti fiókját, 1867-ben alakult az első magyar „credit mobilier", a Magyar Általános Hitelbank, nem is téve említést a korszakunkban létrejött számtalan takarékpénztárról, hitelszövetkezetről és néhány földhitelintézetről.[20] Bár – mint még látni fogjuk – a kereskedő-bankárok és a különféle pénzintézetek nem igazán egymás konkurenseként léptek színre, hanem nagyon is kifinomult munkamegosztással működtek együtt, a vázolt helyzet mégis döntő mértékben hozzájárult az

19 Ld. KÖVÉR, 1873. 1986.
20 Ld. KÖVÉR, O-MM, 1986.

1869-es és 1873-as pénzügyi válságok közbejöttével ahhoz, hogy a magyarországi hitelrendszerben a pesti magánbankár nem vált meghatározó tényezővé a 19. század utolsó évtizedeiben. A századfordulón és Trianon után megfigyelhető reneszánsz hullámok gyökeresen újszerű és más motivációjú jelenségek voltak, de erre még a kitekintéskor részletesebben visszatérünk.

Az 1847–1873 közötti korszakot tehát a pesti kereskedő-bankárok történetében egyszerre jellemzi a zenithez közelítés és az azon való túljutás. Talán nem erőltetett erre a periódusra az irodalmi „ezüstkor" metaforáját vetíteni, hiszen annak lényege is mindenekelőtt a stílus megváltozásában, az egyidejű műfajteremtő és formaromboló készségben ragadható meg. Még a sosemvolt aranykor tudata sem tudja érvényteleníteni a nagyság és a hanyatlás érzetét együtthordozó fogalom kifejező erejét. Annál is kevésbé, mert az általunk tárgyalt időszak nagyjából megfelel a – történetünk szereplőinek életében nem jelentéktelen befolyással bíró – ezüstázsió monetáris korszakának.

A pesti kereskedő-bankár származása és életútja

„A már meglevő értékek és szerzési módok tülekedést okoztak minden időben és a szőlőtőke sok fürtje szétoszlott sok kézben. Szerencsére azonban mindenkor támadtak új értékek és új szerzési módok."
(Mikszáth Kálmán: A fekete város)

Ahhoz, hogy a pesti kereskedő-bankár származását és életútját nyomon követhessük, mindenekelőtt azt szükséges tisztázni: kiket illethetünk ezzel a megjelöléssel a tárgyidőszakban? A névsor összeállítását a címtárak alapján végeztük el,[21] amelyek a kereskedelmi testületek szerint haladva közölték a kereskedőcég nevét, a cég tagjait és a gyakorolt üzletágakat a telephely megjelölésével együtt. A 19. század első három évtizedében a közölt információk rendkívül szegényesek voltak ahhoz, hogy az üzletágak alapján kiválasszuk azokat, akik bank- és értékpapírüzlettel, váltó-, leszámítoló- és incassó üzlettel, illetve pénzváltással foglalkoztak. Ezeket tekintettük ugyanis a kereskedő-bankár kategóriába sorolás kritériumainak, hiszen ezek hirdetése (a címtárak egyik fő funkciója a tájékoztatás volt) arra utalt, hogy az illető cég a normál kereskedelmi ügymenetnél nagyobb szerepet tulajdonított a jelzett tevékenységnek.

---

21 A felhasznált címtárak: ADRESSBUCH, 1803; ADRESSBUCH, 1815; WEGWEISER, 1827; PESTHER UND OFNER WEGWEISER, 1837; OFNER UND PESTER WEGWEISER, 1842; PESTER UND OFNER WEGWEISER, 1847; WEGWEISER, 1852; PESTER LLOYD-KALENDER, 1859; PESTER LLOYD-KALENDER, 1862; ADRESS-KALENDER, 1867; ADRESSEN-KALENDER, 1871–1872.

Az 1842 és 1871 közöttre összeállított névjegyzékeket két szempont szerint rendeztük (az évszám mindig a címtár impresszumban feltüntetett kiadási éve). Egyrészt a kereskedelmi testületek szerint, amit a kereskedők hagyományos korporatív szerveződésének átalakulása miatt tekintettünk mérvadónak. Ezen belül azonban következetesen elkülönítettük a pénzváltó irodákat (Wechselstube) azoktól, akik más kereskedelmi ág melletti üzletágként (Wechselgeschäft) gyakorolták a bankári tevékenységet (1. táblázat).

1. táblázat

Év	Polgári kereskedelmi testület		Izraelita kereskedelmi testület		Nagykereskedelmi testület		Testületen kívül	
	A	B	A	B	A	B	A	B
1842	23		6		–	–		
1847	10		2		31	1*		
1852	4		3		30			
1859	9		–	–	36		1	7
1862	9	2	–	–	30		1	7
1867	9	12	–	–	22		1	7
1871	6	18	–	–	22		1	13

A: Bank-, Effectengeschäft, Staatspapieren, Wechsel-, Escompte-, Incassogeschäft
B: Geldwechseer (Wechselstube), Ein- und Verkauf von Staatspapieren und Losen
(* „hites váltóügynök")

Másrészt az üzleti funkciók profilja szerint tagoltuk névsorainkat: immár testületi tagságtól független csoportokba összevonva a pénzváltó irodákat, a váltó-, leszámítoló-, incassó üzlettel foglalkozó kereskedőcégeket, valamint a bank- és értékpapírüzlet gyakorlóit (külön feltüntetve ahol ez a váltóüzlet gyakorlásával is párosult!). Ezt a beosztási szempontot tehát látszólag kívülről vittük be a címtárak adatainak rendszerébe, de valójában az ehhez szükséges információkat is a címtárak közléseiből merítettük (2. táblázat). A két irányból történő átvilágítás – véleményünk szerint – számszerűen is bemutathatóvá teszi a vizsgált jelenséget.

2. táblázat

Év	Bank- és értékpapírüzlet (ebből váltóüzlet is)	Váltó-, leszámítoló-, incassó üzlet	Pénzváltó iroda	Összesen
1842	2 (1)	27		29
1847	7 (7)	37		44
1852	6 (4)	31		37
1859	15 (6)	31	7	53
1862	14 (6)	26	9	49
1867	15 (7)	17	19	51
1871	13 (7)	16	31	60

Forrásunk így is kettős hibalehetőséget rejt magában. Előfordul, hogy nem tünteti fel a bankári tevékenységre utaló üzletágakat, így többen is kimaradnak a listáról. Különösen fennáll ennek a veszélye 1847 előtt, az izraelita kereskedelmi testület tagjaira vonatkozó szűkszavú közléseknél. Az itt váltóüzlet nélkül szereplő nagykereskedők az önálló nagykereskedelmi testület megalakulása után már rögtön bankárként is szerepelnek, ami aligha esett meg velük egyik napról a másikra. De olyan exponált nagykereskedő firma, mint amelyet az 1825-ben konvertált és nemesi címet nyert Ullmann Mór János által jegyzett, a cégbirtokos nevén és telephelyén kívül egyáltalán nem tüntet fel semmilyen üzletágat, holott a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alapítása körüli ténykedése alapján joggal feltételezhető a banküzletben való érdekeltsége. Bizonyosra vehető tehát, hogy a negyvenes évek címtárai a valóságosnál inkább kevesebb kereskedő-bankárt mutatnak ki. Forrásunk másik pontatlansága abból származik, hogy az évenkénti újrakiadáskor a névjegyzékeket nem mindig szembesítették a tényleges helyzettel, így különösen a hatvanas évek második felében és a hetvenes évek elején több olyan cég is szerepel a listán, amelyekről a váltótörvényszéki bejegyzések alapján tudni lehet, hogy megszűntek vagy közben a cég gazdát vagy nevet cserélt. Ez sem növeli azonban meg a kereskedő-bankárok számát, csak a váltóüzletekre abban az időszakban már inkább jellemző hanyatlás ívét rajzolja kevésbé meredekre.

Ami az 1847 és 1871 közötti összlétszám növekedését illeti, csak 1871-re vonatkozóan rendelkezünk kontrollként hasznosító más típusú számadattal. A Pestvárosi adóstatisztika igazolni látszik táblázatunk utolsó oszlopának záró adatát: 1871-ben ugyanis 29 bankház és váltóüzlet, valamint 31 pénzüzér fizetett jövedelemadót Pesten.[22] A

22 KÖRÖSI, 1875. Függelék 9. Lásd még VÖRÖS, IV. 1978. 158.

számszerű növekedés irányzatánál azonban sokkal fontosabbnak tűnik az összeg hullámmozgásában is tükröződő oszloponkénti változástendenciák kiemelése.

Az 1699-ben alakult *Pesti szab. polgári kereskedők és kalmárok testvér-egylete* tagja eredetileg „csakis törvényes házasságból származott római katholikus lehetett, kiváltkép azonban görög nem egyesült vallású szerb és görög is".[23] Hogy a felekezeti elv mennyire átitatta a kereskedelmi testületet, azt jól illusztrálja, hogy az 1780-as években felvételét kérő Liedemann János Sámuel nagykereskedő jogának megadása ellen a testület azzal érvelt, hogy „evangélikusok és mint ilyenek a kereskedők közé nem vehetők fel".[24] Végül persze nemcsak felvételt nyert, hanem vezető tisztséget is betöltött a testületben, így az 1840-es évekre már mindenképpen elmondható, hogy a polgári kereskedők testülete lényegében minden keresztény felekezetű mercator és questor korporációjának számított.

A *Pesti Israelitischer Handelstand* alakulásának dátumát nem sikerült a történetírásnak kideríteni. Először az 1815-ös *Adreßbuch* említi létezését. A századvég krónikásának még azt is sikerült megtudnia, hogy a testület jegyzőkönyveit az izraelita hitközség levéltára őrizte akkoriban, s 1835-től tartalmazott bejegyzéseket.[25] Az 1840-es években már ugyanúgy beépült véleményük az üzletnyitás korporatív engedélyezési eljárásában, mint a polgári testületé. A végső szót természetesen a városi tanácsnak kellett kimondania.

A rendszerbe való beépülés és a rendszer leépülése tehát egyazon folyamat része volt. A felekezeti-testületi elv áttörését célozta és indította el – hosszas vajúdás után – 1846-ban a szabadalmazott királyi nagykereskedők grémiumának megalakulása. Már az első kérvényt a „legelőkelőbb keresztény és zsidó kereskedők" írták alá és „valláskülönbség nélkül" tagfelvételi jogot kívántak. Az izraelita kereskedőtestület már egy 1841-es folyamodásban úgy értelmezte az 1840-ben a kereskedőkről hozott törvényeket, hogy azok „nem tesznek különbséget keresztény és izraelita kereskedők között". Mégsem tekinthető érdektelen változtatásnak, hogy végül épp a helytartótanács javaslatára került a „vallásküIönbség nélkül" kitétel helyébe a „befogadott és tűrt vallású" kifejezés. Ez bizonyult az autentikus törvényolvasatnak.[26]

A nagykereskedők grémiuma nem olvasztott magába automatikusan minden nagykereskedőt, a belépés fakultatív volt. A kötelező átsorolás nem is lett volna szerencsés, mivel a nagykereskedői jogcím igen heterogén vagyoni helyzetet takarhatott. A városi kiskereskedelemben számukra állított korlátok arra indították a zsidókat, „ha nem akart házaló lenni, a nagykereskedési jogért folyamodott, noha erre sem vagyona, sem képessége nem volt". Az eltúlzott vagyonkimutatások – bár magasabb türelmi adót vontak

23 PÓLYA, 1896. 33.
24 UNGÁR, 1942. 320.
25 PÓLYA, 1896. 32*; ADRESSBUCH, 1815. 155. sköv.
26 Az idézetek sorjában: PÓLYA, 1896. 46–47; 60; 52.

maguk után – paradox módon mégis hozzájárultak a vagyonosodáshoz: „házasságnál és az árendánál mindig a türelmi adó táblázat szolgált útmutatásul".[27] Így aztán 1847-ben a 40 nagykereskedői joggal bíró kereskedő-bankárból 32 lett a Nagykereskedők testületének a tagja, ketten az izraelita, hatan pedig a polgári *Handelstand* tagjai maradtak. 1859-ben viszont már csak egyetlen nagykereskedő nem tartozott a Großhandelungs Gremiumhoz, de az illető semmilyen testülethez sem tartozott.

Közben ugyanis egy 1851. december 23-án kelt rendelet – az ideiglenes iparrendtartásra hivatkozva – feloszlatta az izraelita testületet. A nagykereskedők a Nagykereskedők grémiumába, a többiek a Polgári testületbe tartoztak átlépni. Egyúttal az 1846-ban a Polgári testületbe maradt nagykereskedőket is kötelezték az átkebeleztetésre.[28] Ezzel lezárult az a folyamat, amelynek során a felekezeti elvű testületi szerveződést a kereskedelmi funkciók szerinti korporációs tagoltság váltotta fel. Az átalakulás 1846 és 1852 között játszódott le, de nem zajlott le simán. Nemcsak a testületben hagyott vagyonrész elvitele okozott gondot, hanem sokszor maga az átkebeleztetés is. Az Oppenheim testvérek cég 1852 szeptemberében arra panaszkodott, hogy „két kereskedelmi testület összeolvasztása" a „felmerült nehézségek miatt mostanáig sem lett tisztába hozva és elintézve", ami egyrészt a váltótörvényszéki bejegyeztetést akadályozta, másrészt „mint kereskedőnek tetemes kárára és sérelmére" volt.[29] Nyilván a fenti nehézségek miatt maradt a grémiumon kívül Davidsohn S. H. is, aki a címtárakban nagykereskedőként szerepelt ugyan, a váltótörvényszéknél viszont csak vegyeskereskedőként volt bejegyezve.[30]

Az mindenesetre plasztikusan láthatóvá vált, hogy a pesti kereskedő-bankári tevékenység kulcsfiguráját az 1847–1859 közötti időszakban a nagykereskedők között kell keresnünk. Nem mintha a Polgári testületben maradt szakkereskedők között nem találnánk váltóüzletet gyakorlókat (1859-ben 9 cég), de meghatározó csoport kétségtelenül az 1847-ben 39, 1859-ben pedig 37 céget számláló nagykereskedőké volt. A nyers számadatok azt a látszatot keltik, mintha itt valóban egy csoportról lenne szó és elfedik azt a tényt, hogy az 1847-ben váltóüzlettel bíró 39 nagykereskedő cégből a listán 1859-ben már csak 13 szerepel. Az 1859-ben ezzel a profillal jegyzett 37 cég tehát kétharmad részben új, korábban ebben az üzletágban nem jeleskedő firmákból verbuválódott. Különösen figyelemreméltónak tartjuk, hogy a 2. táblázat első oszlopában zárójelben szereplő bank- és értékpapírüzletet a váltóüzlettel együttesen űző nagykereskedők a két időpont között szinte teljesen kicserélődtek. Ez utóbbi illusztrációjaként nem árt a neveket is felsorolni, bár az egész probléma elemzésére csak később térünk vissza.

---

27 BÜCHLER, 1901. 361–362.
28 PÓLYA, 1896. 75–76.
29 BFL IV.1202.h a. n. 9253.
30 BFL VII.2.e Váltótörvényszék. Egyéni cégek jk. [ECJ] 1. k. 257.

1847	1859
Joh. L. Boskovitz u. Comp.	Hermann Breisach
Hermann Breisach	Heinrich Brüll & Sohn
Philipp Koppely	S. H. Davidsohn
Hermann Löwy	Ig. Deutsch & Sohn
C. J. Malvieux	Jos. G. Fabricius
M. L. Rosenfeld et Söhne	Joh. Sam. Frölich
Wodianer et Sohn	Leon Hirschler
	Brüder Holländer
	C. J. Malvieux
	Anton Mandl
	B. Weisz & Comp.
	Wodianer & Sohn

Az 1859-re előtérbe került cégek már abban az értelemben nagyobb állandóságot mutattak, hogy az 1871-ben váltóüzletet működtető nagykereskedők (23 cég) közül 21 már 1859-ben is űzte ezt a tevékenységet. A megfogyatkozás okai ugyanúgy magyarázatra szorulnak természetesen, mint az 1847 utániak esetében. Ennek a periódusnak a jellegzetesen dinamikus figurája azonban a nagykereskedő mellett a pénzváltó lett. Nem akarjuk ezzel azt mondani, hogy maga ez az ősi mesterség volt új a 19. századi Pesten, bár korszakonkénti elterjedtsége igen változó lehetett. Amikor 1819-ben a bécsi Biedermann cég „Pesten fióktelepet kíván létesíteni termény- és pénzváltó üzlete kiterjesztésére, az engedélyt csak a pénzváltó üzletre kapja meg, mert csak ez hiányzik ebben a városban".[31] (Végül – a közbenjáróira való tekintettel – a terményüzletet is engedélyezi a tanács.) Az 1827-es Wegweiser már 6 Wechselstubéról tesz említést, köztük a fent említett Biedermann mellett egy másik Biedermann cégről is.[32] Hagyományosan jellegzetes profiltársításként már ekkor szerepel a terézvárosi ezüstkereskedő Löwy Hermann, aki 1822-ben költözött a városba és amikor 1852-ben, a Nagykereskedő Testület tagjaként utoljára szerepel a listánkban, ékszerek és állampapírok mellett pénzváltó tevékenykedéséről továbbra is hírt ad.[33]

A kontinuitás elemeinek hangsúlyozása mellett is tény marad azonban, hogy a pénzváltó irodák (2. táblázat 3. oszlopában kimutatott) nagyméretű elszaporodása az ötvenes évek végén, a hatvanas évek folyamán következett be Pesten. Eleinte seme-

31 GYÖMREI, 1957. 239. Biedermann Mihály Lázár 1817-ben elhalt atyja tolerált státusát gyorsan megörökölte. Testvére, Herschl, 1816-os haláláig csak tűrt zsidó volt. Drágakő- és ékszerüzlete mellett terménykereskedelemmel is nagyban foglalkozó cégét özvegye, majd fiai folytatták Pesten. BÁCSKAI, 1989. 80–83.

32 WEGWEISER, 1827. 41–42.

33 Uo. 42, illetve 561. A beköltözésre BFL IV.1202.c a. m. 6386/II. Zsidóösszeírások; WEGWEISER 1852. 64. (a lapszámozás hibásan nyomtatott: a 80. oldal után a 64. következik).

lyik grémium tagjai sorába sem tartoztak, és később is csak egy részük iratkozott be a Polgári testületbe. 1859 októberében – az iparszabadság bevezetésének előestéjén – egy Wechselstube nyitási kérvénnyel kapcsolatosan a Handelstand szükségesnek látta álláspontját általában is megfogalmazni. A magisztrátusnak címzett véleményt – Adler Lipót ügye apropóján – Pscherer Miklós, a testület első elöljárója írta alá, aki 1859-ben maga is főként Geld- und Wechselgeschäfttel foglalkozó vászonkereskedőként szerepelt a Pester Lloyd kalendáriumának címjegyzékében. Hozzáértése tehát nem lehetett kérdéses, legfeljebb pártatlansága, de ez most inkább segítségünkre van. Az 1851-es ún. ideiglenes utasításra hivatkozott, amely a szabad iparok között nem sorolta fel a váltóüzletet, ezért szerinte az a rendes kereskedés kellékeinek birtokában gyakorolható, azaz a képzettséget és 8000 forintnyi alaptőkét igazolni kell és az illető köteles magát a grémiumba bekebeleztetni (amit egyébként a bécsi uzus is megerősített). A legérdekesebb azonban talán mégis az, ahogy a Wechsler hivatásáról nyilatkozott, aki „a közérdekre a legmagasabb befolyással bíró pénz és értékpapírok forgalmával" foglalkozik.[34] A Wechselstube üzletköre tehát messze túlnyúlt a szorosabb értelemben vett pénzváltáson az ötvenes évek végén, ezért is kell a kereskedő-bankárok között figyelmet szentelnünk nekik.

Az 1859. december 20-án kihirdetett iparrendtartás az iparszabadság bevezetésével a kereskedelmi testület pénzváltókkal kapcsolatos magatartását is átalakította. Egy 1861 márciusi pénzváltó üzletnyitási kérelem kapcsán kerül sor ennek világos megfogalmazására: „Noha az alulírt testület kebelében a pénzváltó üzlet, mint külön kereskedési osztály eddig nem létezett, s csak más rendes kereskedési ággal volt kapcsolatban, mindazonáltal az alulírt testület késznek vallja magát ezentúl pénzváltókat is mint külön álló osztálybelieket kebelébe felfogadni, azon természetes feltétel mellett, ha szintazon kellékekkel bírnak, mely más rendű kereskedőtől megkívántatnak."[35] S bár a levél épp abban az időszakban íródott, amikor a pesti közgyűlés a Polgári Kereskedő Testület javaslatára felfüggesztette az iparszabadságot, mégis inkább az utóbbi felé egyengette az utat. A Testület 1862-es alapszabályai ugyanis az iparszabadságot ismét életbe léptető provizórium által nyertek megerősítést és eszerint újabb kereskedői osztályok felállítására is sor került a testület kebelén belül, többek között a pénzváltókéra is.[36]

1871-ben a 31 pénzváltóból 18 volt a testület tagja, ebből 16 esetben ismerjük a cégfőnök grémiumba lépésének időpontját, ami lehetőséget nyújt arra, hogy a bekebeleztetés dinamikáját is megvizsgálhassuk. A grémiumon kívül maradók esetében ilyen adatsor összeállítására hiába tettünk kísérletet.

---

34 BFL IV.1303.f 1040/1859. ill. Magyarországot illető országos törvény- és kormánylap, II. évf. VI. db. (1851. február 6.) Ideiglenes utasítás. A Pscherer családra: GYENGŐ, 1980.

35 Az iparszabadságra: DÓKA, 1979. 190–201; RÓZSA, 1979. Pirnitzer Jakab kérvénye kapcsán Vétsey Sándor alelnök (1861. március 22.) BFL IV.1303.f II. 224/1861.

36 PÓLYA, 1896. 77–80.

3. táblázat

Pénzváltó cégfőnökök (1871) kereskedő-testületi tagságának kelte[37]

1861	1862	1863	1864	1865	1866	1867	1868	1869	Összes
1	3	1	1	1	2	3	2	2	16

A fenti táblázat természetesen nem alkalmas arra, hogy messzemenő következtetéseket vonjunk le belőle, az 1. táblázat B oszlopaival összehasonlítva azonban kiderül, hogy a pénzváltó cégek keletkezése viszonylag egyenletes volt a hatvanas évek alatt és csak csekély gyorsulás figyelhető meg 1866 után. A címtárak alapján 1862 és 1867 között végbemenő gyarapodás tehát inkább még 1862-ben illetve 1866–67-ben ment végbe, így az 1863–65-ös évek – nyilván az ínséges terméssel és a mesterséges pénzszűkével összefüggésben – ernyedtebb üzletnyitási kedvet mutattak.

Ha most visszatérünk a kereskedő-bankárok összlétszámának alakulásához, megállapíthatjuk, hogy a továbbiakban bázisidőpontnak tekintett metszeteink (1847, 1859, 1871) csúcsponti adatokra vonatkoznak. Az 1847 és 1859 közötti 1,6%-os évi növekedési ütem 1859 és 1871 között évi 1%-ra mérséklődött, miközben 1871-ben a cégek bő felét a pénzváltók tették ki. Hogy a nagyságrendeket és az ütemet reálisan értékelhessük, nemzetközi összehasonlításul Berlin példáját tudjuk a korszakból idézni.[38] Itt 1843-ban 93, 1861-ben pedig 165 magánbankár, illetve protokollálatlan bankszerű intézmény működött (ezeknek 40%-a volt pénzváltó vagy váltóügynök). A növekedés ütem évi 3,2% volt.

Az eddigiekben a pesti kereskedő-bankárt cégként közelítettük meg. Ez annyiban szükségszerűnek tekinthető, hogy a magánbank-üzem funkcióját nem befolyásolja érdemben, hogy egyéni vagy társas vállalkozásról van szó. Az egyéni és nyilvános társasági cégforma már csak azért sem állítható szembe egymással, mert gyakran az egyikből a másikba való átmenet csak követi a családi ciklus alakulását. A felnövő fiú előbb cégvezetőként a menedzsmentbe, majd apja korosodásával cégtársi minőségben a cégbirtokosok közé kerül, míg végül a szülők halála után – több fiúgyermek esetén – vagy változatlanul továbbfut a társas cég, vagy egyéni cégekre bomlik. Egyetlen fiúgyermek léte ilyenkor az egyéni céggé visszaalakulást vonja maga után. A cég eredetét tehát legpontosabban a cégbirtokosok genezisével jellemezhetjük. A családi viszonyok üzleti szerepét a kliensek oldaláról meghatározó módon egészíti ki, hogy „egy magánbankház boldogulásának legfontosabb kritériuma a birtokosok iránti személyes bizalmon alapszik".[39]

37 BFL IX.43. 6. A Pesti Polgári Kereskedelmi Testület iratai.
38 TILLY, 1967. 161.
39 BENEDIKT, 1958. 181.

A banktevékenységet (is) folytató cégbirtokos származása és életútja szálán kibogozhatónak érezzük a fenti társadalom-gazdasági viszonyrendszer szövevényét, legalább is a cég összetétele oldaláról. Az értelmezés azonban azoknak az elméleti előfeltevéseknek a függvénye lesz, amelyek jegyében magáról a társadalomról gondolkozunk. Nyilván nem véletlen tehát, hogy a téma klasszikusának számító, orosz apától és komi anyától származó P. Sorokin a húszas években, az orosz forradalom sokkjának ellenképeként, nyugatra száműzetve, társadalmi mobilitásként fogalmazta meg „individuumok vagy társadalmi objektumok vagy értékek bármely átmenetét egyik szociális pozícióból egy másikba".[40] Vagy közömbösen mehetnénk el amellett a szembeötlő tény mellett, hogy D. Bertaux. a társadalmi mobilitás hatvanas évekbeli kutatója épp 1968 májusának „ködös napon hirtelen napsugárként"[41] vakító élménye hatására indult el az *antroponómiai disztribúció* koncepciójának kidolgozása felé. Ez szerinte olyan folyamat, amely „minden nap, minden héten, minden hónapban, minden évben egy fix szerkezetet, az egyéneket foglalkozásukhoz vagy pontosabban a társadalmi rétegeket a társadalmi helyhez rögzítő szerkezetet reprodukál".[42] Nem kívánjuk a „mobilizációs csatornákat" a „fixációs mechanizmusok" ellen kijátszani, ezért nem is tartjuk szükségesnek, hogy eleve elkötelezzük magunkat egyik vagy másik teória mellett. Vizsgálatainkban – már amennyiben a forrásadottságok lehetővé teszik – mindkét értelmezési lehetőséget ki fogjuk próbálni. Legfeljebb azt találjuk különösnek, hogy a magyar szociológiai irodalom legjava – már amelyik egyáltalán tudomást vesz az életút-szemléletben megbúvó elvi alternatíváról[43] – végül egyértelműen a mobilitás kategóriájában oldja fel a problémát. Vagy e mögött már elképzelhetetlen lenne az előbbi korélmény inverzét keresni?

Tekintettel arra, hogy a nagykereskedők, szakkereskedők és pénzváltók között forrásadottságok szempontjából igen nagyok az eltérések, a fenti csoportokat különválasztva folytatjuk a származás és életút vizsgálatát. A származási háttér vizsgálatánál két tényezőt: a születési helyet és az eredeti vallást tudjuk tömegesen nyomon követni, elsősorban a polgárkönyvek, zsidóösszeírások, lakhatási jog iránti folyamodások és üzletnyitási engedélykérelmek alapján. Az előbbi a területi-regionális háttérhez képest bekövetkezett, az utóbbi az etno-kulturális induláshoz viszonyított elmozdulást, vagy annak hiányát méri. A kettő kombinációja alapján leszármazási táblázatok segítségével kirajzolódó származási típusokon belül azután lehetőség nyílott a foglalkozási út több ponton keresztül történő íveltetésére. Az élettörténeti módszer analógiájára – mi ugyanis nem írathattunk önéletrajzokat a kereskedő-bankárokkal – az üzletnyitási en-

40 SOROKIN, 1964. 133.
41 BERTAUX, 1981. 171.
42 BERTAUX, 1977. 59.
43 ANDORKA, 1975. 102; RÓBERT, 1982. 113. sköv. Vö. RÓBERT, 1986. Bár Andorka Rudolf élete utolsó szakaszában kísérletezett az élettörténeti módszer alkalmazásával (ANDORKA, 1991), nagy szociológiai összefoglalásában a témának mindössze pár rövid bekezdést szentelt. ANDORKA, 1997. 71, 465, 635.

gedélykérelem szakmai előéletre vonatkozó adatait tematikus („topikus")[44] önéletrajzként kezeltük. Hasonló módon igyekeztünk hasznosítani a végrendeletek élettörténeti mozzanatait is. Végül, bizonyos időmetszetekben és bizonyos csoportokra nézve megvizsgáltuk a vagyoni-jövedelmi háttér (háztulajdon, jövedelemadó mutató) és az életút között lehetséges összefüggéseket.

A nagykereskedők

Az 1847-es listánkon szereplő 39 nagykereskedő közül csak egy volt, akinek a származási helyét nem sikerült felderítenünk (ld. 4. táblázat). Bár minden esetben igyekeztünk a születés helyét feltárni, a korabeli nyilvántartás pontosságát e tekintetben figyelembe véve szerencsésebb a származási hely kifejezés használata. Anyakönyvezés híján ugyanis a beköltözéskor meg kellett elégedni a bemondáson alapuló, vagy az életpálya valamely születés utáni fázisából származó adatközléssel. Olyanra is lehetne példát hozni, ahol maga a család sem tudta pontosan a családfő születési helyét, vagy épp az illető adta meg különböző alkalmakkor másként azt. S nem is szólunk itt a születés időpontja körüli zűrzavarról!

A vizsgált nagykereskedők 70%-a a Magyar Királyság területéről származott, 23,1% jött az örökös tartományokból és mindössze 5% a Monarchián kívülről. A magyarországi származásúak döntő többsége (77,7%) szabad királyi városokban látta meg a napvilágot, több mint egynegyede (29,6%) közvetlenül pesti születésű volt. Ha a későbbi főváros három összetevőjét – a településtípus különbségét félretéve – összevonjuk, akkor ez a centrum adta a magyarországi eredetűeknek csaknem háromötödét (59,3%). A fenti adatok egyfelől egy eléggé megállapodott struktúrát mutatnak, másfelől viszont jól kivehetők a fontosabb kibocsátó régiók is egy Csehországtól Bécsen és Nyugat-Magyarországon keresztül a Délvidékig húzódó zónában.

A felekezeti származás szempontjából már 1847-ben az izraeliták dominálnak, ugyanakkor azonban egy eléggé jelentős római katolikus illetve evangélikus csoport is kimutatható. A görög-keletiek és a reformátusok tulajdonképpen épp, hogy csak képviseltetik magukat a listában. Hozzá kell tennünk, hogy 1847-ben már több olyan zsidó kereskedő-bankárt is ismerünk (s talán nem vágunk elébe az eseményeknek, ha hozzátesszük, hogy mindegyikük Délvidékről származott), akik konvertáltak. Wodiáner Sámuel a református, fia, Mór, veje, Koppély Fülöp, néhai Adelsberg Zsigmond (alias Nemeshegyi) és Weiss Bernát Ferenc a katolikus hitet választotta.

A származási hely és a vallásfelekezet egymásra vonatkoztatásával a területi-regionális illetve etnokulturális háttéren már származási típusok sziluettjei is kirajzolódnak.

44 BERTAUX, 1981. 8.

Ilyen mindenek előtt: a pest-budai római katolikus, a pest-budai evangélikus, a pest-budai zsidó, az óbudai zsidó (zömmel ez utóbbiból került ki az előzőek első nemzedéke is),[45] a délvidéki zsidó, a nyugat-magyarországi, valamint cseh-morvaországi zsidó típusa. Olyan kiemelkedő cégbirtokosok, mint Kappel, Malvieux vagy Dumtsa, bár nem tekinthetők tipikusnak, a tárgyaláskor egyedi elbánást érdemelnek.

4. táblázat

Nagykereskedők váltóüzlettel (1847)

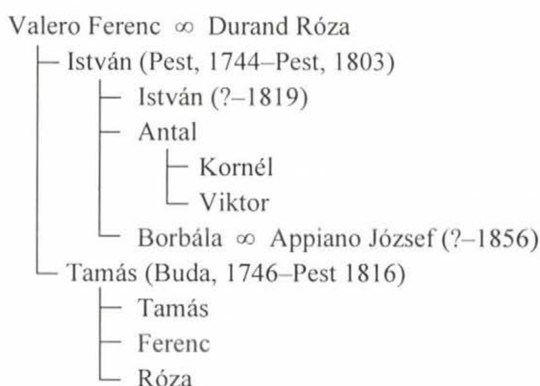
Származási hely	Vallás						
	r. kat.	ref.	evang.	gör. kel.	izr.	ismeretlen	össz. %
Habsburg Monarchia							
Örökös tartományok						9	23,1
Ausztria	2	1			2		
Cseh-Morvaország, Szilézia					3		
Magyar Királyság						27	69,2
Pest	3		2		3		
Buda	2		1		1		
Óbuda					4		
Felvidék							
Nyugat-Magyarország			1	2	3		
Délvidék					5		
Monarchián kívül						2	5,1
Poroszország					1		
Franciaország					1		
Összesen	8	1	4	1	23		
%	20,5	2,6	10,3	5,1	59,0		
Ismeretlen					1		
Mindösszesen						39	100

45 GROSZMANN, 1916. 231.

A pest-budai római katolikus származású nagykereskedőknél az apák foglalkozását tekintve a kereskedő gyermekek domináltak, egyikük apja 1780, másikuké 1803 óta pesti polgár. Halbauer János György apja, János 1780 januárjában a Moson megyei német katolikusok által lakott vallai származásúnak mondta magát,[46] s csak gyanakodhatunk arra, hogy a polgárkönyvekben megadott Neostadium a közeli Nezsider (Neusiedl am See) félreolvasásából vagy félreírásából ered. Grosz Károlyt pedig a budai származású mercator Grosz Ferenc gyermekének ismerik 1836-ban a kereskedelmi testületben.[47] Szintén Budáról, egy helytartótanácsi számtiszt, Burgmann Károly azonos nevű gyermekeként látjuk 1825-től pesti polgárként azt a nagykereskedőt, aki apja nemesítése és névmagyarosítása (Várfy) után is régi nevén viszi tovább cégét.[48] A legtöbbet – a selyemgyár és történeti feldolgozása jóvoltából Valero Antal leszármazásáról tudunk.[49] A spanyol eredetű család a 18. század első felében vetődött a Monarchiába, majd fia, Ferenc Baján keresztül (!) jött Pestre.

1. családfa

A Valero család leszármazása

Forrás: BUD, 1941. 72. (Kiegészítésekkel, korrekciókkal.)

A pesti gyárat már a helyi polgárjoggal rendelkező két fivér alapította az 1780-as években, a nagykereskedést azonban Valero Antal nyitotta meg 1816-ban.

Mint látható, mindegyikük már 1840 előtt nagykereskedőként tagja lett a Polgári Testületnek, ami azt is bizonyítja, hogy a kereskedővé válás általánosan megkövetelt

46 BFL IV.1202.a Pest város tanácsi iratok Tanácsülési jegyzőkönyv 43. k. 2. 1780. január 4.
47 BFL IV.1202.h (Rel.) a. n. 5862.
48 PML IV. 75 – a. Nemességi iratok, 1840–41.
49 BUD, 1941.

útját járták végig. Bár az 1830-as évektől Pesten, a testület által támogatott vasárnapi, majd mindennapi iskola keretében már intézményes kereskedelmi szakoktatás is folyt,[50] a negyvenes évek kereskedő-bankárai valószínűleg nem ezekben jutottak képzettséghez. Függetlenül attól, hogy az illető kereskedő gyermeke volt-e vagy sem, végig kellett járnia a lényegében gyakorlati oktatás szigorúan szabályozott stációit. A leendő kereskedő szocializációját a minimum négy évre rúgó inasévek indították el, ami alatt az 1777-es testületi szabadalomlevél tanúsága szerint „a főnöknek kötelessége leend, hogy az inast ne házi munkára, hanem a kereskedelmi ipar megtanulására szorítsa, vele ne bánjék keményen, sőt inkább úgy, mint a családapához illik, oktassa őt a kereskedelem fogalmaiban ..."[51] Természetesen nem téveszthet meg bennünket a Mária Terézia-féle szabályozás paternalizmusa. Már csak azért sem, mert – amint azt Michel Foucault állítja – a felvilágosodás nemcsak a szabadságokat fedezte fel, de „feltalálta a fegyelmezést" is,[52] s a fegyelem a családon belüli atya-fiú viszonylatban „a belső hatalmi mechanizmusok megerősítésének és újjászervezésének eszköze"[53] volt. Hogy a 19. század első feléből pesti, német és katolikus példát idézzünk, elegendő talán Tormay Cécile A régi ház című regényéből a főhős, Ulwing Kristóf családjára hivatkoznunk. Esetében a feltörekvő vállalkozó-polgár apa embert csinál a fiából és aztán „nincs megelégedve azzal, amit csinált", ahol az „emberfaragót" – talán nemcsak véletlenségből a helybeliek „nagy ácsként" emlegetik, s ahol a fiú, János Hubert keserűen emlékszik vissza az kra az időkre, „mikor még akarni akart: az atyja megtiltotta".[54]

A főnök-tanonc viszony egyrészt szerződéses alapokon nyugodott, másrészt viszont testületi ellenőrzés alatt állt. A 19. század elején a testület a „rendetlenségekre" való hivatkozással megpróbálta hatáskörét még inkább kiterjeszteni, a bővülő kereskedelemben felügyeletet kívánt gyakorolni a versenytársak és alkalmazottak felett. A fegyelmezés az élet minden szférájára kiterjedt: „Ha az inasnak eszébe jutna, hogy mint vendég mutatkozzék korcsmába, kávéházba, sörházba vagy tánczterembe, főnöke minden bizonyítvány nélkül rögtön elbocsáthatja. Ha ilyen eset többször is előfordulna és főnöke nem büntetné, a kereskedelmi testület, a jórend fentartása érdekében, jogosítva van az ily korhely gyerkőczöt, mint rákos bántalmat innen kivágni."[55]

A szabadulás után a praktikáns idő, majd a vándorlással egybekötött segédévek következtek. A pesti segédek kötelességeivel kapcsolatban már nemcsak az elfogadott szabályrendeletet ismerjük, hanem azt az – egyébként már említett Liedemann Sámuel által készített és 1808-ban kinyomtatott – könyvecskét, amelyet a „főnök köteles segédének belépéskor azonnal kézbesíteni" és „gondoskodni arról, hogy azt többször is el-

50 SCHACK, [1903] 10.
51 PÓLYA, 1896. 488.
52 FOUCAULT, 1979. 222. [Magyarul: FOUCAULT, 1990. 305.]
53 Uo. 215. [Magyarul: FOUCAULT, 1990. 293.] Vö. GYÁNI, 1983.
54 TORMAY, 1917. 14–15.
55 PÓLYA, 1896. 127.

olvassa, szabványait elsajátítsa".[56] Ez a szabályzat olyan „apai tanácsokat" is tartalmaz, amelyek a szabályrendeletbe nem kerültek be. Nem valószínű, hogy pusztán a szerző evangélikus szellemiségének tudhatók be a szigorú szabályozás meglepően rugalmas mozzanatai: „Főnökét, még abban a ritka esetben is, ha ügyességben és képességben felülmúlná, urának tartozik tekinteni és vele ekkép is bánni, és nem szabad magának kereskedelmi eljárásban önkényes változtatásokat megengednie. Ha azt hiszi, hogy ilyen változtatások ura előnyére lennének, kötelessége neki véleményét előterjeszteni és a változtatásokat tudtával és beleegyezésével eszközölni." Képesség, szolgálat és kötelesség sajátos kombinációjára utalnak ezek a sorok, jelezve egyben a kereskedőüzem egyik potenciális innovációs pontját, a vándorlás alatt a legfrissebb tapasztalatokat gyűjtő legény tevékenységi terének kitágításával.

Valero Antal például Bécsben tanulta ki a mesterséget. Bürnreiter András üzletében inaskodott 1806-tól, 1810-ben szabadult, majd 1812 elejéig egy másik üzletben szolgált segédként, míg harmadik bécsi helyén főnökének megbetegedése miatt 1812. március 2-től 1813. június 14-ig már „önállóan vezette az üzletet, kezelte a pénztárat, végezte a könyvelést, s intézte az eladást épp úgy, mint a bevásárlást".[57] Sógora, a bécsi születésű Appianó József viszont a katonaállítás elől Pestre szökvén,[58] fivérei itteni üzletében „teljes három évig tanulta ki" a kereskedő mesterséget, majd 1813-tól 1817-ig ugyanott segédkedett. A bizonyítványok közhelye szerint eközben „hű, szorgalmas és rendes" magatartást tanúsított, amelyek a tanonc és segéd legfőbb és közös erényeit kívánják reprezentálni: hű nyilván a céghez és főnökeihez, szorgalmas a munkában és rendes az üzleten belüli és kívüli viselkedésben egyaránt.[59] A két nagykereskedő életútját nemcsak a sógorság okán vontuk párhuzamba, hanem azért is, mert 17 éven keresztül (1833-ig) Valero Antal és Appianó József közösen vitték a pesti nagykereskedést, de 1847-ben már mindketten külön céggel szerepelnek váltóüzletként kereskedő-bankár listánkon. A budai származású katolikus nagykereskedők Burgmann és Memlauer címen egyébként a harmincas években még ugyancsak közös céget jegyeznek, de 1847-ben már ők is külön szerepelnek a névsorban.

Ha most az életpályák önálló üzlettel rendelkező szakaszát vizsgáljuk, akkor a gyakorolt üzletág szempontjából fontos változást figyelhetünk meg (1847-ben mind az öt cég csak váltóüzletet jegyez, de bank- és értékpapírüzletet nem, annak nem ebből a szempontból lesz jelentősége. Az, hogy a Valero cég még 1844-ben is selyemáruk, szalagok, pamut és más kézműáruk nagykereskedéseként hirdeti magát, a manufakturális háttér miatt természetesnek tűnik. 1847-re viszont, amikor már a váltóüzletét is közhírré teszi a Lipótvárosban fekvő saját házában, ebben az irodában belföldi ter-

56 Uo. 130.
57 BUD, 1941. 39; továbbá BÁCSKAI, 1989. 99–101.
58 MÉREI, 1951. 38.
59 BFL IV.1202.h a. n. 4907.

mékekre (Landesprodukten) bizományi és szállítmányozási üzleteket is vállal, miközben kézműáru üzletét az Almay-féle házban továbbra is, immár külön cégvezetővel működteti. A Memlauer és Burgmann nagykereskedő ház a harmincas években még kizárólag kézműárukkal foglalkozott. Különválásuk után Burgmann saját házában a Göttergassén belföldi termékeket és váltóüzletet hirdet, míg Memlauer továbbra is kézműárukat, szállítmányozási bizományi és váltóüzlettel.

A Halbauer testvérek (József és János György) a harmincas években vegyesárukereskedést tartanak fenn, amelyen belül foglalkoznak bizományi-, szállítmányozási és terményüzlettel is a Terézvárosban. (Apjuk még ferripolaként nyert polgárjogot 1780-ban.) A különválás után, a negyvenes években az ifjabb testvér, János a terményüzleten belül már azt is feltünteti, hogy „főként gyapjúval és viasszal", bátyja viszont fenntartja a *Három fehér rózsához* címzett vegyeskereskedést, termény- és bizományi üzlettel együtt, miközben mindketten hirdetik váltóüzletüket is. János terményüzletét a későbbiekben a hamuzsírra és repceolajra is kiterjeszti, alapítója lesz a Nagykereskedelmi testületnek, míg fivére anyag- és fűszerkereskedőként a polgári testület keretein belül marad 1849-ben bekövetkezett haláláig. Halbauer Józsefet tehát a szakkereskedőknél kellett volna ismertetnünk (bár a nagybani és kicsinybeli kereskedés a korabeli elválasztása az akkori szabályozás és a későbbi történetírói beavatkozás minden igyekezete ellenére nem valósítható meg egykönnyen), de a családi kapcsolatrendszerben még egy nagykereskedői leágazás található: Halbauer József legidősebb lánya ugyanis a bécsi származású katolikus Geittner József felesége lett. Geittner 1830-ig Bécsben inaskodott, majd ugyanott és Bécsújhelyben töltötte segédéveit előbb mint személyi levelező és könyvelő, majd mint utazó. 1835-ben már a Halbauer testvérek üzletében találjuk, 1837-ben előbb fűszer-, anyag és festékáru üzlethez kér egyéni boltnyitási engedélyt, majd 1837 decemberében nagykereskedői jogért folyamodik.[60] Nagykereskedésében a negyvenes években szállítmányozási, bizományi, termény- és váltóüzlete mellett a trieszti Azienda Assicuratrice főügynökségét is viszi. 1846-ban, akárcsak apósa, ő is a polgári testület tagja marad – nagykereskedőként.

Grosz Károly apja még a harmincas években is saját házában, a József téren vászonkereskedést üzemeltetett, ugyanott ahol fia a negyvenes években bizományi-, szállítmányozási termény- és váltóüzletet tart fenn nagykereskedőként, s csak 1844-ben tűnik fel az öreg neve mellett a „wird nicht ausgeübt".

A katolikus nagykereskedők többségénél jól kivehető tehát az importált kézműáruktól a belföldi termények felé fordulás tendenciája, vagy legalábbis annak kísérlete. Van, ahol ez apa-fiú van ahol bátty-öccs, após-vő viszonylatban, de van ahol egyazon életpálya keretében figyelhető meg. A Halbauereknél, a Burgmann–Memlauer kettős-

60 BFL IV.1202.h (rel) a. n. 5971.

nél és Valerónál a változás mindenképpen megállapítható. Ez ugyanúgy jellemző rájuk, mint a jövedelemadó mindhárom zónájában való kiegyenlített elhelyezkedés.[61]

Szinte kínálja magát a lehetőség, hogy a protestáns nagykereskedőkről szóló folytatást egy Max Weber idézet vezesse be. Mondjuk ez: „... az emberekbe belenevelt sajátos szellemiség, nevezetesen a szülőföld és a szülői ház vallásos légköre által determinált neveltetési irány meghatározta a pályaválasztást és az életpálya további alakulását".[62] Talán pontosan a dolog túlzott kézenfekvősége tart vissza attól, hogy ebből az irányból induljunk tovább. Egyrészt azért, mert számunkra épp a francia protestáns bankokról szóló monográfia szerzője bizonyította be végérvényesen, hogy a kálvini tanítás etikája és a kapitalista gazdaság egybevetésének kísérlete „nem igazán állta ki a kritikát".[63] De az is óvatosságra int bennünket a lehetséges prekoncipiáltsággal szemben, hogy a pest-budai származású kereskedő-bankárok 1847-ben mindhárman evangélikusok, sőt, az összes protestáns között egyetlen egy református van (Malvieux Keresztély József, aki igazi hugenotta ősöket mondhat magáénak), de ő is katolikus nőtt vett feleségül. Ezért aztán nem a felekezet „tartós benső sajátszerűségében"[64] keressük az „eltérő viselkedés okát", hanem egyáltalán vizsgálat tárgyává tesszük, vajon a konkrét származási csoport életútjában megragadhatók-e sajátszerű viselkedési mintakövetés nyomai. A könnyebb áttekintés végett ide csatoljuk a pozsonyi születésű Kappel és a bécsi Malvieux Pesten párhuzamosan induló pályájának rajzát is.

A három pest-budai származású evangélikus kereskedő-bankár közül kettőnek már az apja is pesti polgár és nagykereskedő. Mindkettő (Frölich János Sámuel és Liedemann János Sámuel) a Szepességből került a 18. század végén, 19. század elején Pestre. Az ősei révén szászföldi asztalos családból Iglóra származott Liedemann család sarja János Sámuel 1786-ban nyert pesti polgárjogot, a szepesolaszi születésű Frölich János Sámuel 1809-ben. A mobilizálódás okára csak egyik esetben tudunk konkrét magyarázatot, bár ezt nem a családi krónika, hanem a szepességi várostörténet őrizte meg az utókor számára. 1783-ban ugyanis az árvapénzek hűtlen kezelése miatt elcsapták Liedemann Samu iglói bírót a jegyző és két tanácsnok társaságában, ami épp három évvel előzi meg a fiú, János Sámuel pesti megtelepedését.[65] A jelenség hátterében azonban nyilván ott húzódik az a mozzanat, hogy az 1772-ben Lengyelország első felosztásával visszakerült XIII város nem tudta megtartani azt a szerepet, amit korábban épp a lengyelekkel folytatott külkereskedelem révén töltött be. Az 1828-as összeírás-

61 PÓLYA, 1896. 504–508. Lásd még az 1840-es adóosztályokra BÁCSKAI, 1986. I. 184. Az összehasonlítás érdekében három adósávot különítettünk el: 10 frt alatt; 10–19,99-ig; 20 frt felett.

62 WEBER, 1982. 33.

63 LÜTHY, 1961. II. 757.

64 WEBER, 1982. 34.

65 MÜNNICH, 1896. 374.

ban „a szepesi városok egymást okolták kereskedelmük hanyatlásáért, vásáraik gyér látogatottságáért”[66] és nem állítható, hogy teljesen igaztalanul.

2. családfa

A Liedemann család leszármazása

Joh. Bernhard Liedemann jun. ∞ Susanna Szontagh
(Löbau, 1697–Lőcse, 1765)

- Samuel (1730–Igló, 1812) ∞ Marie Elisabeth Laszgallner (Igló, 1755–Igló, 1823)
  - Joh. Samuel (Igló, 1756–Pest, 1834) ∞ Julianna Hermann (Lőcse, 1766–Pest, 1834)
    - Joh. Samuel Friedrich ∞ Rosa Riecke
      (Pest, 1790–Budapest, 1861) (Brünn, 1796–Budapest, 1884)
    - Leopold (Pest, 1792–Losonc, 1849) ∞ Elisabeth Malin
      - Joh. Samuel (Dobsina, 1841–Budapest 1874) ∞ Zsigmondy Vilhelmina
      - Leopold (Dobsina, 1841–Amerikában eltűnt)
      - Hugo (Losonc, 1842–Bp. 1872)
      - Rudolf (Losonc, 1843–1917) ∞ Zsigmondy Róza
      - Olga (Losonc, 1845–Losonc, 1890) ∞ Pokorny Alexander
    - Josef (Pest, 1792)
    - Franz Bernhard (Pest, 1796–Pest, 1878) ∞ Julie Kralovánszky
    - Elisabeth Marie (Pest, 1798–Nyíregyháza, 1892) ∞ Joh. Gottlieb Fabiny
    - Joseph Hermann (Pest,1802–Pest, 1826)
    - Karl Wilhelm (Pest, 1807–Salzburg, 1872) ∞ Margarethe Rauscher
  - Marie Elisabeth (Igló, 1759–Igló, 1825) ∞ Andreas Kralovánszky
  - Bernhard (Igló, 1761–Igló, 1818) ∞ Susanna Lackner
  - Martin (Igló, 1767–Marosvásárhely, 1837) ∞ Theresa Mauksch
    ∞ Anna Geisberger

Forrás: POSEWITZ, é. n.

Liedemann János Sámuel 1775-től 1778-ig apja üzletében tanulta ki a mesterséget, majd nyolc évet egy bécsi szállítmányozási vállalatnál töltött, előbb mint könyvelő, végül üzletvezetőségig vitte.[67] Hasonló utat járt be az önálló üzletalapítás előtt az idősebb Frölich, de a pozsonyi születésű Kappel Frigyes és a Bécsből származó Malvieux Keresztély József is. Az utóbbi apja – a nantes-i ediktum visszavonását követően Európa-szerte felbukkanó hugenotta diaszpóra leszármazottjaként – előbb kesztyűgyáros

66 BÁCSKAI–NAGY, 1984. 219.
67 UNGÁR, 1942. 319; BÁCSKAI, 1989. 63. Ungár adatainak pontatlanságait a család nyomtatott nemzetségkönyve alapján korrigáltuk.

Drezdában, Prágában és Bécsben, majd Rimabreznón vasműtulajdonos. (A Liedemann és Malvieux családra ld. a 2. és 3. családfát.)

Ami az önálló cégnyitást és az üzletágak alakulását illeti, itt a legrégibb céget Kappel Frigyes mondhatta magáénak. A cég eredetileg a bécsi Natorp és társa gyarmat- és vegyiáru-kereskedés pesti leányvállalataként alakult 1780-ban, amit 1794-ben Kappel nagybátyja, az addigi cégvezető Macher András vett át.[68] A cég később az A. Macher et. Comp., majd 1819-től a F. Kappel et Comp. nevet viselte, mivel Macher általános örököse unokaöccse lett. Az 1819-ben átkeresztelt cégben Kappel üzlettársa a korábban Bécsben cégtárs (Malvieux et Comp.) Malvieux Keresztély József lett,[69] egészen 1832-ig, amikor az utóbbi önálló nagykereskedést nyitott. A Macher cég már a napóleoni háborúk idején a belföldi termékek felé fordult, de Kappel még 1815-ben is fenntartotta a *Kék Egyszarvúhoz* címzett fűszerboltot. Nyilván nem véletlen, hogy a címjegyzék a kereskedőtestület azon tagjai között sorolja fel, akik „mehrere mit dem Klein-handel auch den Handel all' in Grosso verbinden".[70] A gyarmatáru-kereskedést csak 1826-ban szüntette meg, hogy „termény, bizományi és szállítási üzletekre fordítsa erejét".[71] Gyapjúval, dohánnyal, borral egyaránt kereskedett, 1824-ben gyapjúosztályozó telepet létesített, 1839-ben viszont már felhagyott a saját számlára történő gyapjúkereskedéssel.[72] A harmincas években már állampapír- és váltóüzletét egyaránt propagálja, a negyvenes években azonban már csak a váltóüzletet, és a Polgári testület tagja marad 1846-ban. Gyömrei Sándor véleménye szerint – a vagyonszerkezet elemzésére egyébként még vissza kell térnünk – „a Kappel vagyon 1848-ig teljesen kivonult az árú üzletből és bankszerű tevékenysége is főleg a saját értékeinek kezelésére szorítkozott".[73] A kereskedő-bankár pályaívének ilyenféle „abszolút" végigjárását az adott korszakban teljesen egyedülállónak találtuk.

Liedemann János Sámuel eredetileg a rőfösök között szerepelt, de már 1801-ben engedélyt kért nyersselyem kereskedésre is.[74] 1827-ben viszont már a *J. S. Friedrich Liedemann* címen jegyzett, apát és fiút társas viszonyban tartó cég főként szállítmányozási és bizományi üzletekkel és terményekkel foglalkozott. Már apja halála után, 1840-ben a cég gyapjúszortírozó és raktározó telepet létesített,[75] a változást mégsem írhatjuk az ifjabb generáció újító kedvének számlájára. Egyrészt mivel az apa már a napóleoni háborúk idején kiterjedt dohányszállítási üzleteket kötött, másrészt mivel a gácsi posz-

68 GYÖMREI, 1957. 213.

69 BFL XIII. 12. 3. doboz. Kappel család iratai. Az OL-ban őrzött Kappel iratok 1956 novemberében a tűz martalékai lettek. Az iratokat utoljára használó Gyömrei Sándor jegyzetei azóta is kallódnak valahol. Az 1970-es években a BFL jelentős forrásértékű Kappel iratok birtokába jutott.

70 ADRESSBUCH, 1815. 135.

71 Id. GYÖMREI, 1957. 237.

72 Uo. 251.

73 Uo. 255.

74 Uo. 217. Gyömrei összekeveri János Sámuelt és fiát, Frigyest.

75 Uo. 250.

tógyár átalakítása az ő javaslata és tervezete alapján történt 1809-ben. Az atyai *A szép magyar nőhöz* címzett rőfös üzletet viszont az egyik kisebbik fiú, Franz Bernhard vitte tovább, aki 1828 óta tagja volt a Polgári testületnek, értelemszerűen 1846 után is abban maradt, míg bátyja, Frigyes alapítója lett a Nagykereskedő testületnek, váltóüzletét csak a negyvenes évektől gyakorolta a címtárak szerint. A nagykereskedő cégvezetőinek szerepkörét Frigyes neje, a brünni származású Riecke Róza és az előbb említett öccs, Franz Bernhard töltötte be. Kis- és nagykereskedés családi integrációja mélyebb megalapozást nyert a hagyományőrző, biedermeier polgár társaséletében. Liedemann Frigyes feleségének 1878-ban kelt visszaemlékezése szerint az 1820–30-as években „keletkeztek téli koszorúcskáink, melyeket változott formában a mai napig megtartunk. Akkoriban 5-6 család, Wigandék, Ferenc sógorom, Müllerék, Kloyberék és mi tartottunk össze, hetenként egyszer egybegyűltünk és zenével, felolvasásokkal, kisebb színielőadással, egyszerű vacsora mellett igen kedvesen telt az idő."[76]

Szintén rőföskereskedésre kap nagykereskedői engedélyt 1814-ben a Polgári testülettől a másik szepességi származású evangélikus, Frölich János Sámuel. A harmincas évek végétől a cég élén álló fiú, Frigyes kézműáru-nagykereskedésként és váltóüzletként egyaránt hirdeti magát, de 1846-ban szintén a Polgári testület tagja marad. Az Oszwald testvérek cégfőnöke, Antal 1839-ben vált nagykereskedőként a Polgári testület tagjává, üzlete a negyvenes években díszmű-, nürnbergi és rövidárukat forgalmazott, de a nagykereskedők testületébe történt átlépése után már a váltóüzletet is gyakorolta.

Malvieux Keresztély József 1832. január 7-én lett nagykereskedőként testületi tag, majd január 15-én kelt nyomtatott körlevele szerint megkezdte saját üzletét, „ami kiváltképpen a bizományi és szállítmányozási szakra irányoztatik".[77] Még az év májusában elvállalja a trieszti általános biztosító társulat (Assecurationi Generali) pesti főügynökségét, amit 1841 júliusáig töltött be, ekkor ugyanis „egyébnemű ügyei nagyobb terjedelme következtében kénytelennek érzi magát a Trieszti főügynökséget letenni". Hogy melyek lehettek az egyébnemű ügyek, arra már a harmincas évek almanachja következtetni enged, ugyanis a fenti üzletágakon kívül már akkor állampapírokkal is foglalkozik, de alapító tagja volt a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknak is.[78] Ekkoriban egyébként bátyja Bécsben „bányatermékekkel és saját bányászati készítményekkel" tart fenn nagykereskedést (ő örökölte apjuktól a rimabrézói vashámort 1802 után és

76 UNGÁR, 1942. 319. Vö. Endrei Walter szerint már Rt. volt. ENDREI, 1967. A biedermeier polgári társasélet finom leírására Pukánszky Béla hívta fel a figyelmemet. PUKÁNSZKY, 1940. 146–147. Liedemann, geb. Riecke Róza általa használt visszaemlékezéseit, annak kéziratként kinyomtatott példányát Liedemann Ákos bocsátotta rendelkezésemre, amit ezúton is hálásan köszönök. Az idézet: 1899. 37. A Liedemann család stratégiájáról bővebben: KÖVÉR, 1997.

77 BFL XIII. 12. 3. doboz. Kappel család iratai. Az MLPB tehát tévesen ünnepelte elődjének jubileumát 1829-től számítva.

78 A Trieszti... 1932. 29–30, 56; BÁCSKAI, 1989. 73–74.

3. családfa

A Malvieux család leszármazása

Malvieux, Georg Louis (1762) ∞ Bassenge, Anna Maria Ludovika Honorata
(Erlangen, 1735–Rimabrézó, 1802) (Drezda, 1746–Rozsnyó, 1816)

- Paul Simon Jakob (Drezda, 1763–Lipcse, 1791)
- Johann Ludwig (Drezda, 1765–1769)
- Aimée Henriette ∞ Hilchenbach, Karl Wilhelm
  (Drezda, 1767–Bécs, 1840) (Frankfurt am Main, 1749–Bécs, 1816)
- Wilhelmine Elisabeth ∞ Wegelin, Christoph
  (Drezda, 1768–Varsó, 1796)
- Johann Karl (Drezda, 1770–Mantua, 1796)
- Johann Wilhelm Ferdinand (Prága, 1772–Bécs, 1778)
- Christian Ludwig (Prága, 1774–Bécs, 1779)
- Jacques Mathias ∞ 1. Laßgallner, Johanna Barbara
  (Bécs, 1776–Stuttgart, 1853) (Igló, 1778–Bécs, 1810)
  ∞ 2. Lutz, Johanna Regina Magdalena
  (Bécs, 1782–Bécs, 1841)
- Babette (Barbara) (Bécs, 1777–) ∞ Gerber, Johann Michael
- Rosina (Bécs, 1777–Késmárk, 1849) ∞ Genersich, David (Késmárk, 1760–Késmárk, 1827)
- Henriette Ludovika (Bécs, 1779–Rimabrézó, 1804)
- Catharina Elisabeth ∞ Steinacker, Christian Friedrich
  (Bécs, 1780–Trieszt, 1852) (Dessau, 1775–Pest, 1838)
- Anna Elisabeth (Bécs, 1782–1782)
- Elisabeth Friderike (Bécs, 1782–1783)
- Johann Friedrich (Bécs, 1785–Rimabrézó, 1794)
- **Christian Joseph (1808)** ∞ **Keßler, Johanna**
  (Bécs, 1783–Pest, 1866) (Nawschie, Galícia, 1788–Pest, 1841)
  - Georg Louis ∞ Prihradny, Auguste Luise
    (Nawschie, 1809–Pest, 1841) (Igló, 1818–Igló, 1861)
  - Marie Friderike ∞ Ganczstudth von Hammersberg, Karl Mathias
    (Bécs, 1811–Pest, 1855) (Szepesremete, 1805–Pest, 1845)
  - Berta Johanna ∞ Clemens von Malchus Friedrich August
    (Bécs, 1835–Oberhof, 1909) (Ulm, 1833–Stuttgart, 1898)
  - Viktor Ludwig ∞ Pfaff, Sophie
    (Bécs, 1842–) (1853–)
  - Marie Christine (Pest, 1844–1844)
  - Flora Marie ∞ von Rom, Hermann
    (Pest, 1837–Königswiesen, 1913) (Scheer bei Sigmaringen, 1852–Minoritenhof, 1905)
- Johann August Wilhelm ∞ Mayer, Lucie
  (Bécs, 1788–Pest, 1845) (Mühlhausen, –Meuer bei Wien, 1853)
- Eleonore Amelie Karoline ∞ Schlosser, Karl
  (Rimabrézó, 1789–Rozsnyó, 1832) (Rozsnyó, 1784–Rozsnyó, 1847)

Forrás: STEINECKER, Voreltern, 1914.

első felesége Laszgallner lány révén a Liedemannokkal is rokonságba került),[79] öccse, Vilmos viszont selyem-, fehérnemű és rövidáru üzletet mondhatott magáénak. Malvieux Keresztély József a negyvenes években már nemcsak állampapír üzletet, hanem váltóüzletet is jegyez, tehát kimondottan a bank és nem a terménykereskedelem felé szélesíti ki tevékenységét.

Az itt tárgyalt protestáns csoport 1847-re már eléggé heterogén képet mutat a háztulajdon szempontjából: saját házzal csak Frölich és Kappel rendelkezett, Liedemann már nem. Az utóbbi cég nyilván túljutott fénykorán, hiszen két fizetésképtelenségi hullám is (1816, 1841) magával sodorta, és a jövedelemadó szempontjából is az alsó zónába került. Adó szerint toronymagasan Malvieux vezet, de Kappel és Frölich is az élcsoporthoz tartozik.

A „nem egyesült görög" kereskedő-bankárokat 1847-ben a komáromi születésű Dumcsa Demeter két fia reprezentálta. Az apa 1814-ben, a fiúk 1845-ben, apjuk halála után nyerték el a pesti polgárjogot. Füves Ödön a pesti görögökről szóló monográfiájában a Dumcsákat „makedovlach"-ként említi, viszont feltűnő, hogy az 1820-as évek görög-vlach viszályában az akkor már Pesten tartózkodó id. Dumcsa Demeter neve egyik oldalon sem szerepel.[80] Erre csak azt a magyarázatot tudjuk elképzelni, hogy felesége szerb mivolta miatt tartotta magát távol a viszálytól. Hogy a család elszerbesedett, arra Füves Ödön egy korábbi tanulmányában idéz példát Dumcsa Antal szentendrei járásbíró (1852–1929) személyében, aki „görög származásúnak vallotta magát, de görögül nem tudott csak szerbül és magyarul".[81]

A szűkebb értelemben vett etnikai határokat a felekezeten belül házassági kapcsolataiban átlépő Dumcsa Demeter először legidősebb fiát önállósította 1836-ban fűszer-, majd 1839-ben nagykereskedőként. Az országos termékekkel, bizományi, szállítmányozási és váltóüzlettel Lipót utcai saját házában foglalkozó *D. Dumtsa u. Söhne* cégben pedig fia, ifj. Demeter és veje, ifj. Dumtsa Ignác lett társa. (1844-től már a legidősebb fiú is gyakorolta a változóüzletet.) Az apa halála után a fiú és a vő átalakítja a cégnevet (D. Dumtsa u. Comp.), de adózás szempontjából mindkét cég csak az alsó csoporthoz sorolható. A görög kereskedők általános hanyatlása a dekonjunktúra alatt indult meg, de ebből akkor még a vagyonosabb nagykereskedők, így Dumcsa is, ki tudták vonni magukat.[82] A negyvenes évek azonban számukra újabb megpróbáltatásokat hoztak.

79 A vashámorra ld. MÉREI, 1951. 37, és 168–169. A Laszgallnerekre KEREKES, 1913. 36–37. Malvieux Jakabra és testvérei cégére ld. STEINECKER, 1914. 9–10.
80 FÜVES, 1972. II. 357.
81 FÜVES, 1961. 126.
82 FÜVES, 1972. II. 312; BÁCSKAI, 1989. 139.

4. családfa

A Dumcsa család leszármazása

Dumtsa Demeter (Komárom, 1776 k.–Pest, 1844) ∞ Blazits Ilona
- Antal (Komárom, 1802–Pest, 1854) ∞ Demeter Mária
  - Irén (Pest, 1832– ∞ Nepasitzky Vencel
  - Emil, (Pest, 1835–)
  - Tódor (Pest, 1836–)
  - Jenő (Pest, 1838–Szentendre, 1917)
  - Agatha (Pest, 1845–)
- Anna (Komárom, 1805–) ∞ Derra
- Demeter (Komárom, 1807–)
- Konstantin (Komárom, 1809–)
- Mária (Pest, 1812–) ∞ Dumtsa Ignácz
- Sándor (Pest, 1813–Pest, 1816)

Forrás: BFL IV.1343.i II. 2806/1866; 631/1867

Az 1786-ban kiadott helytartótanácsi rendelet óta Pest városában már nemcsak „időző" (commoráns), hanem „tűrt" (tolerált) zsidók is tartózkodhattak. Ez utóbbiak „színe-javát kezdetben módos, előkelő, a hitközségük kötelékéből ki nem vált óbudaiak képezték".[83] Már utaltunk arra, hogy – az 1820-as konskripció tanúsága szerint – még a második generációban is többen születtek Óbudán, mint Pesten,[84] ami kétszeresen aláhúzza a Pester Altofnernek nevezett származási csoport meghatározó szerepét az első évtizedekben. Ha még messzebbre nyúlunk vissza az időben, akkor az is világossá válik, hogy az előbb Zichy, majd kamarai uradalom területén meghúzódó óbudai hitközség felduzzadásához jelentős mértékben hozzájárult a zsidóság Budáról történt kiűzetése 1746-ban, amit budai újratelepedésük szintén csak az 1780-as években követhetett, zömmel ismét óbudai forrásból.[85] Természetesen tovább is tágíthatnánk a születési helyre vonatkozó köröket, utalva a délvidéki, nyugat-magyarországi vagy cseh-morvaországi beköltözési hullámokra – mintegy jelezve, hogy születési hely és generáció ebben a kérdésben elválasztva nem elemezhető – de úgy érezzük, egyelőre megelégedhetünk ezzel az általános utalással. A fentiekből kiindulva viszont célszerűnek látszik először a pesti-budai-óbudai származású nagykereskedők együttes tárgyalása.

Mint láthattuk (4. táblázat), a kereskedő-bankári funkciót 1847-ben betöltő 23 izraelita nagykereskedő közül 4 óbudai, 3 pesti és egy budai származású volt. Az óbudaiak

83 BÜCHLER, 1901. 344.
84 GROSZMANN, 1936. MZSSZ, 233.
85 BÜCHLER, 1901. 261–263. Ld. még MOESS, 1968; GÁL, 1976.

közül kettő ráadásul testvércég: Boskowitz Simon fiaié, Józsefé és Emánuelé. Maga a család már a 18. század közepén felbukkant Óbudán, az 1767-es összeírásban David Bocskovics Nikolsburgból származónak mondja magát.[86] Nem e dolgozat feladata az igen kiterjedt és sokágú Boskowitz család fájának nyomon követése, beérjük itt az óbudai textilnyomásban játszott szerepük megemlítésével[87] és Boskowitz Simon fiainak leszármazásával.

5. családfa

Boskowitz Simon fiági leszármazottai Pesten

Forrás: BFL IV.1343.i Hagy. 3113/ 1861–65.; Szinnyei, IX.

A Boskowitz fiúk apjuk nagykereskedésében tanulták ki a szakmát, József már 1814-től a *Simon Boskowitz et Sohn* cég társaként szerepelt és bár 1817-től megkapta a toleranciát, végül csak 1832-ben telepedett le Pesten, akkor, amikor Bécsben is fiókot kívánt nyitni. Az 1831-es kolera idején mindenesetre még az óbudai zsidó község bírója volt. A cég fő profilja a kézműárukkal való – jórészt bizományban folytatott – kereskedelem. Amikor 1842-ben Boskowitz Josef Löbl társasági szerződésre lép – *Jos. L. Boskowitz et Comp.* cégnév alatt – a rozgonyi születésű Moskovitz Jakabbal, aki 1817 óta szolgálatában állt és 1835-től kezdve cégvezetője is volt, akkor világosan kiderül, hogy a társasági szerződés csakis a nagykereskedésre vonatkozott és nem érintette a két Boskovitz fivér által közösen vitt pesti kelmeüzletet és Josef Löbl Escompte-Geschaftjét.[88] 1847-ben viszont már testvére, Emánuel is külön nagykereskedést jegyez *Em. Boskovitz et Sohn* címen, váltóüzlettel együtt mindketten a nagykereskedők társulatá-

86 MZSO XVI. 1974. 157–160.
87 BÁCSKAI, 1989. 91.
88 WStLA MA 8. Merkantil-Gericht. B/ Nr. 469.

nak a tagjai lesznek, de az utóbbi fia, D. Károly az izraelita testület tagjai között is szerepel, ő viszi tovább a posztókereskedést. Josef Löbl az első izraelita magánszemély, akinek Pest városában 1841-ben megengedték, hogy „nyilvános árverésen vett házát a maga nevére jegyeztesse".[89] A Boskovitz fivérek jövedelemadója is a jelentősebbek közé tartozott. Minden bizonnyal a Boskovitz házra is illik tehát Lesznai Anna – az 5. családfán látható Moskovitz Géza leányának – családtörténeti ihletettségű jellemzése: „... szigorú rend és előkelő nyugalom uralkodott az Edelstein házban, melynek szelleme 'feinbürgerlich' és nem 'kleinbürgerlich', mint azt a házigazda önelégült mosollyal szokta hangoztatni".[90]

Szintén régi óbudai – és egymással is rokonságban álló – családok alakították az 1847-ben fennálló *Kunewalder testvérek* és a *Kanitz M. L. et Söhne* váltóügyekkel is foglalkozó cégeket. A Kunewalder testvérek apját még a napóleoni háborúkat követő fizetésképtelenségi hullám sodorta magával és a csőd megszüntetése évtizedekre elhúzódott.[91] Kanitz M. L. viszont aktív szaldó mellett jutott csődbe, így ki tudott kecmeregni a szorításból, sőt, 1842-ben Bécsben is nagykereskedést nyitott, miközben Kunewalder Teréziától származó fiait is társul fogadta. Elsősorban nürnbergi árukkal kereskedett, boltot tartott fenn Debrecenben és Keresztúron (nyilván az Eszterházy birtokhoz tartozó Deutschkreutz-ról van szó!).[92] Egyik fia, Emanuel egyszerre volt tagja apja cégének és tartott fenn saját céget nürnbergi árukra, Kanitz M. L. fia néven, mutatván, hogy a korabeli cégjog még gyermekcipőben járt. Kunewalder Koppl fiai viszont előbb terménykereskedőként léptek a színre, majd 1841-ben átvették Malvieux-től a trieszti Assecurationi Generale pesti főügynökségét, sőt, 1847-ben már gr. Károlyi György muzsalyi timsó-gyárának raktára is az ő országúti terményraktárukban található. A cég egyik tagja, Kunewalder Jónás, a pesti izraelita hitközség elöljárója „1848-ban hirtelen elhagyta a vallást, melyért annyit küzdött".[93] Jövedelemadójuk alapján mindkét a Nagykereskedelmi testülethez tartozó cég 1847-ben a középmezőnyben helyezkedett el.

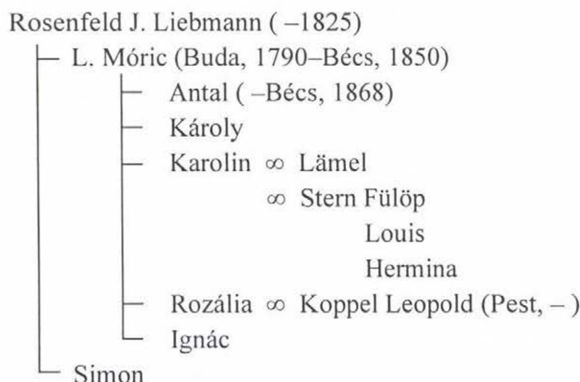
Még 1828-ban bekövetkezett halálakor is pesti nagykereskedőként jegyzik Stern Dávidot, akinek fiai, Ignác és József, valamint özvegye, Regina viszik tovább a *Stern Dávid Erben* című, 1842-ben kézmű- és termény nagykereskedést, amit 1847-ben, a nagykereskedők testületében „gyapjú- és más termény, bizományi, szállítmányozási és váltóüzlet"-ként láthatunk viszont. Az 1833-as zsidóösszeírásban József tolerált nagykereskedő, Ignác, valamint veje, a csehországi Neumarktból bevándorolt Kuhner Illés terménykereskedők. Szintén pesti születésű Mandl Joachim bőrkereskedő is, akinek 1847-ben *Joachim & Fanni Mandl* nagykereskedését (amiben felesége a cégvezető!)

89 BÜCHLER, 1901. 485.
90 LESZNAI, 1966. I. 129. Moskovitz Gejzára ld. még: MCCAGG, 1972. 98. skö v.
91 GYÖMREI, 1957. 232.
92 WStLA MA 8 Merkantil-Gericht K/ Nr. 435.
93 GROSZMANN, 1916. 41.

„hazai terményekben, bizományi- szállítmányi és váltóügyekben" jegyzik. A pesti születésű Koppeli Fülöpre (akinek apja az óbudai származású Gerzson volt) délvidéki rokonsága tárgyaláskor térünk ki.

6. családfa

A Rosenfeld család leszármazása

Forrás: BFL IV.1202.cc a. n. 5236. BÁCSKAI, 1989. 88–90.

A budai születésű Rosenfeld Móric 1827-ben már belvárosi, fivére, Simon lipótvárosi nagykereskedő. Móric Bécsből szerzett magának feleséget, egyik lánya pedig első esetben a híres prágai bankárdinasztia egyik tagjával kötött „szerencsétlen házasságot".[94] A cég a negyvenes évek elején kézműárukkal foglalkozik, 1847-ben a nagykereskedői testület tagjaként Antal és Károly fiával nyilvános társaságban (M. L. Rosenfeld et Söhne) a kézműáruk mellett bank- és váltóüzletet, bizományi és spediciós üzletet jegyez Pesten és Bécsben. (A Rosenfeld-féle házban a Fürdő utcában nem ők, hanem a vő, Koppel L. M. nagykereskedését találjuk, aki azonban csak 1859-re iratkozik fel a változóüzlettel rendelkezők listájára.) Jövedelemadó tekintetében a Stern örökösöket kivéve mindegyik helybeli származású nagykereskedő a felső sávba tartozik, bár a kivétel is a középső sávot jelenti. Tehát a központból származottak mindegyike jól jövedelmező nagykereskedést visz. A kézműáru kereskedelem mellett kitartó cégeket karakterisztikusan jellemzi a bécsi centrumhoz húzó gravitáció, vagy másképp fogalmazva a Boskovitz féle „pest-wienerisch" minta követése. (1848 előtt Kanitz M. L. és Rosenfeld M. L.) Hangsúlyozni kívánjuk, hogy ez a modell a kézműáru importtal áll szoros összefüggésben, de elválaszthatatlan a váltóüzlettől is.

94 GROSZMANN, MZSSZ, 1936. 235; ill. BFL IV.1202.cc a. n. 5236.

A másik nagy kirajzási terület, ahonnan a pesti kereskedő-bankárok jelentős része származott, a Délvidék volt. Közülük a legkorábbi beköltöző Wodianer Rudolf volt, aki az óbudai születésű Koppel Ábrahám egyik lányát vette feleségül és 1809 óta itt lakott. Az 1820-as években önálló terménykereskedőként szerepelt, a harmincas években nagykereskedőként, a negyvenes években pedig már váltóüzletét is hirdette feldunasori házában. Fivére, Sámuel 1829-ben költözött Pestre, azt megelőzően Szegeden volt nagykereskedő, ahová apjuk, Fülöp 1789-ben költözött be a Bács megyei Veprovácról. Maga a család állítólag csehországi eredetű. A szegedi zsidóság gazdasági szerepköreinek antipoláris egyoldalúsága ellenére is hű jellemzését adja két fiskális 1827-es, a tanács számára készült jellemzése: „... kivévén a Zsinathoz tartozó szolgákat, szabót, ötvösöket és Pipa kupa(ko)lókat, mindnyájan, sőt ezek is házalló kalmárok nemében foglalatoskodtak, apróságokkal a Piartzra ki állogáltak, belőlük üdővel Dohány, gyapjú Gabona Speculansok, ó vasárulók, és Zsibbesek váltak, egy némelyek mettző portékákra boltot nyitottak, már egy Felsőbb parantsolatok engedelme mellett Fűszeres is lett, igen szapora lévén faitájok el hangyássottak..."[95] Míg Wodiáner Fülöpnek engedélyezett „metsző portékás és posztós" boltja volt Szegeden, amit majd özvegyétől 1825-ben veje, Basch József vett át, ugyanakkor fiával, Sámuellel a napóleoni háborúk idején nagybani dohány, gyapjú és gabonaszállítókként szerepeltek, akárcsak vejeik, Ráth, Schwarzenfeld és Basch. Tény mindenesetre, hogy amikor 1816-ban Sámuelt először választották meg a zsidó bíró tisztségre, hamarosan lemondott, mert „nem engedelmeskedtek neki", majd amikor 1820-ban mégis újra erre a tisztségre került, helyettest is állítanak mellé, „mivel Wodiáner gyakran távol van".[96] Apjuk halála után másik fivére, Kosman Győrbe, a magyar gabonakereskedelem központjába költözött, így Szegedtől Pesten át Győrig húzódott a testvérek és vők által szőtt rokoni háló a húszas években.

Wodiáner Sámuel Pestre költözése a húszas évek végén nyilván összefüggött a gyapjúkonjunktúra átmeneti megtorpanásával és azzal, hogy idősebb fiát, Mórt három és féléves tanulóidő után felszabadította, majd 1833-tól társas viszonyra lépett vele. A gyapjúkonjunktúrára megfelelő válasznak bizonyult, hogy 1829-ben Bécsben gyapjúszortírozó telepet hozott létre, amelynek vezetését 1834-től Mór nevű fia látta el önálló terménykereskedőként, aki 1830-ban katolikus hitre tért, majd 1833-ban a szintén katolizált Ullmann Mór lányát, Franciskát vette feleségül, s bár az évben pesti polgárjogot nyert, lényegében már a harmincas évektől kezdve Bécsben tevékenykedett. A magyar váltótörvény elfogadása előtt a Wodiáner céget 1840-től „pest-wienerisch" céggé alakítják, amelybe 1838-tól a kisebbik fiú, Albert cégvezetőként, majd 1846-tól tagként is bekapcsolódik. Összeköttetésben a gyapjúkereskedelem nemzetközi jellegével, Albert a harmincas években már angliai gyakornokoskodással bővíthette tapasztalatait. Mór bécsi nagykereskedőként a cég feladatai között nemcsak „az Ausztria és Magyarország

95 LÖW–KULINYI, 1885. 35.
96 LÖW–KULINYI, 1885. 101; illetve 98, 99, 78; MÉREI, 1951. 170–171; KEMPELEN, 1937. I. 42–45.

közötti kereskedelmi kapcsolatok szélesítését" hangsúlyozta, „hanem Európa több külföldi államával annak megkezdését, hogy ezen keresztül az osztrák iparnak még magasabb fellendülés adassék".[97] Sámuel veje, a már említett pesti születésű Koppely Fülöp a harmincas években Szegeden folytatott kereskedelmet,[98] de 1840-ben már római katolikusként pesti polgárjogot, 1842-ben pedig itteni nagykereskedői jogot nyert. 1847-ben ugyanabban a *Két törökhöz* címzett, akkor már Wodiáner-féle házban gyakorolta „országos terményekkel, bank- és váltóüzlettel" foglalkozó nagykereskedését, mint az ugyanezen ágakban érdekelt *Wodianer et Sohn* cég.[99] Közben Wodiáner Sámuel is konvertál, igaz református hitre vált, de 1844-ben magyar nemesi címet is kap, kapriórai előnévvel, amit a keresztségben Bobelle Sophia Susanna nevet nyert feleségétől származó gyermekeire is kiterjesztenek.[100] A két Wodiáner és a Koppely cég is alapító tagja a Nagykereskedő testületnek, amelyben Sámuel cége fizeti az egyik legmagasabb adótételt, de a másik kettő is a felső adósávba tartozik.

Szintén a Délvidékről, Újvidékről származott Adelsberg Zsigmond is, aki 1810 és 1815 között Lugoson, Weiss Hirsch Löbl rőfös és fűszerkereskedésében tanulta ki a mesterséget, előbb 3 évig tanoncként, majd két évig segédként állt alkalmazásban nála. A „magyar terményekkel való kereskedelmet saját számlára" Pesten 1820 óta űzte, majd 1833-ban, immár római katolikusként pesti polgárjogot, 1834-ben pedig nagykereskedői jogot kapott.[101] Az 1827-es névjegyzékben csak egy Abelsberger Zsigmond nevű gyümölcskereskedőre sikerült rábukkannunk, viszont 1836-ban Adelsberg Zsigmond nagykereskedő „honi terményekkel és váltóüzlettel" szerepelt. Már nem érhette meg 1837-ben kelt nemesítő levelének Pest megyei jegyzőkönyvbe iktatását, aminek során özvegyétől, Drexler Júliától született gyermekei vezetéknevüket – a Temes megyei Jabuka birtok donátiójára történő utalásként jabukai előnévvel – Nemeshegyire változtatták.[102] A cég megőrizve néhai alapítója által kialakított üzletágait, a negyvenes években az özvegy neve alatt fut tovább, előbb a feldunasori saját házban, majd ugyanott egy másik épületben. Magasnak mondható adóosztálya ellenére sem kerül sor a nagykereskedők testületében történő átkebelezésre. A korai haláleset megakasztotta azt a meredek fejlődésívet, amit a jelzett időszakban láthatóan csak az Ullmannokhoz és Wodiánerekhez lehetett (volna) hasonlítani.

---

97 WStLA Merkantil-Gericht, MA 8. W/ Nr. 287. illetve GYÖMREI, 1957. 250, 253; BÁCSKAI, 1989. 153–169. Lásd e kötetben Rothschild – Sina – Wodianer című tanulmányunkat.

98 BÁCSKAI, 1989. 87.

99 A ház és Wodianerék kapcsolatának alakulásáról ld. PÁSZTOR, é. n. [1940] 56–57. és VÖRÖS, 1979. 40–41.

100 PML IV – 75 – a Nemességi iratok. V. 25. Wodianer Sámuel feleségének tehát Bobelle a családneve és nem Babetta a keresztnev, mint Kempelen állítja.

101 BFL IV.1202.h a. n. 5024; BÁCSKAI, 1989. 169–170.

102 PML IV – 3 – a Közgyűlési jegyzőkönyv 1838. május 3. 1926.

Lugoson született 1800-ban, talán épp az Adelsbergnek kereskedőlevelet adó cégfőnök fiaként Weisz Bernát, aki azonos azzal a fűszerkereskedővel, aki 1824-ben az idézett szegedi jelentés szerint „már egy Felsőbb parancsok engedelme mellett fűszeres is lett" (ami a Helytartótanács engedélyére céloz), s Szegeden az izraelita hitközség elöljárójaként utoljára 1836-ban szerepelt. De azonos azzal a római katolikus fűszerkereskedővel is, aki 1838 novemberében lép a pesti Polgári Kereskedelmi testület tagjai sorába, s még az év decemberében pesti polgárrá válik.[103] A *B. Weisz et Comp.* cég a negyvenes évek elején (cégvezetője Berger Ignác) fűszerkereskedőként is hirdeti, hogy borral, honi termékekkel, szállítmányozással, bizományi és váltóüzlettel is foglalkozik, miközben egyúttal a trieszti *Riunione Adratica di Sicurta* magyarországi és erdélyi főügynöke. 1845-ben nagykereskedői jogot nyerve már feladja a kicsinybeli fűszerkereskedést – az 1847-ben még a Polgári testületen belül magasan adózva – a Nagyhíd utcába teszi át irodáját, abba a házba, amit hamarosan meg is vásárol.

A délvidéki származású csoporthoz soroltuk a Lakenbacher testvérek cégét, amelynek egyik tagja, Jakab 1837-ben eszéki származásúként szerepel a zsidóösszeírásban. Azt azonban csak feltételezzük, hogy cégtársa, Bernát azonos azzal, aki 1824-ben nemességet nyert.[104] Az azonosság feltételezésére az indít bennünket, hogy az izraelita testületbe kebelezett nagykereskedők között a negyvenes években szerepel egy Lakenbach Jakab nevű terménykereskedő, aki az 1848-as magyar zsidó naptár és évkönyvben immár Lakenbacherként egyedül jegyzi a céget, miközben a váltótörvényszéken a negyvenes évek elejétől Lackenbacher Bernát és Jakab pesti kereskedőtársak neve alatt fut a cég, nyilván azért, mert a nemesítés Bernátnál a kikeresztelkedéssel is együtt járt, ami nem vonatkozott az első házasságában Breisach lányt feleségül vevő, de megözvegyült Jakabra.[105] A cég – a Nagykereskedők testületében a középső sávban adózva – „honi terményekkel, bizományi, szállítmányozás és váltó-üzlettel" foglalkozik.

A délvidéki izraelita származási csoport karakterisztikuma tehát nemcsak a tájegység sajátosságából adódó terménykereskedői indíttatás, hanem (Wodianer Rudolfot kivéve) az erőteljes vallási disszimiláció, valamint a társadalom rendi hierarchiájában való egy vagy többlépcsős elmozdulás. Ilyennek tartjuk a kikeresztelkedés után megszerzett városi polgárjogot, illetve a nemesi cím megszerzését. Ebben a megvilágításban a Boskowitz-féle kézműáru kereskedői „pest-wienerisch" modelltől alapvető vonásaiban eltérőnek ítéljük a Wodianer S. és fiai által érvényre juttatott „pest-wienerisch" gyapjúkereskedői pályaívet, amely a nemesítéssel kulminált (és amelynek nem ők voltak a 19. század első felében az egyetlen képviselői). Mellőzhetetlen itt Wodianer

103 Ld. SZINNYEI, XIV. 1914. 1477–1478.; LÖW-KULINYI, 1885. 33–34, 82. Ez utóbbi munka utal a személy azonosságára, ami nyilván elkerülte volna a figyelmemet, ha Bácskai Vera nem bukkan rá a konvertita stratégiára. BÁCSKAI, 1989. 77–78.

104 BFL IV.1202.c a. m. 6386/ II. Zsidóösszeírások 1836/37. No. 4.; ILLÉSY–PETKÓ, 1895. 124.

105 1848-as magyar-zsidó naptár és évkönyv. 45.; SZALKAY, 1848.

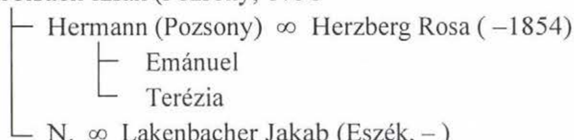
Mór apósára, a már többször említett és névsorunkból feltehetőleg csak a cég „túlzott" előkelősége miatt hiányzó, 1825-ben nemesített Ullmann Mór János példájára történő utalás,[106] aki ugyan Pozsonyból származott, de Péterváradérintésével került Pestre.

Ullmann pályája szinte kísértetiesen reprodukálta a pozsonyi származású Breisach Hermann apjának, Izsáknak útját. Ő is Péterváradról választott magának feleséget és 1820-ban már a pesti hitközség egyik legrégibb elöljárósági tagjának számított.[107]

7. családfa

A Breisach család leszármazása

Breisach Izsák (Pozsony, 1758 –

A fiú, Hermann 1803-ban költözködött Pestre és kezdetben Grimm Vince bécsi kereskedő megbízottja volt, 1815-ben Breisach testvérek cég alatt már nagykereskedőként szerepel (apja ekkor terménykereskedő), 1827-ben pedig mindhárman együtt nagykereskedőként. A negyvenes években már önálló nagykereskedő és kézműárukkal foglalkozik. Alapító tagja lesz a nagykereskedelmi társulatnak, amelyben azonban jövedelemadója alapján az alsó sávban helyezkedik el. Viszont a kézműáruk mellett „mindenféle állampapírok vételét és eladását és váltóüzletet" is hirdet. Az ugyancsak Pozsonyból (de 1822-ben) Pestre telepedő ezüstkereskedőből pénzváltóvá váló Lőwy Hermannról már szóltunk a korábbiakban.

Míg Pozsony-Váralja a Pálffy grófok jóvoltából lett a 18. században Magyarország élenjáró hitközségévé, addig Kismarton az Esterházy hercegtől 1690-ben privilégiumot kapott Hét község tagjaként (Nagymarton, Kabold, Lakompak, Németkeresztúr, Boldogasszony és Köpcsény) biztosított a nyugat-magyarországi zsidóság számára fejlődéséhez védelmet.[108] A Kismartonról származott Schulhof Ádám a napóleoni háborúk után Liebmann S. bécsi gyapjúkereskedő megbízottjaként került Pestre, ahol Seligmann lányt véve feleségül 1817-ben letelepedési engedélyt nyert. A bizományi üzletre specializálta magát, amit a húszas évek végén terményekkel (legidősebb fiával Leopolddal együtt) űzött. 1841-ben minderre már nagykereskedői engedélyt kért és

106 PML IV – 75 – a. Nemesi iratok U 4, McCagg, 1972. 59–61. Koncz, 1979. 123–141; Bácskai, 1989. 140–153.
107 Groszmann, MZSSZ 1936. 235.
108 ZSL 1929. 482–483.

kapott.[109] Rokonságát a negyvenes években Prágában és Bécsben találjuk.[110] 1847-ben már váltóüzletét is hirdeti saját házában az Ország úton. Életútja Breisach-hal összehasonlítva éppen ellentétes ívet ír le, az egykori bizományos a Nagykereskedő testület kebelében már a legfelső sávban adózik, jelezve, hogy a váltóüzlet terménykereskedéssel összekapcsolva is jelenthet nagyobb jövedelmezőséget a kézműáru kereskedelemmel párosított értékpapír forgalmazásnál.

Mint látható, a döntő többséget képviselő magyarországi származásúak mellett elenyésző a Monarchián kívülről jövők száma. A kívül ebben az esetben Boroszlót (Lichtenstern et Söhne), illetve Strassburgot (Cahen M. A.) jelenti. Mindkét cég már a húszas években Pesten működött, termény nagykereskedők váltóüzlettel, de a Nagykereskedelmi testület tagjaként csak az alsó sávban adóznak.

Az előzetesen vártnál jóval kisebb szerep jutott a pesti kereskedő-bankár kialakításában Bécsnek – kibocsátóként. A kivételesnek is tekinthető példát érdemes tehát alaposabban szemügyre venni.

8. családfa

A Kadisch család leszármazása

Nemcsak azért, mert így még egy alsó-ausztriai származású, 1847-ben váltóüzlettel foglalkozó nagykereskedő, Herzfelder Dávid is a látószögünkbe kertült, hanem azért is, mert a Figdor családra és Zsigmond magyarországi vejeivel külön is foglalkoztunk. Kadisch Joachim, a bécsi pálinkakereskedő egyetlen fia 1802-ben kapott Pesten letelepedési jogot, 1799-ben még nyilván apja volt az, aki a tábori gyógyszertárak részére pálinkát szállított.[111] Előbb majdani sógorával, Koppel Gerzsonnal, majd 1809-től

109 MÉREI, 1951. 37*

110 BFL IV.1202.cc a. n. 5837. A család egyik ága eredetileg Prágából került Magyarországra. IGGERS, 1986. 50–51.

111 GYÖMREI, 1957. 228.

Mauthner Ádámmal társulva űzött nagybani terménykereskedést.[112] Több éven keresztül hitközségi elöljáró volt, a húszas években a régi, ún. német zsinagógát látogatta.[113] A negyvenes években cége már kizárólag váltóüzletként szerepel a címjegyzékekben. Ez utóbbit azonban – a nagykereskedők testületében fizetett magas jövedelemadójára is pillantást vetve – aligha tekinthetjük a hanyatlás jelének.[114]

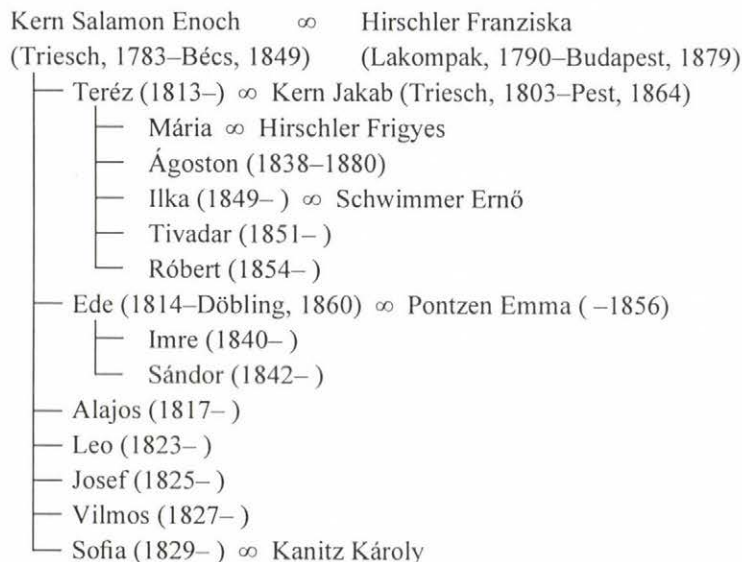
A tárgyalás végére hagytuk – de egyáltalán nem jelentéktelensége miatt – a cseh-morvaországi eredetű zsidók csoportját. Egyrészt már korábban utaltunk arra, hogy az óbudai (Boskovitz), délvidéki (Wodiáner) vagy épp nyugat-magyarországi (Schulhof) beköltözők felmenőit Cseh- és Morvaországban kell keresnünk. Ám nem említettük az onnan való elvándorlás sajátos mozgatórúgóit. Arról van ugyanis szó, hogy 1726 és 1848 között a cseh, morva és sziléziai tartományokra az ún. Familiengesetz konkrét keretszámokat állapított meg, amin ugyan II. József valamit felfelé módosított és a türelmi pátens után az egész törvény végrehajtatása engedett merevségéből, de mégis alapvetően hozzájárult ahhoz, hogy csak a legidősebb izraelita fiú tudott ott helyben megnősülni és az apja foglalkozását folytatni.[115] A birodalom korlátozás alá nem eső régióiba történő elvándorlásba nemcsak a talajukat vesztő egzisztenciák kapcsolódhattak be, hanem a kereskedelmet otthon kitanult másod- vagy harmadszülött ifjak is. Az elvándorlás késleltetésére mód nyílt a tartósabb iskoláztatással is. Nyilván ezzel is összefüggött, hogy – szemben például a későbbi eredetű pesti hitközséggel, ahol a vagyonosabb zsidók magántanítók fogadását preferálták – az egyébként szintén jobb módú cseh-morva zsidóság igen hamar kiépítette felekezeti iskolarendszerét. Itt a gyerekek már négy-ötéves koruktól kezdve elkezdtek a Chederbe járni, majd a Bar Mitzwa után igen sok szülő választotta gyermeke számára a Jeschiwot-t, a talmudista felsőiskolát. Ennek az iskolának a diákjai (Bachurim, Bocher) azonban nem mindannyian akartak rabbivá válni. A Vormärz jellegzetes itteni szavajárása volt, miszerint „man aus einem Bachur Alles machen könnte" – ami a szegényebb zsidó családok gyermekeinek is jó házasodási esélyt nyújtott.[116] A foglalkozások között egyébként sem húzódott olyan éles határvonal, mint a későbbiekben. A maga körül oly sok viszályt szító Boskowitz Farkas például a prossnitzi rabbi szék elhagyása és a kollini rabbi hivatal elfoglalása közötti időszakban – Pestnek még nem lévén önálló rabbinátusa – gyapjú nagykereskedésre kér engedélyt Pest város tanácsától.[117] Magyarországra a 18. században európai hírnévre emelkedő – a prágaival, nikolsburgival és leipnickivel vetélkedő – pozsonyi

112 MÉREI, 1951. 70; BÁCSKAI, 1989. 98.
113 BÜCHLER, 1901. 483.
114 Vö. GYÖMREI, 1957. 250.
115 IGGERS, 1986. 55.
116 IGGERS, 1986. 105–107.
117 BÜCHLER, 1901. 368–369, 379.

jesiva közvetítette az intézmény hatását azáltal is, hogy „tömegesen vándoroltak akkor be cseh és osztrák zsidók és magukkal hozták a zsidó tudományok szeretetét".[118]

9. családfa

A Kern család leszármazása

Kern Salamon Enoch ∞ Hirschler Franziska
(Triesch, 1783–Bécs, 1849) (Lakompak, 1790–Budapest, 1879)

- Teréz (1813–) ∞ Kern Jakab (Triesch, 1803–Pest, 1864)
  - Mária ∞ Hirschler Frigyes
  - Ágoston (1838–1880)
  - Ilka (1849–) ∞ Schwimmer Ernő
  - Tivadar (1851–)
  - Róbert (1854–)
- Ede (1814–Döbling, 1860) ∞ Pontzen Emma (–1856)
  - Imre (1840–)
  - Sándor (1842–)
- Alajos (1817–)
- Leo (1823–)
- Josef (1825–)
- Vilmos (1827–)
- Sofia (1829–) ∞ Kanitz Károly

Forrás: BFL IV.1343.i II.7/1868; II. 3851/1870

A Triesch-ből eredő Kern család leszármazása (9. családfa) világos példája a 19. századi beköltözésnek. Az út a Hét községhez tartozó Lakompakon, a lakompaki Hirschlereken keresztül vezetett Pestre, ahol Salamon Enoch a napóleoni háborúk végén tűnt fel először, majd a húszas években már főként gyapjúárukkal, gyapjúval, faggyúval és más terményekkel foglalkozó kommoráns nagykereskedő. A nem magyarországi születésűek zöme (Kern, Cahen, Herzfelder, Lichtenstern és a még ezután ismertetendő Fleischl és Singer Veit) nyilván nem oldotta el (vagy nem oldhatta el egykönnyen) a szülőhelyéhez fűződő szálakat, mert még a harmincas évek második felében is kommoránsként szerepelnek az összeírásban.[119] Az egyébként a társadalmi válaszfalak lebontása irányában mutatóként értékelt 1840. XXIX. tc. is külön említve ruházza fel a szabad lakás jogával azon zsidókat, „kik az Országban vagy kapcsolt Részekben születtek", valamint azokat „kik az itteni lakásra törvényes úton engedelmet

118 ZSL 1929. 720–721.
119 BFL IV.1202.c a. m. 6386/II. No. 2. (1837)

nyertek".[120] Kern mindenesetre a negyvenes években is terménykereskedőként szerepelt, legidősebb lányát pedig az általa nevelt és taníttatott féltestvéréhez adta feleségül (Kern Jakab majd az ötvenes években lép önálló váltóüzlettel rendelkező nagykereskedésével elénk.) Váltóüzletét a Három Korona utcai háza első emeletén rendezte be és a Nagykereskedők testületében a középső zónába tartozó összeggel adózott, holott ekkor már fia, Ede is tagja volt a *S. Enoch Kern et Sohn* firmának.[121]

Két Csehországból beköltözött kereskedő-bankár is szerepelt 1847-es listánkon. Mindkettőjüket már a harmincas években itteni terménykereskedőként írták össze. Singer Veit – mellesleg a hitközség pénztárosa – vagy ahogy magyarosan emlegették Singer Vida bizományi és váltóügyekre specializálta később magát. A Neuernben született Fleischl testvérek (Sámson és Dávid, Sámuel fiai) közül Sámson „habár állandóan nem Pesten lakott", mint itt letelepedett testvére, úgy vélte, hogy „e társas nagykereskedésben fáradhatatlan törekvései nem csak Pest városára, hanem az egész hazára nézve a műipar emelése s kereskedés felvirágzása tekintetében üdvös hatással valának".[122] Az iparra vonatkozó utalás – amely nem volt túlzottan gyakori az eddigiekben – nyilván az 1842-ben itt berendezett gyapjú- és tollosztályozó vállalkozásra vonatkozott, ami 78 munkást foglalkoztatott.[123] A cég dinamizmusát jól mutatja a negyvenes évek közepén, hogy egy újabb Fleischl testvér, Dániel teszi át székhelyét Neuernből Pestre azzal az indoklással, hogy „mind az évenként nevekedő hazai termékek külföldre szállítása, mind az emez üzlettel egybekötött sokszerű, s e hazát a külfölddel folytonos összeköttetésben tartó kereskedési ügyreményei" következtében „jelen kereskedési üzletüknek még nagyobb kiterjedést és szélesebb kört adni" szándékoznak. S hogy e folyamat társadalomtörténeti oldalát se hagyjuk homályban, egyes szám első személyben idézzük tovább a beilleszkedéssel kapcsolatos aspirációkat, ami már teljesen megfelel a negyvenes évek szellemének: „célszerűnek, sőt szükségesnek látom, hogy mind magam, mind családom az itteni viszonyokkal ne csak megismerkedjünk, hanem egyszersmind azokhoz megszokjunk és megbarátkozzunk".[124] Fleischl Dániel az ideiglenes lakhatási jogot megkapván végül önálló terménykereskedésbe kezdett, s a *Samson és D. Fleischl* cég expanzióját a fiuk és unokaöcs generációjának (Károly és Adolf) társaságba fogadása révén oldották meg. Ehhez természetesen hozzátartozott a nagykereskedők testületének alapító tagsága, az ott fizetett magas adótétel és a Dohány utcai saját ház is.

---

120 Magyar Törvénytár, 1836–1868. 1896. 177–178. Az intézkedés létrejöttének körülményeiről ld. GROSZMANN, 1916. Ugyanitt azokról a vonásokról, amelyek a válaszfalak erősítése irányába hatottak.

121 A Kern testvérekről ld. MÉREI, 1951. 39 és 170; BÁCSKAI, 1989. 102. Valószínűleg testvére még az a Kern Izsák is, aki Kern Enoch fia cégével 1846-ban nyit (Iglóról odaszármazva) nagykereskedést. WStLA, HG. Fa. Fasc. 3. 2. Reih 105/ 108.

122 BFL 1202.g a. n. 17 916.

123 MÉREI, 1951. 171*

124 BFL 1202.g (Miss) a. n. 17 738. A negyvenes évek szellemére ebben a vonatkozásban lásd KÓSA, 1937. 93–131.

Igyekeztünk minél diakronikusabban átfogni az 1847-es induló időmetszetet, úgy véltük ugyanis, a dolgok lényegének mondott volna ellent, ha kimerevített állóképhez viszonyítjuk az „ezüstkor" történéseit. A Vormärz ugyanis a nagykereskedőknél, ha nem is a látványos áttörés időszaka, a kereskedő-bankár pesti formálódásában mégis meghatározó periódus.

5. táblázat

A nagykereskedők adómegoszlása (1847)

Polgári állás és felekezet	Adó [ebből háztulajdon római számmal]			
	10 Ft alatt	10–19,99 Ft	20 Ft felett	Összesen
Pesti polgár (%)	5 (27,8)	4 (22,2)	9 (50)	18
római katolikus	2 [I]	3 [I]	2 [II]	
protestáns	1	1	3 [II]	
görögkeleti	2 [I]			
„bekeresztelkedett zsidó"			4 [II]	
Izraelita (%)	3 (16,7)	8 (44,4) [I]	7 (38,9) [IV]	18
Összesen*	8 (22,2)	12 (33,3)	16 (44,4)	36
Pesti kereskedők (1840)** %	66,9	32,3	0,8	

* 1 fő polgári és 2 fő izraelita nagykereskedő adótétele nem ismeretes.
** *Forrás: BÁCSKAI, 1986. I. k. 184.*

Ha az 5. táblázat alapján az adómegoszlást (amit az üzleti jövedelmezőség rugalmas fokmérőjének tekintünk), a háztulajdont (ami a jövedelem vagyonná merevedő részére utal) a polgári állással és felekezettel szembesítjük, akkor az eddigi életutak summájaként további felismerésekre juthatunk. A pesti kereskedők 1840-es adómegoszlása[125] alapján élesen kirajzolódik, hogy a kereskedő-bankári tevékenységgel foglalkozó nagykereskedők a kereskedő-társadalom magasabb jövedelmezőségű ágaiból származtak 1847-ben. Ebben alighanem nincs is semmi meglepő. Az viszont különösen szembeötlő, hogy a kereskedő-bankárok adómegoszlása tölcsérszerűen felfelé szélesedik. Ebben a konfigurációban két felekezet osztozik: a zsidóság és a protestánsok. Az egyébként talán nem túl szerencsésnek tűnő „bekeresztelkedett zsidó" kategória kü-

125 BÁCSKAI, 1986. I. 184.

lönválasztását azért tartottuk fontosnak, mert így láthatóvá válik, hogy a polgárjoggal rendelkező kereskedő-bankárok adómegoszlása lényegében általuk nyeri el tölcsérformáját, illetve, hogy az izraelita kereskedőknél azért más a szerkezet, mert elvesztették jónéhány élcsoportbeli tagjukat. A zsidó származású nagykereskedőknél az is jól kivehető, hogy itt a háztulajdonhoz jutás az utóbbi évek törvényhozásának és a jövedelem felhalmozásának szerencsés összejátszása révén alakult ki. Az alsó adósávban ugyanis egyáltalán nem, a középsőben is csak egy példát ismerünk pesti házbirtoklásra.

Szerkezetileg hasonlóságot mutat ezzel a protestáns nagykereskedők adózása és háztulajdona: itt is felfelé szélesedő az ábra, és a magasabb jövedelemmel szoros összefüggést mutat a saját polgári ingatlan. Mint már korábban említettük, nagyfokú kiegyenlítettség jellemezte a katolikusokat, itt már világosan felismerhető, hogy a háztulajdon olyan vagyoni helyzetet jelezhet, ami nincs az aktuális jövedelemtermelő képességgel összefüggésben, hanem pusztán örökségként jelentkezik. Ez a fajta fordított arányosság a legerőteljesebben a görögkeletieknél mutatkozik meg, ahol már inkább az örökség feléléséről kellene beszélnünk.

6. táblázat

Nagykereskedők és fő üzletágaik (1847)

Polgári állás és felekezet	Fő üzletág [bank- és értékpapír üzlettel: római szám]			
	kézműáru (díszmű és ékszer is)	magyar termény	bizományi-, szállítmányi- és váltóüzlet	Összesen
Polgár (%)	4 (21,1)	10 (52,6)	5 (26,4)	19
római katolikus	2*	5	1	
protestáns	2	1	2 [I]	
görögkeleti		1	1	
„bekeresztelkedett zsidó"		3 [II]	1	
Izraelita %	6 (30,0) [IV]	12** (60,0)	2 (10,0)	20
Összesen	10 (25,7)	22 (56,4)	7 (17,9)	39

* Valerónál, bár megnyitotta terményüzletét is, az első helyen a kézműáruk szerepeltek.

** Kern S. E.-nél, bár első helyen a váltóüzlet szerepel a címtárban, „vorzüglich" terményekkel foglalkozónak mondja magát.

A 6. táblázatból egyértelműen kiderül, hogy a pesti kereskedő-bankárnál retrospektív misztifikációnak kell tekintenünk a termény-nagykereskedő és a zsidó azonosítását. Mint ismeretes, a tétel „klasszikus" történetírói megfogalmazása (Sombart tételéhez

hivatkozásszerűen is kötődve) Magyarországon Szekfű Gyulától származott: „... mily *kizárólag* a zsidóság látta el mindazon kereskedelmet, mely a rendi korszakban magyar földön fölmerült és szükséglet volt. Az ország agrárproduktumának összegyűjtése, szállítása, kicserélése, felosztása a zsidóság munkája volt, hasznát ez élvezte, amiből érthető, hogy az a kevés pénzbeli tőke, mivel Magyarország a kapitalizmus beköszöntésekor rendelkezett *szinte kizárólag* a zsidóság zsebében volt".[126] (Kiemelés – K. Gy.) A tételt (beleértve fordított előjelű utánérzéseit is) ideje lenne már a funkcióját vesztett ideologikus mítoszok lomtárába – hogy stílszerűek legyünk – „szállítmányozni". Egyrészt, mert nemcsak a zsidó termény-nagykereskedő, hanem – mint láttuk, növekvő mértékben – a katolikus is, bár kétségtelenül a vezető szerepet ebben az időben a fővárosi kereskedő-bankárok között is a zsidó származásúak tették ki. Másrészt viszont a zsidó kézműáru-nagykereskedő legalább annyira karakterisztikus figura, még ha (konvertita képviselők híján) nincs is a terménykereskedőkhöz viszonyítva oly mértékben az előtérben. A fő profilként bizományi-, szállítmányozási és váltóüzletet gyakorlók között meg egyenesen kisebbségben találhatók. Témánk szempontjából annak is külön jelentőséget tulajdonítunk, hogy a bank- és értékpapírüzlet nem elsősorban a sima terményüzlethez kapcsolódott, hanem elsősorban az izraelita kézműáru-nagykereskedőkhöz, másodsorban a bekeresztelkedett zsidó terménykereskedőkhöz és harmadsorban Malvieux-höz, a protestáns bizományos-speditőrhöz. A táblázat eléggé szemléletesen bemutatja ezt a lépcsőzetességet.

A származási helyek alapján már elhangzott, hogy a térbeli mobilitás szempontjából eléggé megállapodottnak tűnik a struktúra. Az állítást a zsidó származású nagykereskedőkre is érvényesnek tartjuk – bizonyos megszorításokkal és kisebb mértékben. (Ld. részletesebben a leszármazási regionális típusokat!) Társadalmi értelemben ugyanis náluk talán még egyértelműbb a fixációs mechanizmus uralma. Ahol a szülő foglalkozását ki tudtuk mutatni, ott szinte magától értetődik a zsidó kereskedőknél a foglalkozás örököltsége, míg a többieknél másfajta foglalkozás is előfordult (pl. kamarai számtiszt, kesztyűgyáros). Az izraelita származású nagykereskedők között a délvidéki, disszimiláns, megnemesített terménykereskedő – amely kétségtelenül társadalmilag a legnagyobb utat tette meg a rendi társadalomba való beépülés felé – tulajdonképpen modellértékűnek szánt, látványos kivételnek tekinthető a reformkori Magyarországon.

Arról korábban volt szó, hogy az 1847-es év 39 kereskedő-bankár cégéből 1859-ben már csak 13-an űzték ezt a mesterséget (1871-ben pedig csak öten). A cégek megszűnése nem öltött ekkora mértéket, hiszen az 1847-es 39-ből 1859-ben még 23, 1871-ben is 9 szerepelt a címjegyzékben, de az 1876-ban induló budapesti cégbíróságon már csak négyről tudjuk bizonyosan állítani, hogy „cégfolytonosságban" állt az általunk elemzett reformkori nagykereskedő-házakkal, s ezek közül is csak kettő hirdette váltó-

126 SZEKFŰ, 1920. 215–216.

üzletét is. Az 1859-es esztendő 37 váltóüzlettel bíró nagykereskedőjéből 1871-ben már csak 21 szerepelt a címjegyzékben (mindegyikük váltóüzlettel), de 1876-ban közülük csak 13 kebeleztette át magát az új kereskedelmi törvény által teremtett cégbíróságon. Kéttucatnyi év alatt igen nagymértékű szelekció ez – mondhatnánk –, ha nem vennénk figyelembe, hogy a piaci versenynek épp a szelekció az egyik funkciója. S a piaci verseny láthatóan élesedett 1847 után. A 39 váltóüzlettel bíró nagykereskedésből 1827-ben már 19 működött, húsz év múlva, 1867-ben viszont csak kilenc.

7. táblázat

Nagykereskedők váltóüzlettel (1859)

Származási hely	Vallás							
	római katolikus	refor-mátus	evan-gélikus	görög-keleti	izra-elita	isme-retlen	össz.	%
Habsburg Monarchia								
Örökös tartományok							5	13,5
Ausztria	1	1						
Cseh-Morvaország, Szilézia	1				2			
Magyar Királyság							30	81,1
Központ								
Pest	1		2		5			
Buda	1		1					
Óbuda					3			
Felvidék					2			
Nyugat-Magyarország			1		10			
Délvidék					4			
Monarchián kívül							1	2,7
Poroszország					1			
Franciaország								
Összesen	4	1	4		27		35	
%	10,8	2,7	10,8		73,0			
Ismeretlen						1		
MINDÖSSZESEN							37	100,0

8. táblázat

Nagykereskedők váltóüzlettel (1871)

Származási hely	Vallás							
	római katolikus	refor-mátus	evan-gélikus	görög-keleti	izra-elita	isme-retlen	össz.	%
Habsburg Monarchia								
Örökös tartományok							3	13,0
Ausztria								
Cseh-Morvaország, Szilézia	1				2			
Magyar Királyság							17	78,3
Központ								
Pest			1		5			
Buda								
Óbuda					3			
Felvidék					1			
Nyugat-Magyarország	1				4			
Délvidék					3			
Monarchián kívül							1	4,1
Poroszország					1			
Franciaország								
Összesen	2		1		19		22	
%	8,7		4,4		82,6			
Ismeretlen						1		
MINDÖSSZESEN							23	100,0

Az 1857-es (Boskovitz Jos. L.; Guggenberger Karl Ferdinánd) és az 1865-ös fizetésképtelenségi válság (Frölich Joh. Sam.; Dalnoky testvérek) több kereskedő-bankárt is magával sodort. De vajon értelmezhető a piaci helyzet kategóriáiban a Bécsbe költözés (Kadisch, Kunewalder, Valero), vagy a fiúgyermek nélküli (Appiano, Malvieux) és a nagykorú fiú nélküli (Dumcsa Antal, Singer Veit) cégfőnöki haláleset? Úgy véljük a listából való kimaradás értelmezése ugyanúgy nehezen függetleníthető a származási és életútbeli típusoktól, mint az újonnan érkezettek típusai (beleértve a szakkereskedőket

és pénzváltókat is!) és a megmaradók között nyilván fennálló konkurencia és az erőviszonyok elemzésétől. Folytassuk tehát egyelőre a származás és az életút tipológiai vizsgálatát az 1859-es és 1871-es metszetek segítségével. (Az időmetszetben természetesen nem teszünk különbséget aszerint, hogy az illető cég már az előző metszetben is szerepelt-e vagy nem.)

A 4. és a 7–8. táblázat összehasonlítása jól kivehető szerkezetváltozásokat jelez. Egyfelől megnő a magyarországi származásúak aránya, amely egyébként már 1847-ben is messze meghatározó volt. Másfelől viszont az 1850-es évtized végére a görögkeleti kereskedő-bankár teljes eltűnését és a katolikusok lényeges megfogyatkozását regisztrálhatjuk, míg 1871-re a protestáns felekezetűek is elveszítik addig még szilárdan őrzött 10% feletti súlyukat. A zsidó származású nagykereskedők 1871-re már szinte valóban kizárólagosságot súroló túlsúlyra tesznek szert. Az arányszámok azonban nem téveszthetnek meg bennünket a tekintetben, hogy ez a „szinte kizárólagosság" nem az 1847-es dominancia felduzzadása, hanem az 1859-re befejeződött „őrségváltás" maradéka. Az „őrségváltás" kifejezést itt nem az 1930-as években rosszízűvé tett faji értelmezés fordított előképeként használjuk, hanem a származási csoporton *belüli*, tehát a zsidó nagykereskedők között éppúgy lejátszódott kicserélődés jelölésére. A zsidó nagykereskedők esetében tehát az 1859-es származási típusokra érdemes koncentrálni: a kiugró nyugat-magyarországi típusra, az Óbuda helyett a központban Pestre tolódó súlypontra, a felvidéki jövevények első felbukkanására és a lassan visszaszoruló, de közben kicserélődő délvidékiekre.

A keresztény felekezetűeknél már nem tartjuk szükségesnek a születési hely szerinti bontásban történő tárgyalást. Az 1847-es nyolc római katolikus nagykereskedőből 1859-re már csak kettő szerepel a listán: sajnos nem alkothatunk precíz képet a kimaradókról a fentebb már említetteken (Appiano, Guggenberger, Valero) túlmenően. Az 1850-es évek közepéről származó lakásjegyzék alapján[127] csak valószínűsíthetjük, hogy Geittner nem Pesten kereste a kenyerét, mert csak felesége, Halbauer Josefa szerepel, mint ahogy Memlauer György nevű nagykereskedő sem található egész Pest-Budán, csak egy azonos nevű könyvelőre bukkantunk, de Grosz Károly is csak budai pénzügyi tisztviselőként került az összeírásba. Érdekes módon az utánpótlás nem helyből származott, de még csak nem is Magyarországról.

127 Pest – Buda – Óbuda lakóinak nyilvántartása, 1857. MOL D 43. Präsidial Bureau. Ált. iratok, 56–58. cs. Az összeírást Dóka Klára 1855-re datálja. DÓKA, 1979. 180–181.

10. családfa

A Fabricius család leszármazása

Forrás: KEMPELEN: Magyar nemes családok IV. k. 1912. 12–15.

Jos. G. Fabricius listánkban az első nemes családból származott és nem a 19. században nemesített nagykereskedő. Apja, aki 1803-ban Gratz városában maga is polgári kereskedő volt, fia magyar nemesi címét 1807-ben Győr megyében hirdette ki, majd fia Pestre költözvén, fiúgyermeke születése után 1834-ben Pest megyében kéri, hogy a „nemes urak lajstromába" beírattassék. Ekkor már „évek óta" Raics Józseffel közösen rőföskereskedése van, de önállóan csak 1838-ban lesz a polgári testület tagja.[128] A polgári testületben (ahol csak az alsó sávban adózik) maradva kér 1847-ben megszüntetett rőfös üzlete helyett nagykereskedési jogot és 1859-ben, immár természetesen a nagykereskedelmi testület tagjaként bank- és bizományi üzletként hirdeti magát.[129] A hatvanas évek második felében azután cégének nyoma vész a pesti kalendáriumokban.

1848 márciusában nyert pesti lakhatási jogot Nadler János Vilmos, aki Csehországból származott, a kereskedést Pilzenben tanulta ki, majd 1838-as szabadulása után 2 évig Budweisben, 3 évig Bécsben, újabb 10 hónapot Pesten segédkezett. Ezután „több

128 PML IV – 3 – C – 2 PPS Vm. Nemesi közgy. ir. 1834. 2. fasc. 2733.
129 BFL IV.1202.h a. n. 13 792.

kereskedői házaknak ügyviselője úti levéllel ellátva itt helyütt és másutt foglalatoskodva töltötte napjait, míg 1849-ben Pesten nagykereskedési jogot kért és kapott.[130] 1859-ben a nagykereskedők testületében találjuk, magyarországi terményekkel, különösen zsiradékokkal kereskedik, valamint egy olajfinomítót is üzemeltet. A korabeli cégviszonyokra sajátos fényt vet, hogy az 1864. január 21-én 10736 sz. alatti udvari rendelettel elkezdett váltótörvényszéki jegyzőkönyvsorozatban három Nadler cég is szerepel.[131] Az egyik *Johann W. Nadler* 1864. június 6-án jegyeztetik be az egyéni cégek jegyzékébe, hogy azután további sorsáról ne legyen semmi információnk. A másik *Joh. W. Nadler et Co.* néven egy 1864. június 24-én kelt társasági szerződésen alapul, amelynek tagjai Nadler Vilmos János és Nadler Gusztáv, a címvezető pedig Nadler Jánosné sz. Dentelmoser Anna. Megemlítjük, hogy az egyéni jegyzékben 1864. május 3-i kelettel egy Nadler Gusztáv cégezésű terménykereskedést is találunk, aminek további sorsáról szintén nem árulkodnak a lajstromok. A közbül említett társas cég főnöke 1866 nyarán jelenti be, hogy „tetemes veszteségei következtében" a céget egyelőre nem tudja üzemeltetni,[132] majd 1868 nyarán sor kerül a társasági szerződés és a címvezető aláírásának törlésére is. A cég közkereseti társaságként való újjáéledéséről 1876-ban szerzünk tudomást, amikor a nejével az évben kötött társasági szerződés bejegyeztetését kéri az újonnan létrehozott fővárosi cégbíróságnál.

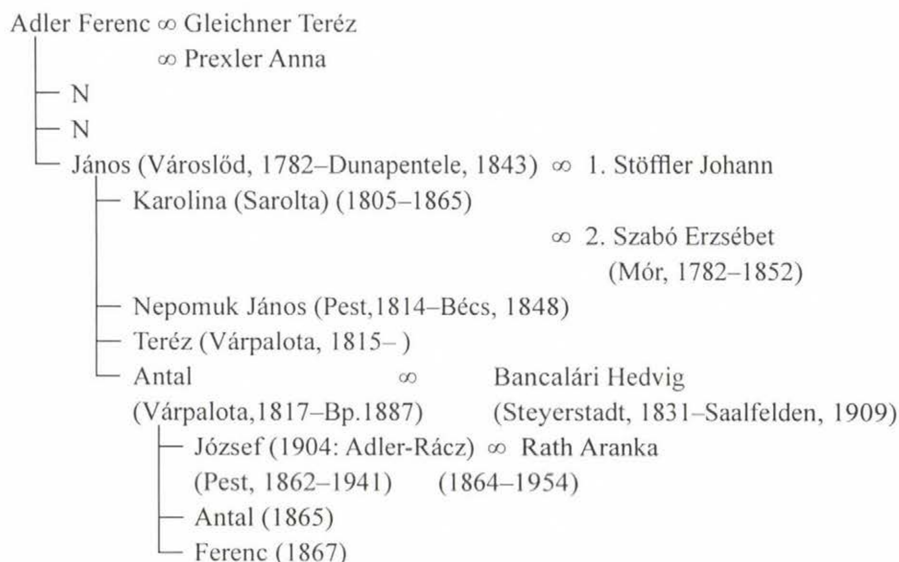
Az esetet nem tekinthetjük kuriózumnak, ezért is részleteztük, hogy bepillantást engedjünk a korabeli cégtörténet bonyodalmaiba, s hogy illusztráljuk, miért nem tudjuk pontosan megmagyarázni egy-egy cég eltűnésének időpontját és okát. Hogy rögtön egy idevágó példát idézzünk: a korábban már tárgyalt Burgmann Károly 1864 májusában még átkebeleztette magát az ún. régi cégjegyzékbe, de cégét nem töröltette és cégjogilag csak onnan tudjuk, hogy 1876 előtt megszűnt, mert ez évben nem kebeleztette át cégét az új cégbírósági jegyzékbe. Az általunk átvizsgált címtárakban 1865-ben bukkant fel utoljára. További sorsáról sajnos semmit sem tudunk.

Valószínűleg ugyanerre a sorsra jutott volna a Johann G. Halbauer cég is, ha nem sikerül felesége családjából örököst találnia. A cégnév 1870 júliusától már az új birtokos nevét viselte, de üzletágaiban nem történt változás, az Adler Antal nagykereskedőház címvezetője pedig a nej, Bancalári Hedvig volt 1864 óta.

130 BFL IV.1303.b 153.
131 BFL VII.2.e (Régi) címbejegyzési könyvek. Egy véletlen folytán derült ki, hogy a cégbírósági anyag átadásakor a régi váltótörvényszéki címbejegyzési könyv is átkerült a levéltárba. Forrásértéke túlmegy a fővárosi kereteken, mert 1872-ig egy sor vidéki céget jegyeztek bele. A rendeletre ld. TÖRÖK, 1937. 23.
132 BFL IV.1303.b 729.

11. családfa

Az Adler család leszármazása

Forrás: Családfa Adler-Rácz József tulajdonában

A család őse, Ferenc, a csehországi szudéta-német származású üvegfúvó 1761-ben jött Magyarországra, ahol a Veszprém melletti Csehbánya üveggyárában dolgozott. Első házasságából született harmadik gyermeke, János másodjára a móri születésű Szabó Erzsébetet vette feleségül, ezzel Halbauer János György († Pest, 1864) sógora lett, akinek nejét Szabó Teréznek (Székesfehérvár, 1787–1861) hívták. A gyermektelen Halbauer először sógorának idősebb fiát, Nepomuk Jánost fogadta társául 1843-ban, annak halála után a kisebbik fiút tette meg cégvezetőjének, majd feleségével tett együttes végrendeletükben általános örökösüknek is.[133] Az örökösödést ugyan Halbauer J. G. unokaöccse, Halbauer Rudolf, *A három fehér rózsához* címzett fűszerüzlet egyik birtokosa megtámadta, de a hosszas pereskedést végül elvesztette. Adler Antal 400 osztrák értékű forintos jövedelemadójával és terézvárosi ingatlanaival az egyetlen katolikus nagykereskedő, aki működő kereskedő-bankárként felkerül 1873-ban a főváros 1200 fős virilislistájára.[134]

---

133 Adler-Rácz József szíves közlései nagyapjáról, illetve BFL IV.1343.j 260/1866; IV.1303.f II. 469/1864. VII.2.e Cg 1876 √ 546.

134 BFL IV.1303.j Pest szab. kir. város Tanácsa, Választási iratok 1865–1873. Budapest legnagyobb adóófizetői. Pest város, 1873. A témáról lásd VÖRÖS, 1979.

Nem különbözött érdemben a sorsa a protestáns nagykereskedőknek sem, bár ez a sors megkésve talán éppen azért annál viharosabban a hatvanas években teljesedett be. Az 1855. február 17-én 71 éves korában elhunyt Kappelnek volt ugyan fiúörököse, azonban a cégnek nem akadt a családban folytatója.[135] Tágabb értelemben véve 1859-re újabb nyugat-magyarországi származású kereskedő-bankár is jelentkezik az evangélikusok között Török Frigyes személyében (Sopron, 1792–Pest, 1869). Ns. Török László törvényes fia, miután Sopronban kitanulta a kereskedőmesterséget, Pest megyében 1831-ben hirdetteti ki nemesi címét a Krausz et Comp. pesti fűszerkereskedés üzlettársaként.[136] 1833-ban kerül a Polgári testület tagjai sorába, majd Schneider Máriával kötött házassága után 1844-ben nagykereskedő lesz. Ilyen minőségében bizományi és terményüzletre specializálódik, 1847-ben 10 ft-al adózik a Polgári testületben, majd a nagykereskedői grémiumba átlépve az ötvenes évek második felében a „konszignációs és incassoüzletet" is gyakorolja. Így kerül listánkra Felső Fa téri saját házában 1859-ben, de így kerül csődbe is 1862 szeptemberében, amit meg sem szüntetnek haláláig. 24 éves Béla fia szerint emiatt „leltározható cselekvő hagyatéki állapot" nem maradt utána.[137]

Az evangélikus csődök amúgy is elszaporodtak a hatvanas évek első felében. Oszwald Antal, aki immár önállóan vitte Nádor utcai saját házában 1859-ben nürnbergi és díszműárukat forgalmazó bizományi, váltó- és incassoüzletét, a hatvanas években kétszer is fizetésképtelenné vált: először 1862 áprilisában, de ezt 1863 júliusában megszüntették, majd újfent 1864 júliusában, amit 1866 júniusában töröltek, mellesleg a céggel együtt.[138]

Frölich Frigyes korábbi kézműáru-kereskedői tevékenységét feladva 1859-ben már kizárólag bank- és bizományi üzletkörét hirdeti. 1865 májusában azután kénytelen bejelenteni, hogy „nem sikerül továbbra folyó kötelezettségeit teljesíteni", amit az „utolsó években beállott üzletpangás és pénzszűke" mellett néhány üzlettársának fizetésképtelenségével, illetve szökésével indokol.[139] Bár 1866 novemberében sikerül összes hitelezőjével bíróságon kívül kiegyeznie és a csődöt megszüntetik ellene, ám a cég megújulásáról már nincs tudomásunk.

A túlélésnek két sajátos válfaját figyelhetjük meg a már többször tárgyalt Liedemann és Malvieux cég esetében. Liedemann Frigyes gyermektelenül hunyt el 1861-ben (lásd a 2. családfát). Mindent elkövetett, hogy a nagykereskedő cég halála után is fennmaradjon, ezért az 1849-ben Losoncon kolerában elhunyt katonatiszt öccsének fiait műszaki és kereskedői pályára taníttatta. A legidősebb fiú, János Sámuel több éven át külföldön folytatott kereskedelmi gyakorlatot. Ráadásul két fiú, János Sámuel és Rudolf/Rezső is

135 Pester Lloyd, 1855. február 21. 3.
136 PML IV. 3 – c – 2. 1831. 2. cs. 1010.
137 BFL IV.1343.i Visszaállított városi törvényszék. Hagy. 3589/1869; IV.1343.j uo. Csődiratok 382/1866. A házasságára vonatkozó adat Bácskai Vera szíves közlése.
138 BFL IV.1343.j 42/ 1866.
139 BFL IV.1343.j 45/ 1866.

a rokonsághoz tartozó Zsigmondy lányokba szerettek bele, s szorosabbra fonva a családi hálót, össze is házasodtak.[140] A nagykereskedő céget a feleség vitte tovább Murschel Frigyes cégvezető segítségével, majd 1866-ban az unokaöcs, Samu címvezetői jogot kapott, Rezső pedig 1868-ban a temesvári fióktelep cégvezetője lett. 1872-ben társasági szerződés jött létre az özvegy, Samu és Rezső között és a társas céget 1876-ban az új cégbíróságra is átkebelezték.[141] Ekkoriban a nagykereskedés még hirdette magát a váltóüzletben is. Samu azonban 1874-ben fiatalon meghalt, s a hetvenes évek gazdasági nehézségei a céget (és a tulajdonosokat) tönkretették. Riecke Róza már elszegényedve diktált emlékiratai szerint még a meglévő gyapjúlerakatot is csak hihetetlenül rossz áron tudták eladni.[142] Végül a cég törlésére – a csendes felszámolás után – 1883-ban került sor.[143]

Malvieux, akit egyik unokaöccse az ötvenes években „svarc-gelb császárhű érzülete miatt a magyar hazafias körök által száműzött bankárként és nagykereskedőként" jellemzett,[144] átmeneti megtorpanás után a korábbinál is szélesebb területre terjesztette ki tevékenységét: 1859-ben bank-, bizományi és szállítmányozási üzletén túl állam- és magánpapírokkal foglalkozott és egy olajfinomítót is birtokolt. Az újra felvirágoztatott üzlet folytatásához azonban itt is hiányzott a fiúörökös (lásd a 3. családfát). Fia, Louis, akit annak idején cégtagnak fogadott az üzletébe, még 1841-ben gyermektelenül elhunyt. Így nem maradt más hátra, mint szintén elhalálozott leányának egyetlen fiát, Hammersberg Viktort megtenni cégörökösnek. Az unoka az új végrendelet készítésekor Stuttgartban folytatott tanulmányokat. A nagypapa azonban sejthetett valamit, ugyanis a végrendelet kiegészítésekor, 1863-ban már azt is elfogadhatónak gondolta, hogy a cég eladása után „früher C. J. Malvieux" kitétellel vonuljon át az örökkévalóságba.[145] Malvieux Keresztély József 1866. február 7-ei halála után azonban hamar világossá vált, hogy a hirtelenjében nagykorúsított kiszemelt fiúörökös „semmi kedvet nem mutatott az üzlethez".[146] A nagyapa intenciói alapján így a céget az örökösök 1866. március 14-én eladták a korábbi cégvezetőnek, Holl Frigyesnek, aki egy 1866. március 17-én kelt társasági szerződés alapján működtette azt tovább.[147] A cég továbbműködtetéséhez hozzájárult, hogy 1867 elején a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank szerződést kötött a

140 RIECKE, 1899. 72–73.

141 BFL VII.2.e (Régi) Egyéni cégjegyzék [ECJ] I. 91; 3. 41. Vö. BÁCSKAI, 1989. 66.

142 RIECKE, 1899. 74.

143 FBC 1876 √ 1104. Riecke Róza 1884-ban hunyt el.

144 STEINECKER, 1937. 11.

145 BFL IV.1343.i Visszaállított törvényszék II. 683/1866. Az eredeti végrendelet 1860. december 10-én kelt, a „korábban C. J. Malvieux" kitételt tartalmazó pótvégrendelet (Codicill B) 1863. február 6-án. A végrendelet értékeléséhez lásd BÁCSKAI, 1989. 74–76. Az eredeti végrendelet még Liedemann Frigyest jelölte meg végrehajtónak, akinek halála után a kiegészítésben a feladatra új személyt kellett választani.

146 BFL IV.1343.i II. 683/1866. Széher Mihály végrendeleti végrehajtó – Törvényszék (1866. december 30.)

147 BFL IV.1343.i II. 683/1866. Vertrag (1866. március 14.). Az új társasági szerződés szerint a cég jegyzői Holl Frigyes és Pfeiffer Ede „pénzváltó üzlettulajdonosok". BFL (Régi) Társas cégjegyzék II. 162.

Malvieux céggel, hogy a bank nevében előleget nyújtson értékpapírokra, vagyis lombardüzlet gyakorlására. Mint a bank monográfusa megjegyezte, ennek indoka az volt, hogy ezáltal „a bank a délutáni órákban is hozzáférhető legyen".[148] A részvénytársasági kereskedelmi bank és a kerekedő-bankári funkciót betöltő pénzváltó-üzlet együttműködése finoman jelezte a jövőbe vezető utat. Végül, amikor 1869 nyarán a Malvieux cég felszámolt, s helyén megalakult a Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank, az új alapszabályok szerint az új részvénytársaság célja „egy bank- és pénzváltó üzlet alapítása és folytatása" volt. A régi magánbankház bázisára települt új intézet alapításakor a személyi kontinuitás egyik meghatározó megnyilvánulásaként az egyik igazgató Holl Frigyes lett, de a régi bankház tisztviselői közül címjegyzési jogot kapott Glatz Henrik is.[149] A 525 000 forint alaptőkéjű pénzintézet gründolásban fontos szerepet játszott a bécsi Niederösterreichische Escompte-Gesellschaft.[150] Beck Miksa (Bácsmadaras, 1838–Budapest, 1924), a bankot felvirágoztató későbbi elnök-vezérigazgató csak az elhalt másik igazgató helyére, a csődbe jutott Kohen I. I. cég könyvelői posztjáról, 1870 elején érkezett a MLPB igazgatói székébe.[151] Az új bankintézet fennállásának tizedik évfordulóján még büszkén tekintett vissza a megtett útra, s sajátos kettős számítási móddal hangoztatta, hogy „vállalatunk alapításának 50 éves évfordulójának küszöbén áll". Az igazgatóság jelentése kinyilatkoztatta, hogy „azon szilárd alapelvek, melyekre elődünk néhai Malvieux C. J. oly sok év előtt üzletkörünket fektette és a melynek gondos ápolására osztatlan figyelmét fordította, bankunkban mindenkor hű és munkatevékeny képviselőjüket találták; és hogy mi ezen elveket szigorúan fenntartani kötelességünknek tartjuk."[152] Újabb három évtizeddel később, az akkor már madarasi Beck Miksa elnök 40. jubileumán az ünnepelt meghatottan mondott köszönetet, s pályájára visszatekintve „szerényen" megállapította: „Bankunk vezetésem alatt a helyi váltóüzlet kicsinyes kereteiből jól fundált, virágzó, országos jellegű intézménnyé fejlő-

148 PÓLYA, 1892. 257.

149 BFL VII.2.e (Régi) Társas cégjegyzék [TCJ] III. 297. Glatz Henrik (Pozsony, 1844–Budapest, 1905) nagyapja evangélikus prédikátor családból származó Laszgallner leányt vett feleségül, apja pedig Glatz Ede (1812–1889) pesti német újságíró volt. Malvieux halálakor Glatz Henrik nem a cég alkalmazottja volt, hanem a Credit-Anstalt pesti fiókjánál hivatalnokoskodott, s onnan átkerülve lett az MLPB vezető tisztviselője. 1872-ben saját pénzváltó céget alapított, amelybe társként magával vitte Holzwarth Ferencet, az MLPB másik vezető tisztségviselőjét. BFL (Régi) Társas cégjegyzék IV. 286. A Glatz, Holzwarth & Schubert cég azonban alapítása után nem sokkal összeomlott és 1876-ban felszámolták. RADNÓTI, 1925. 7–8. Glatz Henrik a későbbiekben tőzsdebizományosként kereste kenyerét, mindaddig, míg súlyos betegsége munkaképtelenné nem tette. Lásd FBC Cg 5122.

150 Compass Leonhardt für 1870. 256–257. Hogy pontosan mennyivel szállt be az alapításba a NÖEG, azt nem tudjuk. Az első, általunk ismert közgyűlési részvényletételi listán 1876. május 31-én a deponált 4200 db részvényből a NÖEG igazgatója, Dr. Bunzl Károly 3000 darabot tett le anyacége képviseletében.

151 ZSL 1929. 547. Az életrajzok nem tudnak róla, de 1872 tavaszán Beck Miksát is megkísértette a gründolási láz, amikor házasságkötése után egyéni váltóüzletet jegyeztetett be. BFL (Régi) Egyéni cégjegyzék 6. 230.

152 MOL Z 65 12. cs. 5. t. A Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank X. üzleti jelentése

dött."[153] Mondta ezt, miközben puritán elnöki szobáját mindvégig a Malvieux-bankház régi bútorai, képei, s egy reformkorból itt felejtődött páncélszekrény ékesítette.[154]

A pénzváltók

Mint idéztük, a különböző források (címtárak, adóstatisztika) egyetértettek abban, hogy 1871-ben 29 bank- és váltóüzlet, illetve 31 pénzváltó iroda működött Pesten. A bejegyzett pénzváltók számának gyarapodását 1864 és 1873 között évről évre a váltótörvényszéki regisztráción keresztül tanulmányozhatjuk.

9. táblázat

A pesti pénzváltók váltótörvényszéki bejegyzése

Év	Egyéni	Társas	Össz.
1864	6	4	10
1865	1		1
1866	1	2	3
1867	3	3	6
1868	3	1	4
1869	2	3	5
1870	3	1	4
1871	2	2	4
1872	1	2	3
1873	1	1	2

Forrás: BFL VII.2.e ECJ; TCJ

Amikor 1864-ben új váltótörvényszéki cégkönyveket fektettek fel, akkor természetesen azoknak is regisztráltatniuk kellett magukat, akik már a korábbi nyilvántartásban is szerepeltek. Az 1864-es magas induló szám egyáltalán nem mond ellent a korábban felhozott adatoknak, hiszen az ekkor bejegyzettek közül négy Stube már 1859-ben is jelen volt a címtárakban, egy 1861 óta fennálló cég 1864-ben kétfelé osztódott, három

153 MOL Z 65 MLPB Rt. Okmánytár, 14. cs. 10. t. Jegyzőkönyv az 1910. január 6-án tartott díszülésről.
154 MOL Z 65 14. cs. 10. t. Újságkivágat-gyűjtemény. BH. 1920. (Az 50. jubileum alkalmából.)

1862, egy pedig 1863 óta működött. S a cégek felbomlása és újjáalakulása tovább is folytatódott, ezért nem is lenne értelme az oszlopokat alul összegeznünk. Viszont 1864 után a pénzváltó cégalakítás konjunktúrahulláma így is szépen kirajzolódik a táblázatban.

A pénzváltó irodák elszaporodásának egyik magyarázataként első megközelítésben a tiszta ezüstvalutára való áttérés kísérletére, valamint a párhuzamos valutarendszerre utalhatunk. Az, hogy a konvenciós forintot osztrák értékű forintra (1=1,05 arányban) kellett átváltani, hogy áttértek a 60 egységből álló váltópénzről az egy forint=100 krajcáros váltópénz-számításra, hogy állandóan ingadozott az osztrák értékű ezüstforint és papírforint egymáshoz viszonyított árfolyama, mindez külön-külön és együtt is igen bonyolulttá tette a hétköznapi pénzműveletek lebonyolítását. De önmagában ez még nem tekinthető elégséges magyarázatnak. Fontos annak belátása is, hogy a Wechselstubék távolról sem csak pénzzel kereskedtek. Elegendő a korabeli sajtóban megjelent üzleti hirdetéseiket szemügyre venni. Hosszú Lajos kétnyelvű hirdetésében állampapírok, sorsjegyek és érmék együttesen szerepelnek a kínálatban.

Ha mellétesszük egy korabeli nagykereskedő bank- és váltóüzletet reklámozó tudósítását, hiszen a hatvanas években nagykereskedő cégek is egyre nagyobb mértékben a pénzváltás felé fordultak, első pillantásra csak árnyalatnyinak tűnik a különbség. Pedig közelebbről megnézve komoly differenciának számít, hogy például Wahrmann Mór külföldi váltókat is forgatott, hogy nemcsak állam-, hanem iparpapírokat is, valamint sorsjegyeken kívül zálogleveleket is vett, illetve eladott, s végül, de nem utolsó sorban előlegeket nyújtott „minden börzeképes papírokra."[155]

Persze itt is kézenfekvő, hogy az üzlettulajdonosokat leszármazási típusaik és egyéni jellegzetességeik tükrében szemléljük. A szepességi evangelikus von Hosszú alakját már Balla Vilmos is megörökítette (bár nem biztos, hogy személyesen ismerhette az 1886-ban elhunyt öregurat).[156] Sövényházi Hosszú Lajosból nekünk már csak a Balla által továbbhagyományozott legendárium és a nyolcvanas években a Kerepesi temetőben fekvő, ledőlt, törött sírkő jutott (azóta annak is nyoma veszett). Ezeket az írott forrásokkal szembesítve próbáltuk megrajzolni pénzváltói portréját.[157] Képzettségéről most annyit érdemes felidézni, hogy M. Lueff illatszerkereskedőnél eltöltött 7 évi sorsjegyirodai könyvelőség után 1854-ben 34 évesen nyitotta meg Pesten saját pénzváltó üzletet. Ezzel szemben az óbudai rabbi unokája, Wahrmann Mór magántanulóként érettségizett az evangélikus gimnáziumban, apja nagykereskedésében tanulta ki a szakmát, s apja halála (1859) után bővítette ki az üzleti profilt a pénzváltó üzlettel.[158] Mielőtt a bináris felekezeti oppozíció jegyében építenénk fel a további fejtegetést, ér-

155 PN 1865. április 20. Reprodukcióját lásd KÖVÉR, 1982. 47.
156 BALLA, 1923. 202–208.
157 KÖVÉR, 2002. 76.
158 KÖVÉR, 2006. 77–91. A Wahrmann és fia című írás olvasható ebben a kötetben is.

demes egyetlen metszetben a pénzváltók származási típusait tágabb összefüggésben is áttekinteni.

10. táblázat

A pesti pénzváltók leszármazási típusai (1871)

Származási hely	Vallás							
	római katolikus	refor-mátus	evan-gélikus	görög-keleti	izrae-lita	isme-retlen	össz.	%
Örökös tartományok								
Ausztria								
Cseh-Morvaország, Szilézia					1		1	
Magyar Királyság								
Központ								57,1
Pest	1				6		7	
Buda								
Óbuda					1		1	
Felvidék			1		1		2	
Nyugat-Magyarország					1		1	
Délvidék					2		2	
Összesen	1		1		12		14	
%					85,7			100,0
Ismeretlen						17		

Ha a címtárak szerint 1859-ben működött Wechselstubékat nézzük, akkor itt is szembeötlő volt a felekezeti sokszínűség. Egy római katolikus, egy evangelikus és két zsidó pénzváltó közül a zöm a központból származott. Közelebbről nézve tanulságos, hogy a négy ismertebb figura valamiképpen a reformkorral tartott folytonosságot, ha másban nem, akkor abban, hogy régebben itt fennállt üzletekben tanulták ki a szakmát. Az 1816-ban a Józsefvárosban született Fuchs (eredetileg Fuchsloch) Ignác például Löw József Vencel pesti pénzváltó üzletében dolgozott, majd 1844-ben annak leányát, Amáliát vette feleségül, s megörökölte apósa üzletét.[159] Az 1821-es pesti származá-

159 BÁCSKAI, 2001. 164.

1. ábra

CLXXXVI

Hosszú Lajos,

váltóiródája.

szénteren az ágostai egyház átellenében,
ajánlja magát mindennemü

ÁLAMPAPIROK,

SORSJEGYEK,

arany- és ezüst érmek,

megvételére és eladására a napi árfolyam szerint;
úgyanott eladatnak

sorsjegy részletfizetések is

csak 3 austriai értékü forintnyi

csekély betételek eránt.
Vidéki megrendelések pontosan eszközöltetnek.

Ludwig Hosszú,

Wechselstube,

Kohlplatz vis á vis der evangelischen Kirche,
empfiehlt sich zum

Ein- u. Verkauf aller Gattungen

Staatspapiere, Lose,

Gold- und Silbermünzen

nach dem Tageskurse.
Auch werden daselbst

Lose auf Ratenzahlungen

gegen eine kleine Angabe von nur 3 Gulden ö. W. verkauft.
Auswärtige Bestellungen werden prompt effektuirt.

Forrás: Pester Lloyd Kalender, 1861. 184.

súnak mondott Frankl Emanuel éveken keresztül volt könyvvivő Biedermann M. L. pesti telepén.[160] Az 1807-es óbudai eredetű Morgenstern Antal pedig nem más, mint az 1857-es válság idején csődbe jutott pest-bécsi textilnagykereskedő, Boskovitz Josef Löbl egyik veje, aki hamarosan a másik vejjel, Waitzenkorn Károllyal társulva előbb közösen működtette a céget, majd 1870-ben teljesen átengedte neki.[161] S ez az állítás igaz természetesen a fent már említett szepesszombathelyi, 1820-as születésű Hosszú Lajosra is.

1871-re gyökeresen megváltozott a kép. Fuchs Ignác és Hosszú Lajos még tartotta magát, de az újonnan alakult pénzváltó cégek révén dominánssá válnak a főként az ország központjából származó, szinte kizárólag zsidó nemzedékek. Ha nem is a Szekfű által megénekelt módon, tehát nem eredendően, hanem mintegy következményként, de alátámasztást nyert a klasszikus megállapítás: „az a kevés pénzbeli tőke, mivel Magyarország a kapitalizmus beköszöntésekor rendelkezett szinte kizárólag a zsidóság zsebében volt".[162]

Sorra egyenként leírni ezeknek az új szereplőknek a pályáját igencsak monoton feladat lenne. Ráadásul a kisebb figurákról meglehetősen keveset is tudunk. Ezért inkább olyanokra koncentrálok, akik kapcsolatrendszerük révén valamilyen tanulságos mintázatot rajzolhatnak ki.

A fentiek alapján talán érdemes az intézményes úttörésben a Polgári Kereskedelmi Testületben fontos szerepet játszó Adler és Pirnitzer céggel kezdenünk. Az esetet a pénzváltó *cégszövődés* példájaként fogom értelmezni. Pirnitzer Jakab egy ifjabb nemzedék képviselőjeként, Pirnitzer Zsigmond és Schönstein Mária fiaként 1840-ben, Pesten látta meg a napvilágot. Hampel Antal kereskedelmi oskolájában két évi tanulás során sajátította el a „kereskedés theoretikus részét". Azután előbb egy évig Schulhoff Móric nagykereskedésében tevékenykedett, majd apja irodájában nemcsak a könyvvitelt, de végül „az egész üzletet" ő vitte. Apja 1861 februárjában hunyt el. Ekkor folyamodott a pénzváltó üzletnyitási engedélyért, s a Polgári testület által megkívánt 6000 forintnyi alaptőkét is kimutatta.[163] Adler Leopold hosszabb üzleti tapasztalat birtokában 1859-ben, 37 évesen kért pénzváltó üzletnyitási engedélyt. Öt és fél évet egy biztosítótársaság, a Generali Riunione Adriatica pesti ügynökségén, majd 12 évet a trieszti anyacégnél szolgált, azon kívül bécsi házak számára valuta- és értékpapírügyleteket bonyolított le.[164] Kérvényének elbírálása idején már ügynökként, Pesten tett eleget nemzetközi megbízásoknak, például Ullmann Károly ajánlására a prágai Fischel's Söhne cég számára.[165]

---

160 BFL 1202.g a. n. 18 002. (1845. június 11.)
161 BFL Mikrofilmtár, IHA A 3579 (1843. október 10.); BFL VII.2.e Cg 1876√ 554
162 SZEKFŰ, 1920. 216.
163 BFL IV.1303.f II. 224/1861 (1861. március 5.; március 22.)
164 BFL IV.1303.f 1040/1859 (1860. február 15.)
165 BFL IV.1303.f 157/1859 (Protokoll, 1859. július 11.)

Tény mindenesetre, hogy 1861. június 19-én Adler Lipót és Pirnitzer Jakab társasági szerződést kötöttek, hogy *Adler és Pirnitzer* néven Pesten bizományi és pénzváltó üzletet fognak működtetni. Ez a cég 1864. június 13-án oszlott fel. Adler Lipót 1863-tól hetente nyomtatott üzlettudósításokkal is jelentkezett a nyilvánosságban, amelyekben részletesen tájékoztatott az értékpapírpiac alakulásáról. Közben még az év májusában Adler Lipót öccsével, Dáviddal, Pirnitzer Jakab pedig szintén testvérével, Alajossal alapított társas pénzváltó céget. Az előbbi Adler L. néven a Dorottya u. 14-ben (a Lloyd épületben), az utóbbi Brüder Pirnitzer cím alatt a Dorottya u. 10-ben volt bejegyezve. 1869 májusának végén Adler Dávid kilépett és saját nevén saját pénzváltó üzletet hozott létre a József tér 11. számú szöglettház Fürdő utcára nyíló egyik bolthelyiségében. Az immár egyedül továbbvitt Adler Lipót cég 1874. júniusában „végzés következtében" töröltetett, Adler Dávid cége pedig 1879-ben szűnt meg hivatalosan a cégbíróságon. A Pirnitzer testvérek cégből Alajos 1871-ben távozott, helyére egy másik öcs, Frigyes került, aki 1876-ig maradt beltag (1879-ben 35 évesen zeneműkereskedőként nősült). A Pirnitzer testvérek néven tovább működtetett egyéni pénzváltó céget Jakab 1885-ben töröltette a cégjegyzékből. A családi cégek osztódása és párhuzamos szövődése a pesti Cityben egyúttal a hatvanas évek konjunktúraívének hajlását is szépen illusztrálja.

A cégszövődés többgenerációs változatát mutatta Herzberg Simon és fia, Sándor üzlete. A pesti váltótörvényszéknél ugyanazon napon, 1864. június 6-án jegyeztette be az apa ékszerész-cégét (Herzberg S.), illetve a fia pénzváltó irodáját (Herzberg A.).[166] Mindkettő már régebb óta fennállt. A pénzváltó üzletet eredetileg Sándor öccse, Antal nyitotta, aki 1861-ben nyert felvételt a Polgári Kereskedelmi Testületbe, de ő 1862 nyarán elhalálozott.[167] Így szállt a cég nevében az „A." Antalról Alexanderre, s lett a családi vállalkozás profilbővítésének egyik formája. A hirdetések alapján a Dorottya utcában új négyszögű ház 3. sz. alatt a szokásos tevékenységet folytatta: sorsjegyekkel, ígérvényekkel foglalkoznak, de „pénz kölcsönöztetik mindennemű állami, sorsjátéki és iparpapírokra és akár egyszerre, akár részletenként fizethető vissza".[168] Az ékszer- és a pénzváltó üzlet tehát párhuzamosan futott s csak akkor kapcsolódott újra össze, amikor az apa 1872 novemberében elhalálozott. Az özvegy anya ekkor továbbvitte a céget, s a cégjegyzés jogával a fiát ruházta fel.

Másfajta mintázatot fedezhetünk fel a Nyitrai-cégek példáján, bár itt is az ékszerészet és a pénzváltás kapcsolódása alapján. A jelenséget a szemléletesség kedvéért *cégburjánzásnak* nevezhetjük. A pesti születésű, 1860-as házasságkötésekor 28 éves

166 BFL VII.2.e ECJ 1. 142; 145. Az apa „Herzberg S." (Simon), a fiú „Herzberg A." (Alexander) néven.
167 BFL VII.2.e Cg 876 √ 1877. Anyakönyvi értesítés az apa halála után (1872. december 11.): Az apa, Simon, ékszerész: 1795–1872. Az anya, Lustig Karolina (1804–). A fiúk: Sándor, bankár (1828–), Ábrahám Antal (1839–1862). Sándor, aki 1863-ban Mandel Paulinát vette feleségül, első gyermekének – nyilván testvére emlékére – az Antal nevet adta. BFL Mikrofilmtár, IHA A 3567 (1863. február 15.).
168 Sürgöny, 1864. augusztus 28.

Neutra Sámuel 1865-ben magyarosította nevét Nyitraira.[169] Ez évben váltotta ki arany- és ezüstműves iparjegyét, amelynek alapján 1866 novemberében Kohn D.-vel társulva ékszerész céget nyitott, amely a cégjegyzék szerint 1869. február 8-án szűnt meg. Valójában azonban ugyanazon a napon, ugyanazzal a Kohn D.-vel került bejegyzésre kettejük pénzváltó üzlete. Közben Nyitrai *Benedek és társa* név alatt Benedek Gáborral nem szüntette meg az arany-, ezüst- és ékszerkereskedés terén folytatott ténykedését sem (ez a cég a cégkönyvek tanúsága szerint 1871. május 30-án került törlésre). 1871 áprilisától a *F. Rotter és társa*, valamint Nyitrai Sámuel kötött társasági szerződést pesti arany- és ezüstkereskedő üzlet működtetésére, amelynek egyedüli meghatalmazott cégvezetője Boskovitz Mór lett (ezt a céget 1873. augusztus 21-én töröltették). 1872. május 21-én Nyitrai egy egyéni arany- és ezüstkereskedő céget is bejegyeztetett, ám ez csak 1873. április elejéig létezett, amikortól egy 1872. december 10-én kötött társasági szerződés alapján Réthy és Nyitrai cégként működött tovább (1873. szeptemberéig). 1872 novemberében Nyitray [sic!] még a bécsi Raten und Rentenbankkal is társult mint pesti váltóüzlet-tulajdonos beltag (a címvezető Rotter Fülöp), amelyből aztán a kültag bécsi cég 1873 augusztusában távozik, hogy aztán a *Nyitray és társa* egyéni váltóüzletként fejezhesse be cégtörténeti burjánzását 1874 márciusában.[170] A pesti kereskedelmi testület nyilvántartása a regisztrált névhez a következő lakonikus megjegyzést fűzte: „nach Wien 1874".[171]

A Nyitrai-féle történet azonban ezzel még távolról sem zárult le, ezért szükséges még egy rövid epilógus. 1878-ban ugyanis Nyitrai, immár egy bécsi bejegyzett cég tulajdonosaként ismét felbukkant Budapesten. Ezúttal a IV. kerület Váci u. 27. szám alatt működtetendő „pénzváltó és sorsjegyárulási üzlet" gyakorlásához kért iparjegyet. Azt, hogy megtartsa a bécsi Nyitrai és társa (egyébként egyéni cég) nevét „kereskedelmi összeköttetéseinél fogva" elengedhetetlennek tartotta, ugyanakkor „bécsi üzlete további folytatása mellett itt folytonosan nem lehetvén jelen" magyarországi cégvezetőt akart alkalmazni, ezt azonban a cégbíróság, nem magyar fióktelepről lévén szó, nem engedélyezte. Ezután egy új fordulattal – „üzleti és vagyoni állapota gyökeres változására" hivatkozva – Wagner Antal bécsi magánzóval lépett Bécsben társas viszonyba, de Pesten továbbra is Rosenfeld Manó cégvezetése mellett indult be az üzlet. Nem teljesen zökkenőmentesen, mivel Rosenfeld „a magyar nyelvet egészben nem bírván ... az összes kézbesített iratcsomót a Werheim féle pénztárba elzárta", s így a bejegyeztetés elhúzódott, s csak 1879 februárjára sikerült Wagner úr iparhatósági igazolványát megszerezni. A nehezen gründölt pesti cégből aztán Nyitrai már 1880 májusának végén

169 BFL Mikrofilmtár, IHA A 3567 (1860. május 10.) Az ara: Binjamin Nanett. Századunk névváltoztatásai. Bp. 1895. 170.
170 BFL VII.2.e TCJ és ECJ.
171 BFL IX.43. 6. PPKT. Cégjegyzék.

távozott, s a Nyitrai és társa pesti céget az egyetlen bécsi beltag (I. Kärtner str. 23.) 1884-ben végleg töröltette.[172]

A pénzváltó cégek hatvanas évekbeli dinamikáját azonban távolról sem csak központból származó, csekély tőkeerejű vállalkozások jellemezték. Kohen Ignác Izidor (*1829) pályája Szegedről indult. Féltestvérei kereskedőként már korábban megvetették itt a lábukat *(Kohen testvérek)*. Kohen I. I. a bécsi Politechnikum kereskedelmi tagozatán végezte tanulmányait, majd apja szegedi dohányüzletében folytatott gyakornokoskodás és nyugat-európai tanulmányút után Pesten nyitott saját terményüzletet, amelynek elsősorban dohánnyal foglalkozó profilját a hatvanas években bővítette bank- és pénzváltóüzlettel.[173] A keszthelyi származású Baron Benedek az ottani gimnázium befejezése után szintén Bécsben, a Politechnikumban folytatott stúdiumok után először szülővárosában volt kereskedő, majd a hatvanas évek elején öccsével, Edével együtt nyitott Pesten pénzváltó üzletet. Pályaívüket és integrációjukat jól reprezentálja, hogy nemcsak nevüket magyarosították Baronyira, hanem Benedek 1870-ben, Ede pedig 1882-ben magyar nemességet nyert.[174] Ami pedig a pesti homo novusok hálózatépítési képességét illeti, tanulságos példaként említhetjük, hogy a pesti Wahrmann és fia, a keszthelyi Baron testvérek és a szegedi Kohen I. I. 1869-ben bankárként közösen vállalkozott a Ganz gyár részvénytársasággá alakítására.[175]

Máshonnan indult (és máshol ért véget) Fischer Löbl Mór, vagy ahogyan majd a cégnévben is rövidítve szerepel, Fischer M. L. története. Esete a *specializáció és felfűződés* jellegzetes példája. 1835-ben született a Nógrád megyei Losoncon. 1860-tól a fent idézett Herzberg A. pesti pénzváltó üzletében részint mint pénztárnok, részint mint ügyvivő szolgált. Először 1863 nyarán folyamodott „igérvényeladási iparüzlet" iránt, de miután az iparjegyet erre nem kapta meg (s a konjunktúra sem alakult kedvezően), ettől a szándékától 1864 őszén elállt. Legközelebbi kérvénye 1866 februárjából való, amikor a Magyar utca Unger-féle házának Hatvani utcára néző oldalán egy „sorsjegytárgyat árulási irodát (:Lotterie Effecten Comptoir:) kívánt nyitni," azt az 1859. évi ipartörvény alapján bejelentette és arra iparjegyet kért. Mint Thaisz Elek főkapitány véleményében írta: „folyamodó vállalatja arany- és ezüst pénz kizárásával a hatóságilag engedélyezett pénzváltók üzletéhez tartozó értékneműekre kiterjeszkedik, t.i. sorsjegyeket, ígérvényeket, állampapírt eladni s e félékre előlegezéseket adni szándékozik", s hozzáfűzte: „az illető személyi jelleme iránt észrevétel nincs" A Polgári Kereskedelmi testület sem emelt kifogást. 1866 áprilisában azonban Fischer új cégnéven kívánta cégét bejegyezni: „Első Magyar sorsjegytárgyak irodája", amire a főkapitány azt is elmagyarázza, hogy

172 BFL VII.2.e Cg 1878√116 (1878. május 27.; június 1.; november 18.; 1879. február 3.; 1880. május. 30.; 1884. március 7.)
173 KÖVÉR, Kohen, 1987.
174 BFL VII.2.e Cg 1876 √ 197; SZÖGI–KISS, 2003. 303; KÖVÉR, 2002. 74–80.
175 BERLÁSZ, 1957. 379.

az igérvényeket (Promessen) „folyamodó magyar nyelven fogalmazva áruba bocsájtja, s a kérdéses címnek elérhetése által azoknak eladhatását előnyösebben eszközölhetni szándékozik". Ezt azonban a Polgári testület már „alapnélkülinek" mondta és ellenezte (azt, hogy a magyar nyelvűség ellen volt e kifogásuk, vagy az „elsőséget" tagadták, az nem derül ki a lakonikus véleményből). Pedig Fischer ekkor már kétségtelenül működő cégének bejegyzését azzal sürgette, hogy „üzletét jelenleg bővíteni" szándékozik.[176] Végül a váltótörvényszéki bejegyzésre csak 1868 nyarán került sor, miután Fischer a Pesti Népbank, mint önsegélyező intézet zálogosztálya által felállítandó közvetítő intézeti hálózat főügynöke lett. Cégét a bejárat fölé festett Fortuna alakról a köznyelv csak „Fortuna-Fischer" néven emlegette.[177] Ez sem mentette meg azonban attól, hogy 1873. július 30-án ne kelljen csődöt kérnie maga ellen (mint ahogy a Pesti Népbankot is elsodorta a krach). A csőd megszűntetésére csak 1884-ben került sor.[178] Hiába igyekezett tehát Fischer M. L. tőkehiányból adódó hátrányait specializációval és egy nagyobb szervezetre való felfűződéssel ellensúlyozni, úgy tűnik épp ez lett a veszte.

S nem ez volt az egyetlen csőd, amely a pénzváltó házakat sújtotta, s a folyamat nem is 1873-ban kezdődött. Gondolnunk kell először is Kohen I. I. 1869 novemberi fizetésképtelenségére, amely lényegében az egész kis válságot Pesten elindította.[179] Kohen azonban, a Franco-Magyar Bank vezérigazgatójaként még 1873-ig a színen maradt.

11. táblázat

Pénzváltó cégek csődje

Cég	Csődnyitás	Felszámolás, törlés
Kohen I. I.	1869. november 2.	(1870-ig)
Sándor Ernő	1869. november 19.	
Károly József		1871. november 12. megbukott
Finaly H.	1871. beszünteti	1873. május 15. likvidál
Kanitz et Co.	1873. június 10.	
Fischer M. L.	1873. július 30.	(1884-ig)
Porges Ludwig	1873. aug. 3.	
Herzberg A.	1876. máj. 19.	

176 BFL IV.1303.f II. 143/1866 (1863. augusztus 24.; 1864. október 19.; 1866. február 9.; 1866. február 24.; 1867. április 16.; 1867. október 10.)
177 KALLÓS, 1913.
178 BFL VII.2.e ECJ. 4. 292.
179 KÖVÉR, Kohen, 1987.

Láthatóan a csődhullám egyaránt érintette a hatvanas évek konjunktúráiban érintett kis és nagyhalakat. Ráadásul az is figyelemre méltó, hogy Kohen csődjét leszámítva a többi esetről nem a pesti csődiratokból, hanem vagy a váltótörvényszéki, vagy a kereskedelmi testületi forrásokból értesülünk.

Vegyük számba a cégbejegyzések sorrendjében a fenti csődbejutottakat: Kanitz Simon először 1865-ben kérvényezte, hogy a Színház tér 4. számú házban pénzváltó üzletet nyithasson, de csak 1866 nyarán tudott Manóval társasági szerződésre lépni s megalakulni. 1870-től Manó már egyedül vitte Pesten a céget.[180] Nem sokkal az 1873 nyári csőd bejelentése előtt, 1873 tavaszán a hazai sajtó a Kanitz et Co. bécsi pénzváltó cég „szipolyozó metódusairól" cikkezett.[181] A csongrádi származású Károly(i) József, aki 1860-ban még „Oekonom"-ként vette feleségül a szécsényi születésű Beitscher Bertát, 1866-ban, a Harmincad utcai Ullmann-féle házban nyitotta meg pénzváltó és értékpapír-kereskedő cégét.[182] A szegedi származású Sándor (eredetileg Schwarzenfeld) Ernő a biztosítási üzletből érkezett 1867-ben a bank- és pénzváltó iparba (a cég kültagja felesége, a jelentős családnevű Basch Borbála volt!).[183] Finaly Hugo, a pesti dr. Finaly Zsigmond orvos 1844-ben született fiaként 1868-ban nyitotta meg bank- és bizományi üzletét.[184] Porges Lajos 28 évesen, szintén csak 1868 tavaszán kezdte a pénzváltó és leszámítoló üzletet gyakorolni Pesten.[185] A felsorolás alapján könnyen belátható, ezek a cégek viszonylag későn startoltak rá az üzletágban kínálkozó lehetőségre, s nem bizonyultak tartósnak. Hiába voltak zömmel a fiatal korosztály tagjai, a konjunktúra időszakában újonnan ideáramlókat a piac már nem tudta maradéktalanul felszívni, s a válságok idején igen sebezhetőknek bizonyultak. Ahogy az a piacok gazdaságszociológiájában ma is ismert jelenség.[186]

Természetesen az új szereplők tömeges beáramlása a régiek és a nagyok számára is átalakította a viszonyokat. Ebből a szempontból különösen szimptomatikus tünet, hogy némelyik az üzletág hatvanas évekbeli fellendülése idején nagysúlyú szereplő eladta pénzváltó irodáját (miközben fenntartotta a céget), ahogy ezt például Wahrmann Mór tette 1872 végén.[187] A korábban virágzó üzlet eladása – bár összefüggésbe hozható a tervezett országgyűlési összeférhetetlenségi törvénnyel is – a válság előestéjén akár intő jel lehetett (volna). Voltak azonban olyan pénzváltók is, akik csak több válság

180 BFL IV.1303.f II. 118/1865; BFL TCJ II. 178; ECJ 5. 268.
181 SZL. 1873. március 15. 166–167.
182 BFL IHA A 3567 (1860. október 10.); BFL IV.1303.f II.631/1866.
183 BFL VII.2.e TCJ II. 274; BFL IV.1308. III. 158.
184 BFL IV.1303.f X. 526/863. Házasságot 1869-ben kötött Ellenberger Eugenával. BFL IHA A 3568 (1869. november 7.)
185 BFL VII.2.e ECJ 4. 283; BFL IHA A 3568 (1869. január 6.) Bing Viktóriát 1869-ben vette feleségül.
186 FLIGSTEIN, 2001. Erre a tanulságos munkára Laki Mihály előadása hívta fel a figyelmemet. Köszönet érte.
187 KÖVÉR, 2006. 83–84. Lásd ebben a kötetben is!

elmúltával, immár a földbirtok felé fordulva döntöttek az üzlet bezárásáról. A Baron testvérek például 1885-ben kérték a cég formális felszámolását.[188]

A nagy krach tehát kétségtelenül lezárt egy korszakot a pesti pénzváltók történetében, de természetesen nem állt meg az élet. Új cégek alakultak, amelyek elsősorban a sorsjegyüzletben, majd a törvény általi szabályozást is kihívó részletüzletben kerestek maguknak újabb üzleti lehetőségeket. A sorsjegyüzlet terén a válság utáni korszakra kitekinve jellegzetes példának tekinthető a balassagyarmati születésű Steiner Hermann (magyarosítás után Kővári Ármin) cége. Ha az előzményeket számításba vesszük, Singer Lázár és Brody Bertalan 1873. március 18-án kapta meg az iparjegyet, hogy *Singer Brody és társa első hazai részletjáradéki s leszámítóló üzlet* címen a banküzletet gyakorolhassák.[189] A társ nevezet alatt Steiner született Wolf Anna húzódik meg, akinek férje, Steiner Ármin lesz a címvezető. Üzletalapításra nem a legszerencsésebben kiválasztott időpontról volt szó, az kétségtelen. Brody már 1874-ben kilépett a cégből, s a társak már csak ketten maradtak, Singer és Steinerné, illetve maga Steiner mint címvezető a Hatvani utcai Kaszinó épületben. Az 1878-ban bekövetkezett névmagyarosítás után Kővári Ármin saját céget alapított, s ugyan felesége még 1883-ig benne marad a Singer és társa cégben, de valójában férje cégének is felerészben tulajdonosa lett. Ennek köszönhetjük, hogy amikor a szegedi születésű Kőváry [sic!] sz. Wolf Anna 1888. október 18-án, 48 éves korában elhalálozott, mivel 3 kiskorú gyermek maradt utána, részletes leltár készült az üzleti vagyonról, amelynek fele része az asszonyt illette meg. Ennek révén nemcsak a konkrét üzlet viszonyai, hanem tágabb értelemben a pénzváltó irodák „üzleti alkata" is feltárulhat előttünk.[190]

A mérleg legnagyobb tételei a hajdani Malvieux-bankházból az ország öt legnagyobb bankja közé épp ekkoriban emelkedő Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bankkal kapcsolatosak: Kővárinak durván 85 000 forintos értékpapír-letéti követelésével 62 200 forintos lombardkölcsöne állt szemben. Enélkül az egyoldalú felfűződés nélkül a szakosodott sorsjegyüzlet egyszerűen nem lett volna életképes. Pedig a 14 500 forint körüli sorsjegykészlet és 7000 forintnyi készpénz-állomány (és a mérlegfőösszeg) nem jelentéktelen forgalmat sejtet. A cég jogi önállósága mögött a pénzügyi függőség ténye egyértelmű, ami azt is jelzi, hogy ekkorra a 19. századi pesti kereskedő-bankár „ezüstkora" is véget ért. A 20. század elején kezdődő másodvirágzást egészen másfajta okok indították el.[191]

188 BFL VII.2.e Cg 1876 √ 197 (1885. május 7.)
189 BFL VII.2.e Cg 1876 √ 740.
190 BFL VII.2.e Cg 3641; IV. 1411. b. 2903/1888.
191 KÖVÉR, Másodvirágzás, 1997.

12. táblázat

Kővári Ármin mérlege (1889. január 4)

Cselekvő állapot	Frt. xr.	Szenvedő állapot	Frt. xr.
A. Sorsjegyekben	14 498.40	A Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank irányában depot tartozás*	61 195.00
B. Egyéb értékpapírokban	1 038.50	Üzleti tartozás külső számla alapján	6 406.00
C. Különféle pénznemekben	3 425.84		
D. Szelvényekben	147.00		
E. Üzleti aktív követelések	84 906.30		
F. Készpénzben	6 968.75		
G. Üzleti felszerelés	631.00		
Összes aktíva	111 609.79	Összes passzíva	67 601.00

* MLPB: „nálunk betétben lévő értékeinek készpénz-előlege"

Bankház- és bankárbiográfiák

ROTHSCHILD – SINA – WODIANER
BÉCSI BANKÁROK AZ ÚN. MAGYAR KONZORCIUMBAN

Van-e a tőkének nacionáléja?

Erre a kérdésre keresve a választ, első megközelítésben, általánosságban úgy találjuk, hogy a hitelező országok tőkéinek minden bizonnyal van: ebben az értelemben hallunk ugyanis a tőkeexportőrök esetében brit, francia, német stb. tőkekivitelről. Az adós országoknál már nem ilyen egyértelmű a helyzet. Némi iróniával azt mondhatnánk, hogy a tőkeimportőrök között inkább a tőkehiánynak (a tőketartozásnak) van nemzeti konnotációja. Maradva a 19. századi történelmi példatárnál, ebben a jelentésben hallhatunk orosz, magyar, szerb vagy éppen görög adósságról.

Ha azonban a tőkeáramlás formáit közelebbről megvizsgáljuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy a nagyobb befektetések piacán (államkölcsönüzlet, infrastrukturális beruházások, kereskedelmi és ipari vállalkozások stb.) a hitelnyújtást nemzetközi konzorciumok bonyolítják le, amelyek különböző nemzetközi tőkepiaci centrumokat fognak át. A hiteltartozások esetében csak az államilag felvett kölcsönök (államadósság, állami kézben levő közlekedési és iparvállalatok) öltenek „nemzetállami" alakot, a privát (és a direkt) hitelek közvetlen összeköttetést létesítenek a nemzetközi aktorok és a honi vállakozók között, s ebben az összefüggésben a nemzet csak egyfajta gazdasági-kulturális környezet gyanánt, közvetítő közegként játszik szerepet.

A 19. század egészében, a napóleoni háborúktól az első világháborúig terjedő időszakban a Habsburg Birodalomban és az Osztrák–Magyar Monarchiában Bécs töltött be számottevő nemzetközi tőkeközponti szerepet, s bár a Monarchiában a század második felében sorra nyíltak az egyes országok (tartományok) tőzsdéi az értékpapírpiacok decentralizációja jegyében, ezek jelentősége az értéküzletben nemzetközi léptékkel mérve csekély maradt. Ebben az összefüggésben, ha a 19. század második felében már nem is Metternich kertje végében, a Rennwegnél kezdődött a Balkán, európai tőkepiaci értelemben még mindig Bécs volt a legkeletebbre eső lerakat (jóllehet a prágai, pesti stb. „tőzsdefiliálék" nélkül felhajtóereje valószínűleg jóval jelentéktelenebb lett volna).[1]

Aligha véletlen tehát, hogy azoknak a bankároknak, akik a peremvidékeken a nemzetközi értékpapírforgalomba kívántak bekapcsolódni, szükségképpen Bécsbe kellett gravitálniuk. A címben jelzett három családi cég (amelynek kulcsszerep jutott a kiegye-

1 BALTZAREK, 1980. 11–63.

zés utáni magyar államkölcsönüzletek kezdeteikor) Bécsig igen különböző utat járt be. Ezek az utak elég közismertek, ezért csak vázlatosan utalunk a sajátosságokra.

A *Rothschildok* – mint ismert – a frankfurti Judengasséból rajzottak szét Európa fő tőkepiaci központjaiba. Amint a címerükben feltüntetett, egybefont öt nyílvessző jelképezte, az öt fivér révén London, Párizs, Frankfurt, Bécs és Nápoly között teremtődött „egyetértés és integritás" (az 1822-es osztrák bárói címerben a „concordia – integritas – industria" jelmondat szerepelt). Mayer Amschel tíz, életben maradt gyerekéből a bécsi házat a másodszülött fiú, Salomon (1774–1855) hozta létre a napóleoni háborúkat követően *(S. M. Rothschild)*, majd halála után egyetlen fia, Anselm (1803–1874) vitte tovább.[2]

A *Sinák* a Török Birodalomból, a görög Moschopolisból (ma Albánia) Nišen keresztül jutottak a 18. század végén Bécsbe. A bécsi cégalapító, Simon Sina senior még 1753-ban Moschopolisban született, először Nišből (1782), másodszor Bécsből házasodott. Cége főként levantei árukkal kereskedett, de hamarosan bekapcsolódott a banküzletbe is. 1818-ban kapott hodosi és kisdiai javaira magyar nemességet, 1822-ben hunyt el. Fia, Georg Sina (Niš, 1783–Bécs, 1856) 1809-ben a magyarországi görög Derra Katalint vette nőül, az üzletben mostohatestvérével, Johann Sinával (Bécs, 1804–1869) társult. 1811-ben kapta meg az osztrák állampolgárságot, 1832-ben pedig osztrák bárói címet nyert. Élete végén az Osztrák Nemzeti Bank kormányzóhelyettese lett. Az első házasságából származó fiú, Simon jr. (Bécs, 1810–1876) ismét csak magyarországi görög nőt (Iphigenia Ghika) vett feleségül (1835), s még ugyanebben az évben belépett az atyai cégbe is. Az apa halála, 1856 után azonban a bécsi ház *(S. G. Sina)* vezetését az abban addig is tevékenykedő nagybácsira (apja mostohatestvérére) hagyta, ő maga elsősorban a nagyrészt Magyarországon fekvő birtokai irányításával törődött. Férfiutódja nem maradván, végakarata szerint halála után özvegye a céget felszámolta.[3]

Míg a Sina család útja Bécsből kanyarodott Magyarország felé, addig a *Wodianerek* Csehországból indulva elég cikk-cakkos útvonalon Magyarországon (Bácskán) át kerültek Bécsbe. Wodianer Sámuel már Szegeden született, 1828-ban sikerrel folyamodott letelepedési engedélyért Pest város tanácsához, majd 1834-től működtette ott nagykereskedő cégét. Idősebbik fia, Mór (Szeged, 1810–Baden, 1885) 1825 és 1829 között az atyai cégben tanulta ki a szakmát, amelybe 1830-tól társult. 1833 és 1840 között a *Wodianer et Sohn* pesti nagykereskedés egyik tagja volt, majd 1840-től *Moritz Wodianer* cégnéven Bécsben kért nagykereskedési engedélyt, de tagja maradt az atyai cégnek is. A fiatalabb fivér, Albert (Szeged, 1818–Budapest, 1898) képzésének már fontos része volt az angliai gyakornokoskodás, 1838-ban kapott Pesten cégvezetői jogot és 1846-tól lépett be társként az atyai cégbe. Akárcsak a Sina-ház, a negyvenes

2 CORTI, 1928; GILLE, I–II. 1965, 1967; BOUVIER, 1967; DAVIS, 1983; CHAPMAN, 1984, különösen 16–57, 82–126, 150–169; HEUBERGER, (ed.) 1994; FERGUSON, 1998.

3 LAJOS, 1972; LANIER, 1998.

években a Wodianerek bécsi és pesti házai is elsősorban a gyapjú- és a dohányüzletre szakosodtak, miközben bank- és váltóüzletet is folytattak. Az apa, Sámuel kapriorai előnévvel fiaival együtt 1844-ben kapott magyar nemességet. Mór később, 1863-ban osztrák, 1874-ben magyar, Albert pedig 1886-ban magyar bárói rangot nyert. Mór 1860-ban lett az Osztrák Nemzeti Bank igazgatósági tagja, majd 1863-ban alkormányzója. A pesti utódcég *(Albert Wodianer)* 1868-ban számolt fel. A bécsi bankházat az egyetlen fiúutód nem vitte tovább Mór halála, 1885 után.[4]

Ha már a különböző utakat számbavettük, érdemes tekintetbe vennünk a családi cégek etnokulturális miliőjében meghatározó szerepet játszó vallási tényező jelentőségét. A leginkább internacionális Rothschildok és Sinák a 19. század közepén még szigorúan tartották magukat mind a zsidó, illetve görögkeleti valláshoz, mind a felekezeti endogámiához. A saját etnokulturális identitás megőrzése érdekes módon kapcsolódott a nemzetekfölöttiséghez. Érdemes ebből a szempontból Pulszky Ferenc megfigyelését idéznünk, aki épp a bécsi Rothschild és Sina kapcsán egyszerre emelte ki e pénzfejedelmek magyarok iránti toleranciáját, illetve a polgári pedantéria és takarékosság, valamint a lovagi pazarlási hajlam iránti megértését: „A roppant mennyiségű pénz világpolgárrá teszi birtokosát, az megérti, s felhasználja úgy a németnek polgári takarékosságát s pontosságát, mint a magyarnak lovagi pazarlását."[5] A szűkebb értelemben Habsburg birodalmi, s ezen keresztül multikulturális kötődésű Wodianereknél viszont először, a harmincas évek elején, még Magyarországon Mór tért ki, majd nem sokkal a nemesítés előtt apja, Sámuel is elhagyta az ősök hitét. Úgy tűnik, az emelkedő pályaív vágya Magyarországon, az emancipáció előtt radikálisabb alkalmazkodásra sarkallt.

A fent említett kereskedő-bankárok eredetileg egymás versenytársai voltak Bécsben, s tulajdonképpen az 1860-as évtized hozott létre olyan helyzeteket, hogy számos befektetésben, államkölcsön-üzletekben, közlekedési vállalkozásokban konzorciális társként kényszerültek fellépni. A konzorciális formának épp az a lényege, hogy intézményesen nem szorítja a piaci aktorokat egy vállalatszervezetbe, sőt, a konzorciális társakat úgymond „szolidaritás nélkül" fűzi alkalmi társulásba össze.[6] 1864-ben például a bécsi kormányzatnak két államkölcsön kibocsátására is szüksége lett. Az egyik, az ún. 40 millió forintos sorsolási kölcsön, amelyből mind a Sina–Wodianer csoport, mind a Rothschild–Creditanstalt koalíció részesült. Még ugyanebben az évben sor került egy 70 millió forintos ún. ezüstkölcsön kibocsátására is, amelyben viszont Sina és Wodianer a londoni Baringokkal és a nem sokkal korábban alakult Angol–Osztrák Bankkal társult. Ez utóbbi tranzakció azonban 1864 végéig csak szerény eredménnyel

4 KEMPELEN, I. 1937. 42–45; GYÖMREI, 1957. 236, 250–253; BÁCSKAI, 1989. 153–169.

5 PULSZKY I. 1958. 244. A Sinák vonatkozásában Pulszky a mentalitás generációs különbségeit is hangsúlyozza: Györgynél a már garasoskodásig menő fukarságot, ifjabb Simonnál pedig ennek ellentétét, a bőkezű adakozást. Uo. 246.

6 KÖVÉR, Cégek... 2002. 283–298.

járt, ezért a kibocsátási összeget redukálni kellett és más forrásokból megpróbálni a szükséges summát előteremteni.[7]

A verseny szorításában lépett alkalmi szövetségre a három bankház a Pestet Budával összekötő Lánchíd részvénytársasági működtetésére is. Most beérjük annak említésével, hogy a Rothschild-Sina-Wodianer trió milyen kulcsszerepet játszott 1870-ben, a Lánchíd magyar állam általi megváltásakor. A Lánchíd Rt. utolsó mérlegében az állt, hogy 1869-ben 5 153 505 frt értékű részvény volt forgalomban.[8] A teljes mennyiség megoszlását nem ismerjük. Azt viszont pontosan tudjuk, hogy 1870 nyarán a bécsi Rothschild, Sina, Wodianer házak összesen 3335 darab Lánchíd-részvényt juttattak el a budai magyar központi állampénztárhoz. A beváltás ellenértékeként „a részvénytulajdonosok" járandóságául pedig 2 301 150 forintra tartottak igényt. Hogy kik voltak a részvények tulajdonosai, azt pontosan nem deríthettük ki. Ha mást nem, a forgalmazásban játszott erőviszonyokat azonban jelzi, hogy a legtöbbet Sina (1278 darab) és Rothschild (1277 darab) szolgáltatta be (az 1 címletnyi különbséget akár szimbolikusnak is tekinthetjük!), míg Wodianer 715 darabbal járult hozzá a beszállításhoz.[9]

A megváltást egyébként a magyar kormány az 1870-es úgynevezett magyar királyi nyereménykölcsönből fedezte (1870: X. tc.), amely általában is a főváros fejlesztését kívánta szolgálni. A kölcsön során a magyar állam először szerződött olyan konzorciummal, amelynek a bécsi S. M. von Rothschild ház is egyik tagja volt.[10] A kiegyezés utáni első magyar állami hitelműveletet, a 80 milliós ún. vasúti kölcsönt ugyanis 1868-ban az akkori pénzügyminiszter, Lónyay Menyhért tudatosan nem Béccsel, hanem a párizsi Maurice Haber révén a nemrég alakult francia Société Générale-lal (SG) kötötte.[11] A kibocsátás kudarcainak konkrét okait most nem érdemes kutatni (rossz időzítés, ellenfelek akciói stb.), tény, hogy a magyar kormány egy huszárvágással a maga számára tartotta meg az eladhatatlan kötvényeket (megkímélve magát erre a részre a

7 A sorsjegykölcsönből a CA 15,5, a Rothschildok 11, Sina és Wodianer együtt 13,5 milliót vett át. LIESE, 1988. 151, 153–154, 179–180; LANIER, 1998. 82. Érdemes megemlíteni, hogy az 1864-es ún. ezüstkölcsönben a Rothschild-konzorcium későbbi tagja, a berlini Disconto Gesellschaft Sinával és Wodianerrel együtt vett részt.

8 DEÁK/LANIER, 2002. 68.

9 MOL K 255, 1085. cs. ad 1851/ PM (1870. június 28.) Ez 690 frt darabonkénti árfolyamot jelentett.

10 A konzorcium tagjai a Wiener Bankverein vezetése alatt a Niederösterreichische Escompte-Gesellschaft, az Österreichische Bodencredit-Anstalt és a S. M. von Rotshschild bankház voltak. *A sorsjáték*...1943. 185.

11 Szokás a vasúti kölcsön kapcsán Halász Imre volt pénzügyminisztériumi fogalmazó visszaemlékezését emlegetni, aki épp Wodianer Mór szarkasztikus élcét idézte: „...Lónyay a magyar államhitelt úgy vezeti be a pénzpiacra, mintha valaki fiatal lányát az első bálba egy kétes hírű hölgy által vezetné be." HALÁSZ, 1911. 403. Az SG újabb intézet volt, azért „kétes hírűnek" mégsem tekinthető. Hogy Lónyay Bécs helyett Párizsra kívánta helyezni a kötvénykibocsátás súlypontját, az is vitathatatlan. De a Habsburg Birodalom ún. régi adósságainak terhe is nyomasztóan hatott. Kár lenne tehát megfeledkezni Halász Imre visszaemlékezésének megelőző mondatairól: A Rothschild csoport ajánlata alacsonyabb kibocsátási árfolyamot, magasabb províziót tartalmazott, mint az SG-é, tehát „Lónyay a számszerint kedvezőbb ajánlatnak adott előnyt." HALÁSZ, 1911. 402.

kamatfizetési kötelezettségektől). Végső soron azonban a vasúti kötvények fennmaradt részének elárusítása mégiscsak a Rothschildok kezébe került: Kerkapoly Károly pénzügyminiszter jelentése szerint az 1871 végén még a magyar állam tulajdonát képező 40 523 db kötvényből 33 471 db a „de Rothschild testvérek" párizsi cégénél volt letétben, Bécsben pedig azévben a kötvények és szelvények beváltásában Wodianer Mór bankháza játszotta a döntő szerepet.[12]

Mindezek ellenére – vagy éppen ezért – a következő két államkölcsön megkötésekor (1871-es 30 milliós és az 1873-es 54 milliós ezüstkölcsön) a magyar kormány megint más társulással, ezúttal az 1869-ben alakult és az Erlanger-csoporthoz tartozó Franko-Magyar Bank konzorciumával kísérletezett;[13] s csak az 1873-as krízis és krach idején, az államcsőd szélén talált ismét vissza a Rothschild-konzorciumhoz.

1873. július végén Kerkapoly Károly pénzügyminiszter „sürgős és fontos tárgyban" magához kérette Lukács Antalt, a Magyar Földhitelintézet igazgatóját, s Weninger Vincét, a Magyar Általános Hitelbank vezérigazgatóját. A fontos tárgy az állam fizetésképtelenségének réme volt. Kerkapoly közölte, hogy értékpapírjait mind elzálogosította („közel 15 millió forint értéket 8 millió forintért"), „tetemes fizetések esedékesek, a júliusi quotára és államadóssági járulékra tartozásban van". Arra a kérdésre, hogy menynyire lenne szüksége, Kerkapoly azt válaszolta, hogy augusztusban 3, szeptemberben még 2 millióra. Mint Weninger írta: „felrándultam Bécsbe, Wodianert megnyervén, elmentem a Credit Anstaltba és ott végre 5 millió Acceptations-Creditre ráállottak, ha Rothschild is beáll a Companiába és ha a Nationalbank escomptba veszi a váltókat, a nélkül, hogy a cégek külön hitele terhére iratnék. – Délután nagy tanácskozásunk volt, Wodianer megígérte, hogy a magyar kormány érdekében interveniál a Nationalbanknál. Sina is belépett a consortiumba."[14] Íme a magyar Rothschild-konzorcium osztrák–magyar részének rövid fogantatástörténete. Tanulságos az útvonal és a sorrend: Wodianer – Credit-Anstalt – Rothschild – Nationalbank – Sina.

A konzorciális ajánlat tehát 5 millió forint elfogadványról szólt. A három hónapos lejáratú váltókon a fent nevezett cégek (CA, MÁH, Rothschild, Sina, Wodianer) egyike a kiállító, másika az elfogadó, s a központi állampénztár rendeletére (Ordre) szólnak. A hitel további három hóra meghosszabbítható. Weninger, a Magyar Általános Hitelbank vezérigazgatója viszont elégedetlen volt a pénzügyminiszterrel: „...ő, ki egész augusztusra 3 milliót kívánt, azután 2 1/2 millióval akart megelégedni, öt nap alatt az egész öt milliót sürgette. Ez ismét bizonyítja, hogy K. sohasem tudja, hogy áll és mit akar! Restellem a dolgot, mert bécsi társaink előtt ezúttal *ismét* discreditirozta magát. Mint

12 Kerkapoly Károly magyar PM által a képviselőház elé terjesztett jelentése a magyar vasúti kölcsön állapotáról és hovafordításáról az 1871. évre. Buda, 1872. Melléklet: Zárszámadás, 1872. című (valójában Pesten, 1872. szeptember 30-án készült) kiadványhoz.

13 KÖVÉR, 1873. 1986. 90. sköv.

14 Weninger Vince – Csengery Antalhoz (1873. augusztus 13.) In: CSENGERY, 1928. 321–322

hallom, ezen 5 millióból már csakis 300 000 frtja van. Gyanítom, hogy megint zavarban van, mert ma délután 5 órára jelentkezett nálam. Hol fog ez végződni? A könnyelműség, felületesség, krajcáros pénzügyi politika mellett a zavar és fizetési képtelenség egyszerre, váratlanul beköszönthet." (Kiemelés – K. Gy.)[15]

Az egyenként 50 000 forintra szóló, összesen 100 db váltó után a jutalék 50 000 forintot tett. Az elfogadók között pedig a konzorciumban a CA 50%-kal, a bécsi Rotshchild ház 20%-kal, Sina és Wodianer pedig 15-15%-kal szerepelt, a MÁH-nak a kiállító tiszte jutott.

1. táblázat

A magyar kormány bécsi váltóelfogadványainak megoszlása (1873. augusztus)

Dátum	Elfogadók			
	Sina G. Simon	Wodianer Mór	Rothschild S. M.	Credit-Anstalt
1873. 08. 07.	300 000	300 000	400 000	1 000 000
1873. 08. 10.	300 000	300 000	400 000	1 000 000
1873. 08. 13.	150 000	150 000	200 000	500 000
Összesen	750 000	750 000	1 000 000	2 500 000

Forrás: MOL K 255 1085. cs. 3320, 3321, 3361/PM (1873)

A váltóelfogadás (Acceptance-kredit) sima kereskedő-bankári művelet volt, különösen ha – mint jelen esetben – magyar kormányzati (és wodianeri) intervenció következtében nem terhelte az elfogadó cégek saját központi banki hitelkeretét. Az összeg azonban nem tekinthető szokványosnak. S 3 hónap múlva a prolongáláskor az is kiderült, hogy ez az összeg sem elegendő, s ezúttal már a válság sújtotta Bécs is szűk keresztmetszetnek bizonyult. Váltóhitelhez a Monarchia határain belül már nem lehetett jutni, a Hitelbank közreműködése azonban továbbra is nélkülözhetetlen volt. Weninger ezúttal Berlinbe, az ún. porosz konzorcium tagjaihoz utazott, akik 1859 óta már többször léptek fel közösen. Az ügyletben három bank vett részt: a frankfurti M. A. von Rothschild & Söhne, a berlini S. Bleichröder bankházak és a szintén berlini Disconto-Gesellschaft. A három havi váltók kibocsátója Pesten ezúttal is a MÁH, Bécsben pedig

15 Weninger – Cşengery (1873. augusztus 13.) In: CSENGERY, 1928. 322. Weningernek arról is tudomása volt, hogy augusztus 1-jén gond volt a tisztviselők fizetésének kifizetésével, valamint az építési vállalkozók sem kapták meg hetek óta a járandóságukat. Uo.

M. Wodianer. A bécsi üzletnél már tapasztalt módon a bélyeg- és egyéb költségeket a magyar állampénztár fizette, a provízió itt is 1%, s előre volt fizetendő.[16]

Azonban mind a bécsi, mind a berlini váltóelfogadványok csak előleget jelentettek az állósított (fundált) kölcsönhöz, amely – két részletben, 1873–1874-ben – a 153 milliós, 6%-os magyar kincstári utalványok néven vonult be a magyar állampénzügyek történetébe. A kölcsönüzletről a kortársak már születése előtt annyi rosszat mondtak és írtak össze, hogy azt talán még felhánytorgatni is kár lenne. Nevezték azt „elveszett csata után egy végtelenül súlyos békekötésnek" (a konzervatív vezérszónok, Sennyey Pál), olyan kölcsönnek, amely „a keleti államok színvonalára helyezi Magyarországot (Horn Ede, a balközép pártból), vagy pedig „az ország hitelét kompromittáló, jövőjét veszélyeztető kölcsönnek" (a szélsőbalról Simonyi Ernő).[17] A pénzügyminiszter még elfogadtatta az állami jövedelmeket fedezetül kívánó, súlyos feltételekkel kapott kölcsönt (1873: XXXIII. tc.), de azután le kellett mondania. Az eredeti konzorciumi javaslathoz képest (amely 50%-ban monarchiabeli, 50%-ban németországi bankok részesedését tartalmazta) végül sikerült elérni, hogy a londoni N. M. Rothschild & Sons is belépjen 20%-os részesedéssel a konzorciumba. Témánk szempontjából azonban most számunkra mindössze annyi érdekes, hogy a bécsi magánbankárok által folyósított kölcsönök közül ez volt az első és egyben az utolsó is, amelyben a címben szereplő hármas, a Rothschild – Sina – Wodianer bankházak együtt szerepeltek egy nagy magyar állami tranzakcióban.

A bécsi magánbankárok részesedése egyenként már láthatóan nem tudott lépést tartani a nagy *crédit mobilier* típusú intézetekkel (CA, DG). Együttes súlyuk azonban mégis tekintélyes. Részvételük a konzorciumban távolról sem volt azonos jellegű. Míg S. M. Rothschild és M. Wodianer a kötvénykibocsátáskor aláíró helyként és a szelvénybeváltáskor kifizetőhelyként is működött, Sina S. G. cége ezekben a folyó ügyletekben nem vett részt. Tehát miközben 1873 nyarán Wodianerrel azonos mértékben játszott szerepet a nagybani elfogadványi üzletben, az ügyfelekkel bajlódó bankári műveleteket elhárította magától. Az is figyelemre méltó, hogy Sina és Wodianer együttesen pontosan akkora mértékben részesednek a kincstári utalványokból, mint a bécsi S. M. Rothschild ház, miközben a váltóelfogadványokban még nagyobb terhet vállaltak.

16 MOL K 255 PM Eln. 1086. cs. 4254/1873.
17 KN, VIII. 1874.

2. táblázat

Szerződéses részesedés a magyar államkölcsönöket átvevő Rothschild – Credit-Anstalt – Disconto-Gesellschaft konzorcium ajánlataiban

	1873. nov. 6%-os kicstári utalvány I. opció	1874. ápr. 6%-os kicstári utalvány II. opció	1875. dec. 6%-os aranyjáradék
		%	
Credit-Anstalt (Bécs)	19,4	15,52	18
S. G. Sina (Bécs)	11,7*	9,36*	
M. Wodianer (Bécs)			5
S. M. von Rothschild (Bécs)	11,7	9,36	40***
de Rothschild Bros (Párizs)			
M. A. Rothschild & Sons (Frankfurt)	**		
N. M. Rothschild & Sons (London)		20	
Disconto-Gesellschaft (Berlin)	50**	16,24	19,5
S. Bleichröder (Berlin)		8	5
Bank für Handel & Industrie (Darmstadt, Frankfurt)		3,44	3,5
Sal. Oppenheim jr. & Co. (Köln)		3,44	
Magyar Általános Hitelbank (Budapest)	7,2	5,76	9

* S. G. Sina és M. Wodianer együtt.

** A DG-nél kimutatott 50% az összes német bankokra és bankházakra együtt vonatkozott (M. A. Rothschild, S. Bleichröder, Bank für Handel & Industrie, Sal. Oppenheim jr. & Co.).

*** Az 1875-ös 40%-os arány a Rothschildok bécsi, párizsi, frankfurti házait együttesen tartalmazta.

Forrás: MOL K 255, 78. cs. (1873) ad 4987/PM; K 255, 1086. cs. ad 2500/PM; K 269, 343. cs. 359. t. 3709/PM.

Ezzel függhetett össze, hogy az 1875 végén, a 6%-os kincstári utalványok cseréjére tervezett 6%-os aranyjáradék-kötvény ajánlatában Sina S. G. cége már nem vett részt. Kiszorulása a konzorciumból tehát nem a cégfőnök halálának következménye volt, visszavonulásának megvannak az előzményei a magyar államkölcsön-üzletben.

Ami a továbbra is a konzorciumban maradó M. Wodianer és S. M. Rothschild részesedését illeti, az arányok összevethetők a cégfőnökök vagyonmérlege révén is. Amikor Moritz Wodianer 1872 tavaszán végrendeletéhez kiegészítést fűzött, tiszta vagyonát 1871. végi mérleg- és leltáradatok alapján 6,4 millió forintnak számította. Ráadásul 1874. decemberi mérlegét elkészítve úgy találta, hogy – elsősorban a válság alatti üzleti veszteségek miatt – vagyona az eltelt két esztendőben semmit nem gyarapodott.[18] S bár még a nyolcvanas évek elejének járadék-konverzióiban és a papírjáradék-kibocsátásokban szinte változatlan kvótával vett részt, aláíróhelyként ekkoriban már nem jött szóba, s szinte megismétlődni látjuk visszahúzódásában azt a tendenciát, amit a Sina ház esetében tíz évvel korábban tapasztaltunk.

Ezzel szemben 1874 februárjában, a frankfurti cégfőnök, Mayer Carl Rothschild halálakor készített mérleg az akkor már csak négy ház (Nápoly közben bezárt) össztőkéjét 34 358 562 £-ban állapította meg, amiből 3 228 562 £ (9,4%) volt a bécsi ház részesedése. Anselm Salomon halálakor, 1874 júliusában a családi cégek össztőkéje már 35 520 496 £-ot tett ki.[19] Ezzel 1874 nyarán Anselm privat contojának mérlegfőösszegét vethetjük össze, ami 8 124 753 frt-ra rúgott (ez azonban nem tartalmazta a tőkekamat-számlát, az ingatlan-javak számláját és az ún. külön számlát). Az összehasonlítás minden nehézsége ellenére megállapíthatjuk, hogy a bécsi Rothschildok igazi előnyét Wodianerrel szemben nem annyira a helyben (értsd: a Monarchiában) birtokolt javak nagyságrendi különbsége, hanem azon túl, a nemzetközi erőtérben meghúzódó összcsaládi vagyonkoncentráció jelentette. A családi tőke súlypontja ekkoriban a párizsi házra összpontosult, mégis furcsán venné ki magát, ha azt mondanánk, hogy a Rothschildok tőkéje zömmel „francia tőke" volt. Mellesleg a hetvenes évek fent tárgyalt magyar üzleteiben a francia ház egyáltalán nem is vett részt, a *Rothschild testvérek* cég csak a 6% aranyjáradéknál bukkant fel. A Rothschildok tőkéje nemzetközi volt és maradt, ami még félszáz éven keresztül lehetővé tette a Rothschild – Credit-Anstalt – Disconto Gesellschaft konzorcium számára, hogy Bécsből mint támaszpontból kiindulva majorizálja a magyar államkölcsönüzletet.

---

18 WStLA, Handelsgericht, Test. Wodianer 32/1853.

19 GILLE, II. 1967. 571. Osztrák értékű ezüstforintban (1 £ = 10 o. é. ezüstforint) az össztőke átlagolva 350 millió forintnak vehető. A tőkemegoszlásra hosszabb távon újabban lásd FERGUSON, 1998. 1039.

WAHRMANN ÉS FIA

A Vormärz egyik gazdasági kulcsfigurája, a kiváltságolt nagykereskedő jól ábrázolt alakja a társadalomtörténetírásnak, akár csak a kiegyezés utáni korszak részvénytársasági igazgatósági tagságot viselő bankárja, vagy kapitalista nagyvállalkozója.[1] A két időszak és a két aktor közötti átmenet azonban alig feltárt és elsősorban retrospektíve visszavezetett ideáltipusokban leírt. Az alábbiakban az átmenet egyik kulcsfigurájának azonosítására törekszünk. Megfigyeléseink szerint a negyvenes évek nagykereskedői közül azok, akik a gründolás felé fordultak, az üzleti címtárakban feltüntették a cég üzletágai között vagy a váltóüzletet (Wechselgeschäft), vagy a bank- és értékpapírüzletet (Bank- und Effectengeschäft) és egyfajta kereskedő-bankári (megfelelő terminus csak az angolban létezik: merchant-banker) tevékenységet folytattak. Az 1860-as évtizedben azonban ezeket az üzleteket már nemcsak a nagykereskedők, hanem kimondottan a pénzüzletre szakosodott, újonnan alakult pénzváltó irodák (Wechselstube) is gyakorolták. Ha a kereskedő-bankárokat (bank- és váltóüzlettel is foglalkozó nagykereskedők illetve pénzváltók) együttesen vizsgáljuk, akkor pontosabb képet rajzolhatunk a két korszak között végbement átalakulásról és korrigálni tudjuk a retrospektivitásból adódó leegyszerűsítéseket is. Ehhez azonban az szükséges, hogy ne pusztán a családokat tekintsük aktoroknak és ne kizárólag a Compassokban mérlegeiket közzétevő, nyilvános számadásra kötelezett részvénytársasági formában működő cégeket vállalatoknak, hanem figyelmünket ne kerüljék el a családi (egyéni vagy társas) vállalkozások sem.

A címben jelzett *Wahrmann és fia* cég sajátos értelemben testesíti meg a fent vázolt vállalatfejlődési átmenetet. A 1840-es évek első felében bejegyzett nagykereskedés ugyanis még nem tüntette fel üzletágai között a „bank- és értékpapírüzletet" (bizonyára űzte, de nem hirdette), s csak az eredeti tulajdonos halála után, a hatvanas években jelenik meg a kereskedő-bankárok között, de immár pénzváltóüzlet gyanánt. A későbbiekben – mint látni fogjuk – ennél sokkal szerteágazóbbá vált a Wahrmann vállalkozások biográfiája. A cégről azonban mindmáig igen keveset tudunk, noha a családról – nem kis mértékben Mór politikai szerepe miatt – viszonylag sok munka látott napvilágot.[2] A cégtörténet viszont nem választható el a családtörténeti háttértől.

A Wahrmann család ismert őse, Wahrmann Izrael (1755–1826) Óbudán született, a pesti izraelita hitközség első rabbija volt. Fiai közül a két legidősebb rabbi, kettő kereskedő, egy pedig kántor lett, a korszak tevékenységszerkezetében ezen foglalkozások

1 BÁCSKAI, 1989; VÖRÖS, 1979; LENGYEL, 1989; KÖVÉR, Nagykereskedőtől... 1995. 23–29.
2 A Wahrmannról szóló irodalom legfontosabb darabjai: VADÁSZ, 1907; MÉREI, 1943. 313–343; VÖRÖS, 1992. 187–195. A zsurnalisztikus legendárium példája: KELLÉR, é.n., h.n.

között láthatóan még kevésbé éles választóvonal húzódott. Apja tolerált jogállását annak halála után Pesten Ede fia örökölte, másik kereskedő fiát, Mayer Wolfot az 1833-as zsidóösszeírás a commorált (ideiglenesen itt tartózkodó) zsidók között regisztrálta.[3] A későbbi nagykereskedő ág megalapítója, Mayer Wolf (1795–1859) számára az első vászon-, zsák- és csinvatkereskedést a Váci körút 1. számú házban apósa, a gorlicei (Galícia) Weisz Izsák (Reb Iczig) gyáros rendezte be. Az após egyébként a negyvenes évek elején, Miskolcon egyik fiának is fióküzletet nyitott.[4] A nevezett gorlicei Weisz egyébként egy másik lányát is rabbinikus családba házasította, ide iktathatjuk tehát a múlt századi általánosító vélekedést: „Hajdanában a gazdag zsidó családapa, ha a sors leányokkal áldotta meg, főtörekvését és legnagyobb büszkeségét abba helyezte, hogy a zsidó tudományokban kiváló ifjakat választott ki magának vejekül. A tudós bachur ilyen házasság után sokszor jeles és körmönfont kereskedővé vált, de legtöbbje megmaradt a talmud mellett és Izraelnek híres rabbijává lett."[5] A családi krónikák Mayer Wolfot álmodozó, szelíd belső életet élő kereskedőnek ismerték és az üzletet inkább a határozott (és vagyonos) feleség vitte.

A levéltári forrásokból ismert Mayer Wolf önálló nagykereskedés iránti igényét 1841 végén nyújtotta be Pest város tanácsához.[6] Kérvényének közlése alapján tudhatjuk, hogy 1828 óta foglalkozott „lengyel lenvászon" forgalmazásával és rendesen adózott e tevékenység után. Sajnos azonban – mint írja – „ez a kereseti ág különösen néhány év óta oly nagyon visszaesett", hogy „nincs már abban a helyzetben, hogy a többféle kívánalmakat, mint családapa és adózó győzze", ezért kéri, hogy lenvászonkereskedési engedélye helyett manufaktúra-árukkal való nagykereskedést nyithasson, miután a kézműáru szakmát Szikszón – mind elméletben, mind gyakorlatban – kitanulta. Vagyonának szoliditását a helyi izraelita hitközség és az izraelita kereskedőgrémium véleményén kívül két polgár tanúságtételével is igazolta. A jogot a nagykereskedésre a városi tanács 1842. július 8-án megadta – „a megkívántató vagyon kimutatása és a szokott reversalis aláírása mellett" –, azonban a 30 pengő forintnyi taksa befizetését a szegények számára Guggenberger Leopold pénztáros csak 1844. február 24-én igazolta vissza.[7] A céget 1844-ben váltótörvényszékileg is bejegyezték *Wahrmann M. W.* néven.[8] Mayer Wolf tehát távolról sem a bevett normatív séma szerint fordult a nagykereskedés felé, hanem a kérvényében részletesen feltárt motívumai alapján éppen hogy szükségből. Sőt, a kivetett taksa lerovása sem mehetett neki túlságosan könnyen, ha ennyi ideig elhúzódott a befizetés.

3 BFL IV.1202.c Pest város tanácsa iratai. Intimata a. m. 6386. 2. füzet. 1277. sorszám.
4 VADÁSZ, 1907. 12.
5 Szabolcsi Miksa: Wahrmann Mór. Egyenlőség, 1891. október 30. 2–4.
6 BFL IV.1202.h Pesti Tan. iratok (Rel.) a. n. 10 147. 1841. dececember 9.
7 Uo.
8 Pester Lloyd-Kalender, 1859. 44. (1844. 12. 19.)

A legidősebb fiú, Mór (1831–1892) iskoláit magántanulóként végezte, vizsgáit az evangélikus gimnáziumban tette le.[9] 1847-től gyakornokoskodott az atyai cégben, amelynek 1852-től cégjegyzője lett.[10] Apja halálakor már a pesti cégnév is kifejezte az új felállást *(Wahrmann & fia)*. Az apa végrendeletében maga is elismerte, hogy Móric fia már addig is döntő mértékben járult hozzá a vagyon gyarapításához.[11] Az atyai végrendelet nemcsak külön honorálta Móric üzleti ténykedését, hanem az örökösök kielégítését is a Mór és Sándor kezelésébe adott cégre bízta. A nagykorú testvéreket a cégnek két éven belül 8 részletben kellett kifizetni, a kiskorú Józsefet nagykorúságáig (1862-ig) csak a kamatok illették meg, örökségének tőkeösszegére nagykorúsításáig várnia kellett. Mivel a hagyatékot a (sajnos ránk nem maradt) 1858. év végi mérleg alapján állapították meg, a hosszabb-rövidebb ideig, átmenetileg cégben hasznosuló tőke maga is forrása lehetett az üzleti (és privát) felhalmozásnak.[12] Mór – bizonyára a készpénzfizetési kényszer miatt is – a szülők halála után gyökeresen változtatott az üzleti stratégián: a hatvanas évek elején pénzváltóüzletet (Wechselstube) hozott létre. Hirdetése pontosan körülírta a pesti tőzsde megalakulása utáni helyzetben új jelentőségre szert tett pénzváltó-üzlet tevékenységi körét.[13] „Wahrmann és fia" „k. sz. nagykereskedők", [immár] a „nagy híd- és a miatyánk- utcza szegletén saját házukban, mindennemű bank- és váltóüzlettel foglalkoznak, azaz külföldi váltók, arany és ezüstpénzek, állam és iparpapírok, sorsjegyek és záloglevelek eladásával és vevésével, részletfizetések mellett is, valamint sorshúzási igérvényekkel, továbbá a legkedvezőbb feltételek mellett előlegeket nyújtanak minden börzeképes papírokra." (Lásd a képmellékletet.)

Sándor nevű öccse előbb cégvezetője volt az atyai pesti pénzváltó cégnek, majd a hatvanas évek második felében, bátyjával Bécsben alapítottak árubizományos céget *Wahrmann & társa* néven, amelyet a két fivér (Mór és Sándor) együtt jegyzett.[14] Az

9 MÉREI, 1943. 315.

10 Pester Lloyd-Kalender, 1859. 44. Ekkor az üzlet a Zrínyi és Három Korona utca sarkán működött.

11 BFL IV.1202.cc Test. u. Inv. a. n. 188/1861–65. 1858. december 26. „Nachdem mein lieber Sohn Moritz von frühesten Jugend in meinem Geschäfte sich thätigst anwendet, und ich einen großten Theil meines Vermögens seiner Thätigkeit, seiner Umsicht, und seinen angestrengten Bemühungen zu verdanken habe, so finde ich es vollkommen gerecht, ihn hiefür zu belohnen, und vermachen demselben hiermit, als wohl verdienten Lohn ein Praelegat von f 20 000 Gulden Zwanzigtausend welche er vorzugsweise aus meinem Nachlassvermögen beziehen soll." Hogy pontosan miben is állt ez a „hozzájárulás", azt nem tudjuk.

12 Mayer Wolf hagyatéki leltára szerint az elhunytnak 160 293.49 forintnyi követelése volt a céggel szemben. Ennek összetételét azonban, ahogy a mérleg szerkezetét sem ismerjük. BFL uo. 188/1861–65. 1859. június 3.

13 PN. 1865. április 20.

14 Wahrmann Sándor 1871 végéig volt bejegyzett cégvezető a pesti cégben. BFL Cg 32 644. 1871. december 28-i kérvény. A bécsi cégre ld. Lehmann's Adreßbuch, 1868. 84. „Wahrmann & Comp." Üzleti cím: Wallnerstr. 17. A jelzett kötetsorozat 1874-es évfolyamában már nem lelhető fel a nevezett cég. Sándor egyébként később maga is bankár lett, bár a századelő genealógusa nemes egyszerűséggel csak filantrópnak aposztofálta.

újabb generációban a szűkebb térre korlátozódó, de azért diverzifikált foglalkozás-választási stratégiájához illően Zsigmond öccse orvosdoktornak (dr. med.) tanult. Egyik nővére, Amália (1829–1905) egy bécsi nagykereskedő (Pollák Bernát), húga, Róza (1836–1901) egy pesti nagykereskedő (Goldstein Rudolf) felesége lett. Cége meghatározó láncszemévé vált egy Galíciától Bécsig húzódó rokoni-üzleti hálózatnak, bár a galíciai szál erősségét erre a korszakra már nem tudjuk dokumentálni.

A legendárium szerint az ifjú Mór először egy keresztény hivatalnok özvegyét akarta feleségül venni, de miután az nem volt hajlandó betérni a zsidó hitbe, a házasságközvetítő asszony segítségével 1861-ben a szintén pesti nagykereskedő (Gold Mór) leányát, a később tatai előnévvel nemesített Gold Zsigmond húgát, Lujzát vette nőül, akit azonban korán elveszített.[15]

Mór egy sor vállalat alapításában játszott vezető szerepet: így a Pannónia Gőzmalom Társaságban 1863-ban, az első Magyar Gépgyár Rt.-ben, az Angol–Magyar Banknál, a Salgótarjáni Vasfinomító Társulatban 1868-ban és többek között a Ganz gépgyár gründolásakor 1869-ben. A „részvétel" és a „vezető szerep" azonban rendkívül heterogén (és a családi háló révén nemzetiközivé vált) üzleti aktivitást takart. A Gründerzeit üzleti aktivitását jól szemlélteti ekkori hirdetése, amit érdemes összevetni a már idézett 1865-össel: „Wahrmann és fia" „bank- és váltóüzlete" „ajánlja magát megvételére és eladásárára mindennemű állam- és iparpapíroknak, záloglevelek és elsőbbségi kötvényeknek, minden európai és éjszak-amerikai pénzpiacokra szóló váltóknak, arany és ezüst pénzeknek. Pénzügyi megbízások a pesti és valamennyi külföldi tőzsdékre pontosan elintéztetnek."[16]

A *Pannónia* malomban például a nyolc alapító egyike volt és igazgatósági tagsága miatt – amennyire az a cégbírósági anyagból 1876-tól rekonstruálható – évről évre jelentős részvénymennyiséget helyezett letétbe a közgyűlésekkor.[17] Hasonlóan indult a *Lujza gőzmalom* alapítása is, amelyet a Barber és Klusemann-féle malom átvételére alakult öttagú konzorcium alakított részvénytársasággá a kiegyezéskor. Itt azonban Wahrmann Mór öccse, Sándor volt igazgatósági tag (tehát ő szerepelt rendszeres, bár változó mennyiségű letétekkel a közgyűlések alkalmával). Wahrmann Mór maga csak 1876-ban tűnt fel a letevők listáján, akkor azonban 115 darabos pakettal a legnagyobb deponáló volt. Legközelebb csak 1878-ban bukkant elő, ekkor viszont csak 20 db-ot, 1881–82-ben pedig 25, ill. 24 db-ot helyezett el. Ezen alkalmakkor azonban nem a saját, hanem a *Wahrmann és fia* cég nevében mutatott be részvényeket. 1888 és 1892 között Wahrmann Mór képviseletében (és egyben a saját nevében) Ullmann M. G.

15 MOL Mikrofilmtár [Mf], A 3567 Pesti izraelita házassági anyakönyv, 1861. 58; VADÁSZ: i. m. 7. Felesége a harmadik gyermek születésekor, 1865-ben hunyt el.

16 PN. 1869. március 24.

17 SÁNDOR, 1959. 368; illetve KÖVÉR, Részvényesek, 1989. 120. A Wahrmannok malomipari részvényeiről újabban lásd KLEMENT, 2010. 83–84.

együttesen 116 db részvényt deponált, amelyekből Ullmann korábban és Wahrmann halála után, 1893-ban csak 25 db-ot mondhatott magáénak. Nem könnyű a részvényletét alapján a részvénybirtokra következtetnünk, de talán nem megalapozatlan a feltételezésünk, hogy a névre szóló Lujza részvényeket Wahrmann közben sem adta el (erre 15–25%-os osztalék mellett a hetvenes évek végén, nyolcvanas évek elején nem is lett volna különösebb oka). A közben a cég nevében letett és a cégjegyzéssel megbízott unokaöccs, Holländer Samuel által képviselt 20–25 darabos mennyiség, az 1876-ban Wahrmann Mór által letett 115 db és az 1888 után Ullmann M. G. által képviselt 116–25 db (= 91 db) mennyiség állandósága is utalni látszik.[18]

Mint bankár, Wahrmann Mór az *Angol–Magyar Bank* alapítói (és igazgatói) közé tartozott.[19] Ez a bank újító szellemű internacionális intézménynek indult, ám végül nem tartozott a sikeres vállalkozások közé, az 1873-as krach utáni elnyúló pénzügyi válság következtében fel kellett számolni. Wahrmann ebben az intézetben is komoly részvénycsomaggal bírt: 1872-ben és 1874-ben személyében 100-100 darabot, 1876-ban viszont a *Wahrmann és fia* cég képviseletében a leértékelt részvényekből 286 db-ot tett le a közgyűlés előtt.[20] Az Angol–Magyar Bank azonban kényszerű feloszlatása ellenére sem lehetett igazgatói számára veszteséges vállalkozás, egy másik igazgatójának, Fest Imrének a visszaemlékezése legalább is erre látszik utalni.[21]

Hosszútávú szerepet töltött be Wahrmann a *Ganz* gyár részvénytársasággá alakítása során. Ekkor ugyanis nemcsak az alapító konzorcium tagjaként szerepelt, hanem a részvényaláírások első menetében kifejezetten bankári funkciókat töltött be két másik kereskedő-bankár társával együtt (Kohen I. I. és Baron testvérek). A vállalatnál hosszabb távon is Mechwart pénzügyi tanácsadójának számított, Somssich Pál halála után pedig annak elnöki székébe választották.[22]

Wahrmann cégének portfóliójában a magyar állampénztár által beváltott vasúti kötvények is elég számottevő tétellel szerepeltek. A *Magyar Északi Vasút* 1870. január 1-én esedékes elsőbbségi kötvényeinek beváltásakor például az Angol–Osztrák Bank után a második legnagyobb beváltóként szerepelt.[23]

---

18 BFL VII.2.e Bp. Kir. Törvényszék. Cégbírósági iratok. Cg. Okm. 1224.

19 Ld. KÖVÉR, Angol–Magyar Bank, 1984. 486–513. (Lásd ebben a kötetben is.)

20 BFL VII.2.e Cg. Okm. 98.

21 FEST, 1999. 119. „... gróf Széchenyi Béla és alapítótársai beválasztottak az éppen akkor létesített Angol Magyar Bank igazgatótanácsába, és ennek a pozíciónak – amelyet hat éve birtokolok – köszönhetem anyagi viszonyaim kedvező alakulását." – írja a szerző láthatóan valamikor az 1873-as, válság körüli időszakában.

22 BERLÁSZ, 1957. 379, illetve 396.

23 A központi állampénztár 1870. március 7-én kelt kimutatása szerint Wahrmann és fia „pénzüzér" 274 db 150 ft-os és 60 db 300 ft-os kötvényt váltott be. MOL K 255 PM Eln. 1869.

A történetírás által előszeretettel figyelemre nem méltatott tények közé tartozik, hogy Wahrmann pénzváltó cégét 1872 decemberében eladta.[24] A cégutód, Totis Adolf maga is korábban Wahrmannnál volt címjegyző és cégfőnöke a többi meghatalmazottéval együtt 1872. december 30-án kérvényezte „címvezetői aláírásuk kitöröltetését", mivel a nevezett urak „üzletünkből végképp kilépendnek..."[25] Az eredeti nagykereskedő céget azonban sohasem töröltette a cégjegyzékből. Ráadásul ő maga 1873. május 24-én (két héttel a krach kitörése után) „egészsége helyreállítása végett hatheti szabadságra távozott."[26] Morfondírozhatunk azon, hogy vajon a készülő összeférhetetlenségi törvény indította talán a pénzváltó üzlet eladására. A kortársak közül sokan úgy tudták, hogy a krach idején Wahrmann maga is komoly veszteségeket szenvedett. Másfelől szemlélve a baisse spekuláció klasszikus esetének is tekinthetjük a fenti tranzakciót, amelyet mellesleg – utólag – tökéletesen visszaigazolt a krach.[27] Erre utal az is, hogy a pénzváltó cég eladása után nem sokkal, de még a krach kitörése előtt, 1873 márciusában unokaöccsét, Hollander Samut újra egyedüli címvezetőjévé tette.[28] Júniusban pedig már nyilvánosan olyan véleményt képviselt, hogy „a tőzsdén nem szükséges segíteni, miután az lassanként magához tér."[29]

Ami Wahrmann jövedelmeinek szerkezetét illeti, ebben a vonatkozásban elég tanulságos az 1873-as első pesti virilisjegyzék híradása.[30] A legnagyobb egyenes adófizetőknek ez a listája ugyanis adófajtánként tünteti fel a pesti polgárokat. Innen tudhatjuk, hogy Wahrmann Mór „háztulajdonos és bankár" a Lipótváros 198. számhoz kapcso-

---

24 PÓLYA, 1895. 64. Idézi a Pesti Népbank 1872-re vonatkozó üzleti jelentését, miszerint „igen kedvező feltételek mellett vett háztelket és hogy Tottis A. céggel átvette a »Wahrmann és Fia« féle váltóüzletet, melyet 1873. január 1. óta »Tottis és társa« cég alatt folytat." A Népbank egyébként az egyedüli intézet volt Pesten, amely 1873-ban csődöt volt kénytelen kérni maga ellen. A Mihók-féle Magyar Compass első évfolyama hirdetései között fel is bukkan a nevezett cég az alábbi szöveggel: »Totis A. és Társa«, előbb Wahrmann és fiai váltóüzlete Pesten, Deák Ferencz- és Pater noster- utcza szögletén ajánlják magukat állam-, iparpapirok, sorsjegyek, arany- és ezüst-pénzek, értékpapirok vételére és eladására, intézvényezések külföldi piacokra, valamint megerendelések a pesti és bécsi börzére a legméltányosabb és illőbb feltételek mellett eszközöltetnek." MIHÓK, Kimutatás... 1873. V.

25 BFL Cg 32 644. 1872. december 30. Ebben a kérvényben Totis mellett a másik két meghatalmazásbeli együttes címvezető alírását, Kollinszky Zsigmondét és Holländer Sámuelét is töröltetni kérte.

26 KN II. k. 61. (1873. május 24.)

27 KÖVÉR, 1873. 1986. 53–55. A jól értesült kortársak gyakran hivatkoztak Wahrmann anti-ciklikus tőzsdei előrelátására, bár ezt igyekeztek a köz szolgálatával összefüggésbe hozni. Ld. Hegedűs Sándor: Wahrmannról. VU, 1892. december 4. „Vagyonának nagy részét pedig annak köszönheti, hogy kiérezte, kitalálta, miből lehet valamit csinálni. Az amerikai polgárháború folyama alatt – mikor ott minden koczkán volt – bízott az amerikai papírokban és vásárolta azokat, akkor bízott a magyar államhitelben, mikor mások nem bíztak, a Ganz-gyár és a többi pénzintézetek legválságosabb perczeiben érezte, hogy közszolgálatot tesz, ha megmentésükhöz járul és mégis haszonnal dolgozik."

28 BFL Cg 32 644. Unokaöccse, Holländer egyedüli címvezetői joga 1873. március 19-től 1886-ig maradt fenn. Wahrmann 1882-ben kelt – majd visszavont – végrendeletében, szolgálatait elismerve külön intézkedett róla: „Czímvezetőm Hollaender Sámuel úr élete fogytáig eddigi fizetésében változatlanul fenntartassék." BFL VII.185. Weiser Károly közjegyző iratai 1056/1882.

29 KÖVÉR, 1873, 1986. 54.

30 A pesti virilisekről elsőként és általában ld. VÖRÖS, 1979.

lódva 1020 forint házadót, a Lipótváros 255. számnál nyilvántartva pedig 1323.19-nyi jövedelemadót ró le.[31] Az 1873-ban Pesten, láthatóan házbérből és cégjövedelemből meglehetősen kiegyenlítetten összejött adó tehát együttesen 2343 forintra rúgott. Az 1892-es – Wahrmann életében utolsó – virilis-lista, amely már nem tartalmaz adónemenkénti bontást, Wahrmann Mórt pesti háztulajdonosként (Akadémia u. 3.) és 2817 forintnyi egyenes adóval szerepelteti.[32] Ha nem dőlünk be a csekély növekedést mutató fővárosi adó látszatának, akkor azt kell feltételeznünk, hogy Wahrmann az 1873 és 1892 közötti időszakban jelentős mértékben átcsoportosította jövedelem- (illetve vagyon)szerkezetét.

Anyagi gyarapodása már az ötvenes-hatvanas években lendületet vett (ezt jelzi a válság előestéjén a dinamikus flow-ra és kiegyenlített stock-ra utaló adószerkezet) és pusztán a krach-időszak baisse-spekulációjának sem tulajdonítható – a vagyonteremtés egyszeri mitologikus aktusaként – meggazdagodása. Wahrmann részesedett – amint azt a malomrészvények példáján is láthattuk – az alapítás és a kilábalás konjunkturális hatásaiból, ennek is tudható be, hogy e fontos ipari részvényekből birtokát csak alkalmilag növelte. Élete utolsó korszakának dokumentálására olyan forrás is rendelkezésünkre áll, amelyet nem használt a korábbi történetírás, mégpedig a központi bank (Osztrák–Magyar Bank) hitelinformációs listái formájában. Anélkül, hogy azt állítanánk, hogy a becsült adatok itt abszolút értékre tarthatnak számot, a jelzett forrás épp a növekedés tendenciája alapján elég egyértelműen jelzi, hogy Wahrmann Mórnak vagyonának kezeléséhez nem csak kegyeletből és nem is csak a fiaihoz fűzött várakozás miatt volt szüksége a nagykereskedő cég legalitására.

1. táblázat

A Wahrmann és fia cég vagyonának becslése az Osztrák–Magyar Bank hitelinformációi szerint (ezer osztrák értékű forintban)[33]

1879. június 26.	1881. április	1882. október	1883. december	1884. október	1886. október	1888. február	1888. november	1889. november	1890. október 23.
1500	1500	1500	2000	2000	2000	2000	2000	2000	4000

Vagyonának gyarapítását nyilván Mór is hasonló öntudattal ítélte meg, mint ahogy öccse, Sándor, korán fogalmazott végrendeletében. „Nachdem ich das Vermögen,

31 BFL IV.1303.j Pest sz. kir. város Tanács iratai. Választási iratok (1865–1873). 158. sz.
32 MÁTÉ, Magyar Almanach, 1892. 27.
33 MOL Z 1 (Az Osztrák–Magyar Bank budapesti főintézete) alapján ld. KÖVÉR, „legjobb adósai", 1999. 125–137.

welches mir aus dem Nachlasse meiner seligen Eltern zugefallen ist zur Unterstützung meiner näheren Angehörigen und für andere wohlthätige und gemeinnützige Unternehmungen verwendet habe: so kann ich mit Zug und Rechte behaupten, daß alles in meinem Nachlasse seinerzeit vorfindliche Vermögen das Produkt meines Fleißes und meiner Thätigkeit sei ich also berechtigt bin über dasselbe nach meinem besten Ermessen und in freier Wahl zu verfügen."[34] Sőt, a közeli hozzátartozóra vonatkozó utalás egyenesen Wahrmann Mórt illethette.

2. táblázat

A Wahrmann-örökösök birtokai 1893-ban

Megye, járás	Község	Terület (kat. hold)
Hajdú megye, balmazújvárosi járás	Felső-Józsa	2001
Szabolcs megye, kisvárdai járás	Ajak	720
	Berencs	467
	Döge	510
	Fényeslitke	886
	Kisvárda	2648
	Veresmart	1092
Összesen		8324

Hogy Wahrmann mekkora vagyont hagyott hátra utódainak, azt pontosan nem ismerjük, hiszen tudomásunk szerint sem utolsó, tehát érvényes végrendelete, sem hagyatéki leltára nem került eddig elő. A korabeli sajtóértesülések kapcsán pedig tekintetbe kell vennünk, hogy a (mások) gazadagsága általában túlcsigázza a fürkészek fantáziáját. Wahrmann Mór halálakor a Vasárnapi Újság nekrológja úgy tudta, hogy „vagyonát 5 millióra" (nyilván forintra) becsülték.[35] A halál után legkorábban keletkezett, 1893-as gazdacímtár mindenesetre igen jelentős, összesen 8000 holdat meghaladó birtokegyüttest tart számon Wahrmann örökösök név alatt.[36]

34 BFL VII.185. Weiser Károly közjegyzői iratok 1001/1877.

35 Vasárnapi Újság, 1992. december 4. Ezt az adatot fogadja el MÉREI, 1943. 317–318. Vörös Károly – meg nem nevezett forrás alapján – 12 millió koronás (1 frt = 2 K) hagyatékot említ. VÖRÖS, 1992. 195.

36 BAROSS, 1893. 261, 597–600. Az 1895-ös statisztikához kapcsolódó gazdacímtár szerint a fentiek közül már csak Ajak (720 kat. h.), Fényes-litke (904 kat. h.) tartozott a Wahrmann örökösök tulajdonába. A korábbi Wahrmann birtokok közül Berencs (Sztáray István gróffal együtt 1229 kat. h.), Döge (848 kat. h.), Kisvárda (1501 kat. h. + Reizmann Hermannal és özv. Farkas L.-nével osztva 3851 kat. h.), Veresmart (771 kat. h.), valamint újonnan Kárász (Szabolcs megye, 798 kat. h.), illetve Tóalmás (Pest megye, 670

Egyetlen, szövegében fennmaradt (bár rövidesen visszavont) végrendelete feltehetőleg Istóczy Győzővel vívott párbaja előtt készült, erre utal a teljesen világias bevezető passzus: „Az emberi élet mulandóságánál fogva és életem pályája oly határköve előtt állván hol a közeljövő hirtelen kimúlásomat hozhatja: emberi, honpolgári és családatyai kötelességet teljesítek, midőn halálom esetére a következő végrendelkezést teszem." „Minden ingó és ingatlan" vagyona „általános örököseivé és pedig egymás közt egyenlő arányban" rendelte „drága három gyermekét", és fohászkodott, hogy „atyai szeretete és áldása nyomán a Mindenható áldása légyen velök mindvégükig." Már ebben a végrendeletben felbukkant az a „jótékony és közczélokra" hagyományozott 50 000 forintnyi összeg,[37] amely láthatóan Wahrmann végleges végrendeletének is alkotóelemévé vált.[38] Következő végrendeletét 1888. január 24-én Weinmann Fülöp közjegyzőnél helyezte letétbe, amelyet azonban már az év július 7-én visszavett.[39] Az ugyanazon a napon átadott újabb, lepecsételt írásbeli végrendeletét ugyanannál a közjegyzőnél 1888. október 17-én kérte vissza.[40] Ekkor letétbe helyezett, immár végső végrendelete lesz az, amelyet halála után 1892-ben a budapesti királyi törvényszéken kihirdetnek, s amelynek szövegét sajnos nem ismerjük.[41] Hogy 1888-ban miért változtatott többször is végakaratán, annak indítékait nem ismerjük. Tudunk ugyan másik nevezetes párbajáról is (Hermann Ottóval zajlott duelluma inkább anekdotaként emlegetett), mégis úgy véljük, ezúttal mégsem az oly evilági halál foglalkoztatta. Wahrmann ekkor már, gyakorta betegeskedve inkább cége és vagyona sorsa felett aggódhatott. A más családokban oly nagyon várt fiú örökösök léte sem adott számára különösebb optimizmusra okot, hiszen azoknak végképp nem fűlött a foga az üzlet folytatásához. Bár gyermekeinek neveltetésére mindig is sokat adott, azok leginkább a felhalmozott

kat. h.) Wahrmann Renée, Tököl (Pest megye, 721 kat. h.) pedig dr. Wahrmann Ernő birtokában volt. Gazdacímtár, 1897. 220, 230, 378. Ernő a tököli birtokot – közjegyzői okirat szerint – nyilván örökrészéből 1893-ban vásárolta meg. BFL VII.184. Weinmann Fülöp közjegyző iratai 469/1893. Az ingatlanokból tehát a három örökös láthatóan nem egyenlő arányban részesedett.

37 BFL VII.185. Weiser Károly közjegyző iratai 1056/1882. A végrendelet ötödik pontjában gyermekei iránt még gyengéden megszólaló Wahrmann, a végrehajtásról már a rá jellemző, családfői eréllyel nyilatkozik: „Kiskorú árváim gyámságára kedves öcséimet, Dr. Wahrmann Zsigmondot Bécsben és Wahrmann Sándort Budapesten felkérem, rendelem és kinevezem." Uo. Az 1882. június 10-én kelt végrendeletet Wahrmann 1884. február 14-én vonta vissza és nyilvánította semmissé. Uo. 351/1884.

38 Régi AL 73/1893. Az MTA 1893. április 24-én tartott összes ülése jegyzőkönyvéből. 113. „Néhai Wahrmann Mór országgyűlési képviselő végrendeletében 50 000 forintot hagyott közérdekű és kegyeletes célokra s ez összeg mikénti felosztására egy öttagú bizottságot kért föl. E bizottság Wahrmann Mór nevére a MTA-nál 10 000 forintnyi alapítványt tesz, azon rendeletetéssel, hogy minden 3. évben 1000 forint (vagy ennek megfelelő érem: Wahrmann-érem) ítéltessék oda a naggyűlésen azon magyar állampolgárnak, ki az illető év körben az ipar vagy a kereskedelem terén, akár a tudomány előbbvitele, akár a gyakorlati haladás fejlesztése által a legnagyobb érdemeket szerezte magának."

39 BFL VII.184. Weinmann Fülöp közjegyző iratai 81/1888.

40 BFL VII.184. Weinmann Fülöp közjegyző iratai 707/1888.

41 BFL VII.184. Weinmann Fülöp közjegyző iratai 1070/1888. Az iraton nyilvánvalóan téves kihirdetési keltezés szerepel (1892. szeptember 1.), hiszen Wahrmann Mór sírfelirata szerint 1892. november 26-án hunyt el, így a végrendelet kihirdetésére legkorábban csak 1892. december 1-én kerülhetett sor.

vagyon felélését tekintették hivatásuknak.[42] A végrendelet körüli, Wahrmannra éppen nem jellemző bizonytalankodás feltehetőleg a nagykorúvá váló fiúkhoz fűződő viszonyában bekövetkezett változásokkal függött össze, bár erre az örökölt ingatlanokban végül egyenlőtlen részesítésük retrospektív bizonyítékán kívül csak erősen zsurnalisztikus evidenciák állnak rendelkezésünkre.

Wahrmann vásárolt tehát hatalmas földbirtokokat, birtokolt házakat, de nem szerzett nemesi címet, pedig bizonyára megtehette volna. Visszaemlékezések szerint különleges szeretettel kényeztetett leányát, Renéet, az 1882-ben nemesített megyeri Krausz Izidor nagyiparoshoz és kereskedőhöz adta feleségül.[43] Wahrmann halála után azonban, amikor 1895-ben az ifjú férj vagyoni helyzete megingott, botrányokkal tarkított válóperre került sor, amelyben az alperes férj keserűen panaszolta, hogy „a vétlen férj nem kifacsart citrom, melyet el szabad dobni; – nem is divatos ruha, melyet saisononként változtatni kell".[44] A válás után tért ki leányukkal együtt Renée, amiért a férj idősebb bátyja, aki leszármazók nélkül halt el, a gyermeket minden öccsére szállt örökségből kitagadta.[45] Renée ezek után még kétszer férjhez ment egy-egy császári és királyi kamaráshoz, ám a második korán elhalt, a harmadiktól meg ismét elvált.

Renée második férjhezmenetelekor kötött házassági szerződése Beretvás Endre cs. kir. kamarással némi bepillantást enged a vagyon szerkezetébe (és az adósságállomány mértékébe).[46] Tekintettel arra, hogy a tételek között még szerepel egy jókora peresített követelés az első férjjel, Megyeri Izidorral szemben, feltételezhetjük, hogy a menyasszony vagyona apjától származott és annak legalább szerkezeti összetétele örököltnek tűnik.

---

42 A fiúk életpályája ennek megfelelően alakult: Ernő (Pest, 1863–Párizs, 1906) öngyilkos lett, Richard (Pest, 1865– ?) már ifjú korában egy orfeumbeli énekesnőért bolondult, később versenyistállót tartott fenn. Apjuk halála után mindketten katolizáltak. Ernőre: VADÁSZ, 1907. 8. Richárdra: KELLÉR, é. n. 39. és KEMPELEN, I. 1937. 140.

43 Megyeri Krausz Izidor és Wahrmann René 1883-ban kelt házassági egyezvénye szerint „a nő saját vagyonából egyelőre kettőszázezer osztrák értékű forint tőkét rendel hozományának, és a tőkét jelen szerződés aláírása alkalmával a férjnek általadja a tőke tulajdonjogának olyatén fenntartása és a tőke gyümölcseinek a közös háztartás javára való olyatén odafordítása mellett, mint ez a törvény értelmében a hozomány fogalmával rendesen egybekapcsolva van." BFL VII.185. Weiser Károly közjegyző iratai 1666/1883.

44 Információ megyeri dr. Krausz Izidorné sz. Wahrmann Renéenek megyeri dr. Krausz Izidor ellen indított bontóperében. A per adatai alapján szerkesztették Dr. Győrffy Gyula és Tóth Gáspár. Bp. 1897. 26.

45 „...megyeri Dr. Krausz Izidor öröksége általa még végrendeletileg sem hagyható ezidő szerint meglevő gyermekére, végrendelet hiányában pedig annyiban, amennyiben halálakor még megvan, ezidő szerint meglevő gyermeke kizárásával egyéb törvényes örököseire száll." megyeri Krausz Lajos Hagyatékátadó végzése 1906. május 15. BFL Cg 1880/123.

46 BFL VII.151. Rupp Zsigmond közjegyző iratai 107/1898.

3. táblázat

Wahrmann Renée magánvagyonának főbb tételei
(1898. osztrák értékű forintban)

Vagyontárgy	Érték	Teher
1. A kisvárdai birtok a rajta lévő gazdasági épületekkel		189 407 51 750
2. Tóalmási birtok, kastély, gazdasági épületek		25 000
3. Andrássy út 23. sz. ház és lakásberendezés, képek, műtárgyak		248 423
4. Magyar Általános Hitelbanknál lombardírozott értékpapírok	840 317	131 281
5. Kisvárdai bérlőkkel szembeni haszonbérkövetelés	52 023	
6. Krausz Izidor elleni peres követelés	765 000	

A szűkebb családról való gondoskodást hűvös józansággal tudta elválasztani a gazdag rokont pumpolni akaró tágabb família iránti érzelmektől. Csak legenda, de minden Wahrmannról szóló egyéb ismeret megerősíti a vízió valószínűségét, amiként fényképet (!?) kért a távoli rokonoktól Bécstől Gorlicéig, azokat albumba ragasztttatta, majd komornyikját utasította: „...nézze át gondosan ezeket a fényképeket, vésse be a fejébe valamennyinek az arcvonásait... ha ezek közül bárki jelentkezik, dobja ki. De ha egyet beenged, maga is repül..."[47]

Az 1868 decemberében tartott országos izraelita kongresszus alelnökeként, a pesti hitközség küldöttjeként a hitélet megújításában is fontos szerepe volt. Élete végén elnyerte a pesti zsidó hitközség elnöki tisztét. A hitközség alkalmazásában álló világhírű orientalista, Goldziher Ignác a neológ hitközségi elöljáróságot az immár éles határvonalakkal differenciált foglalkozásszerkezet másik oldaláról így ítélte meg: „Őt ültették most pénzt megreszkettető ujjongással az elnöki székbe. W. leereszkedőleg elfogadta, a zsidókat kizáró keresztény világtól nemigen remélhetvén, hogy pénzének és ebből táplálkozó szemérmetlenségének megfelelő vezető pozícióba juttatja."[48]

1869-ben – Csengery ötletére és Deák Ferenc támogatásával – Pest lipótvárosi kerület kormánypárti országgyűlési képviselőjévé választották. Ő volt az első izraelita

47 KELLÉR, é. n. 31.

48 GOLDZIHER, 1984. 130. Goldziher egyébként alárendelt helyzetéből ritka erős elfogultsággal nézte Wahrmann alakját. A naplóban visszatérően csak „polyák"-ként emlegeti (nyilván utalásként anyai ágon a galíciai származásra): „Megint elnökséget választottak, ugyanazt. A polyák megbetegedett, nem jelenhetett meg személyesen, hogy megtartsa trónbeszédét. De, mint hallom távollétében is ünnepelték. Miért is ne ünnepelnének távollétében ezek a zsidók egy pénzzel bearanyozott fickót? Ünnepeljétek csak: hiszen ti is igazán méltók vagytok hozzá!" Uo. 191. (1892. november 7.)

vallású képviselő a magyar parlament történetében.[49] Wahrmann egyébként már parlamenti képviselő korában nevezetes szalont tartott. Vendégeit magyaros vendéglátás várta svábhegyi villájában, azt mesélték, hogy a szerb király szakácsát szerződtette. A kortársak azonban a társasági élet egyoldalúságait is szóvá tették: „...vele szemben ugyanazt az obszervanciát ápolgatja a mi highlefeünk is, a mely a szárazföld arisztokratikus államaiban dívik. Nagyon szívesen elmennek az ő ebédjeire, estélyeire a főrangú urak, de őt meghívni nem igen van napirenden".[50]

* * *

A cég biográfiáját összefoglalva Wahrmann Mayer Wolf csak 1844-ben jutott el az önálló nagykereskedő cég megalapításáig. Fia, Móric üzleti társként még nem, csak apja halála után, a hatvanas évtizedben változtatott az üzlet szerkezetén: a zsákkereskedést gyakorlatilag felszámolta (viszont öccsével bécsi árubizományi üzletet nyitott), a nagykereskedés bázisán pedig banküzlettel foglalkozó pénzváltó-irodát hozott létre Pesten. 1872 végén a pénzváltó üzletet is eladta, hamarosan a testvérével közös bécsi céget is megszüntették és a *Wahrmann és fia* nagykereskedő firma a továbbiakban, mint vagyonkezelőség működött. A cégjegyzékből csak jóval halála után, hivatalból törölték. A cégek életciklusának sodrában magasra ívelő Wahrmann-karriert az üzleti életben hirtelen szakadás követte. A vagyon is lassan elszivárgott. Pedig a negyedik generáció képviselője, Megyeri Lola (Wahrmann Renée lánya) 1911-ben Thurn-Taxis Egon Miksa herceg felesége lett, eme mediatizált (uralkodóházzal egyenrangúsított) vegyesházasság révén alighanem a rangbeli emelkedés tetőpontját érte el.[51] A családnak azonban ez a legsikeresebbnek mondható ága is kihullott a történelmi emlékezetből.[52]

---

49 VÖRÖS, 1992. 187–196. Deák eredetileg Csengeryt szerette volna Pest-Lipótváros képviselőjének, de ő nem vállalta és Wahrmannt javasolta. Lásd Visontai Kovách László levele Csengery Antalhoz (Pest, 1869. március 19.) OSZK Kt. Quart. Hung. 2421. ff. 28–29. A levélre Deák Ágnes hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is hálásan köszönök.

50 A budapesti társaság. 1886. 453.

51 KEMPELEN, II. 1938. 146.

52 A magyarországi arisztokrácia 20. századi genealógiájáról szóló legújabb összefoglalás sem tud a Megyeri Lola-ág további sorsáról. GUDENUS, IV. 1998. 122.

DEUTSCH IG. ÉS FIA

Azt, hogy ma már viszonylag sokat tudunk a Deutsch – hatvani Deutsch (nemesítés:1879) – Hatvany-Deutsch (kettős név: 1897) – Hatvany (először egy évvel a bárósítás után, 1911-ben) család történetéről, elsősorban a hetvenes-nyolcvanas években lendületet vevő magyar társadalomtörténeti kutatásoknak köszönhetjük.[1] Hogy magáról a *Deutsch Ig. és fia* cégről jóval kevesebb ismeretünk van, az szorosan összefügg azzal, hogy – nyilvános számadásra nem kötelezett vállalatról lévén szó – nem kellett mérlegeit nyilvánosságra hoznia, a társadalomtörténeti forrásként használt hagyatéki leltárak és végrendeletek pedig legfeljebb a céggel szembeni követelések számlakivonatait tartalmazzák, a cégvagyon leltározására hagyatékátadáskor nem kerül sor.[2] Az is igaz azonban, hogy amennyiben a Deutsch Ig. és fia cég részvénytársaságok alapításában és működtetésében vett részt, a nyilvános számadásra kötelezett társaságokon keresztül mégis bepillantást nyerhetünk a privát cég belső viszonyaiba is. Az alábbiakban ezért olyan források segítségével közelítek a törzscég történetéhez, amelyek lehetővé teszik, hogy annak mintegy másfél százados ívét és leágazásait is nyomon kísérhessük. Megállapításaink a korábban is használt árvaszéki, cégbírósági iratokon, az azokat feldolgozó szakirodalmon túl, mindenekelőtt a központi bank hitelinformációs adatgyűjtésére támaszkodnak.[3]

Alapítás és szerzés

A *Deutsch Ig. és fia* családi cég a terménykereskedelemből emelkedett a magyar malom- és cukoripar szinte koronázatlan királyává. Ez azonban azt is jelentette, hogy kezdettől fogva a pénz- és hitelüzletek is tevékenységi körébe tartoztak. Magáról az alapításról azonban viszonylag kevés maradt ránk. Ténynek tekinthető, hogy a pesti váltótörvényszéknél 1856-ban jegyezték be az „Ig. Deutsch und Sohn" nagykereskedést, mint közkereseti társaságot, akkor még a Nagyhíd u. 13-ban, amely – a címtár szerint már ekkor is – terményekkel, állami- és iparpapírokkal és váltóüzlettel foglalkozott.[4] A cégbíróságon fennmaradt a cég társasági szerződése is, amely hírül adta, hogy

---

1 KONCZ, [1983] (Legfontosabb adatai leközölve „geneológiai adattárként" *História*, 1983. 2. 28–30; KONCZ, 1986. I. 335–419. Újabban HALMOS, Hatvany-Deutsch, 2004.

2 KÖVÉR, Nagy vagyonok, 1997. 30–31.

3 Erről a forrásról lásd KÖVÉR, legjobb adósok 1999. 125–137.

4 Pester Lloyd-Kalender, 1859. 40.

Deutsch Ignác azért fogadta második fiát, Bernátot társául, mivel ezt megelőzően, Aradon együttesen jegyezték a nyilván akkor még csak az apáról elnevezett kereskedést.[5] A bankvalutában 30 000 forintos társasági tőke kétharmad része az apa, egyharmad része a fiú nevén volt. Mivel a kisebbik fiú Pesten telepedett le (közelesen meg is nősült), az eddig tisztán aradi székhelyű cég – sok társához hasonlóan – Pest irányában terjeszkedett. Az újabb váltótörvényszéki cégnyilvántartási könyv felfektetésekor, 1864 nyarán a társasági szerződéshez pótszerződést csatoltak (székhelyként ekkor már a Nádor u. 2. volt megadva!), az apa – valószínűleg rendszeresen – Aradon tartózkodott, aláírását mindenesetre ennél a fontos aktusnál az aradi városi hatóság hitelesítette. A társak kérték az aradi váltótörvényszék értesítését is a kiegészítésről, mivel a cég „aradi üzlete, mint a pesti nagykereskedésnek fiókja tekintendő."[6] A megváltozott viszonyok tükreként ezután Bernát már felerészben birtokosa a cégnek, s ez az arány nem is változik az apa 1873. május 8-án bekövetkezett haláláig, ami után Bernát egyéni cégként viszi tovább a nagykereskedést.

A cég összetétele csak a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján módosult, miután először Ignác legidősebb fia, József fia Sándor lesz előbb cégvezető (1877), majd hamarosan újra társascéggé alakulva tag (1879), majd Bernát fiai, ifj. József (1884) és Károly (1890) kapták meg ugyanezeket a jogosítványokat. Sándor cégtagi minőségéhez meg kell jegyeznünk, hogy elsőbbsége szoros összefüggésben volt azzal, hogy unokatestvérét, Bernát legidősebb leányát, Emmát vette feleségül. A cég történetének ez a korszaka lényegében Bernát 1893. október 26-i halálával zárul. Azt mondhatnánk, hogy az 1856-tól 1893-ig húzódó periódus az *alapítás* és a *szerzés* időszaka. A Nádor utcai házon kívül Deutsch Ignác megvásárolja a hatvani birtok mellett Arad megyében a butyinit, Nógrádban pedig a bujáki, csóri és kozárdi fele része is az övé, s Bernát csak fokozza a birtokkoncentrációt. Számtalan vállakozásuk közül most csak néhányat emelünk ki: a malmok közül a Concordiát, a cukorgyárak közül pedig a nagysurányit és a hatvanit.

A *Concordia* alapítására 1865-ben került sor, a részvénytársasági nagymalmok első gründolási hulláma idején, a pesti Soroksári úton. A 750 000 frt alaptőke névreszóló részvényeit pesti nagykereskedők jegyezték, olyan családok tagjai, mint a Fischl, Hoffmann, Koppély, Mandl, Perlmutter, Schopper, Wodianer és még mások is.[7] A közkeletű vélekedéssel szemben távolról sem állja meg a helyét, hogy a Concordia a Deutschok alapítása lett volna. A közgyűlésen letétbe helyező részvényesek listája alapján az is megállapítható, hogy a hetvenes évek közepén a legnagyobb letevők mellett (Heinrich István 107 db, Heinrich Ferenc 50 db, Gschwindt 144 db, Mandl Anton

5 FBC. 20 313. A többi cégbírósági anyagtól eltérően ennek a cégnek az anyagai nem kerültek át Budapest Főváros Levéltára [BFL] őrizetébe.

6 Uo. (1864. június 24.)

7 SÁNDOR, 1959. 370.

105 db, Mandl Ignác 66 db) a Deutsch Ig. és fia „csak" 45 részvénnyel szerepel. A család részvénybirtokának növekedése csak a nyolcvanas évek elejére tehető: az 1881-es közgyűlésen Gschwindt 87-tel, Heinrich István 50-nel, H. Alajos 10-zel, H. Ferenc pedig szintén 50-nel szerepel, a Deutsch Ig. és fia cég 64 részvénye mellett ekkor Sándor 40-nel, ifj. József pedig 20-szal bukkan fel a névsorban. Az sem téveszthet meg bennünket, ha például az 1895-ös tőkeemelésből a cég közvetlenül nem részesedik, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy a legnagyobb jegyzők közül is kiemelekedik Csányi Ágoston földbirtokos, aki nem más, mint Károly feleségének, Csányi Renének az apja. A Deutsch-család (éppen Károly a maga és a Deutsch Ig. cég nevében) a századelőn kerül részvénybirtoka alapján is domináns pozícióba a Concordiánál.[8]

Az 1854-ben alapított nagysurányi cukorgyárat (Nyitra megye) árverésen vette meg a nyolcvanas évek elején a Deutsch Ig. és fia, a Kohner Adolf fiaival és a Brüll Henrik és fiaival közösen. A korábban is részvénytársasági formában működtetett újjáalakított gyár 1882-től vált a vállalatbirodalom részévé. Más úton indult el az 1888-ban építeni kezdett hatvani cukorgyár, amely először *Deutsch Ig. és fia hatvani ipartelepe* néven üzemelt, s csak 1908 őszén alakult részvénytársasággá, *Hatvani cukorgyár Rt. Deutsch Ig. és fia* néven (a toldalék csak 1925-ben kopott le a részvénytársaság név mellől). Ekkor az 50 000 db részvényből 40 000 a Deutsch Ig. és fia cég tulajdona volt, 8000 fölött közvetlenül a családtagok rendelkeztek, a többit pedig cégvezetőik nevén tartották számon.[9]

Az új korszak: a 20. század

Mint jeleztük, Deutsch Bernát halála után lényegében új korszak köszöntött be a cég életében, bár a Deutsch Ig. és fia cég csak 1911-ben jelentette be, hogy „az utolsó 15 évben kizárólag banküzletekkel foglalkozott és foglalkozik".[10] Hogy miért volt szükség erre a lépésre és miért csak utólag regisztráltatták ezt a tényt, azt a cég szeniora, Hatvany Sándor atyailag magyarázta el a korszak egyik ifjú értékpapír-bizományosának, mai szóval brókerének:

„Hatvany Sándorral én személyes összeköttetésben voltam. A tőzsdén a Hatvany-Deutschék megbízottja a Fischer-cég volt, ahol én praktikáns voltam... Egyszer megkérdeztem tőle, hogy mondja báró úr, maga mért olyan pesszimista és mindig kontreminál? Arra azt mondta: »Nézze édes fiam! Énnekem egy olyan hausse-pozícióm van, amin nem tudok könnyíteni. Énnekem van 100 Hazai takarék részvényem, 18–20 000 koronán állt egy részvény, van egy 15%-os minoritási lekötött részem a Hazai Bankból,

8 BFL VII.2.e Cg 1050. Okmánytár.
9 Bencze–Sudár, 1989. 57–58.
10 FBC 20 213

ez a Hazai takaréknak volt a kommerciális alapítása. Az [unoka]öcsém, a József az a Leszámítoló Banknál igazgatósági tag, ott van egy lekötött letétje, szintén több tízezer darabos részvénycsomag, tehát egy óriási hausse-engagementtel állok szembe és nem nem látom a közgazdasági életet olyan stabilnak és ezért én konterminálok mindenféle részvényt.« Na most ehhez neki szüksége volt egy tőzsdei cégre. Egy bank ezt nem volt hajlandó csinálni, mert egy banknak nem volt szabad egy letétből elvenni részvényt, hogy egy kontremin pozíciót felépítsen egy harmadik kliens."[11]

Azt mondhatjuk, hogy ez a helyzet tulajdonképpen a 20. század első felére általában is meghatározta a cég pozícióját. Vizsgáljuk meg a cégvagyon alakulását néhány más hasonló céggel összehasonlítva, a központi bank információi alapján. Az adatgyűjtés a kétségtelenül jól tájékozott bankkörökön túl, akár a magándetektívek bevetését is lehetővé tette, hogy kitudakolják a hitelképesség megítéléséhez szükséges híreket.

1. táblázat

A jegybank hitelinformációs vagyonbecslése néhány kereskedő-bankár cégről

Cégnév	1912 millió K	1924 milliárd K	1926 millió P	1931 millió P	1937 millió P
Deutsch Ig. & fia	*60	1000	90	50	28
Herzog M. L. & tsa	30	170	40	20	2
Kohner A. fiai	6	130	30	20	–

Megjegyzés: * 1913

Forrás: KÖVÉR, másodvirágzás, 1997. 49.

A táblázatban közölt adatok az információs szolgálat által végzett becslés maximális értékét jelentik és csak viszonyítási alapként szolgálhatnak (különösen az inflációs időszakban!). Mégis jól tükrözik a legnagyobb kereskedő-bankárcégek útjának alakulását. Általában megállapítható, hogy a Deutsch Ig. és fia mindvégig megőrizte vezető szerepét, bár a húszas évek második felétől kezdődő hanyatlásból neki is jutott. A bankárcégek között 1912 és 1924 között lényeges vagyonátrendeződés ment végbe, míg a húszas évek második felének konszolidációja több cégnél előrevetítette a krízis utáni általános hanyatlás görbéjét.

A legnagyobb, Deutsch Ig. cégnél már az első világháború előtti időszakra rendelkezésünkre áll egy nagyjábóli becslés az aktívák szerkezetére. Eszerint a cégvagyon több, mint fele értékpapírokból állt (döntő többségében iparvállalati részvényekből),

11 Interjú a Fischer M. cég hajdani praktikánsával, Tárai Pállal (1985).

28%-ot tettek ki a gyárakkal szembeni követelések is.[12] Az 1924-es részletesebb vagyonkimutatásból az is világossá válik, hogy addigra az értékpapírok részaránya tovább növekedett. Ekkor áll először rendelkezésünkre részletes lista az érdekkörbe tartozó iparvállalatokról. Mindenekelőtt az élelmiszeriparban bírtak jelentős súllyal: 5 cukorgyár részvényeiből részesültek (ebből kettőnél, a hatvaninál és a Vas megyeinél 100%-os arányban), 2 malomból volt birtokukban tekintélyes hányad (Borsod-Miskolci és Concordia), de volt még érdekeltségük sörfőzdében, papírgyárban, takarmánygyárban, növénynemesítő és magtenyésztő részvénytársaságban. Az élelmiszeriparok hátterében 10 000 magyar holdat meghaladó nagybirtokkomplexum állt.[13]

1931-re pedig további érdekeltségeket szereztek a faiparban, textiliparban. Hatvanban, a nagybirtok központjában pedig az azbeszt- és palagyártásban, valamint a tégla- és cserépgyártásban vállaltak részt. Az ezévi hitelinformációs jelentés úgy tudta, hogy a cég 1923-ban terjesztette ki „üzletkörét a bankári teendőkre is, főként azonban a Hatvany család érdekkörébe tartozó vállalatok pénzügyeit intézi". Az 1935-ös jelentés viszont már azt állapította meg, hogy „az utóbbi idők nehéz viszonyai folytán a banküzlettől visszavonult, és ma csak a vállalatok, valamint a cégtulajdonosok birtokainak ügyeivel és bankári teendőivel foglalkozik".[14] A cég egyik utolsó péztárnokával készített interjúból az derült ki, hogy a harmincas évek első felében bankárként utoljára váltóleszámítolással állt a cég az érdekeltségén kívüli gazdálkodó alanyok rendelkezésére.[15]

A Deutsch Ig. és fia cég harmincas évekbeli üzleteire jellemzőnek tekinthetjük az alábbi eseteket.

A Concordia Gőzmalom Rt. 1935. évi közgyűlésén a malomipar katasztrofális helyzetére tekintettel olyan elhatározás született, hogy egyrészt a 130 000 társasági részvénynek névértéke 12 pengőről 10 pengőre szállíttassék, s az alaptőke leszállításából befolyó összeg a veszteség pótlásárára fordíttassék. A keletkezett veszteség fedezésére azonban az így befolyt összeg nem volt elegendő, ezért másfelől a Hatvani Cukorgyár Rt. késznek mutatkozott arra, hogy 26 000 db Concordia részvényt – jelentéktelen áron – megsemmisítés céljából a társaság rendelkezésére bocsásson. Ezzel egyidejűleg azonban egy tervezett tőkefelemelést is garantált. Az ügyletből világos volt, hogy ezáltal a részvénytöbbség birtokosa, a Hatvani Cukorgyár „fedezte a társaság veszteségét."[16] A tranzakció lebonyolításában a Deutsch Ig. és fia cég szerepe ott bukkant fel, hogy a Hatvani Cukorgyár a 26 000 részvényt már előzetesen a Deutsch Ig. és fiának „engedte át".[17]

12 MOL Z 1 52. cs. D–67.
13 Uo. Z 19 4. doboz. VIII/2 (1 magyar hold = 0,4316 ha)
14 Uo. Z 19 4. doboz. XI-XII.
15 Interjú Horváth Jánossal. (Készítette Koncz E. Katalin és Kövér György, 1982.)
16 HML XI–8/16 No. 40. (1935. július 4.)
17 Uo. (1935. július 2.)

Nem kevésbé jellemző üzlet volt, amikor a Deutsch Ig. és fia cég 1936 tavaszán a Surányi Cukorgyár és Finomító Rt. részvényeinek megvásárlására kapott ajánlatot. Mint írták, erre „nem reflektáltak", de feltették a kérdést a Hatvani Cukorgyár Rt.-nek, hogy „részéről van-e vételi kedv a részvények tekintetében?"[18] A cseh és magyar nemzeti banki engedélyek megszerzése után a tranzakció létre is jött, az 1448,33 db részvény vevőjeként a hatvani cukorgyár lépett fel.

A szórványos példák alapján is látható, hogy a harmincas évek végére a törzscég saját vállalatain keresztül egy viszonylag zárt körben bonyolította „bankári" teendőit. A második világháború alatt már „kizárólag az érdekkörébe tartozó vállalatok alimentálását és azoknak központi irányítását" végezte az új korszak dirigista szellemében fogalmazó központi banki informátor szerint. „A konzervatív, szolid és nívós üzletvezetés ma nem a vagyon növelésére, hanem annak konzerválására törekszik" – hangzott a zsidótörvények által is szorongatott „családi konszern" stratégiájáról alkotott értékelés.[19]

A cégben tag családtagok összetétele közben jócskán átalakult. 1913-ban, három hónap különbséggel elhunyt Sándor, majd József is. Az újabb generációnak nem igazán fűlött a foga a cég tényleges irányításához. Sándor két fia, Lajos és Ferenc érdeklődése egészen más irányba vitt. Hogy ezt a művészettörténet másként értékeli, mint mondjuk a gazdaságtörténet, az szinte természetes. Elég itt összekötő szálként a Buddenbrook-effektusnak nevezett jelenségre gondolnunk.[20]

Deutsch Károly 1890-től 1909-ig vett részt a cégben, de 1935-ben újra visszalépett, közben azonban többször őt is szanálni kellett. Arnold (Béla) 1897-től 1921-ig, illetve 1925-ig volt a társaság tagja. A családban egyedülálló módon cégjegyzésre feljogosított cégtag lett már apósa életében, 1910-ben Sándor veje (Irén férje), dr. Hirsch Albert. A háború alatt azután szükség lett az ifjú generáció képviselőire is: ekkor, 1916-ban lépett a tagok sorába József fia Endre, Sándor fia Ferenc, valamint József özvegye (ő cégjegyzési jog nélkül). Mint látjuk: közkeletű tévedés, hogy az író, Lajos valaha is cégtárs lett volna.

18 HML XI–8/16 No. 40. (1936. március 24.)
19 Uo. Z 19 4. doboz. XVI/2.
20 A Buddenbrook-effektus történelmi és irodalmi helyéről új megközelítésben: HALMOS, 2008. 18–44.

2. táblázat

A Deutsch Ig. és fia közkereseti társaság cégtagjai

	Cégtagság		Cégjegyzési jog
	kezdete	vége	
Deutsch Ignác (1803–1873)	1856	1876	
Deutsch Bernát (1826–1893)	1856	1895	1856–1895
Deutsch Sándor (1852–1913)	1879	1916	1877–1916
Deutsch József (1858–1913)	1884	1916	1884–1916
Deutsch Károly (1863–1943)	1890, 1935	1909	1890–
Deutsch Arnold Béla (1866–1933)	1897	1921, 1925	1897–1921
dr. Hirsch Albert (–1944/1945)	1910		1910–
báró Hatvany-Deutsch Endre (1892–)	1916		1916–
báró Hatvany-Deutsch Ferenc (1881–1958)	1916		1916–
özv. Hatvany-Deutsch Józsefné (1888–1964)	1916		
báró Hatvany Bertalan (1900–1980)	1935		1935–1940
báró Hatvany Antónia (1894–)	1935		1935– (együttes)

Forrás: BFL VII.2.e Egyéni és társas cégek nyilvántartása E, 1/A. 35., T, 4. 78., 69/B. 294., 132. 10., 219. 183.

Egészen más dolog azonban a családi cég hasznából való részesedés. Ezt a végrendeletek és a családi tanács ülései szabályozták. Két ilyesfajta szerződést ismerünk, amelyek az 1980-as évek elején a család bizalmasa, Horváth János birtokában voltak. Az éves intern mérleg alapján a cég tiszta hasznából a családtagok az alábbi százalékok szerint részesültek, az összeg számláikon jóváírás formájában jelent meg. Magát az osztozkodás aktusát „kiöntésnek" nevezték.

3. táblázat

A „kiöntés" arányai a Hatvany-Deutsch családban (1921, 1933)

	1921	1933
Hatvany Béla	20,97	17,4208
Hatvany Józsefné	11	
Hatvany Endre	8	10
Hatvany Antónia	3	4,3
Hatvany Bernát	5	6,7
Hatvany Ferenc	11	12,8
Hatvany Irén (Hirsch Albertné)	9	10,8
dr. Hirsch Albert	5	6,3
Hatvany Lajos	9	
Hatvany Károly	16,31	20

Forrás: Interjú Horváth Jánossal (Készítette Halmos Károly és Koncz E. Katalin, 1981.)

A tényleges vezetés Hirsch kezébe került, ezt azonban nem mindenki tekintette természetesnek. A céget a két világháború között belső ellentétek is feszítették, különösen Hirsch Albert és Hatvany Endre között alakultak ki konfliktusok. Ahogy a Nemzeti Bank infromátora megjegyezte: „Közöttük állandó rivalizálás folyik úgy a cég, mint a család keretén belül, ami különösen a cég jövőbeni kilátásai megítélésére is árnyékot vet."[21] A család bizalmasa, Horváth János úgy emlékezett vissza, hogy a hatvani paradicsomkonzerv-gyártás meghonosítását Endre Hirsch ellenzése dacára valósította meg.[22] A korábbi szigorú családi vagyonközösség is bomlásnak indult: először akkor, amikor a Károlyi korszakban viselt szerepe miatt, tehát politikai okokból Lajost 1924-ben „végkielégítették", majd ismételten akkor, amikor Béla fiai, Pál és Péter 1933-ban kérték a vagyonközösség megszüntetését. A felosztás során egyikőjük a sárvári cukorgyár, másikójuk a temesvári selyemgyár tulajdonosa lett.[23]

21 Uo. XV.
22 Interjú Horváth Jánossal (1982).
23 KONCZ, [1983] 76; 72.

Epilógus: úton a felszámolás felé

A Deutsch cég felszámolása azonban zsidótörvények, háborús állami beavatkozás, jóvátételi kötött gazdálkodás és államszocialista nacionalizálás után is jócskán elhúzódott. A tulajdonosok külföldön tartózkodtak, de akaratukból először 1949-ben a cégvezetők megindították a felszámolást. Aztán tévedésből állami vállalattá nyilvánították a céget, de ezt a lépést sürgősen visszavonták. A felszámolás befejezésének újabb kísérletét 1968-ban a Pénzintézeti Központ akadályozta meg, arra való hivatkozással, hogy „a cégnek külföldi követelése áll fenn". A Pénzintézeti Központ ennek behajtását szorgalmazta és a külföldön levő értékpapírok eladásából sikerült is valamennyit kaszíroznia a Pénzügyminisztérium számára. A vagyon egy részének külföldi kézre kerülése miatt mind az ötvenes, mind a hatvanas években perek bonyolódtak, s ez szintén hozzájárult a felszámolás elhúzódásához.[24] Végül a Deutsch Ig. és fia céget 1978. április 6-án törölték a cégjegyzékből, alig néhány évvel az előtt, hogy a rá vonatkozó kutatások megkezdődtek volna. Cég- és felszámolási irataik mindmáig nem kerültek elő.

24 Ezúton is köszönetet mondok Mravik Lászlónak az általa feltárt iratokba való betekintési lehetőségért.

EGY MAGÁNBANKÁR A 20. SZÁZADBAN: KRAUSZ SIMON

Aligha mondanék igazat, ha azt állítanám, hogy a magyar gazdaságtörténetírás kellő figyelmet szentel a magánbankároknak. Pedig nemcsak az utolsó szisztematikus banktörténet tett említést reformkori szerepükről,[1] hanem a budapesti nagymalomipar monográfusa is megállapította, hogy a hatvanas években „a crédit mobilier szerepét magánbankházak töltötték be".[2] Ennek ellenére a hetvenes évek második felében Vörös Károly is csak azzal a visszafogott megfogalmazással élhetett, hogy a nagy pestbudai terménykereskedő cégek hitelnyújtó tevékenysége „az egész hazai kapitalizmus történetének egyik legérdekesebb kutatási feladata lehetne".[3] A reformkortól 1873-ig játszott nyilvánvaló szerepük vajon miért nem vált a gazdaságtörténeti koncepciók építőkövévé? Minek tudható be az indokolatlan kutatói tartózkodás?

A helyzetet csak részben magyarázhatják a gyakran hangoztatott forrásproblémák. Kétségtelenül igaz, hogy csak a nyilvános számadásra kötelezett vállalatokról maradtak fenn tömeges levéltári és statisztikai források. De elkövettünk-e mindent az olyan források számbavételéért és kiaknázásáért, mint a cégbírósági, közjegyzői, árvaszéki és csődiratok, nem is beszélve a kortársak és leszármazottak felkutatásáról és meginterjúvolásáról? Hiszen a vitathatatlanul kedvezőbb forrásadottságokkal rendelkező nyugati szakirodalomban (a zárt magánarchívumok megléte is jobb a kutató számára, mint azok hiánya) már a hatvanas évek óta fokozódó érdeklődés mutatkozott a privátbankárok iránt. Úgy vélem, a magyarországi és kelet-európai tartózkodás a forrásgondokon túl főként koncepcionális eredetű. Gyökerét a kereskedőtőke, ipari tőke, finánctőke sematikus, idősorba rendezett szentháromsága adja. Ugyan mi más indokolná, hogy a magánbankházak századforduló körüli másodvirágzása, majd a háborút és Trianont követő harmadvirágzása már nem tartozott az említésre méltó események közé!

Csak a fővárosi cégbírósági iratok kutatása során derült ki, hogy patinás nagykereskedő firmák a századfordulótól kezdve banküzletként jegyeztették be magukat. Talán még a régi reflexek továbbélésének tekinthető, amikor 1881-ben – az atyai céget felosztó családi perlekedés után – tornyai Schosberger Zsigmond bank- és terménykereskedési üzletként szignálja *Schosberger S. és Fia* nevű Nádor utcai cégét. 1894-ben elhalt apja (Károly) helyett a *Kohner Adolf Fiai* cégbe belépő Kohner Adolf (1866–1937) szintén bejelenti, hogy „termény és értékáru kereskedést szándékozik gyakorolni". A *Latzko N. és Popper A.* cég tulajdonosai 1908-ban közlik a törvényszékkel, hogy posz-

1 JIRKOVSKY, 1945. 65–66.
2 SÁNDOR, 1959. 371.
3 VÖRÖS, IV. 1978. 158.

tókereskedési üzletüket beszüntették, és „bankipart' kívánnak űzni. A *Deutsch Ig. és Fia* cég 1911-ben jelenti be, hogy „kizárólag bankügyletekkel foglalkozott és foglalkozik". *Herzog M. L. és társa* ugyancsak 1921-ben jegyezteti be a „bankári üzletet (financirozás, értékpapírüzlet, devisa- és valutaüzlet)", de azzal az indoklással, hogy „a cégjegyzék a tényleges helyzettel összhangba hozassék".[4] A fenti névsor eléggé reprezentatív ahhoz, hogy ne kelljen külön bizonygatnunk sokirányú elkötelezettségüket a részvénytársasági bank- és iparvállalatok igazgatóságában. Milyen okokkal magyarázható hát a régi kereskedőcégek banküzletté alakítása?

Fontos feltétel volt a budapesti értéktőzsde szerepének megnövekedése a magyarországi értékpapír-forgalomban, bár a nemzetközi centrummá válás remélt folyamata elmaradt.[5] Részben ezzel függött össze 1893 végén a „Zsiró" létrehozása is, aminek révén betekintést lehetett nyerni az ellenőrizhetetlennek tűnő tőzsdeügyletekbe. A nagybankok vezérkara legalábbis jobban beláthatott egymás kártyáiba. A konjunkturális időszakokban így egyre több olyan tranzakciót kellett lebonyolítani, amelyeknek sikere a nyilvánosság kizárásán alapult.

Nem véletlen, hogy épp olyan meggyökeresedett cégeket soroltunk fel, amelyek kiterjedt nemzetközi kapcsolatrendszerrel rendelkeztek. Itt már a motívumok rendkívül szerteágazóak voltak. Volt, aki gyapjúkereskedőből lett az Osztrák–Magyar Bank budapesti főintézetének aranyvásárlója (Kohner), mások (Schlosberger, Herzog) a dohánykivitelen keresztül jutottak el a devizaügyletekhez. A magyarországi értékpapírállomány növekedése és a nemzetközi piacokon történő spekuláció egyaránt bizonyos szakosodást váltott ki a „nagyok" között olyan üzletágakban is, amelyekre jól bejáratott közepes erejű magáncégek is specializálódtak. A váltóleszámítolásra például a *Latzko és Popper* mellett a kisebbek közül az *Adler L. és fia.* A leginkább figyelemreméltó azonban azoknak a cégeknek a helyzete, amelyeket tartós hausse-pozíciójuk „kényszerített" kontremin pozíció kiépítésére. Hatvanyékat – a „családi konszern" irányításán és finanszírozásán kívül – nyilvánvalóan ez motiválta a „vegyes vállalatszervezet" kiépítésében. Ezeket az üzleteket ugyanúgy nem lehetett a nagybankokra bízni, mint a fölös tőkék – betéti kamatlábnál magasabb – rövid határidejű kosztba adását a tőzsdén (Herzog).[6]

A konjunktúra hullámai természetesen módot adtak „homo novus"-ok betörésére is, akik néhány évi praktikáns élet után (többnyire valamelyik privátcégnél) tőzsdebizományosként vagy a jobban hangzó értékpapír-kereskedő cím alatt önállósították magukat a tőzsdén. Közülük azonban igen kevésnek sikerült a „nagyok" közé emelkedni. A kevesek közé tartozott az 1898-ban alakult *Munk és Davidsohn* cég, amelyből az idősebb cégtárs, Davidsohn Horace, a Kereskedelmi Akadémián Krausz Simon osz-

4 FBC Cg 7600; 7776; 3783; 20 313, 3652.
5 Vö. VÖRÖS, 1978. 550.
6 Tárai Pál közlése. A „vegyes vállalatszervezetre" lád HANÁK, 1982. 43.

tálytársa volt.[7] Valójában azonban Munk Péter, a fiatalabb cégtárs reprezentálta kifelé a firmát. Karrierjének stádiumait találóan jellemzi a húszas évek pénzügyi zsurnalistája: „Húsz évvel ezelőtt még a pesti zsidó pénzarisztokrácia házizsidója volt ... Megbíztak benne, dolgoztak vele. Az ösztönét megbecsülték, a szimatára építettek. Azután kezdték észrevenni, hogy számolni kell vele. Közéjük nőtt, itt-ott egy kicsit föléjük nőtt, vagyonban különösen." Legendás volt, hogy „soha életében nem követett el ostobaságot", és fukarsága is közismert volt, „mert hiába volt előkelő magánbankháza a Nádor-uccában, a régi zsidó boltosok lelke szólalt meg benne is, ha voltak olyan napok, amelyeknek jövedelme nem fedezte a rezsit..."[8] Cikkünk főhőse, Krausz Simon naplójegyzeteiben csak a „nagy részvényrablók" kategóriájában emlegette.[9] Valóban nehéz is lenne két „homo novus" között ennyire eltérő magatartásmintát felfedezni, mint Munk és Krausz között. A továbbiakban a Krausz Simon-jelenség kialakulását és alapvonásait próbálom felvázolni.

Adataim (az általa írt és a róla szóló újságcikkek mellett) az alábbi forrásokból származnak: az 1919-ig terjedő korszakról főként önéletírása, a Krausz és Bettelheim céggel kapcsolatos cégbírósági iratanyag, különös tekintettel az 1922–1929-ig már részvénytársasági formában működő bankház mérlegeire, az intervenciós szindikátus iratai 1929 után (MOKTÁR), valamint az Érdi-Krausz Györggyel, Krausz Simon unokájával készült interjú és a nevezett birtokában lévő, nagyapjától származó kéziratos naplójegyzetek (1931–1934), illetve a Tárai Pállal, volt értékpapír-kereskedővel (1917–1947, Snürmacher Pál és társa) készített interjúk szövege.

Szélsőségesebb megítéléseket kevesen érdemeltek ki, mint Krausz Simon. Egyszerre volt „fezőr" és „pénzügyi zseni", „svindler-hazardeur" és „tőzsdevirtuóz". De azt, hogy valaki, hogy jelenség volt, azt soha, senki sem vonhatta kétségbe. Ki is volt valójában?

Pályakezdése nem sokban különbözött a vele egyívásúakétól. Pápáról a fővárosba származott rőfös-, majd aprófa-kereskedő család második gyermekeként látta meg a napvilágot 1873 nyarán, az akkori „nagy krach" évében. Az elemi iskolából a Gyár utcai (később Markó utcai) reáliskolába került, amelynek negyedik osztályát elvégezve a Kereskedelmi Akadémiára iratkozott be. Osztálytársai közül néhányan az önálló cégfőnökségig vitték (mint a már említett Davidsohn Horace), mások a részvénytársaságok magántisztviselői ranglétráján jutottak el a cégvezetőségig vagy az igazgatói posztig. A legnagyobb pályát a második úton a MÁK élére kerülő, „puritán" Vida Jenő futotta be.[10] Krausz Simon már az Akadémián nemcsak kiváló tanulmányi eredményével tűnt ki (kedvenc tárgya a könyvvitel volt), hanem finom tőzsdei ösztönével is, amikor di-

7 FBC Cg 12 276, illetve Krausz, 1937. 20.
8 Radnóti, 1929. 200, 202.
9 Krausz Simon: Naplójegyzetek (1931–1934). (Számozatlan.)
10 Krausz, 1937. 20, illetve Radnóti, 1929. 294.

áktársaival „felelés elleni részvénytársaságot" alapított. Reggel pár krajcáros befizetés ellenében bárki megtehette az aznapi felelését, „ha az illető felelt, visszakapta a pénz négyszerését, ha elégtelent kapott, a hatszorosát". Az egyik általános feleltetés előtt Simi azzal mentette meg a csődtől a részvénytársaságot, hogy első eminensként a tanár kérdésére, hogy mi következeik aznap, nem a feleltetést, hanem a füzetből kitépett múlt órai diktandót mondta be. A megoldás kolosszális volt. Mint életrajzában írja, „az osztályban senki sem bánta – néhány strébert kivéve – hogy nem kellett felelni és senki sem sajnálta a 10 vagy húsz krajcárt. Mi pedig megmenekültünk a katasztrófától."[11]

Érettségi után nem az azonnal fizető hitelbanki állást választotta, mert nem fűlt a foga az „irodai tisztviselői pályához". Előbb a Herzog-cégnél próbálkozott, majd a Schosberger S. és Fia cégnél kötött ki, mivel úgy gondolta, hogy a nagy magáncégnél „többet lát és tanul, gyorsabban érvényesül". 1889 és 1900 között itt töltött évei alatt fontos relációkra és pozíciókra tett szert.

Öregkori önéletírásában már megvetőleg nyilatkozott a pozíciókról („A pozíciókat, állásokat igyekeztem másoknak juttatni, magamnak csak a hatalmat tartva fenn"), ekkoriban azonban a kiépített kapcsolatokon és pozíciókon keresztül vezetett az útja a hatalom felé. Az Akadémián szerzett baráti kör után a Schosberger-cégnél töltött évek hozzák meg a jövendő klientéla magvát. A cég megbízottjaként jut el először a tőzsdére, 1893-ban lesz a Lloyd-kaszinó tagja, 1895-ben nyer felvételt a tőzsde tagjai sorába. A cég révén jut az első pozíciókhoz is: revizor lesz a Galizische Petroleum-Gesellschaftnál, majd élete első tantièmjét (két láda narancsot) az Agrumáriánál, a Magyar Kereskedelmi Részvénytársaság által alapított déligyümölcs-importáló, monopóliummal rendelkező társaság igazgatójaként kapja. A Magyar Kereskedelmi Rt. (Krausz Simon később nagy sikereinek és kudarcainak színtere) Baross Gábor és a fővárosi nagybankok közös alapítása, kimondottan állam által patronált intézmény volt, alelnöki székében az ifjabb principális, Schosberger Nándor ült, s a gründoláskor 1890-ben egyedül a Schosberger-cég a részvénytőke csaknem egynegyedét jegyezte. A társaság ekkor még kizárólag külkereskedelemmel foglalkozott (a konzuli hálózatra támaszkodva), és Krausz Simonban 24 éves korában megszületik az idea, hogy a Schosberger-céget – „amelynek áruosztálya megszűnt, de amelynek tényleges világkapcsolatai voltak" – „aktív bankházzá" kellene alakítani.

Ehhez próbálta megnyerni Nándor bárót, de az önállósítás terve is foglalkoztatja. Mint emlékiratában írja: „Hét év alatt sokat tanultam, láttam, sok összeköttetésre tettem szert, sok ajtó nyitva állt előttem..." Tegyük hozzá: nemcsak itthon, hanem Bécsben és külföldön is. Minden szempontból lényeges volt báró Gustav Springer iránta érzett szimpátiája.[12]

11 KRAUSZ, 1937. 11.
12 Uo. 39, 57.

A merész terveket és az önállósulási törekvéseket nyilván családalapítása is motiválta. 1896. május 14-én vette feleségül Katzau Frigyes izraelita kereskedő lányát, Idát. 1897-ben és 1899-ben született fiúgyermekei később katolikus hitre térnek, míg apjuk mindvégig megőrzi – naplójegyzetének megfogalmazása szerint – „belső lényeként", hogy „magyar, aki zsidó vallású". Ez a családi háttér azután a későbbiekben is szerepet játszik a magánbankház életében, sógora, a gáláns és léha huszárkapitány és kisebbik, mérnök fia rendszeresen megjelenik – nyilván a családfő kívánságára – a húszas években már részvénytársasági formában működő bankház közgyűlésein.

A Schosberger-cég átalakításának tervét azonban keresztülhúzza a Schosberger-krach (amelynek részleteit éppúgy nem ismertetjük itt, mint Krausz Simon más viharos tranzakcióit), és létrejött a kényszerönállóság, közkereseti társaság, illetve betéti társaság formájában. 1900. december 5-én jegyezték be a cégbíróságon a „Krausz és Bettelheim" értékpapír-kereskedő és tőzsdebizományos céget, amelyből azonban már december 15-én – pontosan nem magyarázható okok folytán – Krausz Simon kilépett (nevét az üzlet cégérén hagyva), miközben a betéti társaságba 150 000 koronával, kültagként Blum Bernát lépett be. A cégalapítás hátterében az állt, hogy Blum Bernát, aki a Schosberger-krachon – Nándor báró ügynökeként – ügyesen megszedte magát, irodavezetőjét, Bettelheim Mórt (1876– ?) Krausz Simonnal társította, maga pedig a Felvidéken birtokot vásárolt. A cégben, amelyben tehát 1900. december 15. és 1909. november 17. között Krausz Simon nem volt jogilag benne, „Bettelheim tartotta rendben a könyveket, vezette a pénztárt és a klienseket, bankokkal, Giro-egylettel az elszámolásokat", Krausz „hozta az ideákat és ... reprezentálta kifelé a céget".[13] Blum, tőkéjét kivonva, 1910-ben hagyja magára az immár sikeres céget, Krausz Simon azonban nem sokáig marad formálisan a cég kebelében, 1914 júliusa és 1920 novembere között a „Krausz és Bettelheim" egyéni céget egyedül társa jegyzi. 1900 és 1920 között tehát Krausz Simon kétlaki vagy legalábbis nehezen megfogható szerepet tölt be a cég történetében. Ugyanakkor alaptőke-emeléskor fontos megbízásokat teljesít az immár Elek Pál vezette, banküzletet is gyakorló, átszervezett Magyar Bank és Kereskedelmi Rt.-nél. Megbízott és egyben tanácsadó is. A hasznot az „egyedülálló elhelyezési lehetőségek" hozzák. Voltak olyan kibocsátások, ahol „sok százezer koronára", sőt, egyszer „majdnem kétmillió koronára" rúgott a nyereség.[14]

Megszilárdul tőzsdei pozíciója (1912-től a tőzsdetanács tagjává választják), Tisza István rajongó híveként 1910 után politikai pozíciója is megerősödik. 1914-től (Elek Pál és Lukács László pártszervezési „sószerződése" miatti bukása után) a Magyar Bank ügyvezető igazgatója, majd vezérigazgatója lesz. Ekkor már „egyedül a bank vezetésének szenteli magát és a cég ügyeivel csupán Bettelheim referádája alapján foglalkozott naponta 10-20 percig". Végre úgy érzi, megteremtheti bankeszményét, „amely nem

---

13 FBC Cg 13 177/1920, illetve KRAUSZ, 1937. 72.

14 KRAUSZ, 1937. 79–80.

számítol le váltókat, nem ad hiteleket, hanem alapít, társaságokat hoz össze, azokat előkészíti, felneveli, és ha kellő értéket elér, piacra hozza". A privát bankszféra hozzáállását jellemzi Springer báró kommentárja: „Krausz hat sich verworfen!" (eldobta magát), és két évig nem állt szóba vele.[15]

Az aktív mobil (magán-) bankház eszménye és az univerzális bank adottsága között nyilvánvalóan ellentmondás volt, mint ahogy Krausz üzleti stratégiáját is kettősség jellemezte. Egyrészt, a nyilvánosságnak szánt emlékiratában azt vallja: „megtanultam, hogy a belső mérlegeken keresztül kell megítélni valamely vállalat jóságát, életrevalóságát. De ha a legnagyobb lehetőségeket láttam is, értéket csak annak a részvénytöbbségnek tulajdonítottam, amelynek ellenőrzését magunk gyakorolhattuk. A tőzsdén tehát nem azért vásároltam értékpapírokat, hogy azokon nyereségre tegyek szert, hanem hogy azokon keresztül vállalatok birtokába jussunk." S valóban örök harcot folytatott a majoritás megszerzéséért. Másfelől viszont bukása utáni elkeseredett naplójegyzeteit így kezdi: „Nincs jó részvény – és nincs rossz részvény, van olcsó – és van drága. Ezt nem tudja a világ és ezen megy tönkre" (1931. március 15).[16] Nyilván a világösszeomlás dekadenciája dereng ebben a bölcsességben, de hogy tapasztalati alapon nyugszik, az nehezen kétségbe vonható. Az invesztíciós bank és az értékpapír-kereskedő filozófiájának ellentmondása mögött az értékpapír-áru használati és csereértékének kettősége rejlik.

Ennek a kettősségnek az áthidalására nyílott páratlan alkalom, amikor 1919 őszén a Tanácsköztársaság alatt játszott szerepe miatti vádak alól antanttábornokok és baráti kliensi köre segítségével tisztázta magát (miközben felvásárolta a Magyar Bank miatta csökkenő árfolyamú részvényeit), és 1920 májusában a bank alelnöki székébe választották.[17] Ezen a közgyűlésen került sor a bank alaptőkéjének felemelésére és nevének megváltoztatására. Az Angol–Magyar Bank újonnan kibocsátott részvényeit ugyanis a Marconi Wireless Co. Ltd. vezette nemzetközi pénzcsoport vette át (ténylegesen csak 42,5%-a került brit kezekbe).[18] A nemzetközi jelentőségét elvesztő Bécs helyett tehát sikerült az angol pénzpiacra is betörni, személyes varázsa révén pedig egy újabb hatalmas patrónusra találni Sir Godfray Isaacs személyében.[19] 1920 novemberében pedig formailag is visszalépett privátcége kötelelékébe, amelyet 1922 őszén *Krausz és Bettelheim Rt.*-vé alakított. A 120 000 darab, egyenként 1000 K névértékű részvényből 50 milliót Krausz, 25 milliót Bettelheim (együtt több mint 60%-ot) fizetett be, mellesleg az Angol–Magyar Bank pénztáránál. Az alapítók között feltűnnek Krausz Simon nemzetközi üzletbarátai is: Johann Liebig Bécsből, Hugó von Lustig Berlinből, Felix

15 Uo. 204–205.
16 Uo. 76.; Naplójegyzetek (1931–1934)
17 A Pénzvilág, Bécs. 1919. szeptember 28. különszám, illetve SÁNDOR KÁLMÁN, 1965. 510–513.
18 BEREND–RÁNKI, 1966. 104. és COTRELL, 1983. 341.
19 RADNÓTI, 1929. 163–164; KRAUSZ, 1937. 358.

Somary Zürichből. Az infláció időszaka kitűnő terep a tőkeemelésekhez és új részvénytársaságok alapításához, az internacionális bank alelnöki posztja, valamint a részvénytársasági formában működő magánbank elnöki tiszte és informális kapcsolatrendszere sikeres kibocsátásokat ígért. Ekkor jöttek létre olyan, Krausz Simon nevéhez fűződő vállalatok, mint az OFA (faipari holding társaság zürichi székellyel), NOVA (közlekedésfinanszírozó társaság Budapesten) és az Első Délszláv Vagon-, Gép- és Hídépítő Rt. (Brodi Vagon, 1921).

Az inflációs finanszírozás és a „kettős hatalom" idillje azonban nem tartott örökké. Először Bettelheim Mór lépett ki a cégből („állítólag túl erős volt neki a tempó") 1924 szilveszterén, mellesleg „szenzációs végkielégítéssel", „gazdagon".[20] 1926-ban pedig a brit részvényesek közbeavatkozására Krausz Simonnak kellett elhagynia a British-Hungarian Bank alelnöki székét.[21]Közben támadások indultak ellene a tőzsdén is: az 1925-1926-os Nova-csatából még győztesként került ki, majd az 1926 második felében induló hausse idején ellentámadásba lendült.[22] Az emissziós tevékenység 1927–1928-ban általában is megélénkült a budapesti tőzsdén.[23] Krausz Simon Bankház Rt. névvel új cégszöveg született 1927 tavaszán, bár a rigorózus cégbíróság elutasította az idegen nyelvű cégszövegben az 1918-ban kapott, nemesi címre utaló „von" és „de" szócska használatát. Krausz önérzetes felfolyamodását – miszerint a „Simon von Krausz", illetve „Simon de Krausz" név a német és francia, de éppúgy az angol és amerikai pénzpiacon minden bejegyzés nélkül is ismertebb volt, mint akárhány száz bejegyzett cégszöveg – a királyi ítélőtábla sem akceptálta.

Láthatólag nemzetköz üzlettársakat keres és pusztán magánbankárként akar helytállni. Újabb és újabb lombardkölcsönök révén makacsul hausse-pozíciókat próbál kiépíteni, miközben kétségbeesett tőzsdemanőverekkel igyekszik a kibocsátáskor felvett és külföldre kiajánlott értékpapírok árfolyamát – az általában 1928 folyamán megtorpanó és részben lemorzsolódó kurzusviszonyok közepette – felsrófolni. Eközben 1928-ban a cég értékpapír-állománya 2,2 millió pengőről 14,9 millióra duzzad, miközben a 6,5 millió pengős adós-rovattal 21,2 milliós hitelező-számla áll szemben. Az így keletkezett rést – elsősorban saját befizetéseire támaszkodva – alaptőke-emeléssel próbálja betömni (200 000 pengőről 3 millió pengőre) 1929 tavaszán, azonban az 1929. július 10-i közgyűlés a keletkezett veszteségek miatt a cég felszámolását kénytelen – az elnök akadályoztatása miatt annak távollétében – kimondani. A krach tehát még nem köszöntött be, de a cég – kis híján – inszolvens (fizetésképtelen) lett.[24]

20 FBC Cg 18 249/6 és Gazdasági világ, 1930. január 15.
21 PRO FO 371/12 939/C 2552 (Elisabeth Boros szíves közlése.)
22 RADNÓTI,1929. 169–170.
23 KUBA, 1935. 224–225.
24 FBC Cg 18 249.

A fizetésképtelenség bejelentésétől 1929 májusában az intervenciós tőzsdeszindikátus menti meg a céget. S bár a Pénzintézeti Központ elnöke tudja, hogy „az alkalmi egyesülés megalakulásakor kifejezett megállapodás történt arra nézve, hogy a Krausz Simon-féle értékpapírokat az alkalmi egyesülés nem veszi át", a „helyzet" megváltozása miatt úgy véli, hogy a „Krausz Simon-féle ügyet" „közhiteli szempontból kell intézni". A beavatkozás ellen egyedül a Magyar Földhitelintézet vezérigazgatója voksol, s bár az Angol–Magyar Bank alelnök-vezérigazgatója (Fleissig Sándor) is úgy tartja, hogy „következmények ugyan valószínűleg nem lennének olyan súlyosak, mint ahogy azt egyesek vélik", végül megszületik a megállapodás, összesen mintegy 900 000 P értékű papír átvételéről. Az alkalmi egyesülés megvásárolja az értékpapírokat, de három hónapi határidőre visszavásárlási jogot biztosít a volt tulajdonosnak, aki viszont kénytelen garantálni, hogy az így vásárolt értékpapírok árfolyama nem lesz alacsonyabb az átlagkurzusnál, amiért „személyében egyetemes készfizető kezességet" is vállal Krausz Simon.[25]

A kurzusok zuhanása miatt azonban a szindikátus akciója végzetes volt a cég, és személy szerint Krausz Simon számára. Tett ugyan egy kétségbeesett kísérletet – képviselője, dr. Salusinszky Gyula közvetítésével – bizonyos részvények megvásárlására, azonban 1929 novemberében Stefánia úti palotájának berendezési tárgyai is dobra kerültek, 423 560 P kikiáltási áron.[26] Szinte senki sem hitte el, hogy Krausz Simon, a nagy financier és mecénás valóban tönkrement. Ő maga is kísérletezett 1930 januárjában egyéni tőzsdeüzlet segítségével talpra állni, azonban a válság miatt a felszámolás elhúzódott, úgyhogy 1932 májusában már tőzsdetagságáról is lemondott. A bankház likvidációja csak 1932 októberében fejeződött be. A szindikátus az értékpapírokat – veszteséggel – végül eladta, amit kiábrándult hősünk naplójában egyszerűen „tolvajok" megjegyzéssel kommentált. Ekkor már annyira tönkrement, hogy 1933 telén már „5 pengőn múlik, hogy befűtsenek". A Stefánia úti palotától is meg kellett válni, míg végül, önéletrajzának sajnos csak első kötetét hátrahagyva, 1938 augusztusában egy szanatóriumban fejezte be pályafutását. A budapesti tőzsde Napóleonja a Kismező utcából indult a világ meghódítására, míg utolsó lakásában, az Aréna úton már csak a hálószobát tudta teljesen berendezni.[27]

Aligha jelentett volna számára elégtételt, ha megéli és végiggondolja, hogy az intervenciós szindikátusban szintén részt vevő nagy magánbanktársai is történetük fináléjához érkeztek. A *Latzko és Popper* cég már 1929 augusztusától felszámolásban volt, a *Kohner Adolf és Fiai* egy sikertelen frankspekuláció után 1933 novemberében kezdte meg a likvidációt. A cégfőnök halála után *Herzog M. L.* özvegye 1940 februárjában szüntette meg az üzletet. Munk Péter lánya még tett egy kísérletet a *Munk és Davidsohn*

25 MOL Z 881 MOKTÁR I. cs. I. t.
26 *Tőzsdei Kurír*, 1929. október 25.
27 *Pesti Tőzsde*, 1938. szeptember 8.

cég feltámasztására 1945 után, ám a kereskedelmi és szövetkezeti miniszter a kérelmet 1946. augusztus 14-én, két héttel a forint-stabilizáció után „nem találta teljesíthetőnek". Baisse-pozíciója megőrzésében – immár egy tőzsde nélküli világban – a legszívósabbnak a *Deutsch Ig. és Fia* bizonyult, amely 1948 decemberében látott hozzá a cég felszámolásához, azonban csak 1978 áprilisában törölték a budapesti cégjegyzékből.[28] Egy magánbankárnak – Tárai Pál találó megjegyzését idézve – a háború után csak két lehetősége nyílt: „a rendőrség vagy az inszolvencia". A stabilizáció körül kimondatlanul is egyenlőségjel került a „tőzsdepalota" és a „valuta-feketepiac" fogalmának rendőrségi értelmezése közé.[29]

28 FBC Cg 3783; 7776; 3652; 12 276; 20 313. A cégről lásd e kötetben közölt tanulmányunkat.
29 FÓTI, 1982. 93.

BANKÁROK ÉS BÜROKRATÁK: A MAGYAR ÁLTALÁNOS HITELBANK IGAZGATÓSÁGI TANÁCSA ÉS IGAZGATÓSÁGA 1876–1905

Az 1875: XXXVII. tc., a Kereskedelmi Törvény (KT) ugyan intenciói szerint német mintára szabályozta a részvénytársaságok szervezeti felépítését, mégis, ami kikerekedett belőle, az igencsak különbözött a német nagyvállalati struktúra képétől. Eléggé közismert, hogy a német részvénytársaságban a *közgyűlés* a stratégiai döntéseket (és egyben a felügyeletet) az ún. *Aufsichtsrat* kezébe helyezte, míg a mindennapi operatív vezetés az ún. *Vorstand* feladata lett.[1] A magyar törvény a német modellből kiindulva a közgyűlés által választott *igazgatóság* és *felügyelőbizottság* létrehozását rendelte el. Nyilván az 1873-as krach hatására egyszerre kívánt a cégek vezetőségére szorosabb felelősséget ruházni, s fölöttük szigorúbb ellenőrzést gyakorolni, ezért az előbbire a tényleges irányítást, az utóbbira azonban a könyveléstechnikai ellenőrzés (revízió) könnyen formálissá váló feladatát bízta. A törvény megvalósítási tapasztalatából okulva a későbbi jogi irodalom is úgy vélekedett, hogy a részvénytársasági jog reformjának nem az igazgatóság hatalmát kellene korlátoznia, hanem a gyakorlatban eljelentéktelenedett felügyelőbizottság súlyát lenne érdemes valami módon helyreállítani, illetve a kialakult realitások jogi formába öltöztetésére volna célszerű törekedni.[2]

Intézményes dualitás, 1876

A Magyar Általános Hitelbankot (MÁH) az osztrák–magyar kiegyezés évében, mint az első magyar crédit mobilier-t, az Osztrák Creditanstalt (CA) alapította. Később, 1871-től a MÁH átvéve a CA korábbi, 1857 óta létező pesti fiókját, a legszorosabb partneri viszonyban, kartellben működött együtt anyaintézményével. Ennek egyik jeleként a CA két kormányzótanácsost delegált a Hitelbank irányító testületébe. 1873-tól a Rothschild–Creditantalt–Disconto–Gesellschaft konzorcium tagjaként a Hitelbank a magyar állambankári tisztet is betöltötte.

A MÁH sajátos megoldást talált a KT által bevezetett igazgatósági forma testhezálló adaptálására. A Hitelbank ugyanis a korábban osztrák mintára létrehozott kormány-

---

1 Az osztrák szerkezet némileg eltért ettől, amennyiben a közgyűlés az irányítást a Verwaltungsratra és a végrehajtást az Exekutivcomitée-re és az ügyvezető igazgatókra ruházta. KUNCZ, 1922. 418.

2 KUNCZ, 1922. 446–450.

zótanácsot (Verwaltungsrat) lényegében meghagyta, de átkeresztelte hivatalosan *Igazgatósági tanács*nak vagy gyakorlatilag *igazgatótanács*nak *(Directionsrat)*, ám emellett a közgyűlés választott egy *igazgatóság*ot *(Direction)* is. A törvényben lefektetett igazgatóság tehát a módosított alapszabály jegyében megkettőződött, de mellette létrejött a törvény által oly előszeretettel szorgalmazott *felügyelőbizottság* is. A módosított alapszabály igyekezett pontosan elhatárolni a jogköröket.[3]

Mind a legalább 10, legfeljebb 16 tagból összetevődő igazgatósági tanácsot, mind a legalább 3 tagból álló igazgatóságot 5 évre a közgyűlés választotta. Az igazgatósági tanács felénél eggyel többnek „Budapesten lakó magyar honpolgárnak" kellett lennie. Ezen túl az igazgatósági tanács saját soraiból egy évre elnököt és két alelnököt választott. Miközben az igazgatósági tanács állapította meg az igazgatók fizetését, jogában állt az igazgatóság egy tagjának megjelölése vezérigazgatóként (ő töltötte be az igazgatóság elnöki posztját). Volt tehát elnöke az igazgatósági tanácsnak és az igazgatóságnak is, de ez utóbbit a zavarok elkerülése érdekében a gyakorlatban vezérigazgatónak nevezték (a vezérigazgatói posztról – mellesleg – a kereskedelmi törvény nem tett említést). Az igazgatóság tagjai részt vettek az igazgatósági tanács ülésén, de szavazati joggal nem bírtak. Az alapszabály 31. cikkelye egyértelműen leszögezte, hogy „a társaság cégét" az igazgatóság vezeti, s „intézi a társaság ügyeit és képviseli a társaságot az üzletvezetésre nézve úgy harmadik személlyel és hatóságokkal szemben, mint peres ügyekben". A 32. cikkely azonban – a KT 189. paragrafusára hivatkozva – korlátozta az igazgatóság jogkörét azon „üzletek és ügyek" felsorolásával, amelyek foganatosítása előtt az igazgatóság köteles volt „jóváhagyás végett az igazgatósági tanács" elé járulni.[4] Ilyenek voltak: vállalatok létesítése, részvénytársaságok alapítása, állami, községi és egyéb kölcsönök átvétele, s ilyenekben való részesedés, ingatlanok vétele és eladása, az igazgatósági ügyrend megállapítása, fiókintézetek állítása, elengedések megadása és kiegyezések kötése, valamint a tisztviselők alkalmazása, felfüggesztése, elbocsátása, járandóságuk, jutalmazásuk, segélyezésük és nyugdíjazásuk megállapítása. Egyszóval az összes igazán lényeges kérdésben a döntés jóváhagyása az igazgatótanácsnak volt fenntartva. Egyedül az utolsó előtti pontnál, a kiegyezéseknél merült fel az alapszabályokban egy aprónak tűnő megszorítás: „kivéve, midőn a késedelemmel veszély jár". Formailag itt lépett be az időtényező, de ez az üzleti életben máskor is problémát okozhatott: az igazgatósági tanács ugyanis „rendesen havonként egyszer" tartott ülést. A 43. cikkely ugyan nyitva hagyta annak lehetőségét, hogy „a szükséghez képest" az elnök meghívására, három igazgatósági tanácsos vagy az igazgatóság kíván-

3 A Magyar Általános Hitelbank alapszabályai, 1878.

4 A KT 189. §-a tulajdonképpen csak ennyit tartalmazott: „Az igazgatóság, szemben a társasággal, köteles azon korlátozásokhoz alkalmazkodni, melyekhez képviseleti joga az alapszabályok vagy közgyűlési határozatok által köttetett." Kereskedelmi törvény... 1911. 132.

ságára tartható ülés, ez azonban az operatív döntések meghozatalára nyilván nem volt rendszeresíthető.

A keretszabályozás általános viszonyai között az erőviszonyok a gyakorlatban alakultak ki. Sajnos a kiegyezéstől a századfordulóig tartó időszak jegyzőkönyvei csak töredékesen maradtak fenn (igazgatótanács: 1876–1889, 1893–1905, illetve igazgatóság: 1880–1881, 1887–1889, 1903), így csak néhány évben futnak párhuzamosan az iratok, ezért a jogkörök elhatárolódását nem tudjuk folyamatában nyomon kísérni, a konkrét viszony csak néhány tranzakció fényében, „alkalmilag" lesz megvilágítható.

1876-os megalakulása után az igazgatótanács eleinte kéthetente ülésezett, majd kialakult a havi egyszeri ülések menetrendje (nyaranta többnyire még ezt sem sikerült határozatképesen összehívni). Az igazgatóság a tervek szerint naponta kellett volna, hogy összeüljön, ehelyett a nyolcvanas évek elején inkább heti kétszeri ülés vált megszokottá, miközben az is előfordult, hogy naponta kétszer is készült jegyzőkönyv (1880-ban még csaknem 200 igazgatósági ülés volt, 1881-ben 104, 1886-ban csak 93, 1889-ben pedig 80). Nyilván nem a munka lett kevesebb, inkább egyszemélyi határozattal, vagy informális egyeztetéseken dőltek el a dolgok.

Az igazgatók – alapszabály szerint – részt vettek az igazgatótanácsi üléseken, a jelentéseket előadókként ők terjesztették be, de nem szavazhattak.

Az igazgatótanács 13 taggal jött létre 1876-ban (az alapszabály értelmében ebből két helyet a CA töltött be), saját soraiból választott elnököt és két alelnököt (egy hazait, egy bécsit). Az elnök Andrássy Aladár gróf maradt, aki Wodianer Mór öccsét váltotta 1874-ben. A két alelnök pedig, miután Kochmeister Frigyes egészségi okok miatt nem vállalta, a korelnök, Fuchs Rudolf, valamint Wodianer Mór lett. Az alapszabályban az igazgatótanácsossághoz szükség volt minimum 50 részvény birtoklására (1. táblázat).[5]

5 Komolyabb részvénymennyiség deponálására került sor: Goldschmidt Gyula, Mór, S. B. H. és S. H. dr. esetében, akik külön-külön letéve, de most együttesen számítva 1020 db-bal képviseltették magukat, Bischoffsheim és társa, Rothschild S. M. szintén 500-500 db-ot tett le, a Creditanstalt pedig 451 db-ot. Az igazgatókat nem terhelte ilyen kötelezettség, de tudjuk, hogy az 1876-ban is igazgatói posztot betöltők közül az 1874. április 11-i közgyűlésen Frank Antal 100 db, Mauthner Zsigmond 250 db, Weninger Vince pedig 50 db részvényt helyezett letétbe. 1876-ban azonban ezen igazgatók egyike sem deponált egyetlen darabot sem.

1. táblázat

A Hitelbank első igazgatótanácsának tagjai és részvényletétük az 1876. április 2-i közgyűlésen

Név	Tisztség	Budapesten	Bécsben	Tagság tartama
Andrássy Aladár gróf	elnök	70		1903 (†)
Fuchs Rudolf	alelnök	50		1891 (kilép)
Wodianer Mór	alelnök	50	1000	1879 (kilép)
Degenfeld Imre gróf		50		1882 (†)
Herz Gyula		50		1910 (†)
Kochmeister Frigyes báró		50	100	1907 (†)
Lukács Antal		50		1909 (†)
Mayrau Kajetán báró		50		1882 (†)
Schiefner Gyula		80	160	1885 (†)
Tschögl János		50		1891 (†)
Ullmann Károly		50		1879 (kilép)
Weiss Károly lovag		50		1896 (†)
Wiener Ede lovag		50	5000	1886 (†)

Könnyen belátható, hogy a megválasztott igazgatótanácsosok közül igazi tulajdonosi súllyal csak két bécsi pénzember: a CA igazgatója, welteni Wiener Ede lovag és a bécsi magánbankár, Wodianer Mór báró rendelkezett. A magyarországi igazgatótanácsosok inkább a stallumhoz szerezték meg (ha ők vették és nem a bank!?) a részvénybirtokot. Ez utóbbiak közül kivételnek számított Kochmeister Frigyes báró, aki Bécsben is 100 részvényt helyezett letétbe. Az igazgatótanácsi tagság tartósságát azonban aligha a részvénybirtoklás szabta meg, hiszen csaknem mindenki haláláig maradt, illetve „hajlott korára tekintettel" vagy „egészségügyi okból" távozott e posztról. Kivételnek talán egyedül Wodianer Mór tekinthető, aki a dualizált Osztrák–Magyar Bankban vállalt pozíciója miatt köszönt le. A kihaltak, kilépettek helyébe természetesen újak kerültek, de mi most be kell, hogy érjük az első igazgatótanács tagjainak áttekintésével.

Ha az igazgatótanácsosok zömének súlyát nem az általuk birtokolt részvénymennyiség adta, akkor elég itt azoknak az életpályáját bemutatnunk, akik a későbbiekben láthatóan fontos szerepet játszottak az igazgatótanács döntési jogkörének védelmezésében. Kochmeister Frigyes (Sopron, 1816–Budapest, 1907) gyógyszerészcsaládba szü-

letett, a bécsi Politechnikum kereskedelmi tagozatán egy évet hallgatott, azután Pesten a szintén soproni származású, evangélikus Török Frigyes fűszerüzletébe társult, majd a fűszer- és gyógynövény szakmában nagykereskedőként önállósította magát. 1842-ben a bécsi Hornbostel iparos-bankár család egyik leánytagját, Karolinát vette feleségül és az ötvenes években a Háromkorona utca 22-ben, saját házában, Hornbostel Alberttel társulva folytatta üzletét. Kochmeister intézményi súlyát azonban a budapesti kereskedelmi és iparkamara (1859–1892), illetve a budapesti érték- és árutőzsde elnöki pozíciója adta (az utóbbit egészen 1900-ig töltötte be). A Vaskoronarend II. osztályú lovagjaként lett osztrák báró 1876-ban, majd a magyar főrendiház életfogytig kinevezett tagja.[6]

Lukács Antal (Temesvár, 1842–Budapest, 1909) megyei főjegyző gyermekeként látta meg a napvilágot, kereskedelmi tanulmányokat folytatott itthon és külföldön, majd az Osztrák Bodencreditanstaltot kipróbálva végül a Magyar Földhitelintézet pénztárosából küzdötte fel magát egészen az igazgatói posztig s a kinevezett főrendiházi tagságig. 1898-ban kapta meg a II. osztályú Vaskoronarendet.[7] A generációs és pályaívbeli különbözőségek ellenére mindkettejük súlyát – igazgatótanácsosként is – intézményi pozícióik beágyazottsága adta.

Az igazgatóság mozgástere és az igazgatók karrierje

Miután 1875-ben az egyik igazgatót el kellett bocsátani, helyét 1876-ban nem töltötték be, s csak az alapszabály szerinti minimumot, azaz 3 igazgatót választottak. Gyakorlatilag szerepükben nem történt változás: a korábbi három igazgató: Weninger (egyben vezérigazgató), valamint Mauthner és Frank hivatalban maradt. Az utóbbiak a szokásos úton, a kereskedővilágból érkeztek még annak idején a bankba, illetve elődintézményébe. Mauthner Zsigmond még 1865-ben lett a CA pesti fiókjának főtisztviselője, Frank Antal viszont a Hitelbank alapításától szolgált. Weninger pályája azonban, láthatóan a másik két karrier vezérigazgatói ellensúlyaként, 1870 után lett jellemző a Hitelbankra.

Az 1876. április 2-i igazgatótanácsi ülésen 13 szavazattal vezérigazgatóvá választott Weninger Vince életútját érdemes külön szemügyre venni.[8] (Az igazgatói pályák vázlatát a továbbiakban lásd a függelékben.) Egy magániskolai tanár fiaként 1834-ben

6 GELLÉRI, 1887. 238–243; Magyar Nemzetségi Zsebkönyv, I. 1888. 507; Új Országgyűlési Almanach, 1887. 142–143; HÁZI, 1982. 254; KONCZ, 1979. 43–47; SZÖGI, 1994. 161. Theodor Hornbostel (1815–1888) 1848-as osztrák kereskedelemügyi miniszter, 1855-ben a CA egyik alapítója, 1856-tól igazgatója, 1861-től főigazgatója, végül 1886-tól haláláig az igazgatótanács elnöke volt. Österreichisches Biographisches Lexikon II. 1959. 423–424.

7 Országgyűlési Almanach, 1892. 152; SZINNYEI, VIII. 1902. 90; GULYÁS, XVII. 1995. 1244.

8 KONEK, 1880; CS. JELENIK, 1881. A piarista gimnáziumban folytatott tanulmányokra vonatkozó adatokért Keszei Andrásnak mondok köszönetet.

Pesten látta meg a napvilágot. A pesti piarista gimnáziumban négy grammatikai és két humanista osztály elvégzése után a József ipartanodában fejezte be tanulmányait, majd – már akkoriban is rendhagyó módon – nagyjából párhuzamosan szerzett Bécsben reáliskolai tanári és Pesten, a céhes normák szerint, kőműves szakképesítést. Tanított a Kereskedelmi Akadémián, osztályvezető volt az Első Magyar Általános Biztosítónál, miniszteri tanácsos lett az újonnan alakult magyar Pénzügyminisztériumban, minisztériumi osztályfőnök a közös Pénzügyminisztériumban, majd miután nem ő lett a megalakuló Számvevőszék elnöke, elfogadta a MÁH igazgatói (vezérigazgatói) székét. E pozícióba Csengery Antal javasolta, aki 1873-ig maga is kormányzótanácsosa volt a Banknak. Közben könyvviteli, statisztikai és politikai számtani munkáiért az MTA levelező tagjává választották. Kerkapoly Károly pénzügyminiszter bukása után, 1873-ban módja lett volna visszatérni a pénzügyi adminisztráció csúcsára, de a felkínált pénzügyminiszteri állást figyelemreméltó indoklással hárította el: „Én, úgymond, nem bírok vagyonnal és ha rá szánnám is magamat a nehéz munkára és valóban áldozatra, de fel nem nevelt gyermekeimet, nőmet tekintet nélkül nem hagyhatom. Mert tudom, hogy oly elemek közt, a minőkből jelenleg képviselőházunk legnagyobb része áll, én a hízelgéshez nem értvén, sokáig nem ülnék a bársonyszéken. Ez egy. De meglehet még az is, hogy épen akkor volnék kénytelen – menni, mielőtt még a pénzügyek rendezését a magam eszméim szerint bevégeztem volna, utódom pedig más nézettől indulván ki, a zavar csak fokozódnék, és én volnék azután a balul informált közönség előtt a bűnbak, kire ez mások hibáit rakná. Így tehát az ajánlatot nem egyedül családom, de a közjó érdekében is vissza kellett utasítanom."[9]

Az igazgatótanács és az igazgatóság viszonyára talán célszerű az amúgy állambankári tisztet is betöltő, kölcsönkonzorciumi tagságot viselő Hitelbank esetében a vitathatatlanul stratégiai kérdésnek tekinthető államkölcsönüzleteket szemügyre venni. A kialakult gyakorlat szerint államkölcsönüzlet megkötésekor a vezérigazgató tárgyalt (a konzorciummal, a pénzügyminiszterrel), de felhatalmazást (és jóváhagyást) kért az igazgatótanácstól és jelentett is neki a tárgyalások állásáról. Aligha lehetett véletlen, hogy erre a bizalmi állásra bizalmi férfiakat választottak.

Weninger váratlan halála (1879) után a Pénzügyminisztérium osztálytanácsosát, Pallavicini Ede őrgrófot jelölte az igazgatótanács a megürült vezérigazgatói székbe.[10] A származás és megelőző életpálya különbsége ellenére is a bank adminisztratív irányító posztjára vezető út egyértelmű: az állambankári pozícióban levő Hitelbankban csak komoly pénzügyminisztériumi háttérrel lehetett valaki első tisztviselő. Akár le volt ez írva, akár nem: a bankárnak előzetesen pénzügyi bürokratának kellett lennie. Ami azonban igazán érdekessé teszi Pallavicini pályáját, az a sok ezer holdas dunántúli birtokegyüttessel párhuzamos pénzügyminisztériumi és hitelbanki hivatalviselés,

9 Cs. Jelenik, 1981. 58–59.
10 MOL Z 50 MÁH 8. cs. 3. t. (1879. november 30.); Bernát, 1914; Székely, 1985.

az, hogy nem az igazgatótanács, hanem az igazgatóság élén találjuk. Ezt még élete méltatója, az agrárius tábor vezéralakja, Bernát István is magyarázandónak találta. Az érvelés egyszerre volt genetikus és etikai: az arisztokrata bankvezér alakját egyrészt „a genovai patrícius" ősöktől származtatta (az apai ág valójában a katonai pályán mozgott), másrészt kiemelte, hogy „élete javarészét a polgári munka szolgálatában tölté el. Nem mint dilettáns, nem mint szinekurák boldog birtokosa, hanem megbecsülve a munkát és nem kerülve a törődéseket, melyhez itt a siker kötve van. Az arisztokratikus környezet, melyből eredett [sic!], kiváló érdemmé teszi ezt nála..."[11]

Pallavicinit az 1879 decemberi rendkívüli közgyűlés után az 1880. január 5-i igazgatótanácsi ülésen iktatták be hivatalába. Belépése után hamarosan sor került az első erőpróbára az igazgatótanács egyes tagjai és az új vezérigazgató között. Sürgősséggel került sor a 6%-os aranyjáradék fennmaradt utolsó 15 milliós részletének konzorciális átvételére. Pallavicini 1880. február 9-én számolt be a tranzakcióról az igazgatótanácson, ahol rögtön komoly szemrehányásként hangzott el Kochmeister Frigyes és Schiefner Gyula igazgatótanácsosok szájából, hogy a korábbi vezérigazgató alatt „az igazgató tanácshoz máskor intéztetni szokott előleges bejelentés és az igazgatósági tanács részéről adandó felhatalmazásnak kikérése".[12] S bár az ügy sürgősségére hivatkozó magyarázatot az igazgatósági tanács „tudomásul vette", az aligha lehetett kétséges, hogy a bank stratégiai vezetését magának vindikáló igazgatótanács egyes tagjai leckéztették a Pénzügyminisztériumból frissen érkezett vezérigazgatót. Két hét múlva, amikor a tiszaszabályozási nyereménykölcsön kibocsátásának előjátékaként, egy 8 milliós előleg apropóján kért Pallavicini – immár alapszabályszerűen – felhatalmazást a kölcsönszerződés aláírásához, az igazgatótanácsosok közül Lukács Antal a fix átveendő összeg leszállítását, s ismét csak Kochmeister az ajánlat elfogadására záros határidő kikötését szorgalmazta.[13] A fenti esetek nemcsak azért tanulságosak, mert a jegyzőkönyv helyet ad a nézetkülönbségeknek, hanem azért is, mert ezek kapcsán világosan kirajzolódnak a munkamegosztás körvonalai: az előlegnyújtás – folyó üzletként – lényegében az igazgatóság hatáskörébe tartozik, de a kötvénykölcsön-szerződés (vagy annak akár újabb opciója) már az igazgatótanács kompetenciája. Az előbbiről természetesen beszámolt az igazgatóság az igazgatótanácsnak, az utóbbiról a vezérigazgatónak ki kellett kérnie az igazgatótanács előzetes felhatalmazását.

A hetvenes évek végén nem Pallavicini érkezése volt az első változás a Hitelbank igazgatóságának összetételében. Az igazgatótanácsban már 1878 februárjában napirendre került, hogy a megnövekedett üzleti forgalom miatt be kellene tölteni a negyedik igazgatói állást. Az akkor még hivatalban lévő Weninger vezérigazgató jelentése szerint előzetes egyeztetés történt ez ügyben a bécsi és helybeli igazgatótanácsosokkal,

11 BERNÁT, 1914. 8, 3.
12 MOL Z 50 8. cs. 3. t. (1880. február 9.)
13 MOL Z 50 8. cs. 3. t. (1880. február 21.)

valamint a bécsi CA igazgatóival, így került javaslatba a közgyűlés számára Kornfeld Zsigmond neve. Kornfeld ekkor a CA prágai fiókjának helyettes vezetője volt, eddigi főnökei melegen ajánlották, s a MÁH igazgatótanácsának februári ülésén a CA-t képviselő Weiss Károly igazgató tanácsos „különösen dícsérőleg nyilatkozott Kornfeld úrnak az üzletben jártassága, ismeretei és jelleme iránt". Ennyi pozitív vélemény után nemigen lehetett kétséges a közgyűlési választás eredménye, az igazgatótanács azonban nem mulasztotta el azon óhaját kifejezésre juttatni, miszerint „Kornfeld Zsigmond úr a szolgálat érdekében hazai nyelvünket mielébb elsajátítani törekedjék."[14]

Vajon mi volt az a momentum, amellyel az akkor 26 éves csehországi izraelita fiatalember elnyerte a CA (és a bécsi Rothschildok) támogatását? Kornfeld „felkért" életrajzírója elsősorban az ifjú bankár szellemi kiválóságával, nemzetközi tapasztalataival (Bécs, Berlin, Párizs) és magabízásával magyarázta a kiválasztást. Ugyanakkor azt sem mulasztotta el megemlíteni, hogy a szeszfőző apa elszegényedése miatt a fiú még a gimnáziumot sem fejezhette be.[15] Kornfeld egyik intern kortárs biográfiájából azonban tudjuk, hogy a bizalom alapja sokkal prózaibb: az ifjú Zsigmond akkor került a CA prágai fiókjának helyettesi székébe, amikor 1876-ban „egy ott előfordult nagyobb sikkasztási ügy következtében válság állott be".[16] A bankvezéreknek ebben a generációjában láthatóan nem az iskolai végzettség, hanem a megszerzett nemzetközi tapasztalat birtokában a válságos helyzetek szanálására való operatív rátermettség lehetett a kinevezés döntő tényezője. A MÁH iratanyaga nem tud válságról, bár az 1875-ös igazgatóleváltás emléke valószínűleg nem múlhatott el nyomtalanul. Mégsem erre hivatkozva, hanem egy jövendő expanzió előkészületei miatt ítélték szükségesnek a menedzsment megerősítését. Érdemes megemlíteni, hogy Kornfeld Budapestre hozatala érdekében ugyanazt a fizetést szavazták meg neki, mint amit a helyben már évek óta igazgatói posztot betöltő Frank és Mauthner kapott (8000 frt + 2000 frt lakpénz).[17] Közvetlenül Weninger halála után, annak mintegy „örökségéhez" tartozott még a Bank vezérigazgatójaként, más vállalatoknál viselt igazgatótanácsi tagságainak újraelosztása: a Szegedi Légszeszgyár Rt. helyét (és osztalékát) Mauthner igazgató, a Szálloda

14 MOL Z 50 7. k. 3. t. (1878. február 18.)

15 RADNÓTI, Kornfeld, [1932] 9–10. Kornfeld életpályájára legújabban lásd HALMOS, Kornfeld, 2004. 154–166.

16 MOL PM K 255 1889 – 8 – 3807. 316. cs. (Kornfeld Zsigmond előterjesztése III. oszt. Vaskoronarendre.)

17 Kornfeld életrajzírója mellesleg úgy tudta, hogy Kornfeld előzetesen tájékozódott Budapesten, és ugyan igyekeztek eltanácsolni innen, mégis vállalta a megbízatást. RADNÓTI, Kornfeld, [1932] 10. Csaknem egy évtized múlva Kornfeld járandóságai a következőképpen alakultak: az akkor 4000 forintot kitevő személyes pótlékából 2000-et az alapfizetéséhez csaptak, ami így 10 000 frt-ra emelkedett. 2000-2000 frt maradt a személyes pótléka, valamint a lakbérpótléka. Ehhez jött még 20% részesedés az igazgatósági jutalékból. MOL Z 50 9. cs. 3. t. Igazgatótanács, 1887. december 13.

Rt.-ét Kornfeld, a Franklin és a Kőszénbánya- és Téglagyár Rt. posztját pedig Frank igazgató kapta.[18]

Kornfeld és Pallavicini érkezése átrendezte az igazgatóságon belüli addigi munkamegosztást. 1880 előtt a vezérigazgató általános irányításába tartozó *Központ* alá rendelve Frank Antal a *Bankosztályt*, Mauthner Zsigmond pedig az *Áruosztályt* vezette. Az új igazgatói instrukciók szerint 1880 után Pallavicini és Frank kapták fizetésüket a központtól. Feladatkörük azonban jól elkülönült: Frankhoz elsősorban a reálhitel, az ingatlanok ügye és a Hitelbank Egyesített Gőzmalmai tartoztak. Azon túl, hogy elnökölt az igazgatóságban, vitte az intézet általános ügyeit, Pallavicinire volt kiosztva „a bank üzleti kapcsolatainak képviselete az államigazgatással", valamint „minden konzorciális üzletben a konzorciummal szemben." Mauthner megmaradt az áruüzlet élén, ő fogta össze a szerbiai só, valamint a boszniai só- és dohányüzletet. Kornfeld kezében nemcsak a bank- és tőzsdeüzlet „vezetése és ellenőrzése" összpontosult, hanem hozzá tartoztak a leszámítolási és váltóüzletek, továbbá a hitelmegállapítás is, s végül „a vezérigazgató helyettesítése a pénzügyi természetű konzorciális ügyekben."[19] Az igazgatók közül messze ez volt a legszélesebb kompetencia Pallavicini után.

Pallavicini Ede és Kornfeld Zsigmond hitelbanki karrierje a következő évtizedekben együttesen határozta meg a bank irányítását. Kornfeld életrajzírója a húszas évek merkantil álláspontját visszavetítve meglehetős egyoldalúsággal ábrázolta Pallavicini és Kornfeld kooperációját a bank élén: „Legfőbb pozitív emberi értéke az volt az őrgrófnak, hogy nem becsülte túl a saját jelentőségét és a saját képességeit. Az egyszerű banküzletet még csak értette valahogyan, ám attól is irtózott, mert nevelése, műveltsége, világszemlélete egyaránt antimerkantilista volt, de a nemzetközi pénzműveletekhez és az államfinanciákhoz keveset értett. Nehezen tudta megmondani, hogy mit akar és még nehezebben tudta megérteni, hogy mit akarnak tőle. Elég művelt, de gőgös arisztokrata volt, aki lenézte a vele együtt dolgozókat, nem méltányolta az üzletfeleket, de nem tudott megfelelő tekintélyt tartani fölfelé sem, mert nem tudta titkolni azt a gyengéjét, hogy mesterségében járatlan. Volt benne sok hatalmi vágy, szeretett rendelkezni és megpróbált tekintélyt tartani, de mindez csak bizonyos határokon belül sikerült neki. Sok heves összetűzése volt Kornfelddel, aki ilyenkor mindannyiszor visszavonult szobájába, ahová azután Pallavicini utánament és szeretetreméltóan megbékítette."[20] A ret-

---

18 MOL Z 50 8. cs. 3. t. Igazgatótanács, 1879. október 9. Egyedül az utóbbi kapcsán bontakozott ki némi vita, hogy miért is kell a Kőszénbányához igazgatót delegálnia a banknak. Az indoklás igen jellemző a bank-ipar viszony korabeli felfogására: „...miután intézetünk nem annyira jelentékeny részvénybirtoka, mint 250 000 forintnyi jelzálogkövetelése által van ... érdekelve, intézetünk egyik igazgatója személyes részvételére nézve – a társaságnak különben is szakavatott és teljesen megbizható kezekre bizott vezetése mellett – szükség fenn nem forog..." Hogy mégis küldtek valakit, arra egyetlen indok maradt, mégpedig hogy „az igazgatóság más úton szerezzen bizonyosságot arra nézve, hogy érdekeink veszélyeztetve nincsenek." Uo.

19 MOL Z 50 8. cs. 3. t. (1. sz melléklet)

20 RADNÓTI, Kornfeld, [1932] 39–40.

rospektív logika miatt a szerző saját szövegében sem veszi észre a „gőgös arisztokrata" és a „szeretetreméltó megbékítő" belső ellentétét. A helyzet összetettségét pontosabban jelzi maga a párhuzamos szereposztás, amelynek révén a bank vezetésében két irányból, a CA és a Pénzügyminisztérium kölcsönös bizalmát együttesen kellett integrálniuk. Ám ez az integrálás egyúttal integritást is kellett, hogy jelentsen.[21]

Jó példa erre az 1882-es válságot követően a járadékkonverzió folytatásának ügye. A Pénzügyminisztérium a regále-megváltással kapcsolatosan ajánlatot kért a MÁH-tól is. Pallavicini, aki a konzorciális tárgyalások folytatása ügyében épp Adolphe von Hansemannhoz, a berlini Disconto Gesellschaft igazgatójához készült, igen erőteljesen reagált. A tervezetben és ajánlatkérésben nemcsak a konzorciális szerződés megsértését, hanem annál többet, az adott politikai és pénzügyi viszonyok között a magyar államhitel tönkretételének lehetőségét látta. Úgy vélte, hogy a jelen helyzetben a világon egyetlen bank sincs, amely a felkínált 120 millió forintos névértéket fix áron át tudná venni. Minden tőzsdén nyomott hangulat uralkodott. Magyarázatot kért a pénzügyminisztertől és azt egyenesen a konzorcium kontinentális vezetőjének számító Hansemannak, annak kedvenc tartózkodási helyére, Rügen szigetére címeztette.[22] Hansemann a szokásos módon Sassnitz mellett, a Dwasieden-kastélyban töltötte nyári szabadságát, amikor Pallavicini felkereste. Ide érkezett Szapáry pénzügyminiszter Taktonyban kelt, inkább magyarázkodó, mint felvilágosító levele is. Szerinte nincs szó a konzorciális szerződés megsértéséről. A regálémegváltás előkészítése még hosszú ideig elhúzódik, s ha egybeérne („collidieren") a konverzióval, akkor sem zavarná a két ügylet egymást, mivel a kibocsátandó címletek nem aranyra szólnának, és ezért a kamatozás az állampénzügyeket nem venné igénybe. Megkérte tehát Pallavicinit, hogy Hansemannt nyugtassa meg afelől, hogy a konverzió befejezését a „legfontosabb és első feladatnak" tartja.[23] A látszat ellenére – a Pénzügyminisztérium élén álló Szapáry és a Hitelbankot vezető hajdani Pénzügyminisztériumos Pallavicini – a grófok egymás közötti per tu levelezése s a miniszter által kért megnyugtató közreműködés sem feledtetheti, hogy az adott ügyletben Pallavicini eleve (egyértelműen bankja képviseletében) konzorciális bankártársaival vállalt szolidaritást, s ezt a kritikus magatartását

21 Érthetően a hatalmi pozíciók szétbogozhatatlan integritását hangsúlyozza inkább Bernát István méltatása Pallavicini Hitelbanki szerepéről: [a Hitelbank] „a gazdasági és politikai hatalomnak nagyon jelentékeny részét tudta biztosítani magának és habár teljesen lehetetlen kiválasztani azt a részt, melyet az eredményeknél Pallavicini Ede őrgrófnak köszönhet a nálunk előbb lenézett hitelélet, fejlesztésénél és emelésénél az intézet élén álló őrgróf igazán sokat jelentett és ért el." BERNÁT, 1914. 8.

22 RAL XI/ 111/ 14 Pallavicini – Szapáry (1882. július 23.) Német fordítás. A történet mellékszálaként érdekes csupán, hogy gróf Szapáry Gyula (1832–1905) ekkori pénzügyminiszter (1878–1887), később miniszterelnök (1890–1892) Andrássy Aladár visszavonulása után a Hitelbank igazgatótanácsának utolsó elnöke lesz (1904–1905). BÖLÖNY, 1978. 284–285; TALLÓS, 1995. 87, 92.

23 RAL XI/ 111/ 14 Szapáry – Pallavicini (1882. július 24.) Német fordítás. „...kannst Du, unter Ausdruck meiner Verehrung, Herrn von Hansemann darüber beruhigen, daß ich die Beendigung der Rentenconversion für die wichtigste und erste Aufgabe halte, der jede andere Operation und Verfügung untergeordnet ist." Uo.

Hansemann nagyra értékelte, s a levélváltás dokumentumait – mintegy igazolásképpen – német fordításban megküldte a londoni Rothschild háznak is. Másfelől viszont jól ismertek Kornfeld önállósodási törekvései a századfordulón a bécsi Rothschildokhoz fűződő viszonyban.[24] A szerepek tehát magukhoz illő szereplőkre találtak, s bár a pénzügyi zseninek tartott Kornfeld árnyékában mindenki másodhegedűsnek tűnt, kár lenne Pallavicini szerepét alulértékelni. Az igazgatók természetesen maguk is aktív részesei voltak a Hitelbank irányításában végrehajtott intézményi reformoknak.

Mindeközben a nyolcvanas-kilencvenes évtized fordulóján teljes nemzedékváltás ment végbe az igazgatóságban: az „első generációs" igazgatók közül Mauthner Zsigmond 1889-ben, Frank Antal pedig 1894-ben hunyt el. Pozíciójuk betöltése az intézménytörténet szempontjából is jelentőssé vált.[25] Az egyik igazgatói helyet először dr. Reitz Emillel töltötték be, aki 1871 és 1890 között a Pénzügyminisztérium sójövedéki osztályának vezetőjévé emelkedett, s onnan került a bankba (1890–1895). 1895-ben Barcza Károly szintén az immár hagyományosnak tekinthető úton, kívülről jött a bankba. A nagyalásonyi Barcza család sarja, Károly Tódor 1858-ban született Pusztazámoron, Sóskúton anyakönyvezték (Fejér megye), gépészmérnöki oklevelét 1881-ben a Műegyetemen szerezte. Az 1880-as években a Földművelés-, Ipar és Kereskedelmi Minisztérium kötelékébe tartozó kultúrmérnöki ügyosztály kerületi mérnöke, majd az Országos Kultúrmérnöki Hivatal főmérnöke és budapesti hivatalvezetője volt. 1892 és 1897 között viszont a Magyar Mezőgazdák Szövetkezete igazgatói, illetve vezérigazgatói posztját töltötte be. Innen került – egy ideig párhuzamosan alkalmazásban állva – a Hitelbank igazgatói székébe, s ezzel egyidejűleg a Szövetkezet alelnöke lett.[26] Az agrárius törekvések kielégítésére alakult Magyar Mezőgazdák Szövetkezetével tehát sajátos kapcsolatot létesített a Hitelbank. Ennek jele az is, hogy Barcza utóda a Szövetkezet vezérigazgatói székében az a bonyhádi Perczel Ferenc (1856–1914) lett, aki a Kereskedelmi Akadémia elvégzése után 1877 óta fokozatosan emelkedett a Hitelbank bankosztályának pénztárában a hivatali ranglétrán.

A másik új igazgató, Ullmann Adolf a bank saját neveltjének számított. Még akkor is, ha aktuálisan a Kőolajfinomító Rt. igazgatói székéből hozta vissza Kornfeld a Hitelbank igazgatóságába. Az 1857-ben született Ullmann Adolf apja, Ullmann Mór György 1889-ben nyerte el gyermekeivel együtt, baranyavári predikátummal a nemesi rangot. A harmadik fiút, Adolfot, a Kereskedelmi Akadémia befejezése után 1874-ben véglegesítették a Hitelbankban. Karrierje – akadémista kortársaihoz képest – már itt meredeken ívelni kezdett. Az Akadémia végbizonyítványát 1871-ben megszerző, a Hi-

24 RADNÓTI, Kornfeld, [1932] 43.
25 MOL Z 50 9. cs. (1889. szeptember 24., 1894. március 17.)
26 Magyarország Tiszti cím- és névtára, 1886, 1888; Nemességi évkönyv, II. 1924. 26–29.; Magyar Mezőgazdák Szövetkezete, 1942. 201; GULYÁS, II. 1940. 389. Egyik fia, György ismert diplomata lett, másik fia, Károly Tivadar még a II. világháború idején is a Hitelbank részvényeseként bukkant fel. TALLÓS, 1995. 313.

telbank Áruosztályára 1873-ban került Armbruster Jakab 1885-ben még 1200 forint évi fizetést kapott, az 1872-ben végzett, 1873-ban a Bankosztályon állandó alkalmazásba került Rubner Károly 1885-ben 1300 forintot keresett. Talán egyedül a szintén 1873-ban végzett, s rögtön státusba kerülő Spitzer (Szirmai) Oszkár pályaíve mutatott hasonlóságot Ullmannéval, akinek javadalmazása 1885-ben már 2100 forintra rúgott. Ullmann fizetése 1880 áprilisában ugrott 1200-ról 1700 forintra, amikor a Bankosztály igazgatójának „adlatusa" (helyettese) lett. Egy év múlva megkapta a per procura cégjegyzés jogát is. 1885-ben pedig már 3000 forint javadalmazást húzott. Ezt követően 1886 tavaszán mint a Bankosztály irodafőnöke, hitelbanki megbízásból ült át a Kőolajfinomító üzletigazgatói székébe. A Kőolajfinomító Rt. a Hitelbankkal „szoros összeköttetésben levő" vállalatnak számított, a visszatérés – karrier szempontjából – mégsem volt problémamentes. 1886-os kilépésével ugyanis megszűnt hitelbanki nyugdíjintézeti tagsága, s formálisan csak 1895-öt követően, további hét évi szolgálat után járt volna számára fizetésének 40%-ára a nyugdíjigény. Erre azonban, három évvel az újraalkalmazás után sikerült egyedi megoldást találni. Kornfeld halálával Ullmann vezérigazgató lett. Pályája csúcsaként pedig 1918-ban megkapta a bárói címet.[27]

A nemzedékváltás megindult folyamata a kilencvenes évek közepén nem ért véget új igazgatók kinevezésével. 1900-ban Pallavicini jelentette be, hogy „nincs azon helyzetben, hogy az igazgatóság tagjául leendő újbóli megválasztását elfogadhatná."[28] Az igazgatótanácsi jegyzőkönyvből azt is megtudhatjuk, hogy Pallavicini már 1895-ben is azzal a feltétellel vállalta el a vezérigazgatóságot, hogy „állásától esetleg korábban is visszaléphessen..." Okokként részben „családi viszonyait", részben „egészségi állapotát" említette.[29] Az igazgatótanács a Pallavicini döntéséből származó következmények kezelésére 1900. január 20-án egy bizottságot küldött ki, amelynek tagjai Ribáry Sándor alelnök, Kochmeister Frigyes báró és Lukács Antal igazgatósági tanácsosok, valamint az igazgatóság részéről Kornfeld Zsigmond igazgató voltak. A dokumentumokból az igazgatótanácsi szerepkör módosításának szándéka rajzolódik ki. Felvetődött az alapszabály 49. szakaszának kiegészítése: a nevezett paragrafus lehetőséget adott arra, hogy „az igazgatósági tanács jogosítványainak egy részét külön határozattal bizonyos

27 MOL Z 50 12. cs. 4. t. (1880. április 23.), 9. cs. 3. t. (1886. március 19., 1898. május 7.) Érdemes megjegyezni a pálya bejáratottságával kapcsolatban, hogy Ullmann Kőolajfinomítóbeli igazgatói helyére 1895-ben a Hitelbankból az imént említett, hajdani kereskedelmi akadémista társa, az akkor már szintén igazgatóhelyettesi rangban lévő Szirmai Oszkár került, aki 1904-ben majd nemességet is nyert. Okulva a tapasztalatokból, őt már szabadságolták mindaddig, míg új munkahelyén el nem érte a nyugdíjképességet. MOL Z 50 10. cs. 4. t. (1897. március 19.)

28 Lásd RADNÓTI, Kornfeld, [1932] 51.

29 MOL Z 50 11. cs. 3. t. (1900. február 8.) Utóbb, amikor 1912-ben Pallavicinit a Hitelbank elnökének kívánták megválasztani, s ezt visszautasította (alelnök azért maradt), a hajdani leköszönés más okai is napvilágra kerültek: többek között, hogy az évek során számos kérdésben összeütközésbe került a pénzügyi kormányzattal (a sorban legkorábbiként a 3 1/2 %-os járadékkal való „kísérleteket" említette, ami 1897–98-ra tehető). TALLÓS, 1995. 140.

tárgyban és megszabott időre visszavonhatólag egy vagy több tagjára (:bizottság:) ruházhatja", most ezt „a kijelölést" hosszabb időre szóló megbízás esetén külön tiszteletdíjjal kívánják honorálni. Ennek következtében módosítani kívánták az igazgatósági utasítás 5. szakaszát is, olyképpen, hogy az „igazgatósági tanács kijelölt tagjainak" módjuk legyen „a bank üzleteibe betekintést engedni", s „az igazgatóság ülésein tanácskozó szavazattal részt venni."[30]

Miután a kialakult szerkezetben vezérigazgató csak megválasztott igazgató lehetett, megnyílt az út Kornfeld vezérigazgatóvá válása előtt. Kornfeld ugyan javaslatba hozta a vezérigazgatói cím eltörlését is, ezt azonban az igazgatótanács elvetette. Be kellett tehát érnie azzal, hogy vezérigazgatóként – az alapszabályok 44. szakasza értelmében – megbízták az igazgatóság elnökségével (a vezérigazgató eddig is elnökölt az igazgatóság ülésein).[31]

Ezzel párhuzamosan egy új, minden korábbinál részletesebb igazgatósági utasítás elfogadására is sor került. Ennek imént emlegetett 5. §-a az igazgatóságnak az igazgatósági tanácshoz való viszonyát a fenti javaslatok szellemében szabályozta. A naponként ülésező igazgatóság bevett javaslat- és jelentéstételi kötelezettségein kívül igazgatósági tanács elé kerültek mindazon kérdések, „melyek ugyan az igazgatóság hatáskörébe tartoznak, de melyek ellen az igazgatók egyike kifogást tesz".[32] Kornfeld vezérigazgatóvá választásakor tehát az igazgatósági tanács igyekezett megerősíteni pozícióit. Az igazgatótanács és az igazgatóság közötti hatalmi huzakodás nyomai legalábbis egyértelműnek tűnnek.

A vezérigazgatóvá választással egyidejűleg lett az igazgatók egyike Wickenburg Márk gróf, akivel nemcsak a megfelelő kék vér utánömlesztésére került sor a bank irányításában, hanem akinek pályavonala is nagyban emlékeztetett a Weninger és Pallavicini által kitaposott pénzügyi bürokrácia örökségéhez. A Wickenburg felmenők katonatisztek voltak, de nem mentesek a merkantil beütéstől. A nagyapát 1847-ben Arad vármegye táblabírájává, Arad városa pedig polgárává tette, mint a dokumentumokból kiolvasható, a vaspálya-építés körüli munkálkodása reményében (ám az illető

30 MOL Z 50 11. cs. 3. t. (1900. február 8.) A javasolt alapszabály-változtatás és igazgatósági utasítás elfogadása esetére is mindössze „egy kijelölést" kötött ki, s azt, hogy „e kijelölés csak az igazgatósági tanács részére alapszabályszerűleg fentartott hatáskörön belül történik, e hatáskört tehát nem érintheti sem azon túl nem terjedhet, következésképen az igazgatósági tanács felelősségét sem anyagi sem erkölcsi tekintetben nem nagyobbíthatja, valamint hogy époly kevésbé érintheti vagy kisebbítheti az igazgatóság felelősségét, hatáskörét és üzleti ügyvitelét." Uo.

31 Uo. Érdemes megjegyezni, hogy 1900-ban a budapesti tőzsde elnöki székében Kornfeld Zsigmond (az addigi alelnök) váltotta fel Kochmeister Frigyest.

32 MOL Z 51 52. cs. 770. t. MÁH igazgatósági utasítás (1900) Az 5. §. e. pontja további tájékoztatási kötelezettségeket is tartalmazott: „Az igazgatósági tanácsnak a folyó üzlet állása felől tájékoztatása céljából az igazgatóság köteles az igazgatósági tanács kiküldött bizottságának a 10 000 frtot meghaladó váltókövetelésekről, továbbá az igazgatósági tanácsnak rendes havi üléseiben az értékpapír előleg-üzlet állásáról, a saját értékpapírok és külföldi váltók állományáról kimutatásokat előterjeszteni..." Ezen kötelmek zöme tulajdonképpen már eddig is gyakorlatban volt.

még abban az évben elhunyt). Második fia, Ödön szintén a katonatiszti pályát választotta, ugyanakkor tősgyökeres zalai nemesi család leányát, zalabéri Horváth Stefániát vette nőül. Ebből a házasságból született Baltaváron, legkisebb fiúként Márk, aki budapesti középiskolai és jogegyetemi tanulmányok után az államtudományok doktora címet szerezte meg. Közben egy éves önkéntesi szolgálat után tartalékos hadnagy a cs. és kir. 5. tüzérezrednél. Későbbi „államhivatali" életrajzából általában „kifelejtette" (parlamenti politikusi biográfiájában viszont szerepeltette), hogy 1885-ben gyakornokként a Magyar Általános Hitelbankban kezdte pályafutását. Csak ezt követte az államszolgálati curriculumban már méltányolt postatakarékpénztári, pénzügyminisztériumi, MÁV pénzügyi igazgatói karrier, ami után 1900-ban felkérték és megválasztották a MÁH egyik igazgatójává. Nem sokáig maradt azonban a Bankban, 1902–1903-ban kereskedelemügyi államitkár, illetve az 1903 elején tartott időközi választásokon országgyűlési képviselő lett.[33]

Az 1900-as igazgatósági utasítás függeléke egyébként név szerint is tartalmazta az új, immár négytagú igazgatóság munkafelosztását. Kornfeld generális ügyviteli megbízatása mellett Barcza Károly feladata lett – Ullmann Adolffal együtt – „a banküzlet vezetése és ellenőrzése". Barcza reszortja volt továbbá „a jelzálog-hiteleknek világlatban tartása" (sic!), „az összes osztályokra nézve a belső ügykezelésnek és szolgálatnak a felügyelete és a személyzeti ügyek; a bank belkezelési költségeinek ellenőrzése és az irodai szükségletek beszerzése." Ullmann hatásköre „különösen a tőzsde látogatása, a leszámítolás végett vagy fedezetül levelezés útján érkező váltók elfogadása iránti határozás, a helybeli váltóleszámítolás..., végül a vezérigazgatónak helyettesítése pénzügyi természetű consortiális üzletekben." Wickenburgnak „az árúüzlet vezetése és ellenőrzése, a jogi és vitás ügyek nyilvántartása, a bank ingatlanainak kezelése, az adóügyek és az árútőzsde látogatása" jutott.[34]

Wickenburg távozása után utóda, Horváth Elemér (Klopódia, 1858–Budapest, 1930) a Bankig igen hasonló pályát tett meg (lásd függelék). Ő olyan nemesi családból (gradetzi Stansych) vette eredetét, amely a genealógiai szakmunkák szerint fiágon kihalt. Jogi tanulmányokkal a háta mögött a pénzügyi szolgálatban a miniszteri tanácsosságig vitte, majd a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Társaság ügyvezető elnöke

33 MOL Filmtár, Magánosok által bemutatott iratok, 27 363. tek., Sturm-féle Országgyűlési Almanach 1910–1915, é. n. 463.; GUDENUS, 1998. 266–268; SOMOGYI, 2001. 132. Említést érdemel, hogy Barcza Károly hitelbanki igazgató felesége, szintén zalabéri Horváth leány volt, Irma. Wickenburg katonai előmeneteléről szóló adatokért Hermann Róbertnek, a minisztériumi karrier szolgálati állomásaival kapcsolatos információkért Somogyi Évának, országgyűlési képviselőségének beazonosításáért pedig Szabó Dánielnek tartozom köszönettel. Valutapolitikával és adósságkonverzióval kapcsolatos írásainak felsorolását lásd SZINNYEI, XIV. 1914. 1252–1253, aki azonban általam nem ismert okból 1905-ben „meghalasztja" őt. Halálozásának pontos dátumára lásd Gulyás Pál kiadatlan céduláit MTA Kt (www.mtak.hu, 25 325)

34 MOL Z 51 52. cs. 770. t. pp. 959–960.

lett. 1904-ben az Osztrák–Magyar Bank alkormányzóhelyettesi posztját cserélte fel a Hitelbank igazgatói székére.[35]

A személyzeti politika születése

Hogy a bank, mint átalakuló bürokratikus üzem felépítését és változó nagyságrendjét érzékelni lehessen: a Hitelbank három nagy szervezeti egységéből a 80-as években a Központhoz mindössze 4-5 tisztviselő, valamint 2 szolga és 1 kapus tartozott, az Áruosztály alkalmazásában 25 tisztviselő, valamint 3 szolga állott, a Bankosztály pedig 75 tisztviselőt és 15 szolgát tömörített. Ez már egy gyarapodásban levő létszám, de végül a bank az I. világháborúig mintegy 600 fős nagyüzemmé nőtte ki magát, amelyhez fiókhálózat is tartozott. Ha most egy pillanatra a vezetők származásától elvonatkoztatunk, nem nehéz arra a gondolatra jutnunk, hogy végső soron az igazgatóság tagjai, mint minisztériumi és nagyvállalati vezetők érdemi és gyakorlati tapasztalatokat hoztak magukkal a banküzem bürokratizálásához. A Pénzügyminisztérium, a MÁV, az Osztrák–Magyar Bank ebben vitathatatlanul előbbre járt, mint az önállósulását éppen ekkoriban kiharcoló Hitelbank.

A bürokratizálódás egyik markáns jele és következménye volt a személyzeti politika intézményesülése. Az új igazgatók kinevezésekor, 1895-ben Kornfeld magára vállalta a személyzeti ügyek vezetését is. Mint a MÁH osztály- és a szolgálati ágak főnökeihez írott körlevelében megfogalmazta: „...szükségesnek tartom, hogy köztem és az alkalmazottak között szabályszerű és rendszeres oly kölcsönös érintkezés létesüljön, mely mellett módomban álljon magamat a személyzet általános és egyéni viszonyairól, az egyesek munkaköréről, használhatóságáról, tulajdonságairól és kivánalmairól lehetőleg legközvetlenebbül tájékozhatni." A tanácskozások végső célját Kornfeld így határozta meg: az „osztály- és szolgálati főnökök előterjesztéseiből magamnak mindazon tájékoztató adatokat beszerezni, melyekre *a személyes ügyeknek úgy az üzlet, mint az egyesek érdekeinek megfelelő elintézéséhez és vezetéséhez* belátásom szerint szükségem lehet." (Kiemelés – K. Gy.)[36] A fenti kérdések megbeszélésére 4 csoportba osztva a fent nevezett beosztott urakat szombat délutánonként 5 órára meghívta magához. Az időpont már akkoriban sem válthatott ki a meginvitáltak körében kitörő lelkesedést.

A személyzeti értekezleteken terítékre kerülő kérdésekből, azok elintézési módjából kitapintható, hogy a Hitelbank kezdte túlnőni azokat a korábbi méreteket, amelyek között az úgyis mindenki ismer mindenkit elv alapján, szinte még patriarchális módon lehetett minden személyes konzekvenciát hordozó ügyben és mindenkivel kapcsolat-

35 GULYÁS, XIV. 1993. 301–302. Pályája későbbi állomásai: 1909-ben a budapesti áru- és értéktőzsde elnöke, 1915-ben főrendiházi tag.

36 MOL Z 53 MÁH Személyzeti ügyek, 51. cs. 45. t.

ban döntéseket hozni. A Kornfeld által kialakított új forma – legalább is középszinten – ugyanakkor mégis megőrzött valamit a korábbi évek gyakorlatából.

Milyen kérdések kerültek napirendre? Hasonló összbanki intézmény híján sok, valójában ide nem illő problémát is felvetettek az osztályfőnökök. Kornfeld egyébként viszonylag hamar elunta a személyi ügyekkel való bíbelődést, és az üléseken mind gyakrabban Barcza igazgató elnökölt (s mellesleg tette át ilyenkor a megbeszélés időpontját szombat helyett péntek délutánra). A felvetések zöme azonban valóban a személyzeti profilba vágott: a sikeres felvételit tett jelöltek gyakornokként való behívása, az ideiglenes alkalmazottak véglegesítése, az egyéves önkéntesi szolgálatra bevonulók és egyáltalán a szabadságra menők helyettesítése, az előbbiek visszatérése utáni visszailleszkedési gondjai, a bankon belüli áthelyezések, a munkahelyi konfliktusok, fegyelmi ügyek, végül a betegségek és nyugdíjazások. Ezekre a gondokra a bank vezetésének az üzlet általános érdekeit szem előtt tartva is választ kellett adni, az esetek előfordulása ugyanis mind tömegesebbé vált.

A tisztviselőjelöltek kiválogatásának már megvolt a kialakult rendszere a külön felvételi vizsgák formájában. Ennek alapján a bank egy várakozólistát tartott nyilván, s munkaerőhiány esetén elég volt olyan határozatot hozni, hogy például „a legjobban vizsgázott Farkas Rezsőt Stettner főtitkár hívja be."[37] Számos egyéni problémára azonban csak az ideiglenes alkalmazás idején derült fény.

A megalakulás évében különösen élesen vetődött fel a megnövekedett szolgaszemélyzet megrendszabályozásának ügye. Kornfeldet különösen nyugtalanította, hogy mind „a bankhoz tartozó urak", mind „a közönség köréből" sűrűn érkeztek panaszok „a kötelességek lanyha és pontatlan teljesítésére, sőt elhanyagolására." A jelenségek gyakori ismétlődéséből arra következtetett, hogy „a szolgaszemélyzet fegyelme meglazult, kötelességtudata csökkent és nem üti meg azt a mértéket, melyet az igazgatóság minden alkalmazottól a szolgálati szerződés alapján joggal megkövetelhet."[38]

A bank érdekeire hivatkozva figyeltette a vezérigazgató az osztályok- és szolgálati ágak főnökeivel a tisztviselők privát viszonyait is: „...az igazgatóság tudomására jutott, hogy a tisztviselők közül egyesek kölcsönös kezességvállalások és jótállások folytán egyrészt, aránytalan hitelek igénybe vétele által másrészt, rendezetlen vagyoni viszonyok közé jutottak, a szolgálat érdekeinek megóvása végett szükségesnek látja a főnököket felhívni, hogy oly esetekben, melyekben arról, hogy a hozzájuk beosztott tisztviselők valamelyike bármily okból rendezetlen vagyoni viszonyok közé jutott, tudomást szereztek, a szükséges intézkedések megtétele végett erről az igazgatóságnak lehetőleg az ok megjelölése mellett haladéktalanul írásbeli jelentést tegyenek."[39]

---

37 MOL Z 53 51. cs. 45. t. (1895. július 12.)
38 MOL Z 53 51. cs. 45. t. 3. körlevél (1895. április 24.)
39 MOL Z 53 51. cs. 45. t. (1899. szeptember 26.) Túlment a fentieken Barcza igazgató rendelkezése, amikor felkérte az osztályfőnököket, „hogy az osztályukban alkalmazott tisztviselők magán életét [sic!]

Kornfeld igyekezett megfogalmazni a tisztviselők szabadságolásával kapcsolatos főbb szempontokat is. A „zsinórmértékül" szánt fejtegetésekből szemléltetésül elegendő a fiatalokra vonatkozó részt idéznünk: „...a fiatalabb tisztviselők alkalmaztatásuk első éveiben egyáltalán nem, később pedig csak rövid időre [kapnak szabadságot], minthogy náluk a szabadság szüksége még fenn nem forog, s inkább szoralkozás [sic!] és mulatás, sem mint a tulajdonképpeni üdülés és erőszerzés céljára veszik igénybe. A fiatalabb tisztviselők ezen kivül az egyéves katonai szolgálatra is rendszerint szabadságoltatnak s ezen kedvezményben bő kárpótlást találnak..."[40] Az önkéntesek bevonulása és leszerelése egyébként évről évre egyre több gondot okozott, úgy hogy még olyan ötlet is felvetődött, hogy csak a már a szolgálatukat letöltöttek közül vegyen fel iskolavégzett tisztviselőket a bank.[41]

Problémát jelentett „a vasárnapi teljes és feltétlen munkaszünet" keresztülvihetősége is. Az üzem folyamatos működése szempontjából a szombati és vasárnapi posta feldolgozása, valamint a félévenkénti mérlegkészítés időszaka volt aggályos. Az előbbire Kornfeld megoldásként azt javasolta, hogy hozzák előre az irodai órak kezdetét hétfőn 9-ről nyolcra, ha a posta tudja vállalni, hogy a leveleket hétfőn 8 óra előtt kikézbesíti.[42]

A Hitelbank úgy élt a magántisztviselői emlékek tárházában, mint a csúcsok csúcsa. Ezt Krausz Simon kijelentésével szokás előszeretettel illusztrálni.[43] De a személyzeti politikának – mint Kornfeld írta – foglalkozni kellett az „egyesek érdekeivel" is: a Hitelbankot jobb kilátások érdekében elhagyó tisztviselőkkel, a kudarcot vallottakkal, vagy épp a megrokkantakkal.

A kezdeti időszakban, a hetvenes években igen nagy volt a tisztviselők fluktuációja, különösen a magasabb beosztásokban. Egyrészt maga a bank sem építhetett kizárólag saját nevelésű alkalmazottaira, másrészt a piacon távolról sem volt egyértelmű a Hitelbank fölénye. Löwinger József, a hamarosan felszámolásra kerülő Angol–Magyar Bank levelezője 1876. június 24-től ideiglenes, 1877. január 1-jétől pedig végleges állásba került a MÁH levelező osztályán, ahol a tehetséges fiatalembert hamarosan az osztály vezetésével bízták meg. Ebbéli minőségén túlmenő teljes felhatalmazással küldték például 1880 februárjában tárgyalni Londonba a N. M. Rothschild & Sons, illetve a R. Raphael & Sons cégekkel 50 000 kg ezüst vásárlása céljából. A tárgyalások eredményesek voltak ugyan, 1880 nyarán Löwinger József mégis bejelentette kilépését. Mint Kornfeld az igazgatóságban röviden referálta az ügyet, magasabb fizetésért az

és viszonyait figyelemmel kísérni és magukat ezt illetőleg tájékoztatni sziveskedjenek." (1902. szeptember 24.)

40 MOL Z 53 51. cs. 45. t. 4. körlevél (1895. május 9.)

41 MOL Z 53 51. cs. 45. t. (1899. szeptember 26.)

42 MOL Z 53 51. cs. 45. t. (1895. július 4.)

43 „A legtöbb fiúnak álma a Hitelbank volt. Ha jól emlékszem, a Hitelbank már belépéskor fizetett és pedig havi harminc forintot. Nagy pénz volt ez akkor, amikor lakást, teljes ellátást, fűtést, mosást lehetett kapni harminc forintért." KRAUSZ, 1937. 27.

Angol–Osztrák Bank Budapesten létrehozandó fiókjához hívták. Nem volt más, mint szó nélkül tudomásul venni a dolgot.[44]

Egyes esetekben nagyon is személyre szóló döntéseket kellett hozni, s a szigoráról hírhedt Kornfeld számos alkalommal igencsak megértőnek és türelmesnek bizonyult. Még akkor is, ha pedagógiai eszköztára nem tűnt túlzottan leleményesnek: amikor a bankosztály cégvezetője, Jármai Gyula arra panaszkodott, hogy egyik beosztottja „a régibb hivatalnokokkal szemben engedetlenkedik", Kornfeld egyszerűen arra utasította Jármait, hogy „fenyegesse meg Kanitzert, hogy szólni fog Kornfeld igazgató úrnak".[45]

A kezdő tisztviselőjelöltek munkára ösztönzése céljából egyéni és a szó szoros értelmében paternalista megoldások szerepeltek a vezetés repertoárjában. Broza Alajos igazgatóhelyettes például, aki 1872 óta állt a bank alkalmazásában, miközben Böhm Salamon „viselkedésével meg lévén elégedve" 6 hónap után véglegesítését javasolta, Neumann Jenőt viszont „feltűnően gyengének és alig használhatónak találta" és előléptetését nem támogatta. Kornfeld azonban mérsékletre intette, s felhívta, hogy „az ügyet Neumann apjával beszélje meg, s adja tudtára, hogy ily körülmények között fia intézetünknél előmenetelre alig számíthat." Broza beszélt is az atyával, „ki kérte fiával még egy darabig megkisérteni" (sic!) [a foglalkozást]. A szigorú igazgatóhelyettes szerint a fiú „azóta tényleg jobban iparkodik", mégis ragaszkodott „korábbi kérelméhez előléptetése mellőzése iránt."[46]

Szintén a véglegesítés megtagadását és az ifjú Keglevich Ödön gróf másutt történő alkalmazását kérte az 1869 óta a bankban szolgáló Mitterdorfer Lajos cégvezető. Kornfeld válaszul másnapra magához rendelte Keglevichet, „megintés végett", s egy havi határidőt tűzött ki javulására. Még két hét sem telt el, amikor a személyzeti értekezleten Mitterdorfer makacsul ismét azzal hozakodott elő, hogy „gróf Keglevich-el még mindig nincs megelégedve s nevezett ha akarná sem felelhetne meg, mert hiányzik hozzá a tehetség és komolyság." Kornfeld ezúttal még 4–8 hét türelmi időre utasította, de kilátásba helyezte – javulás híján – Keglevich elbocsátását. Két hónap múlva Mitterdorfer azt jelentette, hogy nevezett „viseletére nézve meg van ugyan elégedve, de azért igen gyenge s munkájában megbízhatatlan." Negyedév múlva Mitterdorfer már javulást is észlelt, amennyiben „iparkodik kötelezettségeinek megfelelni", aminél fog-

44 MOL Z 50 7. k. 3. t. Igazgatótanács, (1876. szeptember 11., 1877. január 14.), Z 50. 12. cs. 4. t. Igazgatóság, (1880. február 19., 1880. június 17.). Érdemes hozzátenni, hogy a későbbi Lukács Józsefről, a filozófus Lukács György apjáról van szó, aki egyébként 1906-ban, ügyvezető igazgatóként visszatért a Hitelbank felső vezetésébe.

45 MOL Z 53 51. cs. 45. t. (1895. április 27.) Ebből kiderül, hogy az illetőnek nem kellett tudni arról, hogy már szóltak róla az igazgatónak.

46 MOL Z 53 51. cs. 45. t. (1895. szeptember 28., 1895. október 26.) Neumann maradt is, igaz, még 1900-ban is csak 650 forintos évi fizetésig jutott.

va „az áthelyeztetésnek írásbeli kérelmezésétől” eltekintett s „további haladékot kért” az illető magatartása megfigyelésére.[47]

Súlyosabb ügyekben azonban az igazgatóság továbbra is saját jögkörében tartotta a fegyelmi döntések meghozatalát, ilyenkor Kornfeld az értekezleten csak „magánértesülése céljából behatóan informáltatta” magát.[48]

A felfüggesztés, elbocsátás azon tárgyak közé tartozott, ahol az igazgatóság csak az igazgatótanács jóváhagyásával hozhatott határozatot. Mindig is szigorúan torolta meg a bank, ha anyagi kárt okozott valamelyik tisztviselője. Matits Dömét például, aki ugyan 1867 óta volt az intézet levél- és szertárgondnoka, azonnal elbocsátották, amikor 1878-ban 6400 forintnyi összeget elveszített, s a követelést az illető budai ingatlanára tábláztatták be.[49]

Súlyos vétségnek számított, ha a tisztviselők saját maguk számára „tőzsdejátékot” űztek (tanulságos, hogy maga a bank ezeket az eseteket „tőzsdejátékként” bélyegezte meg!). 1894 nyarán két ilyen esetre derült fény: Lugosi József, az Áruosztály és Armbruster Jakab, a Bankosztály tisztviselője követte el ezt a szolgálati vétséget, amelyért a szolgálati szabályzat a legsúlyosabb büntetést, elbocsátást helyezett kilátásba. Az igazgatóság előterjesztése alapján azonban az igazgatótanács csak Lugosi esetében hozta meg ezt a döntést (aki tetemes vagyonnal rendelkező neje számára játszott), Armbrusternél, aki „anyósa számára, annak csekély tőkéjének kedvezőbb kamatoztatása végett” követte el ugyanezt, jóhiszeműséget vélelmezett és nem alkalmazta a legsúlyosabb büntetést.[50] Hozzá kell tennünk, hogy Lugosi nem túl régóta állt a Bank alkalmazásában, míg Armbruster 1873 óta szolgált. Ráadásul 1895-ben arról értesülünk, hogy Armbruster szemével hosszabb ideje betegeskedik. Így aztán azon sem lepődhetünk meg túlságosan, ha Armbruster 25 éves szolgálati ideje elismeréséül 200 db vert arany jutalomban részesült.[51]

A banktisztviselőket a mentális betegségek sem kímélték. A Hitelbankban már 18 esztendeje szolgáló (korábbi belgrádi megbízott) Miloschev Lázár például 1889-ben – felesége halála utáni összeomlásakor – előbb betegszabadságot kért, majd kénytelen volt egészségi nyugdíjba menni. Pedig három eltartandó gyermeke miatt szeretett volna tovább dolgozni. A nyugdíjazási kérvényéhez mellékelt orvosi bizonyítvány szerint „neurasthenia”-val diagnosztizált tisztviselőt állandó fejfájások gyötörték, s „szelle-

47 MOL Z 53 51. cs. 45. t. (1895. október 8., 1895. október 19., 1895. december 14., 1896. március 14.) Keglevich gróf 1900-ban is a Bankosztály alkalmazásában állt, igaz, ugyancsak 650 forintos évi fizetésért.

48 MOL Z 53 51. cs. 45. t. (1895. szeptember 28.)

49 MOL Z 50 7. cs. 3. t. (1878. február 18.)

50 MOL Z 50 9. cs. 3. t. (1894. augusztus 18.) Hozzá kell tennünk, hogy a bank vezetése aligha hajtotta végre szigorú következetességgel saját határozatát, mivel mindkettőjüket még 1900-ban is a bank alkalmazottai sorában találjuk.

51 MOL Z 53 51. cs. 45. t. (1895. július 27.), Z 50 10. cs. 3. t. (1898. március 16.) Armbruster Jakab feltételezhetően azonos azzal a személlyel, aki az 1890-es években a Mihók-féle Magyar Compass egyik szerkesztőjeként is szerepelt.

mileg munkálkodni" képtelennek bizonyult, „mert ha munkába kap, szédülés fogja el, reszketni kezd és legjobb akarata mellett sem képes a feladatát elvégezni."[52]

A bank nemcsak régi és betegeskedő tisztviselői iránt tudott türelmes lenni, hanem kivénhedt szolgáival szemben is igyekezett kímélettel eljárni. A szolgák fegyelméért felelős Kempszky Mihály például „előrehaladott kora és testi fogyatkozásánál fogva használhatatlan" Fojtik nyugdíjazását kérte. Kornfeld szerint azonban a kényszerű nyugdíjazás megindításának „szüksége fenn nem forog", viszont Kempszky rábírhatja Fojtikot, hogy maga kérje azt.[53]

Eljött a nyugdíjaztatás ideje a bank legrégebbi alkalmazottja, a még a CA pesti fiókjába 1857-ben felvett Havassy Ignác számára is, aki 40. szolgálati jubileuma idején az értékpapírpénztár főnöki tisztét töltötte be. Egy év múlva került nyugdíjba, ám 1882 óta véglegesített fia, a Kereskedelmi Akadémiát végzett Dezső jóvoltából ekkorra már osztályfőnöki rangra emelkedett leszármazottja vitte tovább a családi tradíciót a banknál.[54]

A hazai fogalmak szerint exkluzív nagybank, élén a rettegett bankvezérrel, saját alkalmazottai nézőpontjából leginkább egy szigorú, de mégis szinte családias vállalkozás képét mutatta, amely a századfordulón az első lépéseket tette meg a személytelen, bürokratikus nagyüzemmé válás útján.

Szervezeti reform, hivatali hatalom

Kornfeld Zsigmond tehát 1900-ban komoly ellenállásba (sőt, bizonyos értelemben ellentámadásba) ütközött, de nem abból a fából faragták, aki beérte a formális adminisztratív vezető pozíció megszerzésével, különösebb hatalmi jogosítványok nélkül. 1905-ben az ő (igazgatósági) utasítására Ullmann Adolf kapott megbízást, hogy dolgozzon ki tervezetet az egész bankirányítás átszervezésére. Paradoxnak tűnhet, de a reform – voltaképpen teljes joggal – épp az 1875-ös kereskedelmi törvényre hivatkozott és annak szellemében járt el, amikor az igazgatótanács és az igazgatóság kettősségét felszámolta. Az igazgatótanácsot megszüntette, s egy nagyjából azonos létszámú (9–18 fő közötti) igazgatóságot ültetett a helyébe. Ez gyakorlatilag úgy nézett ki, hogy a volt igazgatótanácsosoknak felajánlották, hogy lépjenek be az új igazgatóságba.

52 MOL Z 50 13. cs. 4. t. Dr. Kétli Károly, Dr. Laufenauer Károly és Dr. Magyarevics M. orvosi bizonyítványa. (1889. december 24.)

53 MOL Z 53 51. cs. 45. t. (1895. november 4.)

54 MOL Z 50 10. cs. 3. t. (1897. március 19., 1898. március 16.) Az apa a 40 éves jubileum alkalmából 300 vert arany jutalmat kapott.

A reform szervezeti lényege mindenek előtt az igazgatóság státusának megváltoztatásában állt.[55] Másként szólva a bank irányításnak centralizálásában és bürokratizálásában. Az igazgatóság ugyanis rendszerint ugyanúgy havonta egyszer ülésezett, mint a feleslegesnek ítélt nehézkes előd, az igazgatótanács. Sőt, kizárólagos hatáskörébe még szó szerint is nagyjából ugyanazok az ügyek tartoztak, mint amelyekben korábban az igazgatótanács korlátozta az igazgatóság cselekvési szabadságát: vállalkozások létesítése, részvénytársaságok alapítása, állami, községi és egyéb kölcsönök átvétele és az azokban való részvétel, ingatlanok vétele és eladása, tartozáselengedések és egyezségek kötése, tisztviselők és szolgák kinevezése stb. Fontosabb volt azonban, hogy az új alapszabály 41. cikkelyének – „az igazgatóság jogosítványainak és hatáskörének egy részét, egy vagy több tagjára visszavonhatólag átruházhatja" – újfajta értelmezése. Épp az imént felsorolt ügyeket emelte ki a 42. cikkely az előzetes igazgatósági döntési kompetencia köréből, amikor formálisan is kimondta: „amennyiben az ... említett esetek valamelyikében korábban merül fel sürgős intézkedés megtétele, mintsem, hogy igazgatósági ülés tartható lenne, jogában áll az igazgatóság azon tagjainak, kik az ügyek közvetlen vezetésében részt vesznek, a társaság elnökével egyetértőleg ily intézkedéseket megtenni, kötelesek azonban ezen intézkedéseket az igazgatóságnak mihamarább egybehívandó ülésén bejelenteni." Érdemes a megfogalmazásra külön figyelemmel lenni: bejelenteni, s nem utólag jóváhagyatni!

Azt már nem a közgyűlés által elfogadott új alapszabály, hanem az igazgatóságban kidolgozott ügyrend szabályozta, hogy kik is a feljogosítottak.[56] Az ügyrend már három „vezetésre hivatott" szervről rendelkezett: az ún. összigazgatóságról, az igazgatóság kebeléből kiküldendő végrehajtó bizottságról és a kinevezett ügyvezető igazgatóságról. Most mindazok a jogosítványok, amelyeket az igazgatótanács 1900-ban oly sikeresen védelmezett meg az akkori igazgatóságtól, az új igazgatóság kompetenciájába (s az új elnök kezébe) kerültek. Ilyenek voltak a folyó üzlet területén például: fedezetlen hitelek engedélyezése 200 000 korona felett, 1 millió koronánál magasabb váltóleszámítolási hitelek megállapítása, 3 millió koronát meghaladó értékpapírok vétele saját számlára stb.

Az *igazgatóság* saját kebeléből választottakból és az újonnan létrehozott 3–5 fős úgynevezett *ügyvezető igazgatóság* tagjai közül került ki az ún. *végrehajtó bizottság* (ez utóbbi hetente ülésezett, tagjai közt az elnökön kívül 4–6 igazgatósági tag kaphatott helyet). Az ügyvezető igazgatóságot az igazgatóság nevezte ki, de nem feltétlenül saját tagjai közül. Az ügyvezető igazgatóság „az ügyek közvetlen vezetését és lebonyolítását", „főleg az ügyfelekkel való érintkezést" látta el, „társas módon tanácskozott", s ülé-

55 TALLÓS, 1995. 107–113. Az 1876-tal kialakult kettős igazgatótanácsi és igazgatósági szerkezet bemutatásakor Tallósnál nincs világosan megalapozva az átmenet az 1905-ös szervezeti reform során. Vö. TALLÓS, 1995. 64, 68.

56 MOL Z 50 14. cs. 4. t. (1905. június 30)

seit szintén az elnök vezette. Ehhez járult, hogy „az ügyvezető igazgatóság tagjai úgy az összigazgatóság, mint a végrehajtó bizottság ülésein részt venni tartoznak, de ezen üléseken az ügyvezető igazgatóság azon tagjai, kik nem tagjai az összigazgatóságnak, csak tanácskozási joggal bírnak."[57]

A Hitelbank szervezeti struktúrája a reform következtében egyértelműen az osztrák modell irányába mozdult el, ami annál érdekesebb, mivel Kornfeld századfordulós ténykedésével kapcsolatban elsősorban az Osztrák CA-tól történő emancipációt szokás hangsúlyozni.[58] A MÁH új szervezete ugyan nem emelte ki „eljelentéktelenített" helyzetéből a felügyelőbizottságot, viszont az 1875 óta adott jogi keretek között formális hatalomhoz juttatta az igazgatóság elnökét (nem egészen véletlen, hogy Kornfeld már 1900-ban, saját kinevezésekor el akarta töröltetni a vezérigazgatói címet, de ez akkor még nem valósult meg), s ezzel együtt formálisan is megerősítette a menedzsment stratégiai döntéshozó szerepét.

A reform jelentős személyi hatalomkoncentrációval járt. Kornfeld lett az új igazgatóság elnöke, ám a két elnöki poszt egyesítése nem ment simán. Kornfeld biográfusa szerint Lukács Antal ágált leginkább ellene (1871–1905 igazgatótanácsos, 1906–1909 ügyvezető igazgató). A nyilván nem nyíltan hangoztatott legfőbb ellenérv az volt, hogy két történelmi arisztokrata család után (Andrássy, Szapáry) ne legyen az elnök zsidó. S bár nem kizárt, hogy Radnóti munkájában a Pallavicini utódlása körül zajló 1900-as „bizottsági" csatározás és az 1905-ös intézményi reform képe egymásra vetül, a történet fintora mégis csak az, hogy Kornfeld mellett Pallavicini Ede (igazgatótanácsos 1901–1905, igazgató, ügyvezető igazgató 1906–1913, alelnök 1910–1913) és Zichy Nándor (igazgatótanácsos 1881–1905, igazgató, ügyvezető igazgató 1906–1911, 1906-tól alelnök is, Kornfeld halála után pedig elnök 1909–1911) foglalt a leghatározottabban állást.[59] Hogy a pozíciók mégis mennyire személyre szabottak voltak, jól mutatja, hogy Kornfeld halála után ismét szétválasztották az elnöki és vezérigazgatói tisztséget, az elnök egy történelmi arisztokrata lett (Zichy Nándor gr., majd Cziráky Antal gr.) s Ullmann Adolfot a közben megszüntetett, de most számára ismét helyreállított vezérigazgatói posztra választották meg. Ehhez ugyan a világháború alatt újra kapcsolódott az (egyik) alelnöki hely, de az elnök-vezérigazgató kombinációt Ullmannak hátrale-

57 Uo.

58 RADNÓTI, Kornfeld, [1932] 51. A konzorciális arányok 1906. január 1-i változása kapcsán a Hitelbank javára történő módosulásra hívja fel a figyelmet RÁNKI, Hitelbank, 1983. 290. Az önállósodással kapcsolatos túlzásokat a részvényletétek és az igazgatóválasztások alapján óvatosan mérsékli TALLÓS, 1995. 144–145.

59 RADNÓTI, Kornfeld, [1932] 52–53. Zichy Nándor gróf az 1894-ben alakult Katholikus Néppárt alapítója volt. Életrajzírója szerint Kornfeld Zsigmond „igen nagyra becsülte Zichy Nándor pénzügyi tudását." BONITZ, 1912. 130. Kornfeldet ismerve ezt az állítást ugyanúgy túlzónak kell tekintenünk, mint Radnóti Pallavicinivel kapcsolatos nézeteit, de biztos, hogy Kornfeld becsülte Zichy kiállását.

vő életében nem sikerült összehoznia, mert azért az alelnök-vezérigazgató mégsem ugyanaz.[60]

Valójában persze nem a poszt nevén, hanem a hatalom összpontosításán volt a hangsúly. A folyamatot a kor jogi irodalma általában is leírta, jóllehet nem illusztrálta konkrét intézmény- és személynevekkel. „A társasági hivatalnok-igazgató, kiről törvényünk meg sem emlékezik, a végrehajtó hatalom gyakorlata folytán oly fontos szerepre tett szert, hogy lassanként a társaság szolgájából annak urává emelkedett. Így lett a hivatalnokból igazgató, vezérigazgató, majd az igazgató-tanács tagja és elnöke." A szakirodalom pontosan érzékelte a hatalmi szerkezetben megoldandó dilemma magvát is: „...problémánk megoldása attól függ, mennyire tudjuk a részvénytársaság végrehajtó közegét ellenőrizet és felügyelet alá vonni anélkül, hogy ezáltal üzleti működését és egyéni iniciatíváját megbénítanánk."[61]

* * *

Távoli, de nem tanulság nélküli párhuzam, hogy száz évvel később, amikor a magyar bankrendszer privatizációja a kilencvenes években napirendre került, a magyar törvény formálisan keverte az angolszász és a német rendszert, amennyiben ismét igazgatóság és felügyelőbizottság létrehozását írta elő. A Magyar Külkereskedelmi Bank privatizálásakor például a Bayerische Landesbank miközben természetesen arra is törekedett, hogy az igazgatóságon belül többségben legyen a menedzsmenttel szemben, a német normák szerint ahhoz is ragaszkodott, hogy megszerezze magának az Aufsichtsrat elnöki pozícióját. A helyzet folyománya nemcsak az igazgatóság domináns szerepe, hanem az elnök-vezérigazgatói poszt újbóli egyesítése lett.[62]

60 „A legenda szerint Rothschild báró megkérdezte Ullmann Adolfot, hogy meri-e vállalni Kornfeld után a Hitelbank vezérigazgatói tisztét. Mire Ullmann így felelt: – Még egy Kornfeldet úgy sem találunk. És nem Kornfeld én is vagyok." RADNÓTI, Kornfeld, [1932] 51. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy Kornfeld eredetileg tovább szerette volna örökíteni a reform során kialakított szerkezetet. Erre következtethetünk legalábbis abból, hogy halála előtt Ullmannt elnökhelyettessé tétette meg.

61 BAUMGARTEN, 1936. 384–385.

62 Interjú Erdei Tamással, az MKB elnök-vezérigazgatójával. (Készítette Hanák Gábor, 2000. április 3.) In: KÖVÉR, MKB [2001] 316.

Függelék: Igazgatói pályavázlatok

Weninger Vince

(Pest, 1834. április 30.–Budapest, 1879. május 29.)

1843–48	Piarista Gimnázium (Pest)	4 grammatikai + 2 humanista osztály
1851–54	József ipartanoda	
1855		kőműves segédlevél
1857		reáliskolai tanári vizsga (Bécs)
1857–67	Kereskedelmi Akadémia	tanár (mennyiségtan, mértan, mértani rajz)
1858	Első Magyar Általános Biztosító	technikai számvizsgáló
1860		az MTA levelező tagja
1861–67	Első Magyar Általános Biztosító	osztályvezető (életbiztosítási osztály)
1867	Pénzügyminisztérium	miniszteri tanácsos
1868	Pénzügyminisztérium (közös)	minisztériumi osztályfőnök
1870		Vaskoronarend, II. o.
1870–1879	*Magyar Általános Hitelbank*	*vezérigazgató*
1871–74	Magyar Államvasutak	az igazgatótanács elnöke

Forrás: JELENIK, 1881; MÉL, II. 1969. 1038; SZÉKELY, 1985. 11.

Pallavicini Ede *őrgróf*

(Padua, 1845. július 5.–Fiume, 1914. január 19.)

	Pénzügyminisztérium	
1871	3. ügyosztály (Hitel)	fogalmazó
1872	2. ügyosztály (Hitel, államadósság)	
1874	2. ügyosztály	miniszteri titkár
1878	2. ügyosztály	osztálytanácsosi címmel min. titk.
1880–1900	*Magyar Általános Hitelbank*	*vezérigazgató*
1901–1905		*igazgatótanácsos*
1906–1913		*ügyvezető igazgató*
1910–1903		*alelnök*

Forrás: BERNÁT, 1914; GUDENUS, III. 1998. 36; SZÉKELY, 1985. 56, 33, 29.

Kornfeld Zsigmond

(Goltsch-Jenikau, 1852. március 27.–Budapest, 1909. március 24.)

	4 gimnázium	
1866	kisebb bankház (Prága)	
1868	Thorsch`s Söhne (Bécs, Berlin, Párizs)	
1872	Böhmische Bankverein (Prága)	igazgató
1876	Credit Anstalt prágai fiókja	igazgató-helyettes
1878	*Magyar Általános Hitelbank*	*igazgató*
1890		III. oszt. Vaskoronarend
1896	Budapesti Áru- és Értéktőzsde	alelnök
1900	*Magyar Általános Hitelbank*	*vezérigazgató*
1900	Budapesti Áru- és Értéktőzsde	elnök
1901		főrendiházi tag
1905–09	*Magyar Általános Hitelbank*	*elnök*
1909		báró

Forrás: RADNÓTI, [1932]

Ullmann Adolf

(Pest, 1857. június 19.–Budapest, 1925. február 5.)

1874	Kereskedelmi Akadémia	
1874	*Magyar Általános Hitelbank*	
1885	Kőolajfinomító Rt.	igazgató
1895	*Magyar Általános Hitelbank*	*igazgató*
1899		Vaskorona rend, III. o.
1905		*ügyvezető igazgató*
1908		Ferenc József-rend, középkereszt
1908		*elnökhelyettes*
1909	*Magyar Általános Hitelbank*	*vezérigazgató*
1910		főrendiházi tag
1915	*Magyar Általános Hitelbank*	*alelnök-vezérigazgató*
1918		báró

Forrás: KEMPELEN, I. 1937. 96; GUDENUS, IV. 1998. 150.

Wickenburg Márk *gróf, dr.*
(Baltavár, 1864. április 13.–Budapest, 1924. augusztus 6.)

	felsőgimnázium (Budapest)	
1881–1885	jogi fakultás (Budapest)	
1882–1883	1 éves önkéntes szolgálat (cs. kir. 5. tüzérezred)	
1883	tartalékos hadnagy	
1885	*Magyar Általános Hitelbank*	*gyakornok*
1887	m. kir. Postatakarékpénztár	fogalmazó
1888	Adófelügyelőség (Fiume)	ideiglenes pénzügyi fogalmazó
1889	Pénzügyminisztérium	fogalmazó
1891	Pénzügyminisztérium	számtanácsos
1891		cs. kir. kamarás
1892	Pénzügyminisztérium	miniszteri titkár
1898–1900	Magyar Államvasutak	pénzügyi igazgató
1900–1902	*Magyar Általános Hitelbank*	*igazgató*
1902–1903	Kereskedelemügyi Minisztérium	államtitkár
1903–1905	Újbányai kerület (Bars megye)	szabadelvű országgyűlési képviselő
1903		Vaskoronarend, II. o.
1910	Balassagyarmati kerület	munkapárti országgyűlési képviselő
1912	Külügyminisztérium	osztályfőnök, titkos tanácsos
1919		nyugdíjazás

Forrás: Országgyűlési Almanach, 1910–1915. 463; SZINNYEI, XIV. 1914. 1552–1553; Jahrbuch des Auswärtiges Dienstes, 1916. 450; Kriegsarchiv (Bécs), Qualificationslisten; SZÉKELY, 1985. 38; GUDENUS, IV. 1998. 267–268; SOMOGYI, 2001. 132.

Horváth Elemér

(Klopódia, Temes m. 1858–Budapest, 1930. november 16.)

	jogi tanulmányok	
1881	Pénzügyminisztérium (7. ügyosztály)	miniszteri segédfogalmazó
1882	(2. ügyosztály)	miniszteri fogalmazó
1890		miniszteri titkár
1892		az ügyosztály vezetője
1893–95		miniszteri osztálytanácsos
	Magyar Folyam- és Tengerhajózási Társ.	ügyvezető elnök
1900–1904	Osztrák–Magyar Bank	alkormányzó helyettes
1904	*Magyar Általános Hitelbank*	*igazgató*
1905–1920		*ügyvezető igazgató*
1909	Budapesti Áru- és Értéktőzsde	elnök
1915		főrendiházi tag

Forrás: GULYÁS, XIV. 1993. 302; SZÉKELY, 1985. 23, 37, 60, 72.

„Mindig az első millió megszerzése a legnehezebb."

BUDAPESTI MILLIOMOSOK A 19. SZÁZAD VÉGÉN*

„Budapest milliomosainak névsorát nagyon érdekes lenne egybeállítani. De ez nem oly könnyű dolog, mint talán az adóhivatalban első pillanatban gondolnák. Mózes-vallású hazánkfiai mindenesetre igen jelentékeny százalékkal szerepelnek e létszámban, de éppen nem kizárólag. Vannak milliomosaink között egyfelől görög eredetű előkelő családok – pl. a Lyka, Muraty, Manó, Haris, Sacellary, stb. családok, másfelől pedig autochton budapesti előkelő polgár családok is. Ez utóbbiak közé tartozik a legnagyobb budapesti háztulajdonos Kasselik építőmester örököseinek családja, a Schmied-Unger örökösök és maga Budapest érdemteljes, jeles főpolgármestere, a közszeretetben álló Ráth Károly családja is. Körülbelül 190 milliomos van Budapesten; 120 keresztyén és vagy 80 zsidó. Amazok közt tán a leggazdagabb Haggenmacher Henrik, ki mint egyszerű molnár telepedett a Schweizból Magyarország fővárosába. Roppant gazdag, sokszorosan milliomos Vigyázó Sándor nagybirtokos, kamarás is, továbbá a Langheinrich család, melynek bájos örökösét jeles jogtudósunk, királyi táblai bíránk, Dr. Emmer Kornél volt országos képviselő vette nőül; Hübner építőmester stb. A zsidó milliomosok között szerepelnek a tornaallyai Schosbergerek, 3 Fischel, 4 Krausz, 3 Taffler, Bischitz Dávid, a kinek a neje nagy érdemeket szerzett a közjótékonyság terén, 2 Mautner, Louis Hirsch, Jacques Haas, Herzog, hatvani Deutsch, Baumgarten, Ehrenfeld, Freisedter [sic!], Stern, Russo, Gyömrei, okányi Schwarz stb."[1]

Az 1886-ban név nélkül kiadott, meglehetősen jól értesült szociografikus látlelet, – feltehetően több szerző munkája –, a milliomosokat két szempontból osztályozta: az *előkelőség* alapján (ezen belül is érvényesítve az etnokulturális szempontot: görög eredetű illetve autochton polgár között), valamint a *keresztyén–zsidó* felekezeti tengely mentén. Amikor a továbbiakban kísérletet teszünk a 19. század végi budapesti milliomosok körülírására, egy vonatkozásban mindenképpen megfogadjuk az ismeretlen szerző figyelmeztetését: nem az adóhivatal adatai alapján készítjük el listánkat. Egyrészt azért, mert az adóhivatal adatai nem maradtak fenn a levéltárakban, s egyébként sem a hiteles adóbevallás a legderekasabb magyar történeti hagyomány. Ez azonban csak a kisebbik gond. Hiszen a virilisták jegyzéke, azaz a legnagyobb állami egyenes

---

* Angol változata előadásként hangzott el Jeruzsálemben, 2001. május 21–24-én, a magyar zsidóságról tartott ötödik Rosenfeld konferencián. Itt jelenik meg először.

1 A budapesti társaság, 1886. 456–457.

adófizetők listája régóta kedvelt forrása a magyarországi elitkutatásoknak.[2] A vagyoni élcsoport szempontjából ezzel a forrással az a gond, hogy a magyarországi adórendszer a hozadéki elven nyugodott, ezért a legnagyobb adózók listái nem a vagyon, hanem a jövedelem szerinti rangsort tükrözik. S bár a jövedelm (flow) megfelelő kezelés mellett vagyonná (stock) válik, illetve a vagyon eredményes gazdálkodás révén jövedelmet termel, az egyik a másikat nem helyettesítheti. Olyan forrást kell találnunk, ahol nem a jövedelem, hanem a vagyon, nem az eltitikolás, hanem a minél teljesebb bevallás a birtokos érdeke. A hitellistákat mindenképpen ilyennek értékelhetjük. Az Osztrák–Magyar Bank dualista átszervezése után a budapesti főintézet 1879-ben több lépésben összeállította azok névsorát, akiket egyes megterheléssel hitelnyújtásra érdemesített, azaz, mondhatnánk, a legjobb adósokat mind az egyének, mind a részvénytársaságok között.[3] A hitelbírálati névsorból kiválogatott egyes megterhelésre jogosultak listája tartalmazta a vagyon nagyságrendi becslését, a hitelmaximumot (és az első évben a fennálló hiteltartozást is). Ebből az adatsorból a millió forintnál nagyobb vagyonnal rendelkezőket emeljük ki. Praktikusan: aki 1879 és 1890 között egyszer is előfordul ekkora vagyonbecsléssel, azt tekintjük milliomosnak. Természetesen nem állítjuk, hogy ebben a listában Budapest minden milliomosa megtalálható, abban azonban megbízhatunk, hogy aki felkerült a központi bank hitelbírálati toplistájára, az millió fölötti vagyonával aktív részese volt a jelzett időszakban a főváros üzleti életének, sőt, az ország kereskedelmi-pénzügyi világának. Az üzleti körökben legalább is biztosan milliomosnak tartották.

A „legjobb adósok listája" a milliomos jelölésére kétféle jelrendszert alkalmaz. Az egyszerűség kedvéért azt mondanám, hogy vannak *kategorikus* és vannak *numerikus* milliomosok. Kategorikus milliomosnál a *Millionär* beírás szerepel. Érdemes megjegyezni, hogy a listák készítői ezen belül is különböző fokozatokat állapítottak meg. Van akinek a neve mellett a *mehrfacher Millionär* jelölést találjuk, másutt csak a *sehr reich* fordul elő. A *többszörös milliomos* kategóriában egyedül Haggenmacher Henrik bukkan fel 1879 és 1884 között, majd 1886 és 1888 között 7 millió forintnyi vagyont tulajdonítanak neki, tehát átmenetileg átkerül a numerikusnak nevezett milliomosok táborába, 1888–1889-ben „szimpla" milliomosként találkozunk vele, míg végül 1890-ben, az utolsó ilyen elven összeállított listában ismét multimilliomosként jelenik meg.

2 VÖRÖS, 1979.
3 KÖVÉR, 1999. 125–137.

1. táblázat

Budapesti milliomosok az Osztrák–Magyar Bank hitelinformációi tükrében (1879–1890)

		1879	1881	1884	1888	1890
Back B. lerakat	v	**1000+**	1000+	1500	1500	**1500**
	h	500	500	600	600	600
Baumgarten Ig.	v	**1000**				
	h	500+				
Bischitz D.	v	800+	**1000**			
	h	600	600			
Bischitz S. és fia	v		**1000**	**2000**		
	h	600	600	600		
Brüll H. és fiai	v	900+	**1000**	1000	2000	**2000**
	h	600	600	600	600	600
Deutsch J.	v	**2000**	2000	2000	**2000**	
	h	600	600	600	600	
Deutsch G. & J.	v	**1000**	1000	**1000**	900	900
	h	400	400	400	400	400
Deutsch Ig. és fia	v	**4000**	4000	4000	4000	**4000**
	h	600+	600+	1000	1000	1000
Dungyevszky L.	v					**2000**
	h					500
Fischl testv.	v	**1500**	1500	2000	2000	**1000**
	h	800	800	800	800	600
Flesch M.	v	800	800	**1500**	1500	**1500**
	h	600	600	600	600	600
Fernbach A.	v		**4000**	1000	**1000**	
	h		500	300	300	
Fernbach V.	v			**2000**	2000	**2000**
	h			500	500	500
Gold M. és fia	v	800	800	800	800	**1000**
	h	600	600	600	600	600
Grunwald & Co.	v	420	500+	**2100**	2100	**3000**
	h	500	500	600	600	600

		1879	1881	1884	1888	1890
Haggenmacher H.	v	**multi**	multi	multi	7000	**multi**
	h	1000	1000	1000+	1500	1000+
Harkányi K.	v	**mill**				
	h	500+				
Harkányi Fr.	v	**mill**				
	h	500+				
Heinrich I.	v	**1000**				
	h	500-				
Heinrich A. és fiai	v	**mill**	mill	mill	mill	**mill**
	h	600	600	600	600	600
Hirsch L.	v	**nagyon gazd.**				
	h	500-				
Jálics F. és Co.	v	**1500**	1500	1500	1500	**2000**
	h	600	600	600	600	600
Károlyi Gyula gr.	v	**mill**				
	h	500+				
Kohner A. fiai	v	**1500**	1500	2000	2000	**2000**
	h	800	800	800	800	800
Krausz M. és fia	v	**1000**	1000	2000	2000	**2000**
	h	600+	700	800	800	800
Kuhner E. fia	v	**1500**	1500	**1500**		
	h	800	800	800		
Lederer testv.	v	**1000+**	**1000+**	700		
	h	600	600	–		
Lelbach A.	v		**2000**	2000	**2000**	
	h		500	500	500	
Luczenbacher P.	v					
	h	1000				
Ludwig G.	v		**1000**	1000	1000	**1000**
	h	200	200	400	400	400
Machlup H. fiai	v	400+	500+	**1000**	1500	**2000**
	h	300-	500	500	500	500

		1879	1881	1884	1888	1890
Munk M. és Co.	v	**1000**				
	h	600				
Russo I. fiai	v	**mill**	mill	mill	mill	**mill**
	h	1000	1000	1000	1000	1000
Rust & Müller	v	**mill**	**mill**			
	h	600	600			
Rust B.	v			900	900	900
	h			600	600	600
Schlesinger & Co.	v		**1000+**	500		500
	h		100	300		200
Schosberger S. W. és fiai	v	**4000**				
	h	1000				
Schosberger S. és fia	v			**3000**	3000	**3000**
	h		600+	1000	1000	1000
Schwab L.	v	**3000**				
	h	500+				
Spitzer G. és Co.	v	**mill**	mill	mill	mill	**mill**
	h	1000	1000	1000	1000	1000
Stern Ig.	v	900+	**1000**	1500	1500	**1200**
	h	500	500	600	600	600
Strasser & König	v		600	**1700**	**1700**	
	h	400	400	500	500	
Strobenz testv.	v	**1500**	1500	**1500**	800	
	h	600	800	800	400	
Tafler A.	v		**2000**	**2000**		
	h	500	500	–		
Tömöry J.	v	**1500**	**1500**			
	h	800	800			
Wahrmann és fia	v	**1500**	1500	2000	2000	**4000**
	h	800	800	800	800	800
Velencei gőzmalom (Kuhner)	v				**mill**	**mill**
	h				300	400

v = vagyon h = hitelkeret n+ = „n" összeg fölött n- = „n" összegig

A *nagyon gazdag* cimkével csak egy évig nyilvántartott Louis Hirsch esetében csak feltételezzük, hogy gazdagsága a milliomosságot megütötte, valószínű azonban, hogy vagyonának méretéről már a kortárs üzleti életben sem sikerült pontos információt szerezni. A numerikusnak nevezett milliomosok esetében összegszerűen tüntetik fel az illető vagyonát, de sohasem nyilvánítják, még dinamikusan gyarapodó vagyon esetében sem kategoriálisan milliomossá őket.

Nem találtunk konkrét fogódzót arra, hogy a fenti megkülönböztetés alapját feloldjuk, így kétféle feltételezéssel élhetünk: az összegeszerűen előforduló legmagasabb vagyon 4 millió forint, tehát hipotetikusan levonhatunk egy olyan következtetést, hogy az 5 millió felettiek kerültek a „milliomos"-ként aposztrofált kategóriába. Másik lehetőségként feltehetjük, hogy valami vagyonon túli szempont alapján tettek különbséget a kategoriális és a numerikus csoport között. Lehet ez akár a fenti röpiratban említett „előkelőség", vagy a listakészítők által amúgy is alkalmazott, ám összegszerűen megfoghatatlan erkölcsi ismérv: a „szeplőtelen jellem".[4] A milliomosként emelegetett nevek alapján azonban határozott következtetésre első ránézésre nem juthatunk: Haggenmacher H., Harkányi K. és Fr., Heinrich A. és fiai, gróf Károlyi Gyula, Russo I. fiai, Rust és Müller, Spitzer G. és társa nem kizárólag előkelő autochton polgárok, nem csak keresztyének, sőt, valószínűleg nem is mindnyájan „szeplőtelenek".

Az Osztrák–Magyar Bank hitelinformációs rendszerében többnyire a céggel rendelkező személyeket, illetve vállalkozásaikat minősítették, ami arra indított bennünket, hogy a jelzett nevek mögött cégek elnevezését azonosítsunk. A cégnyilvántartásból hiányzó nevek vagy nem budapestiek (Dungyevszky, Fernbach), vagy (már) nem cégek (Harkányi K., Heinrich I., gróf Károlyi Gyula), s jó részük amúgy is rövid úton lekerül a listáról. A cégközpontú megközelítés két okból is egybevágott szempontjainkkal: azt feltételeztük ugyanis, hogy a korszak milliós nagyságrendet elérő felhalmozása mögött aktív üzleti tevékenységet kell keresnünk, másfelől pedig a cégekre az 1876 utáni korszakban (de tulajdonképpen a váltótörvényszékeknél már 1840-től, illetve 1864-től) megbízható nyilvántartás áll rendelkezésünkre a fővárosi cégbíróság levéltári anyagában. Ha az üzletben résztvevő aktorokat megállapíthatjuk, a cégeken keresztül a céget alkotó konkrét személyekhez (és családokhoz) is eljuthatunk.

4 MOL Z 1 Osztrák–Magyar Bank budapesti főintézete, 2. cs. 1472–1473.

2. táblázat

A cégek életkora törvényszéki bejegyzés szerint
(közvetlen előzménnyel együtt)

Cégbejegyzés évtizede	Cégek száma
1841–1850	8
1851–1860	18
1861–1870	5
1871–1880	3
Összesen	34

Első ránézésre kitűnik, hogy a nyolcvanas évek (aktív) milliomosainak listáján a kiegyezés előtti alapítású privát cégek domináltak. Ezt semmiképpen sem lehet a regisztráció tökéletelensége rovására írni, hiszen 1864, illetve 1876 után kétszer is megújították a nyilvántartást. A dekádokra bontott számszerű összesítésből az is világosan kiderül, hogy Pesten a meredek ívű felhalmozást mutató cégek több mint fele az ötvenes években regisztráltatta magát, ami nem kifejezetten harmonizál a 19. század második felének gazdasági dinamikájáról rajzolt képpel. Eszerint ugyanis – persze elsősorban a részvénytársasági alapítások révén – a gazdasági konjunktúra nagy időszaka a kiegyezést követő Gründerzeit periódusára tehető, amelyet ugyan visszavet az 1873-as válság és az azt követő depresszió, de a hetvenes évek végére a magyar gazdaságnak sikerül regenerálódnia. A milliomos egyéni cégek bejegyzésének fenti összesítése viszont arra utal, hogy a felhalmozás kulcsidőszaka mindenképpen szorosabban kötődik az 1850-es évtizedhez. Vagy úgy, hogy a korábban, másutt felhalmozott tőkék ebben az évtizedben áramlanak Pest-Budára, vagy úgy, hogy ebben az időszakban indul meg egy számottevő felhalmozás a fővárosban, vagy úgy, hogy az ekkor Pesten alapított cégekenek volt a legnagyobb esélyük, hogy a kiegyezés utáni konjunktúra és dekonjunktúra hullámzásait átvészelve a nyolcvanas évek legnagyobbjai között biztosíthassák milliomos pozíciójukat, ne adj isten a krízis és a depresszió révén (idején) sokszorozzák meg vagyonukat.

Ezzel összefüggésben tanulságos arra is vetni egy pillantást, hogy honnan erednek ezek a zömmel negyvenes-ötvenes-hatvanas évekből gyarapodásnak indult milliók? Azt is le kell szögeznünk, hogy milliomosaink között viszonylag ritka az ún. régi alapítású pesti cég (illetve személy) szerepel a listán. Jellemző történet ebből a szempontból a *Tömöry (Schopper)* családé. A milliomosok listáján csak Tömöry J(enő) szerepel, azonban a „legjobb adósok" teljes névsorában ott találjuk az I. G. Schopper vaskereskedő céget, ám csak 500 ezer forintnyi vagyonbecsléssel. A céget még 1777-ben a római

katolikus Schopper Jenő őse alapította. Az 57 évesen elhunyt János Györgytől az üzletet fia 1837-ben vette át, váltótörvényszékileg pedig 1841-ben jegyeztette be. Schopper A. Jenő 1872. április 16-án kapott magyar nemességet (tíz élő gyermekével együtt), s egyúttal hozzájárulást, hogy nevét Tömöryre magyarosítsa. Még ugyanabban az évben kilépett saját cégéből és azt átadta két legidősebb fiának, Györgynek és Károlynak. A legjobb adósok listáján Tömöry Jenő még az évtized fordulóján is magánszemélyként másfél milliós vagyonnal szerepel, miközben fiai cége csak félmillióval. Pontosabban az atya neve 1881-ben fordult elő utoljára, miközben a listáról való lekerülése (halála) után, 1882-től a fiúk által birtokolt cég immár 600 ezres vagyonnal fut tovább az egyes megterhelésre jogosultak névsorában, de becsült vagyonuk korszakunkban sosem éri el az egy millió forintot (Ezért természetesen nem került bele fenti összeállításunkba sem.).[5] A példa mindenestre kellőképpen figyelmeztet arra, hogy egyrészt a központi bank hitelinformációs összeállítása nemcsak cégeket tartalmaz, hanem cégen kívül (felül) álló magánszemélyeket is, másrészt pedig, hogy a cégvagyon lehet kevesebb is a magánvagyonnál, különösen ha az aktív üzlettől visszavonult családfő nem adta ki gyermekeinek osztályrészüket.

A nyolcvanas évtized milliomosai között azonban meglepően nagy számban fordulnak elő a nem-budapesti (eredetű) cégek (családok). Ismét csak példaként tekintsük át a *Lederer testvérek* kereskedő-firma útját. A terménykereskedő közkereseti társaságot Lederer Lipót fiai 1843. január 13-án alakították meg Károlyvárosban (Horvátországban). Seniora, egyben a károlyvárosi „törzsház" (Stammhaus) vezetője a legidősebb báty, Ede volt egészen 1866-os Pestre költözéséig (a károlyvárosi üzlet megszüntetéséig), majd 1867-es cégből való kilépéséig. Az 1815-ben Nagykanizsán született Bernát az 1850-es években már Pesten telepedett le, az 1821-ben Zágrábban született Jakab pedig előbb Szegeden, majd a hatvanas években már Pesten képviselte a tág körben tevékenykedő, több telephelyű vállalkozást. Lederer Jakab földbirtokos 1877. november 28-i halála után Bernát két fiával, Gyulával és Sándorral vitte tovább a Pestre koncentrált céget, s bár a hivatalos cégtörlésre csak 1917-ben került sor, a bejelentő fiúk szerint az üzletet valójában már 1886-ban megszüntették (amit meg is erősít a legjobb adósok listáján, hogy 1883-ra 700 ezerre esik a korábban millió feletti vagyonbecslés, majd 1886-ban végképp le is kerül onnan).[6]

Természetesen a milliomosok rekrutációs bázisa nem szűkült a korban Magyar Birodalomnak nevezett, Horvátországgal bővített Magyar Királyságra. A milliomosok névsorából a legtágabb akció-rádiusszal megjelenők közül kettőt idéznénk. A *Grunwald & Co.* cég 1874-ben alakult közkereseti társaság formájában: beltagjai a boroszlói

5 BFL VII.e Cg 5576

6 BFL VII.e Cg 6027 Lederer Sándorra, az Adria Tengerhajózási Társaság elnök-igazgatójára ld. GELLÉRI, 1906. 572–574. A magáncégbeli előzményekről diszkréten csak ennyit ír: „Mint egy előkelő fővárosi kereskedőház beltagja, a hetvenes évek derekán..."

Grunwald Adolf, a budapesti Leipziger Vilmos és a trieszti Napp Frigyes szeszgyárosok, akik a porosz Friedanthal-féle pesti szeszfinomító átvételére szövetkeztek (Leipziger az 1869-ben bejegyzett Friedenthal-gyár cégvezetője, majd felszámolója volt). A társasági szerződés szerint a 40 000 forintnyi vállalati vagyon 45%-át Grunwald, 27,5-27,5%-át pedig a másik két cégtárs állta. Az 1896-ban, Boroszlóban, 64 éves korában, utódok nélkül elhalt izraelita Grunwald hányadán túl az egész vállalat végül Leipzigeré lett, mivel a másik társ nyilatkozatban lemondott üzletrészéről.[7]

A budapesti társaságról szóló leírásban is szereplő *Louis Hirsch* 1839. május 20-án, Simon (máskor Rafael) Hirsch és Strauß Maria gyermekeként, Mannheimben látta meg a napvilágot és a badeni rabbinátus anyakönyvi kivonata szerint Ludwigként anyakönyvezték. Az internacionálisan szerveződő cég törzse Mannheimben 1855. március 5-én alakult, Jacob Hirsch & Söhne néven Simon (Rafael) és Jacob társulásából. A váltótörvényszéknél Pesten 1864-ben felbukkant egy Simon Hirsch`s Sohn nevű cég, amelynek birtokosa Hirsch Jakab volt. 1866-ban két cég került bejegyzésre: Jakab eddig egyéni kereskedésébe cégtárssá fogadta eddigi cégvezetőjét (Stern Bernátot), s ezután vállalkozását Simon Hirsch`s Sohn & Co. néven szerepeltette, ugyanakkor unokaöccse, az 1863 óta Mannheimben is cégtag Ludwig, Louis Hirsch néven bekebeleztette pesti terménykereskedését. Az 1880-tól ismét egyéni céggé alakított Simon Hirsch`s Sohn firma sohasem kerül törlésre a cégbíróságon. A Louis Hirsch budapesti főtelepű cégben 1883-ban Hirsch Emil, Jakab és Oszkár mannheimi terménykereskedők is társtagokká válnak, a cég törlésére viszont 1906 elején kerül sor. Ekkorra azonban, 1905-ös kelettel – mellesleg az 1855-ös mannheimi alapító társasági szerződésre hivatkozva – a Jacob Hirsch & Söhne eredeti cég is bejegyeztette magát Budapesten. Ennek tagjai ekkor Ludwig, Emil, Jacob jun., Oscar Hirsch kereskedők (Mannheim), Max Hirsch (München), Kilian Nathan (Mannheim) és Dr. Hirsch Albert (Budapest). A cég azonban ebben a formában nem lesz hosszú életű, mivel nevezettek 1909 végén kérik törlésüket. Közben 1893 augusztusában ifj. Hirsch Jakab a pénzügyminisztériumtól engedélyt nyert arra, hogy nagybani dohány tőzsde üzletet folytasson az Andrássy út 19. szám alatt.[8]

A milliomos cégek természetesen nemcsak időben és térben sokféle kötődésűek, hanem profil szerint is. A vaskereskedőtől a szesziparosig, a földbirtokostól a terménykereskedőig, a nagybérlőtől a bőrgyárosig, a malomtulajdonostól a textilgyárosig, a borkereskedőtől a bankárig a gazdaság számtalan ágazatának tevékenysége fonódik össze a kiválasztottak aktivitásában. A kétségtelenül domináló élelmiszergazdasági szakosodás mellett azonban rendkívül fontos észrevenni, hogy a nemcsak a Hirsch-

7 BFL VII.e Cg 8141

8 BFL VII.e Cg 1876/233, 1876/158, 1880/42, 1894/395, 1905/767. Dr Hirsch Albert nem más, mint hatvani Deutsch Sándor veje, leányának, Irénnek a férje, aki ebben a minőségében a két háború között vezette a Deutsch Ig. és fia céget.

família esetében jellemző a cégek szertelen burjánzása, hanem azt is, hogy általában milyen gyakori egy-egy név többirányú gazdasági kötődése. Most csak a szakirodalomban oly bőven tárgyalt több lábon állást kiemelve: a listát vezető Haggenmacher Henrikről ugyanúgy közismert ez, mint mondjuk Schosbergerről, Krausz Mayerről, vagy a Kohnerekről. A kérdés nyilván úgy vetődött fel a nyolcvanas évek ún. nagy árdepressziója idején: milyen tevékenység-diverzifikálás szükséges ahhoz, hogy a megszerzett első millió ne olvadjon szét, még mielőtt az örökösök kezére kerülne? A mostani íráshoz használt forrásaink láthatóan nem az első millió megszerzéséhez, mint inkább annak konzerválásához, a vagyon megőrzésének, esetleg gyarapításának stratégiáihoz nyújtanak elsősorban adalékot.

Az általunk átvizsgált cégbírósági iratokban a tárgyalt korszak végéről, közvetlen egymásmelletiségben négy olyan hagyatéki leltárra bukkantunk, amely alkalmat adhat a vagyon megtartásával kapcsolatos családi és üzleti magatartások szemügyre vételéhez. Hagyatéki leltárra természetesen elsősorban társascégek esetében lehetett számítani, az azonban pusztán a véletlen műve, hogy az 1890 körüli metszetben két katolikus és két izraelita cégtag ilyen szimmetriában került egymás mellé.

3. táblázat

Négy milliomos társascég tulajdonosának hagyatéki leltár-szerkezete (osztrák értékű forint, %)

	Heinrich Alajos †1888. 01. 13.	Strasser Alajos †1888. 06. 30.	Fischl Guttmann †1890. 03. 13.	Jálics Ignác †1890. 06. 29.
Cselekvő vagyon	294 543 (100%)	572 173 (100%)	168 682 (100%)	517 358 (100%)
ingóságok	137 110	502 498	15 024	56 427
cégkövetelés				319 007
ingatlanok	157 434 (53,5%)	69 675 (18,2%)	153 658 (91,0%)	141 923 (27,4%)
közszerzemény	81 932			124 373
Szenvedő vagyon	26 483	16 114	0	46 457
Tiszta hagyaték	186 128 (63,2%)	556 059 (97,2%)	168 682 (100%)	346 528 (67,0%)

A nevezett férfiak mindegyike halálakor olyan budapesti közkereseti társaság tagja, amely a nyolcvanas évek folyamán, huzamosabb időn keresztül szerepelt milliomosként a „legjobb adósok" listáján. A cégbiográfia szempontjából azonban különböző generációkhoz tartoznak. A Shopperekkel rokonságban levő másik régi cég birtokosának, Heinrich Alajosnak az apja (szintén Alajos) lett pesti polgár 1809-ben, az apa kapta ómoravicai előnévvel a nemességet 1827-ben, s bár a váltótörvényszékileg beje-

gyezett *Heinrich A. és fiai* céget 1847-ből eredeztethetjük, az atyai cégelőzményekről (Wurm & Heinrich), az (akkor) ifjú Alajos önálló üzletéről sem feledkezhetünk meg. Az 1888-ban elhunyt, római katolikus Heinrich Alajos tehát második generációs pesti vaskereskedő, jóllehet a nevezett társascégnek alapítója. Halálakor a cégnek rajta kívül tagja még két fia: Ferenc (*1844) és ifj. Alajos (*1847). Társtagi minőségének törlésekor lép be Ferenc két idősebb fia, ifj. Ferenc és Aladár (id. Ferenc egyébként 1896. szeptember 3-án hunyt el.)[9]

Jálics Ignácnak még budai mészárosmester nagyapja, Kristóf kapott nemességet 1795-ben. Az apa, Ferenc András 1828-ban nyeri el a pesti nagykereskedői jogot, cégét *Franz A. Jalics & Co.* néven alakítja meg, s a váltótörvényszéknél 1841-ben regisztráltatja. A cégalapító 1874. január 30-án történt halála után a bornagykereskedést feleségétől, a pesti vaskereskedő családból származó Schopper Karolinától származó gyermekei, Kálmán, Ignác és Géza nagykorú fiai viszik tovább. Ignác korai halálakor feleségétől, a bankár Aebly Frigyes leányától, Szidóniától három kiskorú maradt utána.[10]

A temesvári születésű Guttmann Fischl és testvére, Karl G. között a társasági szerződés Pesten, 1857. augusztus 28-án köttetett, s a *Brüder Fischl* cég rövidesen bejegyzésre is került. Az 1890-ben, 62 évesen elhunyt Guttmann az alakuláskor már jelentős társadalmi kapcsolatokkal rendelkezett, hiszen 1855-ben feleségül vette Schosberger Emmát, akitől három gyermeke született: László (*1856), Jenny (*1857) és Albert (Béla) (*1861). A nagykereskedő családfő 1885-ben dirsztai előnévvel kap nemesi címet, fia, László számára 1889-től engedélyezik a Dirsztay családnév viselését (öccsének 1901-től), s mint ilyen nyeri el a bárói címet 1905-ben (öccsére 1910-ben terjesztik ki).[11]

A *Strasser & König* gabonakereskedő céget eredetileg 1856-ban protokollálták, az egyik társ, König Lipót 1863-as kilépésétől kezdve gyakorlatilag a Strasser család vitte különböző cégtársakkal. A cégalapító 1888-as halálakor rajta kívül Strasser Fannitól született következő fiai: Sándor (*1851), Rudolf, Alfréd (*1858) és Béla voltak beltagként bejegyezve. A cég ívét és monarchiabeli jelentőségét kellőképpen illusztrálja, hogy 1897-ben Bécsben, 1913-ban Triesztben működött fióktelepe. A fiúk közül Béla és Rezső gabonanagykereskedők 1905-ben győrvári előnévvel, Sándor, mint földbirtokos 1908-ban, kisbábi prédikátummal, Alfréd, mint nagybirtokos pedig 1911-ben sánczi előnévvel kapott nemességet.[12]

A hagyatéki leltárak tehát a cég és a család története szempontjából különböző szakaszokból származnak: Heinrich Alajos második generációs cégalapítónak tekinthető Pesten, Jálics Ignác szintén második generációs, de semmiképpen nem cégalapító,

---

9 BÁCSKAI, 1989. 113. sköv., VÖRÖS, 1979. 52., illetve BFL VII.e Cg 9399
10 VÖRÖS, 1979. 46., BÁCSKAI, 1989. 172. sköv., illetve BFL VII.e Cg 26 099
11 BFL VII.e Cg 876/ 215
12 Ld. A királyi könyvek, 1940. 198; KEMPELEN, III. 1939. 96–97. Halálozási adata Strasser Alajosról téves. BFL VII.e Cg 2370/1915

Fischl Guttmann és Strasser Adolf viszont első generációs cégalapítónak számítanak a fővárosban, bár nyilván itt is előfordultak vidéki, atyai cégelőzmények. S bár a hagyatéki leltárak készítésének megvolt a maga jogilag szabályozott procedúrája, a négy kereskedő cégtag vagyonösszeírása igen különböző szerkezetet mutat. Nincs módunk a leltárak finomabb részleteinek elemzésére, de a magánvagyonok szerkezetét néhány szempontból viszonylag egyszerűen összehasonlíthatjuk. Egyfelől érdemes szemügyre venni az ingatlan arányát az összes aktíván belül, tanulmányozható a cég és magánvagyon viszonya a céggel szemben fenálló követelések megléte esetén, valamint az öröklésre is vethetünk egy pillantást a túlélő házastárs közszerzeményének biztosítása példáján.[13]

Csak visszautalunk arra, hogy 1888-ban az Osztrák–Magyar Bank vagyonbecslésében Heinrich A. és fiai „kategoriális milliomosként", a Fischl testvérek számszerint két millióval, Strasser és König 1,7 millióval, Jálics F. és Co. pedig másfél millióval szerepelt. A vaskereskedő cég vagyona – amennyiben nagyságrendként értelmezzük a kategoriális jelölést – jelentősen magasabb a többiekéhez viszonyítva, Fischl és Strasser becsült adata viszont dinamikus gyarapodás eredménye. Ehhez képest a cégalapító Heinrich Alajosnak és Fischl Guttmannak is jóval csekélyebb magánvagyona volt az örökléskor, mint a másik kettőnek. Mindkét nevezett örökhagyónál a belső arányokat tekintve igen jelentős hányad jut az ingatlanokra (földbirtok, ház). Fischl Guttmannál ráadásul nemcsak semmilyen cégkövetelés, hanem passzíva sem található, ami arra utal, hogy gyakorlatilag már visszavonult az üzleti életből, bár a cégből csak halála után törölték. Minimális szenvedő állapotot találunk az összvagyonhoz képest Strasser Alajosnál is, bár nála az ingóságokon belül a céggel szembeni követeléseket nem tudjuk különválasztani. A céggel szemben magas követelés (300 ezer annak vagyonából, 19 ezer annak évi jövedelméből) egyedül Jálics Ignác esetében mutatható ki, ami kétségtelenül aktív üzleti részvételt jelez. Érdemes még megállapítanunk, hogy az özvegy közszerzeményi joga a hagyatékátadó végzésekben csak a Heinrich és Jálics család esetében szerepel. Ha szabad a véletlenszerűen kiválaszt(ód)ott négy hagyatéki leltárból következtetéseket levonnunk, akkor mindenekelőtt az indokolatlan általánosításoktól való tartózkodás tűnik a legelső konklúziónak. Sem a vagyon nagysága, sem szerkezete (ingatlanok aránya), sem az üzleti és magánvagyon összekapcsolódása nem jelez egyértelmű felekezetspecifikus vonásokat. Első ránézésre inkább a generációs különbségek a szembeszökőek. A cégvagyon és magánvagyon legerőteljesebb összekapcsolódása az ifjabb, még aktív nemzedék képviselőjénél (Jálics) a legszembetűnőbb. De míg az idős generációnál a nyilván már kiosztott vagyonon belül az erőteljesebb biztosítékul szolgáló ingatlanvagyon aránya jóval nagyobb (Heinrich, Fischl), közöttük is találunk példát a magas tiszta hagyatékon belüli jelentős mobilvagyonra (Strasser).

13 A jogi vonatkozásokra ld. JANCSÓ, 1901.

A statikus metszethez képest érdemes a fentiekben exponált kérdéseket két olyan család esetében megvizsgálni, ahol dinamikus összehasonlításra is mód nyílik.

4. táblázat

A Deutsch és a Schosberger családtagok hagyatékszerkezete (millió forint ill. %)

	Deutsch Ignácz †1873. 05. 08.	Deutsch Bernát †1893. 10. 26.	Schosberger Simon Vilmos †1874. 03. 25.	Schosberger Henrik †1899. 06. 07.	Schosberger Zsigmond †1900. 10. 05.
Aktív hagyaték	2 371 570 (100%)	4 391 653 (100%)	2 416 804 (100%)	4 568 908 (100%)	4 087 606 (100%)
Ingatlan (az aktív hagyaték %-a)	987 904 (41,8%)	183 446 (4,1%)	1 570 000 (65,0%)	2 165 720 (47,5%)	2 513 548 (61,5/)
Cégkövetelés*	1 278 094	4 200 801	320 184	n. a.	– 1 453 339
Közszerzemény fele	–	1 955 076	haszonélvezet (675 000)	1 016 930	haszonélvezet
Tiszta hagyaték	2 183 824	2 399 049	1 810 504	2 346 483	2 442 681

* A családi céggel szemben fennálló magánkövetelés (negatív előjel esetében a cégnek van követelése a magánvagyonnal szemben).

A hagyatéki leltárak értelmezésének megvannak a maga nehézségei. Egyrészt a halálesetet közvetlenül követő leltárhoz képest a végleges osztály még újabb vagyontárgyakat deríthet fel, avagy beleltározott vagyontárgyakról kiderítheti, hogy nem is tartozik a hagyatékhoz. Másrészt gyakran nem marad fenn a részletes leltár, csak annak egy kivonatos összegzése. Harmadsorban egy család különböző tagjainak különböző időpontban felvett leltárai fenti esetben nem ugyanazon törvény alapján lettek foganatosítva, ezért szerkesztési elveikben is eltérés lehet. Témánk szempontjából ezekre a részletproblémákra nem térünk ki, a tágabb összefüggések foglalkoztatnak bennünket. A családokat, azt hiszem, nem kell bemutatni, levéltári forrásokra támaszkodó friss tanulmányok is születtek róluk.[14] A hitelinformációban – gyakorlatilag változatlan összeggel – a legmagasabb numerikus milliomosoknak számítottak.

A Deutsch (hatvani Deutsch, Hatvany-Deutsch, Hatvany) család esetében két cég is szerepel a listán. Deutsch József (1824–1903) önálló cégét, amelyben saját bevallása

14 KONCZ, 1986. I. 335–419; SUDÁR, 1990. 1–23; KÖVÉR, A Schosberger... 2002. 47–53; KÖVÉR, Nagy vagyonok... 1997. 13–35.

szerint „iparszerűleg folytatott ügyleteim főleg abból állanak, hogy mint földbirtokos által előállított terményeimet át és feldolgoztatom", 1887-ben töröltette a cégjegyzékből.[15] A *Deutsch Ig. és fia* céget özvegy apjuk 1873-as halála után Bernát (1826–1893) vitte tovább, bár abba először, 1879-ben bátyjának, Józsefnek a fiát (mellesleg legidősebb lányának férjét, azaz saját vejét), a hamarosan csak cukorbáróként emlegetett Sándort (1852–1913), majd saját fiait, 1884-ben ifj. Józsefet (1858–1913), 1890-ben Károlyt (*1863) vette be társtagul. A senior 1893-as (végrendelet nélküli) halálakor „a cég örökhagyónak társaságon kívüli vagyonát is – kivéve a házi ingókat – kezelte és a társas cég könyveiben, még pedig annak általános főkönyvében ... kivonat szerint örökhagyó »magán-számlája« felirat alatt könyvelte". Ugyanakkor hatvani Deutsch Sándor és ifj. hatvani Deutsch József nemcsak Bernátnak a hatvani cukorgyár és gőzmalombeli üzletilletményét vette át saját számlájára, hanem „a társas cég alatt folytatott »összes egyéb« üzletbeli illetményét" is.[16] Ezzel függ össze a családi céggel szembeni követelések magas aránya és az alacsony ingatlanhányad is, valamint Deutsch Bernát özvegyének, Weisz Laurának (1837–1904) kiugróan magas közszerzeményi része. Az aktív hagyaték, de a közszerzeménnyel együtt számított tiszta hagyatéki vagyon is jókora gyarapodást mutatott, miközben a banki cégvagyonbecslés gyakorlatilag változatlan szinten maradt. Ezt az ellentmondást csak úgy lehetséges feloldani, ha kimondjuk: vagy a központi bank vagyonbecslése volt képtelen nyomon követni a cég gyarapodását (Bernát a bank egyik igazgatója volt), vagy a céggel szembeni (nettósított) követelések rejtik azt a magánvagyon-gyarapodást, amelynek cégbeli együtt-tartása révén sikerül a vállalat aktivitását kiterjeszteni.

Schosberger Simon Vilmos 1874-es halálakor már visszavonult az általa alapított cégből, ezért üzletrésze már nincs abban, csak csekélyebb mértékű folyó követelései bukkannak fel a hagyatékátadó végzésben azzal szemben. A fiúk 1881-ben – egymással összekülönbözve – külön céget alakítottak: a *Schosberger S. és fia* céget Schosberger Zsigmond és fia, Nándor, a *Schosberger Henrik* céget pedig a fiatalabb testvér birtokolta és jegyezte. Zsigmond 1900 őszi halála előtt nem sokkal Nándort, aki egy sikertelen értékpapír-spekuláció részeseként komoly veszteségeket okozott a cégnek, kilépteti abból, a céget – haszonélvezőként – özvegyére hagyja és kisebbik fiát, Viktort teszi meg cégvezetővé. A gyakorlatilag vagyonkezelőséggé vált, de a fizetésképtelenség bejelentésétől megmentett cég mivolttal függ össze a rendkívül magas ingatlanhányad, s az a tény, hogy nem a céggel szemben áll fenn a családnak magánkövetelése, hanem fordítva, a céggel szembeni tartozások fedezetéül szolgál a család (cégvagyonnál láthatóan jóval számottevőbb) magánvagyona.[17] Henrik cégköveteléseit nyilván a hagyatékátadó végzés ingóság rovata rejti. Mégis itt is igen magas az ingatlanhányad az aktív

15 BFL VII.2.e Cg 1876/2593

16 FBC Cg 20 313. 164/895 sz. hagyatékátadó végzés.

17 BFL VII.2.e Cg 7600, KÖVÉR, Nagy vagyonok, 1997. 24–27.

vagyonon belül, s ez arra utal, hogy a Schosberger-fiúknál – minden nézetkülönbség ellenére – volt valami közös családi stratégia az ingatlanbirtoklással kapcsolatban.[18] Mindkét fivér komoly szerepet szán feleségének a cég továbbvitelével kapcsolatban, mindkét asszony belép a cégbe férje halálakor, vagy halála után tulajdonosként, ám míg az egyik közszerzeményi formában viszi tovább a vagyongyarapodást, addig a másik haszonélvezetet kap a tiszta hagyaték egészére. A történet fintora, hogy a kisebb cégvagyonnal számontartott ifjabb fivér üzlete lett jóval hosszabb életű: Zsigmond örököseinek cége 1906-ban, Henriké gyakorlatilag a nagy válság idején szűnt meg, de formálisan csak a második világháború alatt törölték a cégjegyzékből.

A budapesti milliomosok közül két időmetszetben olyanokat tudtunk bemutatni, akiknél a magánvagyon számottevő gyarapodást jelez a 19. század végén (ne felejtsük el, hogy itt csak az egyik, vagy a két fiú vagyonát külön-külön vettük számba), a központi banki vagyonbecslés viszont lényegében stagnálást állapított meg. Még mielőtt a forrás hitelét vesztené előttünk, mint amelyik nem követi a dinamikus változásokat, vessünk egy pillantást azokra, akiknél az általunk vizsgált korszakban a vagyonbecslés felfelé módosult. Szűkítsük le a kört olyanokra, akik már rendelkeztek a jelzett időben a korabeli szólás szerint nehezen megszerezhető 1 millióval és a nyolcvanas évtizedben legalább megduplázták, vagy megtöbbszörözték azt. Ha igaz a mottóul választott aforizma bölcsessége, akkor a kérdés az, miként került sor a második millió felhalmozására. A milliomosként indulók közül öt „duplázót" regisztrálhattunk: a *Bischitz Salamon és fia,* a Brüll Henrik és fiai, a Krausz Mayer és fiai, a Machlup H. fiai és a Wahrmann és fia céget (lásd az 1. táblázatot).

Bischitz Salamon 1868-ban kapott Pest városától engedélyt terménykereskedés nyitására. (Bátyja, Dávid már 1852 óta bejegyzett céggel űzte itt az ipart.)[19] A testvérek egy bérlőkonzorcium tagjaként közösen árendálták 1861-ben a herceg Esterházy hitbizomány ozorai uradalmát. A család morvaországi eredetű volt, Salamon a hatvanas években Dunaföldvár mezővárosából telepedett át Pestre, cégtársa, Mór nevű fia azonban még Sárbogárdon született 1839-ben. Salamon és Mór mellé lép be 1882-ben cégtársnak Mór fia, Artúr, aki 1858-ban Dunaföldváron született. Ez a családi ág (amely a nyolcvanas évek második felében kikerül a legjobb adósok listájáról) viszi tovább a négy részre bontott ozorai uradalom majsai haszonbérletét egészen 1940-ig.

18 BFL 1411.b 1139/1866, VII.2.e Cg 15 032

19 VINCZE, 1982, 1983. Bischitz Dávid 1852-ben vette feleségül a tatai majolika-gyáros Fischer Johannát, aki a Pesti Izraelita Nőegylet megalapítójaként jótékonyságáról lett ismert. Fia, Lajos a hetvenes évek végén maga is tagja volt a Bischitz David cégnek, amelyet 1881-ben töröltek a cégnyilvántartásból és ettől fogva nem szerepel a legjobb adósok banki listáján sem. A Bischitz családnak ez az ága kapott nemességet 1895-ben hevesi előnévvel, majd Lajos kapott engedélyt a családnév Hevesy-Bischitz-re változtatására. Fia, György (1885) immár de Hevesy néven elnyerte a kémiai Nobel-díjat. Zsidó Lexikon, 1929. 127; MCCAGG, 1972. 158–160.

A *Brüll Henrik és fiai* cég Pozsonyból telepedett át Pestre 1859-ben, tagjai Brüll Henrik özvegye, született Brüll Katalin és két fiú: Zsigmond és Ármin voltak. Édesanyjuk 1873-ban bekövetkezett halála után a két fiú együtt viszi a céget, amely a nyolcvanas években láthatóan jelentősen gyarapítja vagyonát. Zsigmond 1862-ben a kaposvári Stein Denise-t, Ármin pedig 1866-ban Kohner Augusztát, Kohner Henrik leányát veszi feleségül. Ármin 1899. január 6-án, Zsigmond június 12-én bekövetekezett halála után a céget Zsigmond fia, Henrik Géza (1863–1905) viszi tovább, végül azonban 1909-ben sor kerül a cég törlésére. A másik ágon Ármin gyermekei közül az első két fiú (Henrik és Felix) kiskorukban elhaltak, s a három lányon kívül (Teréz, Olga, Hedvig) a legkisebb fiú, a még kiskorú Alfréd (1876–1944), az MTK későbbi elnöke volt az örökös.[20] A két fivér közül Ármin végrendeletet is hagyott maga után, ami módot ad arra, hogy a második milliót felhalmozó nemzedék egyik tagjának földi világon túli szándékaiba is bepillantást nyerjünk. Az 1895-ből keltezett végrendeletből nem tudunk a vagyon nagyságára következtetni, de az összegszerű rendelések mégis fontos támpontokat nyújtanak. A társasági szerződés értelmében a cég továbbvitele, a gyermekekkel való elszámolás és a kiskorú Alfréd gyámi tiszte bátyjára, Zsigmondra hárult.

Ármin hagyott:

I. Jótékony célokra: 10 000 ft-ot,

II. Teréznek, (férjezett Schosberger Rezsőné), a „tekintélyes kelengye és hozomány" fölött 56 db teljesen befizetett selypi cukorgyári részvényt (112 000 ft értékben)[21]

III. Olgának 700 000 ft készpénzt (ebből férjhezmenetelekor 300 000 ft hozományt, 20 000 ft kelengyét számított, a hátralék 380 000 ft pedig 3 év alatt fizetendő ki)

IV. Hedvignek 700 000 ft (ld. fenn)

V. Az „összes egyéb bárminemű vagyon" Alfrédot illette. (Itt tartotta szükségesnek megjegyezni, hogy „anyjának semminemű vagyoni igénye nincs".)

A Bonyhád melleti Czikón született izraelita Krausz Mayer, bár már a 40-50-es években Pesten tartózkodott (egy újpesti bőrgyáros lányát, Löwy Amáliát veszi feleségül) önálló kereskedésbe csak a hatvanas évek elején, 55 éves korában kezdett. A késői starthoz bizonyára hozzájárult későn született fiainak nagykorúsodása: idősebb fiával, Lajossal (1843–1905) közös terménykereskedése Mayer Krausz és fia néven 1867-ben alakult, amely mellett – külön cégként a hetvenes években – szesz- és élesztőgyárat, valamint kőbányát és kőfaragó üzemet működtetett. A hitelinformációs jelentésben szereplő *Krausz Mayer és fiai* cég létesítésére 1880-ban került sor, amelybe beltagként a korábbi társak bevették a kisebbik fiút, Izidort (1854–1920) és amely a termény- és

20 BFL VII.2.e Cg 3832

21 A Selypi Cukorgyár Rt.-t 1889 végén Schosberger Henrik alapította. A 800 ezer forintnyi alaptőke 400 részvényéből Henrik 120-at, fia, Rezső és veje, Offermann Győző 80-80-at, Brüll Ármin 56-ot, Brüll Zsigmond 28-at, Kohner Ágoston 24-et, Fischl Béla pedig 12-t jegyzett. BENCZE–KOROKNAI, 1989. 20–21.

szeszkereskedelem mellett a szeszgyárat és az újonnan létesített Gizella gőzmalmot is a családi üzletbe szervezte. Mayer feleségével, 2 fiával és 6 leányával 1882-ben kapott (pócsmegyeri birtokára utalva) megyeri prédikátummal nemességet. Izidor 1889-ben kilépett a családi cégből és a józsefvárosi szeszgyárat önállóan üzemeltette (amely ezután külön szerepelt, igaz, még csak 500 ezres vagyonbecsléssel az 1890-es hitellistában).[22]

Krausz Mayer 1891 januárjában kelt végrendeletéből vagyonának végösszege ugyan nem derül ki, az azonban igen, hogy a két fiával külön vitt két cégben (malom, szesz- és élesztőgyár) összesen 950 ezer forint üzletti betéttel vesz részt. S világosak a szülői intenciók is. Felesége már régen halott ekkor, s testamentumának zárszavai szerint azért rendelkezik, mert az reméli hogy ezáltal „leszármazottai között a nővéri és rokoni szeretet és egyetértés kötelékei szilárdan megtartatnak". Ennek jegyében leányainak egységesen 250 000 forintot hagyományoz (aki már kikapta a részét, azét ennyire egészíti ki), elsősorban üzletrészeiből, tőkerészesedéseiből fedezve az ilyen kiadásokat. Általános örökösévé Paula lányát teszi meg, akinek a kisebb lányok részére a jelzett összegek kiadásáról kell gondoskodnia. Fiainak „csak" 150 000 forintot juttat saját üzletrészéből (ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy ezt a summát nem kell a fiúknak az üzleti tőkéből elvonni), azon felül övék a gyárak telke is, így aligha tévedünk, ha a fiúk – a feltehetően már korábban kiadott és az általuk kitermelt saját üzletrésszel együtt – jelentős mértékben pozitív diszkrimációban részesültek.[23] Brüll Alfréd lányaihoz képest összegszerűen is kevésnek mondható a leányok porciója.

Az apa, Machlup Henrik terménykereskedő cége 1853 óta volt Pesten bejegyezve. Fiai, a még Kismartonban született Ede és Adolf 1861-ben hoztak létre közkereseti társaságot a terményüzletben *Machlup H. fiai* néven.[24] Újabb társul öccsüket, az 1844-ben már Pesten született Lajost 1877-ben vették be a cégbe. Közben Ede és Adolf 1871-ben újabb közkereseti társaságot alapított Flesch Alajossal és Mórral, a Flesh és Machlup első magyar stearin gyertya és szappanáruk *Flóra* nevezetűt, amely az egyébként szintén milliomos Flesch-ek kilépése után Machlup A. & E. néven folytatta a Flóra szappan előállítását. A Machlup H. fiai cég közben átvette az 1868-ban alakult, ám 1874-ben felszámolásra kényszerült Első Magyar Bőrgyár Rt-t, amely többek között hadfelszereléseket is gyártott. A bőriparban egyébként is jellemző lett ebben a korszakban a részvénytársaságból családi vállalattá alakulás.[25] Machlup Ede 1882-ben kelt

22 A központi banki lista csak 1886-tól tér át a többes számmá alakított Krausz Mayer és fiai cégnévre. BFL VII.2.e 1876/643, 644, 645. 1880/123. KLEMENT, 2000. 61–81. Újabban KLEMENT, 2004.

23 BFL Gászner Béla közjegyzői iratai. A végrendeletet szövegét tanítványom, Klement Judit bocsátotta rendelkezésemre, amelyet ezúton is köszönök. Az első társasági szerződéskor, 1867-ben például a nyereségből és veszteségből Mayer és Lajos 80-20%-ban részesült, a szeszgyári 1875-ösnél már 50-50% arányban. BFL VII.2.e 1876/643, 644, 645.

24 BFL VII.e 1876/206

25 SÁNDOR, 1954. 222; VÖRÖS, 1979. 54.

végrendeletében (amelyet 60 éves korában bekövetkezett halála után, 1895-ben bontották fel) vagyonának két részét különböztette meg: a testvéreivel közösen bírt két céget, illetve magánvagyonát, amely értékpapírokban fekszik. A végrendelet mindenekelőtt az 1863-ban kötött házassági szerződésre hivatkozik, már csak azért is, mert általános örökösének „szeretett feleségét", Judith Weiss-et (sic!) jelöli meg, aki mellesleg nem más, mint Weiss Berthold és Manfréd testvére. A gyermekeket (Eva, Theresa, Hermine, Heinrich, Ella és Flora) viszont köteles részre szorítja. A végrendeletben felsorolt hat gyermek közül azonban a halálesetfelvételkor már csak az öt leányt találjuk életben, mindegyikük férjnél van ekkor. Olyan férjekkel kötötték össze életüket, mint a Siptzer Gerson & Co. című textiles cég társtagja, a majd 1899-ben nemesített szurdai Weiss Leo (Hermine), a szappant ihlető Flóra pedig az 1882-ben domonyi előnévvel nemesített Brüll Miksa egyik fiának, Ödönnek lett a felesége, aki 1900-ban kapott engedélyt hogy családnevét, prédikátuma megtartása mellett, domonyi Domonyra változtathassa.[26] A családi cégek azonban az özvegy kezéből hamarosan (ismét) részvénytársasági formába kerültek és így születtek újjá.

A fenti esetek mindegyike jól kitapintható változásokat jelez az 1870-es, 80-as években, s a cégek erőteljes befektetései és alapításai méltán vezetnek a központi bank vagyonbecslésében a megduplázódáshoz, az újabb millió(k) megszerzéséhez. A legdinamikusabb cégvagyon-gyarapodás azonban (másfél millió forinról négy millióra) egy olyan cégnél mutatkozik, amelyikről tudjuk, hogy üzletét 1872 végén eladta és igazi gründoló aktivitása az 1873-at megelőző időszakra volt tehető. A *Wahrmann és fia* cég tulajdonosa Wahrmann Mór (1831–1892), nagyapja az első pesti rabbi, az apa, Mayer Wolf nagykereskedését váltótörvényszékileg 1844-ben jegyezték be.[27] Mór 1847-től gyakornokoskodott az atyai cégben, s az ötvenes években az apa végrendelete szerint már „jelentős mértékben járult hozzá" a cég vagyongyarapodásához. Az üzlet profilját azonban apja 1859-es halála után a hatvanas években megváltoztatta: pénzváltó üzlete a valutaváltástól az értékpapírüzletig szinte mindennel foglalkozott. Vezető szerepet játszott gőzmalmok, gépgyárak, bank, vasfinomító gründolásában, de kivette a részét az állampapír-üzletből is. Ebben az időszakban Bécsben Wahrmann és társa néven, öccsével, Sándorral árubizományi üzletet is működtetett. Földbirtokot, városi telkeket vásárolt, azonban sem vagyonának halálakori nagyságát, sem végleges végrendeletét nem ismerjük. Egy 1882-ben kelt, de hamarosan visszavont magyar nyelvű végrendeletében „minden ingó és ingatlan" vagyona „általános örököseivé és pedig egymás közt egyen-

26 A királyi könyvek, 1940. 31, 231; KEMPELEN, I. 1937. 130 (a Machlup családnév tévesen Nachlupnak nyomtatva). BFL VII.e 1876/206. A milliomosaink között szereplő *Spitzer Gerson és Co.* cég birtokosairól ld. HANÁK–HANÁK, 1964. 31. sköv; GESZLER, I. 1976.

27 A Wahrmannról szóló irodalom legfontosabb darabjai: VADÁSZ, 1907; MÉREI, 1943. 313–343.; VÖRÖS, 1992. 187–195. A zsurnalisztikus legendárium példája: KELLÉR, é. h. n. Jómagam is gyarapítottam ezt: KÖVÉR, Nagykereskedőtől, 1995. 23–29. Legújabban KÖVÉR, Wahrmann, 2006. Lásd ebben a kötetben. Levéltári bázisa a cégbírósági iratköteg: BFL VII.e Cg 32 644

lő arányban" „drága három gyermekét" rendelte és fohászkodott, hogy „atyai szeretete és áldása nyomán a Mindenható áldása légyen velök mindvégig".[28] A kegyeletteljes mondatok persze akár a közjegyzőtől is származhattak, hiszen Wahrmann inkább fullánkos nyelvéről volt hírhedt, mint szentimentalizmusra való hajlamáról, bár a végrendelet születésének körülményei (feltehetőleg az Istóczy Győzővel vívott párbaj előtt tette) magyarázatot adhatnak az elérzékenyült hangra. De miért is ne lehetne a kérges szívűként ismert financier elárvult gyermekeit melegen szerető atya? Az azonban tény, hogy az első izraelita vallású parlamenti képviselő, élete végén a kereskedelmi és iparkamara, illetve a pesti hitközség elnöke vagyonát üzleti aktivitás révén aligha növelhette a nyolcvanas években. A magyarázat lehetőségei között az egyik: a forrás hibája (mégis azt kell mondanom, hogy kevéssé valószínű, hogy a központi bank budapesti főintézetének cenzorai ennyire tájékozatlanok lettek volna, az viszont biztos, hogy az utókor történésze jóval dezinformáltabb). Óhatatlanul felmerül ilyenkor a misztikus „spekuláció" gyanúja. Wahrmannal kapcsolatban felbukkant ez a motívum még a nekrológokban is.[29] Anélkül, hogy Wahrmann anti-ciklikus piaci magatartását, ha tetszik baisse-spekulációját kétségbe vonnánk, azt kell mondanunk, hogy ez mégis inkább a hetvenes, mint a nyolcvanas évek történetéhez tartozhatott. Legyen szabad egy harmadik magyarázat-kísérlettel előhozakodnom. Tekintettel arra, hogy Wahrmannak politikusi-közéleti szereplései miatt nem igazán nyílt módja az üzlet gyakorlására, unokaöccse, Holländer Sámuel 1873 és 1886 között volt bejegyzett címvezetője, bár a céget azután sem töröltette, a nyolcvanas évek második felére szembesülnie kellett azzal, hogy fiaira az üzletben nem lehet számítani, s mivel imádott leányát 1883-ban sikerült a nemrég emlegetett megyeri Krausz Izidorhoz hozzáadnia, célszerűen arra törekedett, hogy pazarlásra hajlamos gyerekei jövőjét biztosítandó, vagyonát minél nehezebben mobilizálható javakra konvertálja. Az Andrássy úti két ház és a gyarapodó birtokok olyan biztosítéki vagyonelemek voltak, amelyeket az amúgy is konzervatív üzleti filozófiát valló központi bank igen magasra értékelt. A felhalmozásnak ez is egy jól bevált módja, még ha nincs is szinkronban a kapitalista akkumuláció mindenképpen gyáriparba, vagy bankba torkolló bevett sémájával.

1890 után az Osztrák–Magyar Bank a hitelminősítésnek új rendszerére tért át és ebben hamarosan új egyes megterhelésre jogosultak is bekerültek. Olyan nevek kapták meg a kedvezményt az újonnan felemelkedettek közül, mint a Beimel és fia, Herzog M. L. és Co., a már korábban szerepelt Louis Hirsch, valamint Luczenbacher Pál örökösei,

---

28 BFL VII.185. Weiser Károly közjegyző iratai. 1056/1882.

29 Ld. Hegedűs Sándor: Wahrmannról. VU. 1892. december 4. „Vagyonának nagy részét pedig annak köszönheti, hogy kiérezte, kitalálta, miből lehet valamit csinálni. Az amerikai polgárháború folyama alatt – mikor ott minden koczkán volt – bízott az amerikai papírokban és vásárolta azokat, akkor bízott a magyar államhitelben, mikor mások nem bíztak, a Ganz-gyár és a többi pénzintézetek legválságosabb perczeiben érezte, hogy közszolgálatot tesz, ha megmentésükhöz járul és mégis haszonnal dolgozik."

továbbá Weisz Berthold és Manfréd Első Magyar Konzerv- és Fémárugyára, Wolfner és Co.[30] A cégeknek ez az új generációja azonban már külön vizsgálatot igényel.

A 19. század utolsó harmadának milliós nagyságrendű vagyonfelhalmozódásának, -megtartásának (és -vesztésének) pesti eseteit vizsgálva arra a moderált következtetésre juthatunk, hogy bár az első és a második millió elvesztése minden valószínűség szerint valóban sokkal könnyebb, mint azok megszerzése, a milliók kézben tartására rendkívül sokféle stratégiával lehet kísérletet tenni (akár csak a felhalmozásra). De a jövedelemáramlás (flow) sokszínűsége mellett is megmarad a vagyonnak az a természete, hogy az állomány (stock) megőrzése csakis a mobil és immobil vagyontárgyak bizonyos egyensúlyban tartása mellett lehetséges. A gyárosok és bankárok ezért igyekeznek földbirtokossá válni, a családi magánvagyon jelentős részét ezért érdemes a cégvagyonon keresztül áramoltatva kezelni, forgatni. S a századvég milliósra duzzadt vagyonai ezért tűnnek el olyan könnyen a 20. század kataklizmáktól gyakran sújtott időszakaiban. S akiket nem sodort el a konkurencia, azt utolérték a háborúk és az inflációk, s megsemmisítő csapást mértek rájuk a zsidótörvények, deportálások, államosítások és kitelepítések. S ma sem tudunk többet, mint történeteink hősei száz évvel ezelőtt: „Mindig az első millió megszerzése a legnehezebb".

30 KÖVÉR, 1999. 129. Herzogról lásd KÖVÉR, Herzog, 1993. 43–56. Weiszékre: VARGA, 1981.

Nemzetközi hálózatok

MODERNIZÁCIÓS PARADIGMÁK ÉS A MAGYAR BANKRENDSZER KIALAKULÁSA*

Amióta az eszemet tudom a modernizációt hol temetjük,[1] hol pedig feltámadni látjuk haló poraiból.[2]

Közép- és Kelet-Európában ráadásul ez hosszabb távú történeti problémának tűnik: a 19. század második fele óta több alkalommal került napirendre az ország tervezett modernizációja, s mégis mindmáig befejezetlenként tartják számon. Hacsak nem az örök folytonosság a modernizáció legfőbb sajátossága, akkor vagy a modernizációval vagy a térséggel kell, hogy legyen valami baj. Amennyiben a modernizáció a tradicionális és modern fogalompárok közötti radikális átmenet elmélete, hajlok arra, hogy magában az elméletben keressem a hibát.

A modernizációs elméletekkel kapcsolatos általános szkepszisem kifejezése után egy szűk szegmensen kívánom bemutatni a modernizációs paradigma működésének problémáit, mégpedig a 19. századi bankrendszer kialakulása példáján. Miután az elmúlt húsz évben – a magyar banktörténet-írás újjászületése jóvoltából – több tanulmány is megjelent a témában,[3] jelen írásomban egy konkrét eset, a „crédit mobilier" intézménytípus megjelenésén illusztrálom az általam fontosnak tartott folyamatokat. Itt is lehetne párhuzamot vonni a 20. század végi, jelenbeli folyamatokkal, a bankrendszer legújabb „modernizációs hullámával", de a konferencia időhatárai miatt a 19. századra korlátozom mondanivalómat.

A Habsburg Birodalom, 1867 utáni elnevezéssel az Osztrák–Magyar Monarchia bank-rendszerének kialakulása a 19. század elejére megy vissza, amikor a Wiener Stadtbank 1811-es felszámolása után először létrejött a *központi bank,* az Osztrák Nemzeti Bank (1816), majd hamarosan követte egy *takarékpénztár,* az Erste Österreichische Sparcasse (1819), mint pénzintézet. Természetesen a Vormärz finanszírozási rendszere értehetetlen a *váltóüzlettel foglalkozó kereskedők* és *magánbankárok* nélkül, ez utóbbiakat azonban mégsem szokás a modernizáció tünetei közé sorolni.[4] Pedig, hogy mást ne

---

* Eredeti változata 2005-ben hangzott el a Jászvásáron rendezett nemzetközi modernizációs konferencián.

1 WALLERSTEIN, 1976. 131–135.

2 ZAPF, 2001. 13–22.

3 KÖVÉR, 1986. 312–325; KÖVÉR, 1991. 319–345; POGÁNY, 1989. 529–549; TOMKA, 2001. 125–162; KÖVÉR / POGÁNY, 2002.

4 A „régi" és az „új" szorosan összefüggő problémáját élesen exponálja LANDES, 1969. 112–127.

mondjak, nehéz elképzelni akár az Osztrák Nemzeti Bank váltóleszámítolási üzletágának működését a váltók zömét leszámítolásra benyújtó bécsi bankházak nélkül.[5]

Mivel a bankjegyek kibocsátására a Monarchia egész területén az ONB kapott privilégiumot, a Habsburgok uralma alatt egyesített tartományokban és országokban bár állandó politikai kérdésként szerepelt az „önálló nemzeti jegybank" problémája, ilyen – 1848-49 magyar forradalmi kísérletét leszámítva – sehol sem jött létre a térségben. Annál nagyobb lendülettel folyt azonban másfajta bankintézmények megteremtése, honosítása. Hogy csak a magyar korona hajdani országait említsem: az Erste az 1820-as évek végétől különböző kereskedőket kommanditált (elsősorban a Dunántúlon és a Felvidéken) azzal a céllal, hogy betéteket gyűjtsenek számára (ismét egy hitelintézeti funkció, amit a kereskedők gyakoroltak). A közkereseti társaságokról szóló törvény (1840) után azonban ezeket a bizományos helyeket az Erste megszüntette, s azok átadták a helyüket az alakuló takarékpénztáraknak. A történethez tartozik, hogy Erdélyben a szászok már ezt megelőzően is alapítottak takarékpénztárakat (Brassói Takarékpénztár, 1836), illetve az eredetileg megyei intézetként alakult Pestmegyei Takarékpénztár (1839) az új törvény szellemében alakult át részvénytársasággá s tért le a filantropikus alapról. S közben 1841-ben létrejött Pesten a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, immár szintén részvénytársasági formában, amelyet ugyan 10 évvel korábban kezdtek el tervezni, de a bürokratikus jogi akadályok miatt a gründolás meglehetősen elhúzódott.

A központi bank, a takarékpénztárak, a *kereskedelmi bankok* mellett az 1850-es években sem szünetelt az intézményrendszer formálódása – bár a modernizációval foglalkozó szerzők a neoabszolutizmus korszakát előszeretettel felejtették ki a modernizációs korszakok sorából –, ekkor születtek meg az első *földhitelintézetek* (a lényegében ingatlanfedezetre hitelező crédit immobilier) és az ekkor még első sorban Schultze-Delitsch-féle *hitelszövetkezetek.*

A bankrendszer születésének alapozó korszaka, amely általában tekintve a Monarchiában az 1873-as krízisig tartott, mind a központ felől, mind „alulról", a lakossági szektor felől folyt (takarékpénztárak, hitelszövetkezetek), de a legtágasabb terjeszkedési lehetőség mégis „középütt", a vállalati szektorban kínálkozott.

Ennek az igénynek próbált megfelelni a Pereire testvérek által 1852-ben alapított francia Société Générale de Crédit Mobilier intézete, amely a rövid lejáratú üzleteket kísérelte meg összekapcsolni a hosszú lejáratú befektetési üzletággal. Ez innovatív, ugyanakkor roppant kockázatos koncepciónak mutatkozott, hiszen állandó likviditási nehézségekkel járt együtt. Mi sem mutatja jobban az újítás ellentmondásosságát, minthogy maga a konkrét intézet, az említett Crédit Mobilier csődbe ment, az általa „feltalált" intézménytípus, a *crédit mobilier (mobilbank),* azaz az ingóságokra (értékpa-

---

5 1850 áprilisában a leszámítolásra kerülő váltók 65%-át hat kereskedő-bankár cég (Sina, Popp, Arnstein & Eskeles, Rothschild, Goldstein, Weikersheim) és egy vasút (Nordbahn) nyújtotta be. BRANDT, 2. 1978. 640–641.

pírokra, árukra) kölcsönt nyújtó intézmény Európa-szerte elterjedt. Eközben mindenütt alkalmazkodni kényszerült és igyekezett is a helyi viszonyokhoz. Sőt, a hasonló funkciókra létesült más intézeteket a már akklimatizált formához idomította. Így jött létre a kontinentális univerzális bank típusa.

A Habsburg Birodalomban az első crédit mobilier típusú intézet 1855-ben született meg: Österreichiche Creditanstalt für Handel und Gewerbe néven. A megalakulást éles harc előzte meg: eredetileg a Pereire testvérek akarták kiterjeszteni működésüket egy európai hálózat keretében Bécsre, s ebből a küzdelemből, mintegy a támadás reakciójaként a Rothschildok – másokkal szövetkezve – megalakították az Osztrák Hitelintézetet. Hogy a kormányzat végül a Rothschildokat részesítette előnyben – különös tekintettel az osztrák államkölcsönüzletekre –, annak gyakorlati okai voltak. Ahogy Anselm Rothschild írta nagybátyjának Párizsba: „Az intézménynek nemzeti jelleggel kell bírnia, a nemzeti kölcsönhöz hasonló mértékben."[6] A Pereire fivérek európai hálózati tervének kihívását tehát az internacionális Rothschild-házak egy „nemzeti" intézet alapításával hárították el. Az első év üzleti jelentéséből kitűnt, hogy a bank pontosan érzékelte a belföldi és külföldi tőke egymásrautaltságát: „Manches inlandische Capital ward unzweckmässig verwendet, und ging verloren, oder es blieb latent und todt für industrielle Zwecke. Manche ausländische Capitalisten, obwohl geneigt ihr Geld in Österreich arbeiten zu lassen, wurden hievon abgehalten, einer genügenden und Vertrauen erweckenden Ansegnung hiezu entbehrten."[7]

Bőséges irodalom szól arról, hogy miként is alkalmazkodott ez a pénzintézet – már alakulásától kezdve – a Monarchia klímájához. Mintául a francia és a darmstadti hasonló intézetek szolgáltak. Franciaország bécsi nagykövete éles szemmel vette észre az elváltozást az eredeti modellhez képest: a CA ugyanis eredeti alapszabálya szerint az ausztriai üzleteket kellett, hogy preferálja, valamint a birodalmi etatizmus légkörének megfelelően a kormányzótanácsban helyet kapott az államhatalom meghatalmazottja is.[8] A CA fiókokkal hálózta be a Monarchia különféle tartományait és országait. Magyarországon és Erdélyben, Pesten és Brassóban alakított filiálét. Az Ausztriában keletkező nemzetközi intézmények a hatvanas években (Anglo-Österreichische Bank, 1864, Franco-Österreichische Bank, 1869) már a CA-t tekinthették mintának. Az angol „foreign bank" eredetileg a letéti bankok modelljét követte, de a Monarchia esetében a londoni ház főnöke maga igényelte, hogy „a kormánynak azzal kéne támogatnia a bankalapítást, hogy üzleteket és pozíciót nyújt a számára", és úgy vélte „sikeres elren-

6 GILLE, II. 1967. 239.

7 Geschäftsbericht CA für 1856. 1857. 3–4.

8 CAMERON, 1961. 148–157; GILLE, 1967. 237; MÄRZ, 1968. 55–56; FERGUSON, 1998. 597–600. A legújabb jubileumi összefoglaló nem sok újat tesz hozzá az alapítástörténethez. Bank Austria Creditanstalt, 2005.

deződés lehetne a bank helyi irányítása számára, ha olyan meglévő bankérdekeltségek olvadnának be az új intézetbe, mint Sina."[9] (A beolvadásra nem került sor.)

Magyarországon az első ilyen típusú pénzintézet létrehozására 1867-ben került sor. A sajtóban egyértelműen a „magyar crédit mobilier" születéséről cikkeztek.[10] Mivel a CA komoly szerepet vállalt a bank alaptőkéjének jegyzésében, eleinte egyenesen „magyar creditanstaltként" emlegették. Valójában azonban a Hitelbank ötlete elsősorban bécsi – de magyarországi kereskedői eredetű – magánbankárok (Schey, Todesco, Wodianer) fejéből pattant ki, s csak a gründolás során merült fel a Rothschildok és a CA – korlátozott – bevonásának gondolata. A CA pesti fiókja ugyanis ekkor még javában működött, s az új bank alapításának hírére sem tervezték azonnali megszüntetését. 1867 és 1870 között tehát a CA párhuzamosan üzemeltette pesti fiókját és vállalt érdekeltséget a MÁH alapításában.[11]

1868-ban az Anglo-Hungarian Bank, 1869-ben a Franco-Ungarische Bank megteremtése jelezte a nemzetközi versenytársak megjelenését a magyar piacon. Nem állíthatjuk, hogy az új intézményeket osztatlan lelkesedés fogadta. Már a második hitelbank hírére aggodalmaskodó hangok szólaltak meg: „Kétségtelenül kívánatos a külföldi tőkék hozzánk ömlése, mert az ország pénz-szegény, beruházásokra pedig nagy a szükség... A mitől azonban óvakodnunk kell az, hogy a külföldi tőke rohamosan hazánkba ne tóduljon, legalább ne úgy, hogy elhelyezni ne bírjuk, különben a legolcsóbb tőke is visszavonul, miután minden hitel feltétele, hogy a megtakarított tőke mindig új csatornákba foly. *Egy életképes üzlet-eszme magában véve nem elegendő, ha újabb vállalatokat nem hoz életbe, vagy folyvást egynemű speculatiók tárgya.* A tőke maga magát felemészti, ha több irányban nem értékesíttetik, vagy azt több oldalúlag nem hasznosítjuk. E fogékonyság nélkül a külföldi tőke minél szaporább, annál meddőbb."[12] (Kiemelés – K. Gy.) S a szkepszis, újabb tapasztalatok birtokában 1869-re csak növekedett: „Alakult Pesten e napokban valami franko-magyar bank, mely hihetőleg az ifjoncz franko-osztrák banknak lesz egyik nagyreménységű fiókja. Az alakulás részleteiről nincs tudomásunk, mivel referensünknek – a tisztességes vállalatok szokásával ellentétben – a bemenet nem engedtetett meg. Figyelmeztetjük az alakuló társaságot, hogy az ilyen titkolódzó besurranás a vállalatra nézve nem lehet nagyon előnyös. A színfalak mögötti játék a közönségben – nem ok nélkül – bizalmatlanságot költ. *Mi nem szeretnők, ha nálunk Magyarországban is meghonosulna a francia nevű créditek humbugja, mely Bécsben is már itt-ott befészkelte magát* és napról napra több »igazgató tanácsosi botrányra« ad okot."[13] (Kiemelés – K. Gy.) S az élesződő versenyt a kormány-

9 WGBA. Letter Book. G. G. Glyn to Madame de Bury (Jan. 11. 1863)

10 „Magyar crédit-mobilier." MAÉ. 1867. június 23. 201–202.

11 KÖVÉR, 2005. Lásd ebben a kötetben is.

12 „Hitelbank és ismét hitelbank." PN, 1867. augusztus 1.

13 MAÉ, 1869. február 28. 176. „Vegyesek"

zat sem nézte jó szemmel. Lónyay Menyhért pénzügyminiszter írta minisztertársának, Gorove Istvánnak a Franco-bank alapszabálya kapcsán: „...tekintve azt, miszerint a tervezett bank mindenekfölött azon alapokon működtetni szándékoltatik, melyekre az angol-magyar bank üzlete fektetve van, – részemről egyelőre kellő megnyugvással nem járulhatok beleegyezésemmel ahhoz, hogy a Franco-Magyar Bank az említett tárgyakon kivül üzletkörébe még oly nevezetes ágakat is belevonjon, minők pl. a tűz, jég és szállítási károk elleni, valamint élet- és járadékbiztosítások, továbbá a jelzáloghitel. Ennélfogva folyamodók utasítandók lennének, hogy alapszabálytervezetüket az Angol-Magyar Bank alapszabályaihoz alkalamazkodva dolgozzák át..."[14] A kormányzat tehát miközben egyik hitelintézetet a másik mintájára szabatta, igyekezett korlátokat állítani a banküzletek univerzálódása elé.

Az Anglo- és Franko-bankok mögött valójában csekély volt a nemzetközi tőke, ezeket leginkább kvázi-internacionális bankoknak nevezhetjük. A három magyar crédit mobilier legkomolyabb problémáját azonban a Gründerzeit időszakában az ún. saját és idegen tőke arány is jelzi. Már a korai banktörténészek felismerték, hogy az 1867–1873 közötti időszakban „a saját tőkéhez képest az idegen tőke aránya határozottan csekély" volt, és a „legkedvezőtlenebb viszonyt a nagy forgalmi bankoknál találjuk."[15]

1. táblázat

A mobilbankok saját és idegen tőke aránya (S/I%)
(december 31., osztrák értékű forint)

		1868	1869	1870	1871	1872	1873
Magyar Általános Hitelbank	Saját	6 000 000	6 027 510	6 041 645	6 048 286	12 136 521	12 938 331
	Idegen	6 730 058	10 529 453	16 405 619	12 749 062	8 901 201	32 753 174
	S/I	89,2	57,4	36,8	47,4	136,4	39,5
Angol–Magyar Bank	Saját	4 700 000	4 863 985	4 923 731	4 925 666	8 106 328	8 145 072
	Idegen	3 145 660	2 869 833	2 557 155	4 384 457	7 395 749	2 208 203
	S/I	149,4	169,5	192,5	112,3	109,6	368,9
Franco–Magyar Bank	Saját		2 923 000	3 200 000	3 207 498	13 040 000	12 000 000
	Idegen		873 563	2 154 867	5 780 996	12 976 236	2 038 113
	S/I		334,6	148,5	55,5	100,5	588,8

14 MOL FIK K 168 46. cs. 23. t. 1872. ad 563. 2644/ PM. Lónyay M. – Gorove I. (Buda, 1868. december 16.)

15 PÓLYA, 1895. 49.

Diakronikusan szemlélve az adatokat az is feltűnhet, hogy miközben a nagybankok egymással is versengtek a tőkefelszívásban, az első korlátot az idegen tőkék növelésében saját alaptőkéjük behatároltsága jelentette. Az Anglo- és Franco-bank később és alacsony alaptőkével indulva meg sem tudta közelíteni a Hitelbank folyószámlahitelezőit és más passzíváit. Pedig az emissziós és a reguláris üzletek kombinálására törekedtek. Ahogy az Angol–Magyar bank igazgatósági jelentése megfogalmazta az 1869-es ún. kis válság nyomán: „Ha a nagybani vállalkozás körülményei kevésbbé voltak kedvezők, másrészről igen örvendetes lendületét constatálhatjuk a folyó üzletnek ...bankunk – anélkül, hogy a kibocsátási intézetek ruganyosságából vesztett volna – a napiüzlet szakadatlanságát biztosította magának, mely a múlt év folyamán tetemes lendületet vőn, és már magában is nem jelentéktelen hasznot hajt."[16] 1872-re azonban mindegyikük az alaptőke jelentős felemelésére kényszerült, ezzel viszont saját tőkefelszívó képességének szabott határt. Akárhogy is vesszük, az alapítási láz paradoxona éppen az, hogy miközben a bankok mind kisebb tőkével rendelkező ügyfelek után loholnak, s kombinálni igyekszenek a rövid és hosszúlejáratú üzleteket, a részvénypiacon tett erőteljes megjelenéssel a felszívható rövidlejáratú passzívák elől vonják el a forrásokat. A nagyobb idegen tőke bevonásához nagyobb alaptőkét kell felmutatniuk, ezzel azonban épp a felszívható likvid pénzek tömegét apasztják. 1873-ban, a krach és a válság évében aztán az Anglo- és a Franco-bank csekélyebb hitelezői körének jó részét elveszítette, miközben a MÁH túlélésének lehetőségét épp az adta, hogy szinte teljes egészében átmenekültek hozzá a versenytársak letétesei. A Hitelbank nagyobb biztonságot természetesen azáltal nyújtott, hogy a vele 1871 óta kartellszerződésben működö CA – a veszteségek ellenére – nagyobb bizalmat árasztott. Weninger Vince, a Hitelbank igazgatója nem véletlenül írta 1873 augusztusában: „a nagy intézetek közül csak a Credit-Anstalt és mi megyünk ki tőkeveszteség nélkül a crizisből".[17] Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy a hetvenes évek második felében a Hitelbank is az alaptőke leszállítására kényszerült. Vetélytársai viszont ugyanebben az időszakban kénytelenek voltak megindítani a felszámolási eljárást. Az említettek közül egyedül az Angol–Osztrák Bank élte túl a krízist.

Ha egy gazdasági vállalkozás esetében a kényszerű likividálás a sikertelenség, a fennmaradás pedig a siker bizonyítéka, akkor a gründolási láz alatti értékpapírtárca összetételét megvizsgálva arra a furcsa következtetésre juthatunk, hogy az Angol–Magyar Bank és a Hitelbank értéktárcája között hosszú távon nem volt olyan komoly strukturális különbség. A beruházási stratégiában természetesen felfedezhetünk eltéréseket, ezek azonban nem elégségesek ahhoz, hogy a két intézmény későbbi sorsának különbségét megmagyarázzák.

---

16 MOL K 168 FIK 129. cs. 23–1875–12 246 (1870. május 3.)

17 Weninger Vince – Csengery Antalhoz (1873. augusztus 13.) In: CSENGERY, 1928. 323.

2. táblázat

Az értékpapírtárca összetétele (1868. december 31.–1872. december 31.)
(ezer osztrák értékű forint)

	Bank-részvények	*Közlekedési vállalatok, rész-vényei, elsőségei*	*Iparvállalati részvények*	*Állam-papírok*	*Záloglevelek községi kötvények*	*Összesen*
Angol–Magyar Bank	2108,9	2762,3	876,2	2123,2	584,1	8454,7
%	24,9	32,7	10,4	25,1	6,9	100
Magyar Általános Hitelbank	1200,4	1630,6	1885,5	3161,7	1703,9	9581,5
%	12,5	17,0	19,7	33,0	17,8	100

Az Angol–Magyar Bankot láthatóan jobban érdekelték a közlekedési vállalatok, a bankok részvényei és az állampapírok, mint az ipari részvények, a Hitelbank leginkább az állampapírokban utazott, pedig ekkor még nem, csak 1873 után lett szerződés szerint a magyar kormány állambankárja. Az ipari részvények kibocsátása is kockázatos üzletnek bizonyult, s hogy 1873 előtt az állammal sem volt olyan megnyugtató szerződéses viszonyra lépni, azt épp a Franco- és Anglo-bankok esete példázza jól (1873-ban a kormány is a csőd szélén állt). Az értékpapírok válság alatti árfolyamesése mellett az úgynevezett lebonyolítatlan üzletek okozták ezeknek az intézeteknek a legnagyobb veszteséget. Az Angol–Magyar Bank igazgatósága 1875-ből visszatekintve az erdőüzletek kapcsán pontosan fogalmazta meg az egykori elveket és várakozásokat: „Mindkettő a legfényesebb üzletkorszakban (1871–1872) vette kezdetét és csakhamar sikerülend mindkét vállalatra nézve külön részvénytársaságokat alakítani és így bank létünkre hivatásunkhoz híven megfelelő hasznot elérni és e mellett kellő szakismeretek alapján létesítendő, tehát jövedelmező, külön társulatok alkotása által a kereskedelemnek lendületet adni. Az időközben beállott válság azonban annyira megváltoztatta ezen alapokat, hogy ezen üzleteknek ilyetén átruházása folytonos törekvéseink dacára tökéletesen lehetetlenné lett és nem maradt más hátra, mint az, hogy ezen üzleteket saját kezelés alá vegyük illetőleg részletes eladásokat eszközöljünk. Reménylettük akkor, hogy ez is csak átmeneti állapot lesz..."[18] Közben arról sem feledkezhetünk meg, hogy

18 MOL FIK K 168 129. cs. 23 – 1875 – 12 246 (1875. május 31.)

a Hitelbanknak is maradtak a nyakán iparvállalatok: ebből alakultak meg – saját kezelésben – a Hitelbank egyesített gőzmalmai.

További következtetésre adhat alapot, hogy az általunk vizsgált intézmények nemcsak európai modelleket követtek, hanem maguk is mintákat adtak. Az Angol–Magyar Bank például egy sor magyarországi kereskedelmi és hitelbank alapításában vett részt. A bankokból egész hálózat víziója kerekedett ki, amelynek egyes csomópontjai ráadásul jól összeköthetők volták a meglévő vagy épülő vasútvonalak mentén. Az Angol–Magyar Bank első közgyűlésének igazgatósági jelentése tömören összefoglalta a koncepciót: „Legelőször is arra törekedtünk, hogy a magyar szent korona területén alapított bankok egész hálózatát hozzuk létre. Azon, hogy a hatalmas lendületet nyert vállalkozási szellem mindenekelőtt a pesti piacot foglalta el, és a vidéket egyelőre elhanyagolta nincs miért csodálkoznunk. Hisz Pest Magyarország gazdasági életének természetszerű központját képezi. Ha azonban azt akarjuk, hogy *e központ és az innen szétágazó sugarak végpontjai közt kölcsönös termékenyítő hatás jöjjön létre*, e végpontokon is kell, hogy a bankügyet szervezzük és azt a központtal összeköttetésbe hozzuk. Ily szervezet mellett a vidéki forgalom hatalmas támaszt nyer a fővárosban, ez pedig új táperőt von magához." A makrogazdasági cél mögül hamar előbukkannak a vállalati érdekek is: „De ezen vidéki bankok alapítása saját magunknak is hoz már dús kamatokat."[19] (Kiemelés – K. Gy.) A szerződéssel kapcsolódó bankok kezdetben maguk is igen lelkesen üdvözölték az Angol–Magyar Bank hálózatépítő kezdeményezését. Hamar kiderült azonban, hogy az „anyabank" mögött nem áll elegendő tőkeerő az egész szervezet működtetéséhez, illetve hogy értékpapírtárcájának könnyítésé érdekében rákényszerült a bankok részvényeinek értékesítésére. A Nagykanizsai Kereskedelmi és Iparbankot már 1871 februárjában arról értesítették, hogy „a birtokában volt részvényeket egyes egyig elárusította", így alapszabályszerű jogáról, hogy két igazgatótanácsost kinevezzen, lemond.[20] A Debreceni Ipar és Kereskedelmi Bank (elnöke 1872-es lemondásáig Tisza Kálmán volt) már 1872-ben megállapította, hogy „az összeköttetés intézetünknek semmi előnyt nem nyújt, sőt azt szabad működésünkben másfele korlátozza, mivel ... a címzett Angol Magyar Bank ez alapszabályilag tervezett szerves összeköttetést megszakasztotta, sőt tényleg életbe sem léptette..."[21] A marosvásárhelyi székhelyű Erdélyi Kereskedelmi és Hitelbank első közgyűlésén viszont rendkívül elégedettnek tűnt a viszonnyal: „...az Angol-Magyar Bank részéről oly nagy mérvű segédkezést valánk szerencsések tapasztalhatni, miszerint bátran elmondhatjuk, hogy a lefolyt évi jelentékeny üzletforgalom eszközölhetéséhez ezen pénzintézet tetemesen járult."[22] Úgy látszik

19 MOL FIK K 168 129. cs. 23 – 1875 – 12 246 (1869. május 20.)
20 MOL FIK K 168 89. cs. 23 – 1874 – 10 482 (1871. március 19.) A visszamenőleges jelentésből kiderül, hogy a kinevezett igazgatók (Schosberger Zsigmond és Stein József) „ténylegesen nem működtek".
21 MOL FIK K 168 46. cs. 23 – 1872 – 3429 (1872. március 3.)
22 MOL FIK K 168 90.cs. 23 – 1874 – 17 650 (1871. április 4.)

mennél távolabb esett egy bank a központtól annál nagyobb jelentőséggel bírt számára a hálózati összeköttetés. A válság következtében azonban a még működő kapcsolatok is megszakadtak.[23]

A Franco-Magyar Bank igen korán nemzetközi terjeszkedésbe kezdett. Belgrádban a nevéhez fűződött a Prva Srpska Banka létrehozása, amely maga is a vasutak tervezett építésének köszönhette a létét. Talán nem tanulság nélküli, hogy amikor egy Herzl nevű közvetítő Belgrádban megjelent gróf Károlyi Ede levelével, hogy az új bank létrehozását előkészítse, Kállay Béni, az ottani magyar konzul részletesen ecsetelte neki a gründolás nehézségeit. Amint naplójában feljegyezte, érvelése így hangzott: „Elmondtam neki a nehézségeket, melyekkel itt küzdeni kell; az ország szegénységét, a bizalmatlanságot minden iránt a mi idegen; a nehézkességet, a járatlanságot az anyagi vállalatok körül, az önző haszonlesést stb. stb. Mindez nem riasztja el, s mert ismer néhány kereskedőt, reményli, hogy pár nap alatt megnyeri a comissiót. Nem hiszi, hogy miként én állítom ehhez a legjobb esetben is hónapok kellenek, különben ily jóhiszemben már mások is voltak, de hát nem ismerik az itteni viszonyokat és embereket."[24] Kállay, aki egyébként a vasúti concessiót illetően ellenérdekelt volt, pontosan foglalta össze az új intézmény meghonosítása körüli akadályokat. Az új bank egyébként 1869. június 17-én megtartotta alakuló közgyűlését Belgrádban, s valóban sikerült megnyerni a vállalkozáshoz az ottani szerb kereskedőket. Ha úgy tetszik, nem pár nap alatt, de sikerült legyűrni a kezdeti nehézségeket. Ez azonban nem változtat azon, hogy a tervezett vasutat végül nem ez a bank valósította meg, ugyanis 1873 után kénytelen volt felszámolni. Szerbia első bankja azonban mégsem csak a szerbiai, hanem a magyarországi, illetve monarchiabeli viszonyok miatt ment tönkre (a Franco-Österreichische Bank és a Franco-Magyar Bank is megszűnt).

A crédit mobilier példáján áttekintve a bankrendszer „modernizációját" Bécstől Pesten át Marosvásárhelyig és Belgrádig a következőket szűrhetjük le:

1. Az innovatív pénzügyi intézmények – úgy tűnik – a 19. századi Európában átültethetők voltak egyik helyről a másikra, akár egy nemzetközi hálózat részeként, akár annak ellenreakciójaként helyi összefogásból, akár a kettő kombinációjaként történt a transzplantáció.

2. A tartós működtetés azonban már elképzelhetetlennek bizonyult kellő nemzetközi háttér és hazai beágyazottság nélkül. Az egyik vagy másik oldal hiánya élesen sokszor csak a krízisek idején bukkant a felszínre, ám a válságok éppúgy láncreakciószerűen terjedtek, mint ahogy sajátos okaik helyileg teljesen egyediek lehettek (1873-ban

23 MOL FIK K 168 126. cs. 23 – 1875 – 6943 A Borsod-Miskolci Hitelbank formálisan csak 1874 végével mondta fel a szerződést, de azt ténylegesen 1873-ban megszűntnek állította. (1874. március 8.)

24 MOL P 344 c/d. 31. k. 1. Kállay Béni napló. (1869. március 5.) A Herzl nevű „ügynök" nyilvánvalóan nem más mint Jakob Herzl, a Franco-Magyar Bank áruosztályának – mellesleg zimonyi születésű – hamarosan kinevezett igazgatója, Theodor Herzl apja.

a nemzetközi pénz- és hitelválság a Monarchiában együtt járt az ínséges gabonatermés és a kolerajárvány következtében egy ún. régi típusú krízissel).[25]

3. A CA és a MÁH, amely 1870 decemberében kartellszerződést kötött egymással, sikeresen túlélte a válságot és a jellegzetes kontinentális, közép-európai univerzális bankok prototípusai lettek, amely mintául szolgált további intézmények számára. Ahogy Bernard Michel s¯ellemesen megfogalmazta: a Monarchia bankjai a „banque d`affaire" helyett a „banque à tout faire" ideáltípusát testesítették meg.[26]

25 KÖVÉR, 2002. 221–232.
26 MICHEL, 1976. 25–30.

A BRIT TŐKEPIAC ÉS MAGYARORSZÁG: AZ ANGOL–MAGYAR BANK (1868–1879)

1867. július 23-i keltezéssel egy liberális brit parlamenti képviselő, Sommerset Archibald Beaumont és gróf Széchenyi István idősebb fia, Béla folyamodványt nyújtott be a magyar pénzügyminiszterhez egy Budapesten létesítendő „angol-magyar bank" felállítása ügyében. Előterjesztésükben utaltak azon fontosságra, „melyet Magyarország mind földirati fekvése, mind pedig termelő ereje és képessége által úgy a belföldi ipar és gazdászat, valamint a külkereskedelem terén elfoglalni hivatva van", másfelől „a külföldi tőkéknek több oldalról kívánkozó résztvevési kedvét" óhajtották felhasználni. „Mint a magyarországi földművelés, ipar és kereskedésnek legsikeresebb előmozdítására szolgáló eszközt" ajánlották az alapítandó vállalatot „a magas minisztérium pártfogásába".[1]

Tanulmányunkban az angol–magyar bank példáján kívánjuk megvizsgálni, hogy a kiegyezést követő évtizedben a „külföldi tőke résztvevési kedve" milyen befolyást gyakorolt a honi gazdaság „előmozdítására". Egy esettanulmány szintjén ehhez az szükséges, hogy szembesítsük a bankalapítók által megfogalmazott célkitűzéseket a banküzem gyakorlatával, s hogy felkutassuk a bank tőkéinek eredetét és azok felhasználását.

Az alapítók és az alaptőke

A Londonban 1868. február 6-án kibocsátott részvényaláírási felhívás már a tervezett bank mögött álló érdekcsoportokról is elárul valamit. A kormányzótanács „angol bizottmányában" öt név található: Sapieha Leo hercegé és Seidler Adolfé az Angol–Osztrák Bank osztrák, S. A. Beaumonté és F. Engelhardté az Angol–Osztrák Bank angol bizottságából és egy bizonyos S. Reuteré. A bécsi banktisztségeken túl *L. Sapieha* (1803–1878) mint a galíciai diéta (valamint számos bank és vasúttársaság) elnöke is figyelmet érdemel, *S. A. Beaumont* pedig (1836–1921) két ízben is parlamenti képviselője volt Newcastle-on-Tyne egy-egy körzetének (1860–1865, illetve 1868–1874).[2]

A magyar direktorok névsora a következő: gr. Széchenyi Béla mellett *Éber* Ferdinánd (1825–1885) hírlapíró és parlamenti képviselő, a Times külföldi levelezője, a Deák-párt tagja; *Fest* Imre (1817–1883) Deák-párti országgyűlési képviselő, a Földműves-, Ipar- és Kereskedelmi Minisztérium államtitkára (1867–1873); *Hajós* József

1 PN. 1867. július 25.
2 Wielka Encyklopedia Powszechna, 10. 1967. 355. ill. Alumni Cantabrigienses. 1940. II. 1. 207.

(1819–1888), a Pesti Hazai Első Takarékpénztár igazgatója (1856–), majd elnöke (1876–1883), az OMGE alapító tagja és másodalelnöke (1870–1876); *Rósa* Lajos (1807–1891), a budapesti kereskedelmi és iparkamara titkára, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatósági tagja (1857–1878), majd alelnöke (1878–1882), illetve elnöke (1882–1891). A névsor végén három, bejegyzett céggel bíró kereskedő sorakozik: *Schosberger* Zsigmond (1827–1900) nagykereskedő, az újpesti olajgyár tulajdonosa, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatósági tagja (1868–1876); *Vetsey* Sándor szövetárukereskedő, az Osztrák Nemzeti Bank pesti fiókja és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatósági tagja (1863–1876); valamint *Wahrmann* Mór (1831–1892) nagykereskedő, bank- és pénzváltóüzlet-tulajdonos, Lipótváros parlamenti képviselője.[3] Az igazgatóság összetétele valószínűleg akkor is eléggé reprezentatív marad, ha nem soroljuk föl a résztvevők egyéb pozícióit. Sőt, már-már túlságosan is hivalkodó a lista.

Ezt az indokolja, hogy – mint a részvényaláírási felhívásból kiderül – eredetileg az Angol–Osztrák Bank egy filiálét tervezett Pesten alapítani, ám „különböző meggondolásokból és *a magyar kormány kérésére egy külön nemzeti intézményt*" (Kiemelés – K. Gy.) részesítettek előnyben. A prospektus a magyar agrártermékek bőségét emeli ki (gabona és liszt, bor, kender, élelmi cikkek, gyapjú, fa, dohány stb.), amely „egy igen nagy exportkereskedelem számára nyújt teret, s főként a vasutak befejezése szükséges ahhoz, hogy meggyorsítsák és olcsóbbá tegyék a szállítást". Másfelől a kormány liberális politikája növekvő bevitelt biztosít – hangoztatják.[4]

Az alapítókat tehát egyrészt az Angol–Osztrák Bank mögött, illetve a magyar kormány által is támogatott *pesti tőkepénzesek* között kell keresnünk. Mivel az alapítók listáját nem sikerült megtalálnunk, ezért többirányú közelítéssel, közvetett módon próbáljuk a bank tőkéjének eredetét levezetni.

Az Angol–Osztrák Bank egyike volt a hatvanas években növekvő számban alakuló internacionális bankoknak. Az Anglo-európai bankok mellett feltűntek a Franco-, sőt, az Austro-összetételek is. Nem szorították ki a kozmopolita kereskedő-bankárdinasztiákat a nemzetközi porondról, ám azok üzlete „mindinkább financiálissá és mind kevésbé merkantillá" vált.[5] A részvénytársasági alapon szerveződő nemzetközi nagybankok fő funkciója az ún. elfogadványi hitel (acceptance business) lett, ahol az adós a hitelt nyújtó bankra intézvényezte a váltót, amelyet a bank elfogadóként írt alá. Angliában ezek a műveletek úgyszólván mindig megfelelő árufedezettel bírtak, a nyújtott hitel tehát „forgalmi hitel" volt.[6]

3 Éberre, Festre, Rósára l. SZINNYEI, II. 1165–1168, III. 439–441, XI. 1065. Hajósra RÉVAI, IX. 1913. 357, valamint FENYVESSY, 1890. 65–75, illetve Rósára még: SZÁVAY, 1927. 196.

4 GL Loan and Company Prospectuses 1824–1880 St 405-07.

5 BASTER, 1935. 3.

6 SZÁSZ, 1961. 294–295.

Az Angol–Osztrák Bank alapítástörténete a hatvanas évek elejére nyúlt vissza, amikor az osztrák kormány állandó pénzzavarában újabb kölcsönökért a Baringokkal együttműködő rangos londoni bankházat, a Glyn, Mills and Co.-t környékezte meg. Az egyébként konzervatív Baringok együttműködését elnyerni próbáló George Grenfell Glyn (a cégfőnök fia, később Gladstone pénzügyi tanácsadója) meggyőződéses liberálisként szinte mentegetőzve írta 1863-ban: „Kérem vegye észre, hogy én semmiképp nem mondok le politikai véleményemről... de hagyom, hogy kereskedelmi érdekeim kerüljenek előnybe az adott esetben."[7] Ugyanő az osztrák kormány számára is világosan körvonalazta feltételeit:

1. a kormány bátorítsa a bankalapítást azzal, hogy üzleteket és pozíciót nyújt számára, egy átlagos bankintézet fölé helyezve azt,

2. kezeire bízza mindazokat a kölcsönöket, amelyek a valutaszabályozással és minden más pénzügyi művelettel kapcsolatosak, amelyekhez külföldi tőke segítsége szükséges,

3. kielégítő megoldást kell találni a bank helyi irányítására úgy, hogy ottani bankárokat (pl. Sina) vonjanak (olvasszanak) be az új intézetbe.[8]

Ha nem is mindegyik pont maradéktalan teljesítésével – hiszen az nem egyszerűen csorbította, hanem megdöntötte volna a Rothschildok és a Creditanstalt hegemóniáját az osztrák pénzügyekben – s kevésbé tőkeerős bécsi bankokra támaszkodva a normál kereskedelmi bankoknál jóval tágabb üzletkörrel, a párizsi Credit Mobilier mintájára kezdhette meg az Anglo-Österreichische Bank 1864. január 2-án a működését. Az első nehézséget az alaptőke megszerzése okozta. Nemcsak azért, mert a Rothschildok igyekeztek megnehezíteni a vetélytárs pályakezdését, hanem mert akkoriban elég magasra emelkedtek a kamatlábak a brit szigetországban úgy, hogy az amúgy sem túlzottan jóhírű osztrák értékpapírok nem bírtak elegendő csáberővel. Az aláírásban résztvevő berlini partner Mendelsohn und Co. 1500 db-ot, a párizsi Mallet Frères 1000 részvényt vett át, ám Londonban és Bécsben egyaránt nehezen gyűltek az aláírások.[9]

A korabeli ausztriai törvények szerint egy társaság csak akkor indíthatta meg működését, ha alaptőkéjének 30%-át befizették. Az 1862-es angol társulati törvény értelmében viszont az alapokmányon 7 aláírás (befizetés nélkül!) összegyűjtése után a vállalat megkezdhette ténykedését, ami nyilván nem fékezte a hatvanas évek alapításainak lendületét.[10] A két financiális központ eltérő klímáját jól jellemzi, hogy az osztrák banktörténetírás doyenje utólag is elsősorban azt látja kiemelendőnek, hogy az Anglobanknál „a viszonylag csekély tőkebázisra rendkívül széles üzletkör"[11] épült.

---

7 FULFORD, 1953. 160.
8 Madame de Bury-hoz 1863. január 11. WGBA, London. G. G. Glyn. Private letter book. Az osztrák kormányhoz közvetítő ügynök igazi neve Arthur Dudley. Ld. FRANK, 1976. 275.
9 COTTRELL, 1969. 113.
10 Uo. 108.
11 MÄRZ, 1968. 125.

Egy crédit-mobilier típusú intézménynél az üzlet végképp nem épülhet az alaptőkére. 1864. március 1-től a bank már kamatozó pénztárjegyeket bocsátott ki, májustól megnyitotta Giro (átírási) üzletét, szeptembertől pedig már értékpapírokra is adott előleget. Az államkölcsönben való részvétele mellett azonban legaktívabb a birodalom vasúthálózatának kiépítésében volt.[12] Nyilván a Lemberg–Czernowitz vasúttal kapcsolatos, hogy egyetlen fiókját 1865-ben szintén Lembergben állította fel.

Amikor 1867-ben az Angol–Magyar Bank alapítását tervbe vették, a körülmények kedvezőbbnek tűntek. Egyrészt – bár a vállalkozási kedv nyilván mérséklődött – az 1866-os krach következtében igen alacsonyak lettek a kamatlábak a szigetországban.[13] Másfelől az osztrák pénzügyi politika Königgrätz miatt kénytelen volt felhagyni a pénzszűke megteremtésének kísérletével (1862 végén a bankjegyforgalom még 427 millió frt-ra rúgott, ami 1866 végére 284 millióra apadt), s az államjegyek kibocsátása (1866 végén már 224 millió) újból pénzbőséget idézett elő.[14] Ráadásul 1866-tal jó termésű évek sora vette kezdetét, ami nemcsak az internacionális bankok üzleti koncepciója szempontjából volt lényeges, hanem azért is, mert 1865 óta – épp S. A. Beaumont közreműködésével – már érvényben volt a legnagyobb kedvezmény elvét magában foglaló angol–osztrák kereskedelmi szerződés.[15] Mindez természetesen a hazai kamatláb alászállását is magával hozta. A brit tőkét a Monarchiába tehát egyrészt a csökkenő kamatlábak közötti növekvő különbség vonzotta (részvény esetén persze a kamat az osztalékban öltött testet), másrészt az arany-ezüst reláció várható alakulása, amely 1863–1867 között vitathatatlanul az arany javára tolódott el.[16]

Nem volt tehát túlzás, amikor az Angol–Magyar Bank alapítói 1 000 000 font sterling vagy 10 000 000 ezüstforint alaptőkét tűztek ki az aláírási felhívásban. Ez az ezüst (és £) bázisú tőke döntő különbség volt az 1867-ben alapított másik (első) magyar crédit-mobilier-hez, a Magyar Általános Hitelbankhoz viszonyítva, ahol az alaptőkét osztrák értékű papírforintban számították. Csak emlékeztetünk rá, hogy korszakunkban ún. párhuzamos valutarendszer létezett a Monarchiában, ahol a jegybank nem volt köteles osztrák értékre szóló bankjegyeit ezüstforintra váltani, így a papírforint árfolyama

12 MORAWITZ, 1914. 12. sköv.
13 COTTRELL, 1975. 36.
14 VARGHA, 1896. 280–281.
15 FRANK, 1975. 477–486.
16 A jegybankok átlagos kamatlábának alakulása:

Évek	Anglia bankja	Osztrák Nemzeti Bank
1861–65	4,90	5,11
1866–70	3,62	4,54

A valuta-ügy... 1891. 49. Az arany és ezüst relációja: 1863 és 1864: 15.36; 1865: 15.44; 1866: 15.41; 1867: 15.57. (Az arány 1867 és 1871 között viszonylag állandónak tekinthető.) Lásd FELLNER, 1911. I. melléklet. A kérdésről lásd még COTTRELL, 1982. 129–146.

„független volt az ezüst törvényes értékétől".[17] Nyilvános aláírásra a részvényeknek csak 30%-át (15 000 db-ot az 50 000-ből) bocsátották, a többi a nyilvánosság kizárásával, magánúton talált előzetesen gazdára.

A részvények elhelyezése az egyik legbizalmasabb művelet a gründolásban, így ismereteink is elég hézagosak az alapításkori részvénymegoszlásokról. Amit biztosan tudunk, hogy a nyilvános aláírásra 1868. február 10-én bocsátott részt messze felüljegyezték. Hivatalos értesítés szerint 826 050 folyamodás érkezett Pesten, Londonban és Bécsben, így aztán arányosan redukálva osztották szét „árfolyam szerint Londonra számított £ 8 befizetése után" az ideiglenes elismervényeket (20 részvény aláírásáig 1/4 részvényt adtak, 40-ig 1/2-et stb.)[18] Ismét más forrásból arról is tudomásunk van, hogy Pesten (a jegyzőhelynek kijelölt Kereskedelmi Banknál) 23 220 db-ot írtak alá, ami az összes folyamodásnak mindössze 2,8%-a,[19] viszont önmagában is felülmúlta a nyilvános aláírásra bocsátott 15 000 darabot.

A korabeli sajtóban előzetesen arról is szivárogtattak ki híreket, hogy miként tervezik a nem nyilvános szétosztásra szánt részvények elhelyezését. Az így nyerhető információk egymásnak ellentmondóak. Egy színvonalas magyar közgazdasági hetilap londoni levelezője úgy értesült, „hogy az alaptőkéből Angolországban csak 100 000 £st (10%) s mégpedig nagyobb részben magánúton iratik alá, a többi Bécsben és Pesten..."[20] A The Times bécsi tudósítójának viszont az volt az értesülése, hogy a gründolók 600 000 £-ot Angliában és 400 000-et Pesten kívánnak aláíratni.[21] Ezekben az előzetes információkban talán az a legkülönösebb, hogy mindenki úgy tudja, hogy másutt lesz az aláírók döntő többsége: a bécsi tudósító szerint Angliában, a londoni szerint Bécsben és Pesten. A The Times bécsi tudósítóját is nyilván úgy kell értenünk, hogy az angliai aláírók közé keverte a bécsi leendő részvényeseket. (Az alapító Angol–Osztrák Bank mégis egy bécsi bank volt.) A valószínűsíthető megoszlás a sajtóközlemények alapján: London 20%, Bécs 40% és Pest 40%.

A nem éppen ellentmondásmentes adatok birtokában sem árt némi – további – óvatosság. A befizetések ugyanis „Londonban készpénzül, Pesten és Bécsben Londonra látra szóló" váltókkal történtek. A magyar kereskedelem struktúrájának ismeretében ez egyrészt azt jelenti, hogy mivel Londonra szóló váltó bécsi kibocsátvánnyal sokkal könnyebben volt megszerezhető, a pesti kereskedők (sőt, az arisztokrácia) nem elhanyagolható része Bécsben írt alá. Másrészt a nyilvános londoni aláírások száma sem lehetett túl magas a készpénzfizetés miatt. Mind Londonban, mind Pesten a magánúton előzetesen részesedők aránya (az alapító *Wahrmann és fia* és a *Schosberger S. W. és*

17 JANKOVICH, 1899. 463.
18 PN 1868. február 26.
19 PÓLYA, 1892. 201.
20 MAÉ. 1867. szeptember 1.
21 The Times 1867. július 31. 12.

fiai cégek tőkeerejének és külkapcsolatainak ismeretében) ellensúlyozhatta a nyilvános jegyzések Bécsbe koncentrálódását. Az alapítók nyilván csak az árfolyam emelkedésre vártak, akárcsak az Angol–Osztrák Bank, hogy a parin átvett papírokon felárral túladhassanak.

1868. április 23-ával már a londoni tőzsdén is bevezették a bank részvényeit[22] (ez volt hivatalosan az első magyar értékpapír a brit tőkepiacon), sőt, augusztusban és szeptemberben 10 ¼-es árfolyamon már nagyobb eladásokra is sor kerülhetett. Az árjegyzés tanúsága szerint 1868 decembere és 1869 áprilisa között még mindig £ 10 feletti árfolyamon kötöttek üzleteket, nyár végével azonban hanyatlani kezdett a kurzus, és novemberre (a közép-európai „kis válság" kezdetére) pari alá esett.

Mindenesetre 1868. december 31-én már csak 957 db-ot találunk az Angol–Osztrák Bank értékpapír-tárcájában, s az Angol–Magyarében pedig 700-at említenek készletként.[23] Anélkül, hogy abszolút hitelt adnánk a nyilvános bankmérlegeknek, valószínűnek tűnik (a nyilvános túljegyzés erre bátoríthatott is), hogy 1868 folyamán lebonyolódott az elhelyezés.

Az 1869. május 20-ára összehívott első közgyűlésre 52 részvényes 6411 db ideiglenes elismervényt helyezett letétbe, az összes mennyiség alig 13%-át. Magán a közgyűlésen képviselői által vett részt 5 részvényes 2695 elismervény nevében (a letett értékpapírok 42%-a). A képviseltek pedig: a bank 4 angol igazgatója és maga az alapító Angol–Osztrák Bank. Mivel Sapieha és Seidler személyesen is jelen voltak a gyűlésen (egyénenként ismeretlen számú részvénnyel), a nem magyarországi deponálók arányát legalább 50%-ra kell tennünk. Az Angol–Osztrák Bank letétei viszont aligha haladhatták meg az 1868. december 31-i mérlegben szereplő 960 db-ot, így a szigetországi képviselt részvényesek aránya 27% lehetett. Mivel az angol akcionáriusok ekkorra már komoly nemzetközi képviseleti és érdekvédelmi szervvel rendelkeztek (Corporation of Foreign Bondholders) és egyik reprezentánsuk épp a bank igazgatóságában is szereplő Reuter Simon volt, azt is megkockáztathatjuk, hogy a közgyűlésen esetleg magasabb százalékban képviseltették magukat, mint amekkora súllyal az alaptőkéből részesedtek.

Az is bizonyos, hogy a hazai székhely a pesti érdekelteknek is nagyobb megjelenési lehetőséget biztosított, mint az ausztriaiaknak. Érdemes egy pillantást vetni az itthoni részvényesek névsorára. Az 52 deponáló közül 20 bejegyzett pesti céggel rendelkezett.[24] Közülük a *Baron testvérek* protokollum szerint is banküzlettel foglalkozott, s még 1872-ben is 300 részvényt helyezett a közgyűlésen letétbe.[25] Tízen nagykereske-

22 GL Ms 14 600 / v. 32. 142. 1868. április 20.

23 COMPASS, 1870. III. Wien, 148–149, illetve Az AMB május 20-i közgyűlése. MOL FIK K 168 129. cs. 23–1875–12246.

24 Pester Lloyd-Kalender für 1868. 1867. 355–364.

25 BFC Cg 1876 √1905

dőként, öten terménykereskedőként szerepeltek, bár közöttük is találunk ismert kereskedőbankárokat, mit pl. a Wahrmann és fia, Brüll Henrik és fiai, valamint a Kohen I. I. firmát. A másik négy egyéb (textil, bútor, könyv) szakmában bírt üzlettel.

Igen körülményesnek tűnő eljárással azt sikerül valószínűsítenünk (amit a magyar gazdaságtörténet-írás az 1867–1873 közötti „külföldi" tőkeáramlás egészére becsült),[26] hogy az Angol–Magyar Bank alaptőkéjében a „nem-hazai" – magyarországi arány 1868 végén 60:40%-os lehetett. Ha ennek a számításnak egyáltalán tulajdoníthatunk valamilyen jelentőséget, az mindössze az, hogy a jelenlegi forrásadottságok mellett minden egyéb álláspont nehezebben alátámasztható. Azt azonban újból hangsúlyozni kell, hogy a „nem-hazai" részvényesek többsége valószínűleg nem brit volt, s hogy a bécsi jegyzés (sőt, maga a letétbe helyezés is) akár magyarországi birtokost is takarhatott. Az Angol–Magyar Bank tehát alapításakor sokkal inkább ausztro-bécsivé sikerült, mint tervezői szerették volna. Ennek bele nem nyugvó felismerését véljük kihallani gr. Széchenyi Béla pohárköszöntőjéből, amelyet igazgatótársaihoz intézett 1869 tavaszán: „Szerény vélemény szerint fő feladatunk oda hatni, hogy mi előbb érjük el teljes önállásunkat és függetlenségünket, hogy *ne legyünk folytonos játszi labdája a bécsi pénzvilágnak* és továbbá, hogy kiterjesztve figyelmünket gömbünk nevezetesebb pénzpiaczaira összeköttetéseink által egy oly álláspontot foglalhassunk el, hogy *ne csak névleg, de tényleg legyünk egy nemzetközi bank* – mert másképp lehetünk bár mindig egy kis ország hasznos bankja ám de nem lehetünk azzá a mit elérni úgy hiszem mindnyájan komolyan óhajtunk."[27] (Kiemelés – K. Gy.)

Az első közgyűlésen az is tisztázódott, hogy milyen hasznot remélhetnek a részvényesek a bank osztalékpolitikája révén. Már 1869. január 2-án felvehettek 5% előleget, s májusban megkapták a hátralevő hányadot, így végül egy 80 ezüstforint névértékű ideiglenes elismervény 8,24 ezüstforintot hozott. Mivel a bank üzletmenetét papírforintban vitte, a nyereséget „az 1868. dec. 31-i Londonra látra szóló (£10 = 120,30 frt) árkelettel" számították át font sterlingre, és az így kapott összeget fixen 1:10-hez arányban ezüstforintnak vették. Így az ezüstforint az osztalék elszámolásakor névlegesen szerepelt a font függvényeként. Másfelől azonban az ezüstforintnak a bécsi tőzsdén jegyzett belföldi árfolyama is volt, ami a papírforinthoz képest jelentős ázsiót mutatott. Ez szintén megjelent a bank alaptőkéjében (1868. december 31: à 117,5).

Az ezüstforint ázsiójának alakulása (amely mellesleg 1868-ban átmenetileg aláhanyatlott) így elég fontos szerepet játszott a bank és a monarchiabeli részvényesek várakozásaiban. Az ezüstforint árkeletének újbóli emelkedése (1870. december 31: à 121 frt 75 kr) formálisan megnövelte azt a tőkeösszeget, amellyel a bank mérlegszerűen gazdálkodhatott. Ez azonban ugyanolyan látszatgazdagodás volt, mintha egyik zsebünkből a másikba raknánk át a pénzünket. A mérleg-számlában a passzívák között nyilvántar-

26 BEREND–RÁNKI, Nemzeti jövedelem, 1966. 192.
27 MOL P 263 Széchenyi család iratai VII. k. 304. sz. 30. cs.

tott úgynevezett árkelet-számla a nyereség-veszteség kimutatásban szintén kellett, hogy szerepeljen a teher oldalon. A banküzem szempontjából azonban egy szolid üzletpolitikával, *„a külföldi valutában gyümölcsöző, ezüstben befizetett részvénytőke egy részének kipótlására,* nagy értékpapírbirtokkal kellett rendelkezni" (hangzott az igazgatóság indoklása az 1871. májusi közgyűlésen).[28] Az alaptőke biztosítása érdekében tehát nagy rizikót kellett vállalni, hiszen az értékpapírtárca ki volt téve a tőzsdei árfolyamhullámzásnak. Nem véletlen tehát, hogy már az 187l-es közgyűlésen felvetődött az alaptőke osztrák értékű papírforintra konvertálása, hiszen a bank az értékpapírszámlán 162 ezer forintos veszteséget volt kénytelen elkönyvelni, s az osztalék is 5 ezüstforintra esett vissza. J. Breyer részvényes konverziós indítványát ekkor még elvetették, viszont az alapszabályok módosításával az alaptőkét az 1870. december 31-i pénzárfolyam szerint számolták el a mérlegben, egyúttal a tiszta nyereségből „a netalán előforduló nagyobb ezüstágio különbözetek fedezésére" egy külön tartalékalapot képeztek, „mely az alaptőke jellegét vette fel". Ez nyersen azt jelentette, hogy az ezüstben számított 4 millió forint a következő évvégi mérlegekben (à 121 frt 75 kr) 4 870 000 o.é. forintként szerepelt (függetlenül az ázsió további alakulásától). Az osztalékot viszont továbbra is „az illető részvényes kívánalmához képest osztrák, vagy a mindennapi árfolyam szerint angol értékben" fizették.

1872 azonban újabb változásokat hozott. Egyrészt éves átlagban a papírforinthoz viszonyított ezüstázsió 109-re zuhant, másrészt – igaz, némi eltolódással – a font bécsi váltóárfolyama is mélypontra süllyedt.[29] Mint láttuk, az előző az alaptőke, az utóbbi az osztalék szempontjából bírt jelentőséggel. Az előbbi az arany-ezüst relációban bekövetkezett kezdődő elmozdulás következménye volt (az 1867–1871 közötti 15,58 körüli arányhoz képest 1872-ben 15,63), bár a zuhanás mértékét ez önmagában nyilván nem magyarázhatja. Komoly befolyással volt az eseményekre az is, hogy Franciaország a poroszoktól elszenvedett veresége miatt fizetendő hadisarcot két évvel a megszabott határidő előtt kifizette, aminek hatására egész Közép-Európára újabb pénzbőség köszöntött.[30]

Az ezüstázsió zuhanása nem fenyegette az Angol–Magyar Bank alaptőkéjét, hiszen a mérlegben az 1870. decemberi 21 ¾%-os felárral számolták el.

Az 1872-es közgyűlésen az igazgatóság azt is kijelentette, hogy az előző évben elhatározott külön tartalékalap javadalmazására azért nem utaltak nagyobb összeget, mert a részvénytőke elszámolási módja miatt „*a fennálló mintegy 8%-nyi ezüst agio mellett tényleg* egy a befizetett alaptőkének 13%-ját képező tartalék létesült, *a pénzpi-*

28 OL FIK K 168. 129. cs. 23–1875–12 246. Az A-MB 1871. május 17. közgyűlése.

29 Hogy a két jelenség között nem lehet közvetlen összefüggést keresni, azt már az 1872–1876 közötti események is bizonyítják, amikor „valutánk londoni árfolyama ... nem követte az ezüst depreciációját" JANKOVICH, 1899. 463, 492. illetve 643; valamint YEAGER, 1969. 62–79.

30 HENDERSON, 1975. 162.

ac általános állása mellett pedig *az ezüst-agionak nagyobb mértékű emelkedése alig várható*".[31]

Ugyanekkor egy Pfeiffer Ignácz nevű részvényes ismét felvetette „az ezüstre szóló társulati alaptőke papírpénzre leendő átváltoztatását" és ezt a „bank virágzására nézve előnyösnek tartotta". Az igazgatóság nevében a bank elnöke, Széchenyi Béla azzal érvelt, hogy a konverzió „mindeddig nem látszott még időszerűnek, s *nehezítve is volt azon körülmény által, hogy a részvények nem kis része Angliában lévén elhelyezve, úgy az ottani részvényesek érdekeire – mint áltatában a bank nemzetközi jellegére"* kellett nagy figyelemmel lenni. (Kiemelés – K. Gy.) Kijelentette, hogy az igazgatóság „mihelyt annak időszerűségéről meggyőződött" rendkívüli közgyűlést fog összehívni a konverzió elhatározására.

Az 1872. október 15-ére összehívott rendkívüli közgyűlésen meg is született a döntés. Az angliai részvényesek érdekeire ugyan ez évben is tekintettel kellett lenni, viszont épp a font bécsi váltóárfolyamának alászállása miatt remélhető volt, hogy az 1872-ben kifizetett igen magas osztalékból (11 ezüstforint) a briteknek több késztetése támad, hogy a nyereséget osztrák értékben, a Monarchiában realizálják. A bank számára is előnyösnek tűnő tranzakcióval a konverziót alaptőke-emeléssel kapcsolták egybe.

A kibocsátott részvények száma 100 000-re emelkedett, a névértékből pedig papírpénzben 8 000 000-ra nőtt a befizetés. A régi ideiglenes elismervények tulajdonosai (ezüst ft, illetve £) ugyanannyi osztrák értékre szóló (80 frt) ideiglenes elismervényt kaptak cserébe. Mivel az ezüstforintnak még mindig ázsiója volt a papírforinthoz képest, ez a művelet nem volt más, mint az árkelet-differencia áthárítása a részvényesekre. Nyilván ezért is nyújtottak rendkívül kedvezményes elővásárlási jogot az új kibocsátású másik 50 000 db-ra: 64 ft-ért a 80 forintos részvényeket,[32] ami 125%-os ezüstázsiót takart. Ezzel nem egyszerűen ösztönözték, hanem egyenesen szorították a régi birtokosokat új papírok vásárlására. Végső soron azonban legfeljebb azt sikerült elérni, hogy a konverzió ellenére valószínűleg nem csökkent jelentősen a Monarchián kívüli részvénytulajdonosok aránya.

Nincsenek birtokunkban a konverzió utáni befizetések listái, így csak az 1874-es közgyűlés részvényletevői alapján alakíthatunk majd ki véleményt a lehetséges megoszlásról. Meg kell állapítanunk, hogy közben az igazgatóság összetétele is jelentős mértékben átalakult. A változás egyik jele volt, amikor Isidor Gerstenberg, neves londoni tőzsdebizományos, a Council of Foreign Bondholders alapítója és elnöke 1871-ben személyesen is részt vett a közgyűlésen, ahol beválasztották a bank igazgatóságába.[33] 1872-ben I. P. Wulff halálával ürült meg egy hely az igazgatóság angol választ-

31 Cg 1876 √1905. Az A-MB 1872. április 22-i közgyűlésének jegyzőkönyve.
32 Compass... für 1873. 489.
33 PRO FO 7/788 Lord Bloomfield N° 191 jelentése (Bécs, 1871. május 25.). Megemlítjük, hogy Gerstenberg 1866-ban és 1869-ben is az *I. Thomson, T. Bonar and Co.*-val társulva vett részt államkölcsönök

mányában; Wulff 1868 folyamán a Hanza londoni főkonzuljaként kapcsolódott be a vezetésbe.[34] Ugyanekkor vonult vissza – „egészségi állapotánál fogva" – Hajós József, akinek helyére Falk Miksa került. Wulff posztját csak 1873-ban töltötték be, mivel előzőleg „még be nem fejeztetvén az alkudozás egy igen előkelő angol személyiséggel, kinek megnyerése a bank nagy előnyére" vált volna. Ehelyett azonban Levita Emil neve bukkant fel az igazgatóságban, akiről jóformán semmit sem sikerült kiderítenünk.[35] Az 1873 januárjában az elnöki székből felesége halála miatt visszavonult gr. Széchenyi Béla, helyét Tóth Vilmos foglalta el, aki a belügyminiszterséget adta fel jobb lehetőség reményében 1873. március 5-én.[36] Széchenyi visszavonulása már komoly ijedtséget okozott az igazgatóságnak, ő azonban elhárítani próbálta kollégája, Éber Nándor aggodalmait: „... csak akkor szokott egy igazgatónak kilépése egy intézetre káros lenni, ha az igazgatók közötti meghasonlásnak eredménye – ily eset rendesen megingatja egy időre a közönségnek ily pénzintézetekbe helyezett bizalmát. Az angol-magyar bankra nézve kiléptem semmi rossz befolyással nem birand – sokkal szilárdabban vannak annak lerakva alapjai ..."[37] 1873-tól hiányzott a vezetésből a másik alapító, S. A. Beaumont, s eltűntek az Angol–Osztrák Bank reprezentánsai is.

Az 1874. április 16-i közgyűlésen a letett 12 195 részvény ugyan a kibocsátmányoknak mindössze 12%-át tette ki, viszont mivel egy kritikus év utáni alkalomról van szó, a képviseltetési arányt reprezentatívnak tekinthetjük. Levita, Gerstenberg és Engelhardt (akik közül az első személyesen is részt vett a közgyűlésen) együttesen a deponált elismervények alig 22%-át mondhatta magáénak. Az értékpapírok csaknem egynegyedét (23,8%) egy nem-budapesti lakos, Eisenstädter József helyezte letétbe. Feltételezésünk szerint ez a korábban ismeretlen, személyesen jelen levő úr a ciszlajtán területek részvényeseinek kollektív képviselője lehetett. Az igazolhatóan magyarországi birtokosok között is találunk új arcokat, akik valószínűleg a konverzió idején tettek szert nagyobb részvénymennyiségre. Trebitsch Ignác 700 részvényével nyilván a Magyar Földhitelintézetet képviseli, de a Délvidék nagyobb szerepvállalására utal az értékpapírpiacon a *Back Bernát fiai* szegedi malmoscég 300 darabos letéte.

Összegzésként azt állapíthatjuk meg, hogy a bank alaptőkéjében *1868 és 1872 között nem figyelhető meg a külföldi részesedés mértékében érdemi eltolódás.* A megoszlás stabilitását látszik igazolni a bank válság utáni története is. Az 1875. május 31-i közgyűlés először csak az alaptőke leszállítását határozta el: a 4 millióra csökkentett tőke

kibocsátásában. Lásd Report of the Council of the Corporation of Foreign Bondholders for 1877. Appendix 65 és 69.

34 Bankers' Magazin, 1868. 575. illetve 1872. április 22-i közgyűlés jegyzőkönyve Cg 1876√1905.

35 Uo. Csak feltételezhető kapcsolata azzal a Jules Levitával, aki a Council of Foreign Bondholders németországi delegátusa volt. Lásd Report... for 1873. 53.

36 MOL P 623 Széchenyi családi iratok VII. k. – 304. sz. 30. cs. Czenk 1873. január 22-én kelt levélfogalmazvány, és HALÁSZ, 1911. 459–460.

37 MOL P 623. i. h. 1873. január 31-i levélfogalmazvány.

40 000 db egyenként 100 forintos részvényből tevődött össze (teljesen befizetve!).[38] 1876 áprilisában azután osztrák bankárok egy csoportja 19 000 db részvényt 50 forintért kívánt fölvásárolni, de a sikertelen művelet komoly veszteséget eredményezett.[39] A művelettel 1877-ben a Deutsche Bank kísérletezett,[40] míg végül az 1878. január 25-i közgyűlés a társaság felszámolását határozta el, s a likvidációt 1879. november 27-én nyilvánították befejezettnek.[41] A 19 000 feltehetően nem magyarországi részvényes (47,5%) bizalmát tehát már nem sikerült többé visszaszerezni.

Credit mobilier magyar módra

Az Angol–Magyar Bank üzletpolitikai elképzeléseiben az Angol–Osztrák Bank nyomdokain haladt. Az 1869-es „kis válság"-ra visszatekintő jelentés már kialakult gyakorlatot mutatott: „... bankunk – anélkül, hogy a *kibocsátási intézetek ruganyosságából* vesztett volna – a *napiüzlet szakadatlanságát* biztosította magának...[42] A credit mobilier típusú társulat (nálunk hitel-, forgalmi-, vagy mobilbanknak nevezték) „a vasútépítésnek és az iparosításnak szentelte magát".[43] Tárgyszerűbb megfogalmazásban: a közlekedési és iparvállalatok alapításával kapcsolatos értékpapírkibocsátásnak. Az emissziós üzlet során a rendkívül sokféle forrásból mozgósított eszközöket átmenetileg néhány nagyobb létesítményben immobilizálták, ami kockázatos művelet lévén, valóban roppant rugalmasságot követelt. Az üzemvitel hajlékonyságának döntő elemét a bank által felszívott, illetve kihelyezett tőkék közötti összefüggés szorossága adta, vagyis „hogy egy-egy kötelezettségfajta fedezete gyanánt mely vagyonrészekből mekkora összeg állt rendelkezésre".[44] A korreláció mérésére a banküzemtan úgynevezett likviditási mérlegeket dolgoz ki, amelyek a bank fizetőfelkészültségének alakulását mutatják.

Munkánk során azonban csak *a nyilvánosságra került évvégi mérlegekből* álltak rendelkezésre adatok, és ezek alapján kizárólag az *ún. formai likviditás*[45] megállapítására tehettünk kísérletet, ami a mérleg teher oldalán a bank saját (alap- és tartaléktőke), illetve úgynevezett idegen (betétek, hitelezők rovatok) tőkéjének nagyságrendi összevetésén alapul, és pusztán durva tájékoztatásra lehet alkalmas.

---

38 MOL FIK K 168 129. cs. (23–1875–12 246) Az A-MB igazgatósági előterjesztése az 1875. május 31-i közgyűléshez, ill. Stock-Exchange Year Book for 1876. ... 117.
39 Stock-Exchange Year Book for 1877. 130. Ugyanerről: Don, 1961. 361.
40 The Times, 1877. október 11. ill. Stock-Exchange Year Book for 1878. 124.
41 Cg 1876 √1905.
42 MOL K 168 FIK 129. cs. 23–1875–12 246.
43 GERSCHENKRON, 1962. 13. A Credit mobilier típusú bank könyvtárnyi irodalmából csak a legfontosabbakra utalunk: GILLE, 1970. 125–143; LANDES, 1969. 112–127; valamint CAMERON, 1961. 134–204.
44 SZÁSZ, 1947. 557.
45 Uo. 452–453.

Már a budapesti bankok első (kiváló) történeti feldolgozása felismerte, hogy 1867–73 között „a saját tőkéhez képest az idegen tőke határozottan csekély volt", és „a legkedvezőtlenebb viszonyt a nagy forgalmi bankoknál találjuk".[46] A tőkés közgazdasági vélekedés 1:5 arányt tartott optimálisnak, de igazából azt vette természetesnek, ha az idegen tőke többszörösen felülmúlta a saját tőke összegét. Magyarország viszont az alapítási láz időszakában létrejött nagybankok többségénél (a Magyar Általános Hitelbank kivételével) éppen fordított volt az arány. Összehasonlítás kedvéért egy 1869. december 31-i metszet erejéig megpróbáltunk egy pillantást vetni a legnevesebb bécsi bankok és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank megfelelő viszonyszámaira is.[47]

1. táblázat

A saját (S) és idegen (I) tőke aránya 1869-ben

	S/I (frt)	S/I (%)
Pesti Magyar Kereskedelmi Bank	1 675 000/6 710 027	25
Credit-Anstalt	41 444 269/117 489 469	35
Magyar Általános Hitelbank	6 027 510/10 529 453	57,2
Angol–Osztrák Bank	15 527 865/56 670 751	27,4
Angol–Magyar Bank	4 863 985/2 869 833	169,5
Francia–Osztrák Bank	7 343 109/4 947 397	148,4
Francia–Magyar Bank	2 923 000/873 563	334,6

Első látásra úgy tűnhet, hogy itt mindössze az újonnan gründolt intézetek (a két Franco-bank 1869 februárjában alakult) természetes kezdeti gyengeségéről van szó, amelyek még nem tudtak elegendő betevő ügyfelet magukhoz édesgetni. A Kereskedelmi Bank alacsonyabban megállapított alaptőkéje pedig azt sugallja, mintha pusztán az irreálisan magas részvénytőke kitűzése teremtene megtévesztő látszatot. Az alaptőkének azonban gyökeresen más funkciója volt a lényegében letéti bankként működő Kereskedelmi Banknál és a crédit-mobilier típusú intézményeknél, amelyek között viszont a befizetett tőkenagyság – úgy véljük – reálisan rangsorolt. Az egymással konkuráló budapesti mobilbankok *ernyedt tőkefelszívó képessége* állandó nehézségek okozója volt a tárgyalt időszakban. Tárgyunknál maradva, ezt az Angol–Magyar Bank viszonyszámai kielégítően szemléltetik:

46 PÓLYA, 1895. 49.
47 Compass... für 1871.

2. táblázat

A saját és idegen tőke aránya az Angol–Magyar Banknál

	1868	1869	1870	1871	1872	1873	1874
Saját (S) részvénytőke ezüstárkelettel + tartaléktőke	4 700 000	4 863 731	4 923 731	4 925 666	8 106 328	8 145 072	8 145 072
Pénztárjegyek forgalomban	2 357 500	1 289 800	1 233 900	1 564 000	2 031 200	878 500	355 000
Hitelezők	7 885 160	1 580 033	1 323 255	2 860 457	5 364 549	1 329 703	970 129
Idegen (I)	3 145 660	2 869 833	2 557 155	4 384 457	7 395 749	2 208 203	1 325 129
S : I (%)	149,4	169,5	192,5	112,3	109,6	368,9	614,7

A már-már kedvezően alakulni látszó arányokat nem az 1872-es alaptőke-emelés, hanem a krach billentette ismét rendellenessé, pedig 1872-ig elég szisztematikusnak tűnik, mind a kamatozó pénztárjegyre elhelyezett betétek, mind a folyószámla hitelezők gyarapodása. Teljesen értelmetlen lenne a számok kapcsán valamiféle „túlzott likviditásról" beszélni, hiszen számunkra maga a jelenség az érdekes, miszerint a bank elé kitűzött célok és az ahhoz itthon felszívható tőkemennyiség nem álltak arányban egymással. Sajnos a nyilvános mérlegekből nem tűnik ki a folyószámla betéteknek és hiteleknek sem a terminusa, sem a belső összetétele. Így kizárólag a passzívák és aktívák összevetése jelzi, hogy a teher oldalon nyilvántartott folyószámla betétek mélyen alatta maradnak a vagyon oldalon számontartott adósok tételének (1872-ben 5 millió és 12 millióhoz).

A lehetséges magyarázatok tehát két irányba vezetnek: vagy az itthon felszívható tőkék mennyisége kevés, vagy ennyi, ilyen profilú bank túl sok a hazai felhalmozáshoz. A gondot aligha az itthon mobilizálható tőkék mennyisége okozta. Látható ez bankunk idegen tőkéinek növekedéséből is, de a három budapesti mobilbanknál 1872-re együttesen is mintegy duplájára duzzadtak a betétek. (Megemlítendő, hogy ekkorra már a Francia–Magyar Bank rendelkezett a legtöbb folyószámla-hitelezővel, míg a Hitelbanknál lényegében stagnálást regisztrálhatunk). Inkább a betétek természetével lehetett baj, hiszen végül mégis a Hitelbank maradt talpon, s nem a Franco-, illetve Anglo-bank. A betétek természete viszont a bank beruházásainak jellegével függött legszorosabban össze.

A célok és eszközök viszonyát közelebbről mutatja számunkra az aktívák elemzése. Egy kibocsátó intézet esetében nyilván az egyik legfontosabb az értékpapírkészlet vizsgálata. Az értékpapírok állománya hullámzó, és rendkívül széles sávon ingadozik

azon belül a szindikátusban birtokolt értékek aránya (bár ezeket csak 1869-től tudjuk különválasztva bemutatni).

3. táblázat

Értékpapírkészlet (december 31. frt)

	1868	1869	1870	1871	1872
Értékek tárcában		1 087 374 (56,1%)	1 539 567 (74%)	1 445 783 (80,7%)	1 712 006 (63,9%)
Értékek syndicatusban		850 481 43,9%	540 363 (26%)	345 113 (19,3%)	968 955 (36,1%)
Összes értékpapírkészlet (100%)	2 669 319	1 937 855	2 079 930	1 790 896	2 680 961

Két ízben került sor a készlet komolyabb mértékű csökkentésére. Először az 1869-es „kis válság" következtében, amikor „az értékpapír-birtok restrikciója tette ... lehetővé – az előlegezési üzletnél – követett tartózkodással együtt – hogy daczára a pénztári jegyek" kevesebb mind egyharmadára való zuhanásának, a bank a hozzá „a válság folyamán jogosan intézett követeléseknek teljes mértékben" meg tudott felelni.[48] A papírok értékesítése elég jelentős nyereséggel is járt. A második állománycsökkentést az 1871-es évben „többrendbeli bajos helyzet (német-francia háború, nyáron nyomasztó pénzszűke)" idézte elő, az eladás ezúttal már csak részben járt haszonnal.[49] Már az ezüstázsió vizsgálatánál is láttuk, hogy az értékpapírkészlet – kedvező részvényárfolyamok idején – a bank egyik legfontosabb tartalékát jelentette. Mint majd látni fogjuk, 1873-ban épp az árfolyamveszteség következtében érte az egyik megrendítő erejű ütés a bankot.

A szindikátusokban való részvétel útján szerzett értékpapíroknak az üzlet lebonyolítása után megmaradó darabjai a tárcába kerültek át, így több év átlagában az értékpapírfajták elemzése jól mutatja a bank ténykedését, a gazdaság egészének fejlesztésében.

Szerencsére a közgyűlési jelentésekhez mellékelték a tárcában lévő értékek tételes felsorolását, amelyből öt rovatot képeztünk, szándékunk szerint funkcionális tagolásban.

48 MOL FIK K 168 129. cs. 23–1875–12 246. Az A-MB 1870. május 3-i közgyűlése.
49 Cg 1876√1905. Az A-MB 1872. április 22-i közgyűlése.

4. táblázat

Az értékpapírtárca fajtánkénti megoszlása
(1868–1872)

	ezer frt	%
Bankrészvények	2108,9	24,9
Közlekedési elsőbbségek, bonok	2762,3	32,7
Iparvállalati részvények	876,2	10,4
Állampapírok	2123,2	25,1
Záloglevelek	584,1	6,9
Összesen	8454,7	100,0

A tárcában levő értékek megoszlása világosan mutatja, hogy a bank elsődleges feladatának a közlekedési hálózat kiépítését, hitelintézetek alapítását és az államkölcsönöket tartotta.

Egyik legsajátosabb célkitűzésként már az alapításkor „vidéki bankok egész hálózatát" tervezték. „Azon, hogy a hatalmas lendületet nyert vállalkozási szellem mindenekelőtt a pesti piacot foglalta volt el, és a vidéket egyelőre elhanyagolta, nincs miért csudálkoznunk. Hisz Pest Magyarország gazdasági életének természetszerű központját képezi. Ha azonban *azt akarjuk, hogy e központ és az innen szétágazó sugarak végpontjai közt kölcsönös termékenyítő hatás jöjjön létre*, e végpontokon is kell, hogy a bankügyet szervezzük, és azt a központtal összeköttetésbe hozzuk.[50] (Kiemelés – K. Gy.) A terv minden jel szerint az illetékes minisztériumok jóváhagyását bírta. Ezt támasztja alá a bankalapítások térszerkezete, amelyben tudatosan a legjelentősebb kereskedelmi gócpontokat választották ki székhelynek, s az összekötő sugarakról sem nehéz a magyarországi vasútvonalakra asszociálnunk. A hálózat alkotóelemei a következő városok: Aradi kereskedelmi és iparbank, Bácsi első kereskedelmi és iparbank (Újvidék), Bajai kereskedelmi iparbank, Bihari kereskedelmi ipar- és terményhitelbank (Nagyvárad), Debreceni ipar- és kereskedelmi bank, Győri kereskedelmi és iparbank, Horvát leszámítolóbank (Zágráb, fiók Sziszeken), Nagykanizsai kereskedelmi és iparbank, Szepesi kereskedelmi és iparbank (Lőcse), Temesvári kereskedelmi és jelzálogbank. Szintén az Angol–Magyar Bank közreműködésével jöttek létre az alapítási láz idején: a Borsod-miskolczi hitelbank, a Fiumei bank, az Erdélyi Kereskedelmi és Hitelbank (Marosvásárhely), a Besztercebányai bankegylet és a Szegedi forgalmi bank.

50 MOL FIK K 168 129. cs. 23–1875–12 246. Az A-MB 1869. május 20-i közgyűlése.

Ezek a vidéki hitelintézetek nem minden esetben vadonatúj intézmények voltak: a nagykanizsait például egy takarékpénztár újjászervezése után gründolták. Viszont mindenütt a helyi erők nagyfokú koncentrációjával párosult: Nagyváradon például 1500 részvényből 500-at bocsátottak az Angol–Magyar Bank rendelkezésére.[51] Zágrábban a 300 000 frt-ra tervezett alaptőkéből „az alapítók 100 000 frt-ot vállaltak el, az Angol–Magyar Bank 50 000-et, a többi 150 000 frt-ot nyilvános aláírás alá bocsátották".[52] Újvidéken a részvényesek „városunk legelőkelőbb lakosai, s kereskedő czégek, azonkívül kiválóbb zombori, kulai s palánkai kereskedők ... végre az angol-magyar bank is 100 drb részvényben részesült" (a 2000 drb-ból).[53] A részesedés fejében azután az alapító banknak még az alapszabályokban is biztosítottak jogokat (2 igazgatói állás kijelölését például), amelyeket azonban csak meghatározott számú részvény birtokában gyakorolhatott. Miskolcon arról is tudomásunk van, hogy „az alapításkor a két intézet között létrejött *üzleti egyezség 3 évre* köttetett."[54] (Kiemelés – K. Gy.)

Az Angol–Magyar Bank, mint „kibocsátó intézet" távolról sem gondolt arra, hogy a vidéki részvényeket örökké a tárcájában tartsa. Már az első közgyűlésen azt emelte ki az igazgatói jelentés, hogy a vidéki bankok alapítása „már dús kamatokat" hoz, valamint „tág üzletkört és kiterjedt állandó összeköttetést biztosít".[55] Az 1869-es értékpapírrestrikció idején a „vidéki bankrészvények tetemes részén túladtak", ami lehetővé tette, hogy „vidéki bankoknak, a legtöbb budapesti malomintézetnek és számos egyéb iparvállalatnak ... váltóelfogadási hitelt engedélyezzenek".[56] Az 1871-es eladások is főleg ezeket az értékpapírokat érintették, csakhogy most már diplomatikusabban fogalmaztak: „... az annak idején ezen alapításoknál *kitűzött céljainkat elérve látjuk* az által, hogy mindannyi vidéki bank kielégítő állapotnak örvend ... és hogy az összeköttetésekből folyó előnyök mindkét oldalra nézve mind nagyobbaknak bizonyulnak. Ezen körülmények közepette a birtokunkban volt ezen részvények egy részét haszonnal értékesítettük."[57]

A „kölcsönös előnyökről" azonban a vidéki bankok egy részének már ekkor, 1873 után pedig szinte valamennyinek más volt a véleménye. A tárgyilagosság azt kívánja, hogy megállapítsuk, hogy 1873 után csak a temesvári és a szegedi alapítás került csőd, illetve felszámolás alá, a többiek valóban életképesnek bizonyultak. Az 1869-es válság idején még a hála hangja dominált: a bajaiak „azon elbánásért" fejezték ki elismerésü-

51 MOL FIK K 168 46. cs. 23–1872–3112 A Bihar megyei kereskedelmi és terményhitelbank alapszabály módosítási kérvénye (1868. május 1.).
52 MAÉ 1868. július 27. 239.
53 MOL FIK K 168. 130. cs. 23–1875–24 499 Újvidék sz. kir. város tanácsa az alapszabályok jóváhagyása végett (1868. március 19.).
54 Uo. 126. cs. 23–1875–6943. A Borsod-miskolci hitelbank 1874. március 8-án tartott közgyűlése.
55 Uo. 129. cs. 23–1875–12 246. Az A-MB 1869. május 20-i közgyűlése.
56 Uo. Az A-MB 1870. május 30-i közgyűlése.
57 Cg 1876√1905. 1872. április 22-i közgyűlés.

ket, „a mely szerint éppen a válság tartama alatt, a midőn hitel egyáltalán nem létezett, ... hitelüket felemelé és ez által képessé lettek forgalmukba mindig nagyobb és újabb tőkéket juttatni".[58]

A nagykanizsaiak 1871-es közgyűlésén viszont felolvasták az Angol–Magyar Bank február 25-én kelt levelét, „melyben ez kijelenti, miután a birtokában volt Nagykanizsai kereskedelmi és iparbank részvényeit egyes egyig elárusította, tehát ... abeli jogáról, miszerint: két igazgatótanácsost nevezhet ki, egyszer mindenkorra" lemond. Egyúttal az is kiderült, hogy valóban volt kinevezve két igazgató (Schosberger Zsigmond és Stein József) „de tényleg nem működtek".[59]

Legélesebben a debreceniek fogalmaztak, amikor 1872-ben törölték az alapszabályukból minden az Angol–Magyar Bankra vonatkozó utalást. Indoklásul azt hozták fel, hogy „az *egybeköttetés intézetünknek semmi előnyt nem nyújt,* sőt azt szabad működésében másfelé korlátozza", és „... maga a címzett Angol–Magyar Bank ez alapszabályilag tervezett szerves egybeköttetést *megszakasztotta, sőt tényleg életbe sem léptette,* a mennyiben azon alapszabályi jogával, hogy az igazgató választmányban folytonosan két tanácsost tarthat, soha nem élt, sőt a megkívánható cautiot is le nem tette."[60] 1873 után aztán mindenütt törlik az alapítóra vonatkozó utalásokat az alapszabályokból.

Az Angol–Magyar Banknak így is a nyakán maradt jó egynéhány vidéki bankrészvény, főleg a későbbi alapítások közül (Fiume, Besztercebánya, Szeged). Ezektől csak 1876 folyamán sikerült megszabadulnia, sőt, „azoknak 1875. dec. 31-i mérleg szerinti értékmegállapításával szemben még csekély nyereséget" is sikerült elérni, nyilván a közben végbement árfolyamemelkedések miatt.[61]

Az 1871-es és 72-es konjunktúra-időszakban az Angol–Osztrák Bankkal együttműködve nemzetközi bankintézetek létrehívásában is közreműködött (Angol–Német Bank, Német–Osztrák Bank), amelyek azonban nem bizonyultak életképesnek a válság után.

Az Angol–Magyar Bank működésének legfőbb területe a *közlekedési hálózat* építése, fejlesztése volt, ami mellesleg szorosan összefonódott a fentebb tárgyalt bankhálózattal. A Borsod–Miskolci hitelbank igazgatósága nyíltan vallotta, hogy „miként a vasutak mentében ... gyakran közlekedési empóriumok teremnek, úgy a ... bank is csak mint előhírnöke tekintendő azon forgalomnak, melynek alapját – mint nagyszerű vasúti csomópont – városunk már ... bírja."[62] Szinte minden évben megjelent egy-egy nagyobb tétel az értékpapírtárcában. 1868-ban és 1869-ben a *Déli vaspálya* bonjai, illetve elsőbbségi kötvényei vitték a prímet, 1870-ben – amikor mélypontra esett a köz-

58 MOL FIK K 168 125. cs. 23–1875–5185. A bajai kereskedelmi és iparbank közgyűlése, 1870. február 20.
59 Uo. 89. cs. 23–1874–10 482. Nagykanizsai kereskedelmi és iparbank közgyűlése, 1871. március 19.
60 Uo. 46. cs. 23–1872–3429. A Debreceni ipar és kereskedelmi bank 1872. március 3-i közgyűlése.
61 Cg 1876√1905. Az A-MB 1877. május 17-i közgyűlése.
62 MOL FIK K 168 126. cs. 23–1875–6943. A Borsod-Miskolci hitelbank közgyűlése 1871. március 12.

lekedési vállalatok értékpapírjainak aránya (16%) – az *Aradi közúti vaspálya* került előtérbe. 1871–1873-ban viszont az *Északkeleti* vaspálya elsőbbségi kötvényei domináltak a tárcában, amely kibocsátást sikerült a kritikus 1873-as évben nagyrészt lebonyolítani. Bekapcsolódott a bank számos más hazai vasúti emisszióba is.[63] Az Angol–Osztrák Bank révén olyan kimondottan nemzetközi szindikátusokban vállalt szerepet, mint a Rudolf vaspálya és az Elbevölgyi vasút, vagy a nemzetközi vasútikocsi-kölcsönző társulat, összességében tehát az állapítható meg, hogy elkülönítetten nézve, a közlekedés finanszírozása nem okozott különösebb nehézségeket a bank fejlődésében.

Lényegében ugyanez mondható el a bank ténykedéséről az *államkölcsönök* területén. Már 1868-ban – ismét csak az Angol–Osztrák Bankkal karöltve – részt vett a 4 ½%-os porosz államkölcsön kibocsátásában, viszont a magyar vasúti kötvényből mindössze 210 darabot jegyzett. (Az összes pesti jegyzések 87 850 darabra rúgtak.)[64] 1872-ben jutott ebből a papírból nagyobb mennyiséghez (4200 db), de nem emisszió révén, hanem más alapítás kapcsán – óvadékképpen. Nem a magyar kormánnyal szerződő konzorcium, hanem az ún. eladási szindikátus tagjaként vett részt 1870-ben a magyar nyeremény-kölcsön értékesítésében. Mint ismeretes, a konzorciumot a Wiener Bank-Verein vezette, és a kölcsön a főváros kiépítésére szolgált. Nem ismerjük a magyarországi jegyzések pontos arányát, de az bizonyos, hogy bankunk a Földhitelintézet árnyékában csak alárendelt szerepet játszott a csekélynek becsült hazai aláírásoknál.[65]

Az Erlanger bankok irányította konzorcium egyik tagjaként vállalkozott az 1872. XXXII. tc. alapján kibocsátott úgynevezett 54 milliós kölcsön kibocsátására és elhelyezésére, amelyet aligha sorolhatott az igazán sikeres üzletei közé, bár számára így is nyereséget hozott.[66] Szintén 1873-ban alakult a romániai 8%-os vasúti törzsrészvények értékesítésére egy szindikátus, amelynek teljes lebonyolítása csak 1875-ben fejeződött be. Ebben bankunk – saját megítélése szerint – „csekély összegekkel volt érdekelve", ezért nem hozott számára komolyabb veszteséget.

Modernizáló tudatunk számára talán csekélynek tűnhet az értékkészletben az *iparvállalatok* 10%-os aránya. A korszakba ágyazva azonban ezt tekintették természetesnek. A két rendkívül súlyos veszteséget okozó vállalkozás (a határőrvidéki és besztercebányai erdőüzlet) kapcsán 1875-ben elhangzott magyarázkodás oly meggyőzően illusztrálja ezt, hogy érdemes hosszabban idéznünk: „Mindkettő a legfényesebb üzletkorszakban (1871–1872) vette kezdetét, és csakhamar sikerülend mindkét vállalatra nézve külön részvénytársaságokat alakítani és így *bank létünkre hivatásunkhoz híven megfelelő hasznot elérni* és emellett kellő szakismeretek alapján létesítendő, tehát jövedelmező, külön társulatok alkotása által a kereskedelemnek lendületet adni.

63 Ezekről l. FÖLDI, 1956. 45.
64 MOL K 255 PM. Eln. 1082. cs. 1871–3700.
65 A sorsjáték, 1943. 185–194.
66 MATLEKOVITS, I. 1894. 435, és Cg 1876√1905. Az A-MB 1874. április 16-i közgyűlése.

Az időközben beállott válság azonban annyira megváltoztatta ezen alapokat, hogy ezen üzleteknek ilyetén átruházása folytonos törekvéseink dacára is tökéletesen lehetetlenné lett, és *más nem maradt hátra, mint* az, hogy ezen *üzleteket saját kezelés alá vegyük,* illetőleg részletes eladásokat eszközöljünk. Reménylhettük akkor, hogy ez is *csak átmeneti állapot* lesz..."[67] (Kiemelés – K. Gy.) A „saját kezelésbe vétel" tehát a bank „hivatásától" való elfordulást jelentett, s a meg sem alakított részvénytársaságoktól nem lehetett úgy megszabadulni, mint a vidéki bankok és a közlekedési vállalatok részvényeitől és kötvényeitől. Ráadásul a kimondottan hosszú távú határőrvidéki üzlet esetében „az erdőknek *24 év alatt* foganatosítandó levágatását *12 évi részletekben* fizetendő mintegy 33 millió forintért" vállaló szerződés kötötte a társult bankokat a kincstárral szemben,[68] A magyar kincstár viszont nem adta át a területeket szerződésszerűleg 1873. október 1-én. A fűrészelt faáruk árdepressziója miatt másfelől a fakitermelés hatalmas veszteséget okozott. 1874-ben például – amikor a kimutatások már valamelyest áttekinthetőek, a 3,9 milliós azévi veszteségből a két erdőüzlet több mint hárommillióval részesült. Mindkét fojtogató hurokból csak 1876 folyamán sikerült a banknak kibújnia.

Bank és ipar viszonyára talán még jellemzőbb a Salgótarjáni vasfinomító társulat esete. Ennek tárgyalása külön tanulmányt érdemel, ezért itt csak a bank szempontjából legfontosabb összefüggéseket vázoljuk. A nehézipari vállalat alapításakor a 2400 db részvényből az Angol–Magyar Bank 600 db átvételére kötelezte el magát.[69] Ezután a bank és a vasfinomító kapcsolata rendkívül szorosra fonódott, bár a viszony nem volt mindig harmonikus. Előfordult, hogy a bank felmondta követeléseit, s megegyezés csak a „tartozásoknak a társulati vagyonra történő betáblázásával" jött létre.[70] A kapott 600-ból az Angol–Magyar 200-at az Angol–Osztrák Banknak adott át, ugyanannyit tartott meg magának, és ezeket még 1870-ben is a tárcájukban tartották.[71] A vállalat azonban veszteségesen termelt, és ezért 1872-ben az Angol–Magyar Bankkal és a bécsi Wechsler-bankkal kötöttek szerződést az alaptőke 4 millió forintra emeléséről. Ugyancsak együtt tervezték azévben angol tőke bevonásával a *British and Austro-Hungarian Coal and Iron Co. (Ltd.)* gründolását, amelyből azonban végül semmi sem lett.[72] Egyrészt mert az 1873 januári tőkeemelési kísérlet teljes kudarcot hozott, másrészt mert a válság a Wechsler-bankot csődbe sodorta.[73] Az Angol–Magyar Bank átvett olcsón a

67 MOL FIK K 168 129. cs. 23–1875–12 246. Az A-MB közgyűlése 1875. május 31.

68 Uo. 46. cs. 23–1872–563. A Franco-magyar bank 1872. augusztus 15-i közgyűlése. A szerződő partnerek az Anglo-, és a Franco-bankon kívül a Magyar Általános Földhitel Rt. és ifj. Pollák Bernát (Wahrmann Mór sógora).

69 MOL Z 365 – 1 –3/1 A Salgótarjáni vasfinomító igazgató választmányának jegyzőkönyve 1868. július 27. N° 1.

70 Uo. N° 29 1870. augusztus 23.

71 Uo. Az 1870. szeptember 29-én tartott közgyűlés.

72 Uo. A. Mayer levele Volny igazgatójához. Bécs 1872. szeptember 5.

73 SÁNDOR, 1954. 169–171. és BEREND (szerk.) Ózd, 1980. 78–81. (Jeney Károly által írott rész.)

bécsiektől 14 200 részvényt, így 1874 februárjában a 40 000-ből 33 500 darabot helyezett a közgyűlésen letétbe. A majoritást azonban eltérően értékelte az iparvállalat és a bank. A válság idején is szanálásában reménykedő vasgyár azt emelte ki „hogy az Angol–magyar *bank, mint legnagyobb részvényes a vállalatot saját érdekében támogatni kénytelen...*"[74] A bank viszont – „hivatása szerint" – azt értékelte, hogy „azon helyzetbe jutott, hogy ezen üzlet lebonyolításánál döntő befolyást gyakorolhasson", s önmaga megnyugtatására kijelentette, „hogy összes befektetéseinknek egy minden körülmény között kielégítő egyenérték áll szemben".[75] A nehézipar elhúzódó válságát azonban a bank korszerűsítési törekvései dacára már nem tudta kivárni. Sőt, a *vasgyárba befagyott követelések* árfolyamértéke tovább csökkent (100 frt befizetése után 1874. december 31.: à 36 frt, 1876. december 31.: à 25 frt), miközben a tárcában őrzött részvénymennyiség 36 000 fölé emelkedett.[76] Végül a bank likvidációjakor a pakett a Wiener Bankverein kezébe került, amely a nyolcvanas évek elején fúzió révén létrehozta a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. elnevezésű hatalmas nehézipari komplexumot.

A bank kiterjedt építőtevékenységével függött össze érdekeltsége a fővárosi és szegedi gép-téglagyárakban.

Ha mindezek után a bank jövedelmezőségét vizsgáljuk meg, erős hullámzást tapasztalunk.

Az 1867–70 közötti csökkenő irányzatot 1871 rekordja után újabb hanyatlás követte, míg 1873-tól az ismert okok következtében a bank veszteségessé vált. A nyereségben döntő – bár csökkenő arányú – szerepet játszott a kibocsátási és az értékpapírüzlet. Az utóbbi – mint már említettük – nemcsak 1870-ben hozott átmenetileg veszteséget, hanem az értéktárca árfolyamzuhanása meghatározó volt az 1873-as év üzleti eredménytelenségében is. 1874 januárjában az igazgatóság még alábecsülte, sőt, úgy vélte, „hogy azok minden valószínűség szerint komolyabbak lettek volna, ha a tőke nagy része nem iparvállalatokba lett volna befektetve".[77] Mint az 1874-es veszteséglistából látható, az érvelésnek épp a fordítottja bizonyult igaznak. Mivel „jövedelmező nagyobb befektetésekre gondolni sem lehetett" az 1875 májusi közgyűlés alapszabály-módosítással „az üzletkört a tiszta bank- és letét-üzletre" korlátozta. A kör bezárult. Kihullott az eszköztárból az a faktor, amely a profitcsinálásban lendítőerőt adhatott volna. Ugyanakkor eldugultak az idegen tőkéket a bank felé áramoltató csatornák is: 1872 decemberéhez képest a forgalomban lévő pénztárjegyek 2 millióról 350 ezerre, a folyószámlabetétek 5 millióról 1 millió alá csökkentek. Az iparvállalatokba befagyott aktívákhoz és a visszafogott alapítási tevékenység következtében célszerű magatartásnak a tőkefelszívás korlátozása tűnt, s a gazdaság egyéb szektoraiból is eltűntek a mobilizálható tartalékok.

74 MOL Z 365–1–1 Salgótarjáni vasfinomító közgyűlése 1874. február 26.
75 Cg 1876√1905. Az A-MB közgyűlése 1874. április 16.
76 Uo. Az A-MB közgyűlése 1877. május 17.
77 Economist, 1874. január, 90. idézi DON, 1961. 365–366.

Sőt, a bankba vetett bizalom megcsappanásával a források teljes kiapadásának veszélye szintén felrémlett. Egyedül idő kérdése volt, hogy belássák: a bank helyzete az elhúzódó válságban kilátástalanná vált.

5. táblázat

Nyereség/veszteség kimutatás (december 31., frt)

	1868	1869	1870	1871	1872	1873	1874
Nyereség	587 671	501 742	319 349	739 564	686 310		
Értékpapíron	138 821 (23,6%)	167 934 (33,5%)	–	101 465 (13,7%)	22 114 (3,2%)		
Kibocsátási üzletben	300 000 (51%)	222 357 (44,3%)	146 224 (45,8%)	275 216 (37,2%)	231 528 (33,7%)		
Veszteség						1 217 178	5 101 488*
Értékpapírokon			162252			662105 (54,4%)	52747 (1%)
Kibocsátásokon						37073 (3%)	30526 (0,6%)
Rentabilitás nyereség/saját tőke (%)	12,5	10,3	6,5	15,0	8,5		

*Az 1874 évi veszteség főbb tételei:

1873 évi veszteség átvitele:	1 217 178
Leírások között (budai gyártelep, géptéglagyár, Salgótarjáni vasfinomító)	524 589
Határőrvidéki erdőüzlet után	1 485 000
Besztercebányai erdőüzlet után	1 633 860
Vasútépítési vállalatok után	68 094
Londoni telep	52 747

A kvázi-internacionális bank

Az Angol–Magyar Bank alakulásakor a többségi vélekedés szerint: „... a rendelkezés alatti tőkék alig kerülnének elő (hazánk) saját határairól oly gyorsan és oly mértékben, mint ... ha külföldi tőkék is szövetkeznének helyzetünk javítására, ha az idegen pénz

hozzánk jő magát investálni."[78] A bank azonban igazgatói szándéka szerint nem pusztán tőkeimportőr, hanem mint Széchenyi Béla idézett pohárköszöntőjében megfogalmazta „tényleg ... egy nemzetközi bank" akart lenni.

Láttuk, hogy kezdettől fogva bekapcsolódott nemzetközi értékpapírüzletekbe, amelyek közül emlékeztetőül sorolunk fel néhányat: a porosz és román vasúti kölcsön, az Angol–Német Bank, az Elbevölgyi vasút, hogy csak a valóban internacionális, Monarchián kívülre nyúló ügyleteket említsük. Ezt „az angol-osztrák bankkal több évre kötött egyezmény" tette lehetővé. A szerződés szövegét nem ismerjük, s csak a vidéki bankokkal kötött megállapodások alapján gondoljuk, hogy ez is három évre szólhatott. Tartalmáról a bank üzleti jelentése annyit közöl, hogy „ez által Bécsben állandó képviseltetést nyertünk, kedvezően megállapított feltételek mellett és ezenfelül a jogot nevezett pénzintézet bizonyos nagyobbszerű műveleteiben részt venni".[79] Az ilyen szerződéses viszony akkoriban újdonság volt a magyar bankvilágban, hiszen a Creditanstalt még fenntartotta pesti fiókját, s csak 1871-ben kötött megállapodást a Hitelbankkal.[80] Az Angol–Osztrák Bankkal kötött egyezmény viszont azt jelentette, hogy Bécsben és Londonban a pesti bank nem jutott önálló szerephez. Ennek az lett a következménye, hogy Angliában bankunkat az Angol–Osztrák Bank pesti fiókjának tekintették.[81]

Már az is bizonyos nehézségeket okozott, hogy Triesztben ügynökséget állíthassanak fel. A tárgyalások 1868-ban kezdődtek, engedélyt a császári Belügyminisztériumtól kellett nyerni, s ehhez a magyar pénzügyminiszter személyes közbenjárására volt szükség.

Nem kívánták ugyan a bank alapszabályainak módosítását (nem is lett volna rá joguk!), de Triesztre vonatkozóan kitűztek „bizonyos teljesítendő feltételeket."[82] Az ügynökség működését 1869 áprilisában kezdte meg, azonban már azévben 20 000 frt veszteséget szenvedett, így az 1870-es közgyűlésen ki is nyilvánították, hogy „nem ragaszkodnak fenntartásához".[83] A ciszlajtán területekre való független behatolás kísérlete tehát kudarcot vallott.

Ezután került sor 1871 elején egy önálló londoni telep megnyitására (Lombardstreet 46 E. C.). Ezzel „kölcsönös egyetértés alapján eloldódott az Angol-osztrák bankkal addig fennállott viszony", miközben köszönetet mondtak „a jó szolgálatért és a baráti szívességért".[84] Ez bizonyára nem jelentette a kapcsolatok megszakadását, hiszen bécsi

78 PN. 1868. február 4. Az Angol–Magyar Bank.
79 MOL FIK K 168 129. cs. 23–1875–12 246. Az A-MB közgyűlése, 1869. május 20.
80 MICHEL, 1976. 225–227; RÁNKI, 1982. 67.
81 1871 júniusában jelent meg Londonban az *Anglo-Hungarian Bitumenous Rock Paving Company Ltd.* prospektusa, amely magyarországi levelezőjeként az Angol–Osztrák bank pesti fiókját jelölte meg. Lásd GL Loan and Company Prospectuses 1824–80.
82 MOL FIK K 168 129. cs. 23–1875–12 246. A m. kir. pénzügyminiszter levele (1870. április 14.).
83 Uo. Az A-MB közgyűlése 1870. május 3.
84 Uo. 1871. május 17.

képviselőre továbbra is szükség volt, de a bécsi összeköttetések többágúvá váltak. A Wechsler-bankkal való közös akció a vasiparban legalábbis erre utal. Így azonban az Angol–Magyar Banknak (szemben a Hitelbankkal) a válság idején volt ugyan saját londoni telepe, de nem volt komoly bécsi patrónusa. S a londoni telep 1873-ban „több szárazföldi ügyfelének fizetésképtelensége folytán" maga is több mint 160 ezer forintnyi veszteséget szenvedett.[85] Majd miután 1874-ben ismét csaknem 60 ezer forint deficit mutatkozott, „a Londonban gyakorolt banktevékenységet" beszüntették. Ekkor szerzünk tudomást „azon többször táplált szándékról", hogy *Bécsben egy fiókintézetet* állítsanak fel, amely azonban ekkor már realitását vesztette, mint írják: „hihetőleg hoszszabb időn át nem fog tekintetbe vétethetni."[86]

A válság hatására tehát fel kellett adni a nemzetközi bankká válás szándékát. Kérdés, hogy ezt megelőzően mennyiben teljesült? Tekintve, hogy az eredeti célkitűzések között „az Angol és Magyarhon közti pénzügyi s kereskedelmi viszonyok könnyebbítése és előmozdítása" kiemelt helyen szerepelt, legcélszerűbb lenne ennek az összeköttetésnek az erősségét mérni. Erre azonban nincs lehetőségünk. Az mindenesetre tény, hogy a Monarchia külkereskedelmi mérlege 1870 és 1873 között mind tetemesebb passzívummal zárult.[87] A bank persze minderről igen keveset tehetett.

6. táblázat

Váltóforgalom (millió frt)

	1868	1869	1870	1871	1872	1873	1874
Pestre, Bécsbe, vidékre	21,9	54,5	68,0	48,3	50,3	35,6	15,2
Külföldre szóló (%)	5,9 (21,2)	18,6 (25,4)	20,1 (22,8)	21,9 (31,2)	18,5 (31,2)	18,2 (26,9)	6,6 (30,1)
Összesen	27,8	73,1	88,1	70,2	68,8	53,8	21,9

A nemzetközi kereskedelemben betöltött szerepét egyedül a váltóforgalom alakulásával tudjuk illusztrálni.

Az *éves váltóforgalom* 1870-ig tágult, majd 1871-től fokozatosan összeszűkült. A külföldre szóló váltók aránya az első években az összes cirkuláció egynegyede körül mozgott, majd 1871-től (a londoni telep megnyitásának és az összforgalom kezdődő

85 Cg 1876√1905. Az A-MB közgyűlése 1874. április 16.
86 MOL FIK K 168. 129. cs. 23–1875–12 246. Az A-MB közgyűlése 1875. május 31.
87 MITCHELL, 1975. 489.

hanyatlásának évétől) már az egyharmados hányadot súrolta. Abszolút értékben azonban maga is lassú csökkenést mutatott. Ez természetesen nem az Angliával való üzleti összeköttetéseket jelzi, arra azonban elegendő, hogy hatástalanítsa azt a dualizmuskori zsurnalista vélekedést, miszerint „az Angol-Magyar Banknak annyi volt a köze Angliához, mint a dalai lámának az anglikán egyházhoz".[88]

Az 1872-ig font sterlingben befizetett alaptőke, az 1871 elejétől működő londoni telep, a nem elhanyagolható külföldi váltóforgalom, az európai szindikátusokban való részvétel mind annak a jele, hogy a bank lehetőségei szerint betagozódott a korszak nemzetközi kapcsolatrendszerébe. Ezáltal azonban még nem lehetett valóban „nemzetközi bankká", többek között azért, mert Bécs szupremáciája alól nem tudta magát emancipálni, amit nemcsak azzal támasztunk alá, hogy nem mertek önálló bécsi fiók alapításával próbálkozni. Egy 1868-as metszetben arra is lehetőség nyílik, hogy a bank Osztrák–Magyar Monarchián belüli váltóforgalmának megoszlását is lokalizáljuk.

7. táblázat

A váltóforgalom 1868-ban (frt)

	Összforgalom	Készlet (december 31.)
Pestre	9 196 342	1 246 002
Bécsre	12 261 167	326 918
Trieszt-be	317 788	51 722
Vidékre	177 006	38 371

Egyértelműnek tűnik, hogy a készlet megoszlását nem vehetjük irányadónak, a forgalom alapján pedig Bécs fölénye stabilnak látszik, és nincs okunk arra, hogy ebben érdemi eltolódást feltételezzünk a következő években. (A váltók után befolyt kamatösszegek megoszlása legalábbis 1872-ig konstans maradt.) A váltóforgalom egészének megtorpanása, illetve hanyatlása nyilván nem pusztán a porosz-francia háború miatti tőzsdezavarokkal állt összefüggésben, hanem azzal is, hogy épp a londoni telep megnyitásának évétől hanyatlásnak indult a magyar agrárkivitel is. 1873-ban pedig már több gabonát hoztunk be, mint amennyit exportáltunk. Az Angol–Magyar Banknak tehát a Monarchia ciszlajtán területein, a magyar kivitelnek pedig a birodalmon kívüli világkereskedelemben csak statisztaszerep jutott.

88 Fodor Oszkár: Pesti bankbukások. Az angol–magyar bank. A Pénzvilág, 1912. szeptember 14. 770.

Így aztán szükségképpen megváltoztak a külföldi tőke beáramlásával kapcsolatos elvárások is. 1873-ra visszapillantó megnyitójában az új elnök, Tóth Vilmos már azt hangoztatta: „... az ország jobb financiális helyzetének alapfeltétele, hogy az ország magát pénzügyileg is lehetőleg emancipálja, a mi csak akkor kivihető, ha a hazai pénzintézetek versenyképes helyzetbe juthatnának – ha *a szükséges beruházási tőke az országban találja fel forrását.*"[89] (Kiemelés – K. Gy.) Annak felismerése volt ez, hogy a külföldi tőke problémája nem ítélhető meg önmagában, ennek következtében a tőkeimport nagysága sem lehet mérvadó. Ez ismét nem túl eredeti megállapítás, de a figyelmeztető, józan hang az alapításkor még elveszett a hozsannázók hangversenyében. Azt, hogy a beruházásokhoz „kívánatos a külföldi tőkék hozzánk özönlése" – mindenki tudta. Azt azonban kevesen ismerték fel 1867-ben, hogy „a tőke maga magát felemészti, ha több irányban nem értékesíttetik, vagy azt több oldalúlag nem hasznosítjuk. E fogékonyság nélkül *a külföldi tőke minél szaporább, annál meddőbb.*"[90] (Kiemelés – K. Gy.)

Bankunk szempontjából ez azt jelentette, hogy saját részvénytőkéjére sikerült ugyan nagyszámú nem magyarországi aláírót megnyerni (mintegy 800 ezer folyamodót), olyan időszakban, amikor a hazai jegyzők száma (23 220) önmagában is felülmúlta az aláírásra bocsátott mennyiséget (15 000). Másfelől azonban nem sikerült – működésének jövedelmező szakaszában sem – jelentős mértékben elhelyeznie magyar értékpapírokat a brit tőkepiacon, így a kibocsátási üzletben döntő mértékben a Monarchia belső felhalmozására kellett támaszkodnia. Az emisszióval kapcsolatos spekuláció viszont – különösen Magyarországon – épp azokat az összegeket szívta fel, amelyek az üzletvitel szempontjából, mint pénztárjegyre elhelyezett betétek, számításba jöhettek volna. A folyószámlabetétek szaporodását pedig – ismét csak főleg a magyar birodalomfélen – az hátráltatta, hogy az újonnan alapított közlekedési és iparvállalatok építésük időtartama alatt inkább adósként szerepeltek a bank számláin. Így azután alkalomról alkalomra a részvénytőke „folyóvá tételére" is sor került, ami perspektivikusan mindig a tőke felemésztésével fenyeget.

A válság azután megpecsételte a magyar módra működő, kvázi-internacionális mobilbank sorsát. Bukását tehát a kortársaknál sokkal kevésbé írjuk az igazgatók hibás számításainak rovására (bár a válságra való első reakció kétségtelenül a dolgok lényegének fel nem ismeréséből adódott). A mélyben fekvő okot annak az 1873 után nyilvánvalóvá váló helyzetnek tulajdonítjuk, melyben bebizonyosodott, hogy a nélkülözhetetlen, főként infrastrukturális beruházások finanszírozásához szükséges külföldi tőkebeáramlás ellensúlyozására nem állt rendelkezésre elegendő, nemzetközi piacokon is versenyképes exportcikk, így a beruházások elhúzódó megtérülése idejére sem

89 Cg 1876√1905. Az A-MB közgyűlése 1874. április 16.
90 PN. 1867. augusztus 1. Hitelbank és ismét hitelbank.

a tőkebehozatal folyamatossága, sem a belső felhalmozás mobilizálhatósága nem volt biztosított.

A bank szerepét mégsem tekintjük csupán felületinek. A vidéki bankrendszer, a közlekedés kiépítésében, az iparfejlesztésben való közreműködés maradandó nyomokat hagyott a magyar gazdaságtörténetben. S az sem lehetett véletlen, hogy Lánczy Leó, a bank alig 20 esztendős főkönyvelője, aki ilyen minőségben Londont is megjárhatta, a nyolcvanas évek elején döntő szerepet játszott a Kereskedelmi Bank modern vegyesbankká alakításában. 25 éves jubileumakor – számunkra már ismerősként csengő gondolatként – így fogalmazhatta meg akkorra már megvalósulóban lévő bankári hitvallását: „...fővárosunk, mint *a magyar pénzpiac centruma* ... az ország pénzpiaci fontos érdekeit *az egyoldalú támasztól emancipálva,* helyette a nemzetközi relátiók gondos ápolásával *az egyetemes európai pénzcentrálisok szerves rendszerébe mint számottevő faktor illeszkedjék be.*"[91]

Ami a Magyarországra irányuló brit tőkeimportot illeti, egyedül az Angol–Magyar Bank esetéből nem kockáztathatjuk meg messzemenő következtetések levonását. Már csak azért sem, mert ezzel a tanulmánnyal nem tekintjük a brit pénzpiac és a kiegyezéskori Magyarország kapcsolódásainak vizsgálatát lezártnak.

Az 1868–1879 közötti brit tőkeexport egészére nézve igen sokféle adat és eltérő módszerű számítás forog közkézen. A hatvanas évek végére például – amikor bankunk alapítása mérhető angol tőkebehozatalt eredményezett – a kortárs szigetországi becslések még 1,5 milliárd font sterlingre tették a külföldi befektetéseket, amelyet a történelmi kritika azóta több alkalommal már alább szállított.[92] A legfrissebb számítás szerint a külföldi hitelezés mérlege aligha haladta meg az 500 millió fontot.[93]

Két különböző metódussal készített éves adatsor pedig egybehangzóan tanúsítja, hogy a brit tőkeexport igazi virágkora a hetvenes évek első felére esett (a csúcs: 1872), így az évtized közepétől már a meglévő kölcsönállomány kamataiból és osztalékaiból finanszírozták az újabb külföldi befektetéseket.[94] Erre annál is inkább szükség volt, mert az évtized második felében a brit kereskedelmi mérleg addig soha nem tapasztalt mértékben passzívvá vált, aminek fedezése leapasztotta az újra kivihető tőkefelesleget.

Ekkorra nemcsak az évente külföldön befektetett tőkemennyiség esett vissza (a mélypont: 1877), hanem iránya és jellege is átalakult.[95] A hetvenes évek elejének nagy fellendülésekor elsősorban Európa és Észak-Amerika független államai jutottak kölcsönhöz. 1875 után – az általános visszaesés időszakában Európa jelentősége harmad-

91 MOL Z 40 100. cs. 2018. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank közgyűlése, 1907. február 16.
92 Jenks, 1971. 413–415; Cairncross, 1953. 179–186.
93 Platt, 1980. 13.
94 Imlah, 1958. 64–81; Mathias, 1969. 303–330.
95 Simon, 1968. 15–45.

lagossá vált, s megnőtt a brit birodalom mérsékeltövi újtelepes kolóniáinak részesedése. Legjobban persze továbbra is az USA állam- és vasúti kötvényei jövedelmeztek. A brit beruházók természetadta módon éltek azzal a jogukkal, hogy pénzüket rugalmasan oda koncentrálják, ahol a legmagasabb hasznot remélhették. Az Economist vezércikkében megfogalmazott alapelv nem volt újkeletű: „Semmi sem lehet jobb és kívánatosabb, mint hogy a tőke azokból az országokból, ahol bőven található, oda megy, ahol szűkében vannak, feltéve, ha olyan országokba áramlik, amelyek becsületesek és visszafizetik, és olyan feltételek mellett, amelyek kifizetődőek a hitelező számára."[96]

96 ECONOMIST, 1868. július 18. 817. Foreign Investments.

GRÜNDOLÁS 1869-BEN*
A Franco–Magyar Bank

„... Nekem nincs semmim, neked nincs semmid, neki nincs semmije... Vagyis annyink van, éppen annyink, hogy nagy gyárat alapíthassunk. Mit veszthetünk? Keresni meg mindig kereshetünk..."[1] Bizonyára sokan emlékeznek még Andrzej Wajda *Az ígéret földje* című filmjéből az eredeti Reymont-regény fenti mondataira. Talán épp szélsőséges mivolta miatt kitűnően illusztrálja, hogy a tőketársuláshoz nem egyszerűen pénzre, hanem tág értelemben vett hitelre van szükség. Széchenyi megfogalmazásában: „Mennél nagyobb bizodalmat 's bátorságot nyújthat valaki az ő kezei közt lévő vagyonunkról, annál több Hitele – Credituma van."[2] Ugyanígy igaz ez, ha egy vállalat alapítása (gründolása) részvénytársasági formában történik, amelynél a „részvényesek ... a társaság kötelezetségeiért csakis részvényeik névértékéig felelősek".[3]

Az 1867–1873 közötti időszakot Közép-Európában az alapítási láz időszakának szokás nevezni. Különösen a hitelintézetek szaporodása öltött fantasztikus méreteket: a jelzett időben csak Bécsben 63 bank létesült, Pest-Budán pedig 22, jóllehet a takarékpénztárakat és hitelszövetkezeteket nem is vettük figyelembe. A bankalapítás nem igényelt különösebb előkészületeket, sőt, építkezést sem, az üzletet meg lehetett kezdeni, ha kibéreltek néhány szobát és beszereztek egy tűzbiztos páncélszekrényt.

Szinte mindennapos volt tehát, ahogy gróf Károlyi Ede országgyűlési képviselő 1868 novemberében a Nagyméltóságú Földmíves-, Ipar- és Kereskedelemügyi (FIK) Miniszterhez fordult: „... alólírott, belföldi nagytekintélyű bankházakkal és tőkepénzesekkel, valamint a bécsi és párisi piacon első rangot elfoglaló bankintézetekkel egyetemben Pesten »Franco-magyar bank« elnevezés alatt részvény-társaságot szándékozik felállítani ..."[4], s az alapszabály-tervezet jóváhagyását kérte.

Valószínűleg akkoriban sem volt könnyebb kinyomozni, vajon kik álltak a gründolás hátterében? Az egyik beadványon például említik a *Deutsch Ignácz és fia*[5] céget az alapítók között, s az első kormányzótanácsban szerepel is Deutsch Bernát, az 1856 óta Pesten bejegyzett, aradi eredetű gabonakereskedő cég főnökének fia. Az alelnöki székbe kerülő Strasser Alajos mögött nyilván a Győrből Pestre származott, s szintén 1856 óta regisztrált *Strasser és König* terménykereskedő cég állt, amely egy későbbi, 1872-

---

* Az eredetileg a História 1984. évi 2. számában megjelent szöveg jegyzetelt változata.

1 REYMONT, 1932. 7.

2 SZÉCHENYI, 1830. VIII.

3 Közgazdasági Lexikon III. 1901. 268.

4 MOL FIK K 168 46. cs. 23 – 1872 – 563 Gr. Károlyi Ede – Gorove Istvánnak (1868. november 19.)

5 Vö. KONCZ, Hatvany-Deutsch, 1983. 28–30. Lásd még e kötetben DIG fia című tanulmányunkat.

es részvénylista szerint az akkor mintegy 20 000 deponált részvényből egymaga több mint 1100-at helyezett letétbe.[6] A kormányzótanácsban találjuk Kohen Ignácot, aki épp akkoriban alakítja át 1857 óta protokollált terménykereskedő cégét magánbankházzá, és – aligha véletlenül a Franco-Magyar Bank vezérigazgatója lesz.[7] Az elnöki szék természetesen gróf Károlyi Edének jutott, s ez korántsem puszta arisztokratikus dekoráció, hanem mintegy tudomásul vétele annak, hogy agrárországban az ingatlan „nagyobb bizodalmat nyújthat". A főváros zsidó terménykereskedői és a terményeket előállító nagybirtok a konjunktúra idején még teljes egyetértésben tüsténkedtek a világra segítendő intézmény körül.

A beadványban említett bécsi és párizsi háttér a belföldinél jóval homályosabb. A Franco-Magyar Bankot ugyanis (egy sor monarchiabeli intézettel párhuzamosan) a bécsi Franco-Osztrák Bank alapította, amely azonban csak 1869 februárjában kezdte meg működését. Mindkét bank kormányzótanácsában ott találjuk főszereplőként báró Erlanger Victort, akinek valóban voltak Monarchián kívüli tőkekapcsolatai. Az Erlanger család egyike volt a 19. század jellegzetes kozmopolita bankárdinasztiáinak.[8] Az apa, Raphael Erlanger 1816-ban tűnt föl Frankfurtban. Először a Rothschildok ottani üzletében gyakornokoskodott, majd – nyilván a szerencsésen kiépített üzleti kapcsolatokat is felhasználva – *Erlanger & fiai* címen saját bankházat nyitott, s az ötvenes években egy sor német bankintézetet alapított. Négy fia közül Ludwig (1836–1898) a frankfurti házat vezette tovább, Frédéric-Emile (1832–1911) először 1859-ben Párizsba ment, ahol a Crédit Mobilier-vel (a Pereire testvérek Rothschildokkal konkuráló modern hitelbankjával) épített ki szoros kapcsolatokat, majd 1870-től véglegesen Londonban letelepedve kereskedőbankot nyitott E. Erlanger & Co. címen. A legfiatalabb, Victor (1840–1894) pedig a bécsi ágat teremtette meg. A nemzetközi hálózat kiépülése tehát az 1860-as évekre tehető. Akkor kapcsolódtak be nagyobb arányban az értékpapír-kibocsátási üzletbe: 1863-ban például Tunisz államadóssága körül bábáskodtak, s egy balsikerű emisszióban (kibocsátásban) is részt vettek, az amerikai polgárháború déli államainak nyújtott úgynevezett konföderációs kölcsönakcióban.[9]

A „bécsi és párizsi első rangú bankintézetre" való hivatkozást tehát ügyes blöffnek kell tekintenünk. A háttérben álló kül- és belföldi tőkepénzesek inkább egy feltörekvő, újgazdagodó gárda újító szellemű képviselői voltak.

Egy bank megindításához kellő helyismerettel rendelkező szakértő tisztviselőre is szükség van. Az áruosztály élére a 34 éves Jacob Herzl, zimonyi születésű kereskedő került (az ottani rabbi unokája, a modern politikai cionizmus megteremtőjének, Te-

6 VÖRÖS, 1979. 44; MOL Z 1 54. cs. 337–339.
7 KÖVÉR, Kohen, 1987. 321–331.
8 EMDEN, [1937] 397–398.
9 Enciklopedia Judaica, 6. 1971. 842.

odornak az apja), aki különösen a faüzletben volt jártas.[10] A bank első főpénztárosa pedig a 29 éves Ludwig Kainrath lett, egy bécsi katolikus vasöntő fia, aki a hatvanas években az Osztrák Nemzeti Bank tisztviselőjeként tűnt föl Pesten.[11]

Az alapszabályok szerint a tervezett bank célja „a Franciaország és Magyarhon közti pénzügyi, kereskedelmi és vállalati viszonyokat, valamint Magyarhon hasonnemű belső viszonyait mindenképp könnyíteni és előmozdítani".[12] Az engedélyező kormányzatot ez azonban vajmi kevéssé érdekelte, figyelmét kizárólag arra irányította, hogy a tervezet megfelel-e a törvényes előírásoknak. A törvényt pedig – az abszolutizmus kori rendeletek hatályán kívül helyezése miatt – 1840-es, jócskán elavult cikkelyek jelentették.

A FIK élén álló, örmény származású Gorove István természetesen kikérte az igazságügyi és a pénzügyi tárcát vezető kollégái véleményét. Az igazságügy minisztériumnak mindössze néhány „apróbb jogi kifogása volt". Így például az 1840: XVIII. tc.-től eltérésnek tartotta, hogy a tervezet csak 5 részvény után akar egy szavazatra jogot adni a közgyűlésen, ami nyilvánvalóan a kisrészvényesek érdekei ellen irányult.[13] A Pénzügyminisztérium átiratában (Budáról) ahhoz sem járult hozzá, hogy a már amúgy is igen széles üzletkört a biztosítási és jelzálogüzlettel parttalanítsák.[14] Közben persze Wass Samu gróf (a folyamodók egyike, aki azután nem került be a kormányzótanácsba) szóban ígéretet tett, hogy a szabálytervezetet az észrevételeknek megfelelően átdolgozzák, így azt 1869. január 10-én Gorove a Legkegyelmesebb Úrhoz terjesztette fel jóváhagyásért a király személye körüli minisztériumon keresztül. Az engedély január 22-i keltezéssel meg is érkezett Bécsből.[15] A kérelem tehát két hónap alatt bejárta a kettős monarchia összes bürokratikus útvesztőjét.

A bank azonban csak akkor kezdhette meg működését, ha az alaptőke 30%-át befizették (ez a szokás az abszolutizmus osztrák szigorúságából maradt fenn). Így aztán a tervezett 32 millió ezüstforint alaptőkéből csak 8 milliót kívántak aláírásra bocsátani (40 000 db 200 forintos, illetve 500 frankos részvény útján, amiből azonban egyelőre csak 2 400 000 forintot kellett ténylegesen befizetni. A csillagászati összegű külföldi tőkebeáramlás helyett még az indulótőke megszerzése is a bécsi és pesti tőzsdén történt. 1869. február közepén dobták a Franco részvényeket piacra anélkül, hogy hivatalosan jegyezték volna árkeletét valamelyik tőzsdén. Nem is jegyezhették, hisz az alakuló közgyűlésre csak február 21-én került sor, s ott véglegesítették az alapszabályokat és választották meg a kormányzótanácsot. Addigra azonban a részvények – nem

---

10 ZSL 1929. 360–361.
11 Cg 1876 √ 831
12 A Franko-Magyar Bank alapszabályai. Pest, 1869. MOL FIK K 168 46. cs. 23 – 1872 – 563
13 MOL FIK K 168 46. cs. 23 – 1872 – 563 (Pest, 1868. december 11.)
14 MOL FIK K 168 46. cs. 23 – 1872 – 563 (Buda, 1868. december 11.)
15 MOL FIK K 168 46. cs. 23 – 1872 – 563 (Bécs, 1869. január 22.)

hivatalos forgalomban – már „18–20 frt szilárd agio [felár] mellett keltek”.[16] Vagyis ha az alapító szindikátus tagjai egy részvényt névértékben (60 forint tényleges befizetés) vettek át, már 80 forintért adhatták el, ami 33%-os tiszta nyereséget hozott számukra. A spekuláció forrása volt az ezüstértékben kitűzött alaptőke is, mivel az ezüstforintnak jelentékeny felára volt az osztrák értékű papírforinthoz képest, így a 60 forintnyi befizetés ezüstben árfolyam szerint 75 forint 75 krajcárt ért papírértékben, s a bank első mérlegében így is került könyvelésre.

Olyan gyors és olyan hatalmas nyereségre volt kilátás, ami már nemcsak a börziánerek fantáziáját hozta lázba, hanem a kisemberekét is. Pesti magánbankházak sorra kaptak megbízásokat különféle értékpapírok beszerzésére és eladására, s a spekuláció éllovasa a Franco-Magyar Bank volt. Még a legkomolyabb embereket is magával ragadta az árfolyam mozgása, s a börzéző felcser páciensei sohasem lehettek bizonyosak abban, hogy „vajon a pulzus, vagy a kurzus emelkedésén” jár-e a doktor esze.[17]

Nyilvánvaló, hogy a részvények többsége így kelt el – nyilvános aláírásról nincs is tudomásunk – s az alakuló közgyűlés körül is sűrű homály lebegett. Az egyik közgazdasági lap óvott attól is, hogy „nálunk is meghonosulna a francia nevű créditek humbugja, mely Bécsben is már itt-ott befészkelte magát...”.[18] Az alapítók a papíroknak csak töredékét tartották meg maguknak (a Franco–Osztrák Bank esetében például a részvények negyedrészét) s így a bank 1869 áprilisában megkezdhette működését a Feldunasor gróf Nákó-féle házának első emeletén, a mai Gresham-palota helyén.

A bank hatalmas üzleti forgalmat bonyolított le, vállalatok sorát alapította, miközben „tőzsdei műtéteket eszközölt saját, valamint idegen rovásra”, magyarán rendszeresen spekulált saját részvényeivel is. Érdeklődése részben a közlekedés felé fordult, létrehozta a Magyar-Lloyd gőzhajózási társaságot, építette a MÁV Károlyváros–Fiume közötti pályaszakaszát. Pénzügyi kapcsolatot épített ki a Balkánnal, bankot alapított Eszéken és Belgrádban, de igényt formált a magyar állam bankárjának pozíciójára is (nyereménykölcsön, 30 milliós kölcsön), végül egyike volt az Andrássy út építésére vállalkozó pesti építőtársaság gründolóinak.[19] A válságos 1873-as évet azonban két és fél millió forintos veszteséggel zárta, hogy aztán sohase tudjon többé talpra állni. Felszámolásának körülményei éppoly homályosak maradtak 1876 nyara után, mint ahogy alapításának részleteit is csak mozaikszerű forrásokból próbálja összeállítani a történetírás.

16 PN. esti, 1869. február 23. Hetiszemle.
17 BALLA, 1923. 194.
18 MAÉ. 1869. február 28. 176. Vegyesek.
19 KÖVÉR, 1873. 1986. 37–48.

OSZTRÁK CREDIT – MAGYAR HITEL

Az Osztrák Creditanstalt és a Magyar Általános Hitelbank kartellje (1871–1900)

A magyar gazdaságtörténet-írás sztereotípiái közül egyike a legbejáratottabbaknak, miszerint az 1867-ben alapított Magyar Általános Hitelbank az „osztrák Rothschildok és a bécsi Creditanstalt" teremtménye volt, s hosszabb távon a „Rothschild-Creditanstalt-csoport" érdekkörébe tartozott.[1] Amilyen könnyűnek tűnhetett papírra vetni az ötvenes években azt az állítást, hogy mondjuk a Magyar Általános Hitelbank a „Rothschildek bankja" volt,[2] s ezt így felidézni később sem okozhatott több gondot, annyival bonyolultabb a mából visszatekintve pontosan megválaszolni a kérdést: kié egy bank, kikhez tartozik egy részvénytársasági formában szerveződött pénzintézet? Kik rendelkeznek vele? A részvények többségi tulajdonosa? És/vagy a menedzseri székek, a döntő posztok betöltői? És mitől, kiktől függ a vezetők kiválasztása?

Miközben evidenciának számított historikus berkekben a legnagyobb magyar bank, a Hitelbank Rothschild-Creditanstalt csoporthoz tartozása, ennek a viszonynak konkrét, kartellszerződésben rögzített formája, a Creditanstalt pesti fiókjának a Hitelbank bank- és áruosztályakénti átvétele és 1871 és 1900 közötti szerződéses működtetése sokáig elkerülte a történetírás figyelmét. Sem a szerződés megkötése 1870 végén, sem annak módosításai és megszűnése nem tematizálódott a finánctőke térhódítását széles ecsetvonásokkal festő marxista gazdaságtörténetben.[3] Ránki György csak kései, a Hitelbank 20-as éveiről írott úttörő tanulmányában utalt a szerződés századeleji módosítása kapcsán magára az eredeti, 1871-es kontraktusra.[4] Bár tekintettel kell lennünk arra

1 Az „összöveg": „Egyes osztrák és külföldi tőkések ..., magyarországi üzleteik kiterjesztése céljából, bankokat alapítottak Pesten, amelyek nem egyszerűen fiókok voltak, mert ezekben a magyar birtokos osztályok és a magyar burzsoázia is részesedett és irányításukban is részt vett. Így például a magyar nagybirtokosság és nagyburzsoázia tagjainak a részvételével alapította meg 1868-ban [sic!] az osztrák Rothschild-csoport a Creditanstalttal a Magyar Általános Hitelbankot..." SÁNDOR, 1954. 20. A kanonizált későbbi változat: „A konszolidáció és a fellendülés hatására, amely a kiegyezést megelőző politikai válságot és mérsékelt konjunktúrát felváltotta, mindenekelőtt megindult a külföldi, főként osztrák banktőke nagyarányú behatolása. Az osztrák Rothschildok a bécsi Creditanstalttal és a magyar nagybirtok és nagytőke képviselőinek részvételével 1867-ben a Magyar Általános Hitelbankot... alapították." Továbbá: „A kiegyezés után létesült öt nagybank közül egyedül a Hitelbank vészelte át a válságot; csupán a legerősebb külföldi tőkeérdekeltség, a Rothschild-csoport tudta megtartani magyarországi előretolt állását." BEREND–RÁNKI, 1972. 24–25, 26.

2 SÁNDOR, 1954. 321.

3 Sem SÁNDOR VILMOS (1954), sem BEREND–RÁNKI korai műve (1955) nem tett említést a két bank kartelljéről.

4 RÁNKI, 1983. 287, 289–290. A szerződés létrejöttére és felszámolására – a korabeli publicisztika alapján lásd KÖVÉR, 1982. 50, 54–55.

is, hogy a Hitelbank anyaga az államosítás után viszonylag későn került levéltári őrizetbe[5], nehéz szabadulni attól a feltételezéstől, hogy a szerződés Compassokból, sajtóból jól ismerhető története azért merült hosszú időre a feledés homályába, mert nem igazán illett a monopolkapitalizmus ismert sémájába. Már maga az 1871-es kartellszerződés is túl korainak tűnhetett, hiszen akkor még a szabadversenyes kapitalizmus kora vette kezdetét, az pedig, hogy a magyar nagybank önállósulási törekvése épp a századfordulón szabadította meg magát külföldi „gazdájának" gyámkodásától, végképp nem illett bele a külföldi tőke imperialista függőséget generáló elméletébe. Ráadásul épp az a Kornfeld Zsigmond lett a Creditanstalttal szembeni önállósodás élharcosává, aki 1878-ban még a Rotshchild-Creditanstalt csoport megbízottjaként érkezett Prágából a MÁH igazgatói székébe. Mindennek utólagos problematizálása nem változtat azon a historiográfiai adottságon, hogy a Hitelbank bécsi csoporthoz tartozása, ettől való függősége oly mértékben eleve elrendeltnek látszott, hogy annak konkrét formája, a szerződés változásai egyáltalán nem kerültek a gazdaságtörténetírás látószögébe.

Tanulmányunkban ezeknek a kérdéseknek a megfejtéséhez igyekszünk hozzájárulni, amikor újra felvetjük a kérdést: „kié" egy bank, konkrétan a Magyar Általános Hitelbank a 19. század utolsó harmadában, s ki rendelkezik vele, a posztok betöltésénél, az üzletek és a nyereség felosztásakor?

A Magyar Általános Hitelbank alapításának előzményei pontosan még nem tisztázottak. Lónyay Menyhért naplójában egy 1867 március eleji, bécsi bejegyzésben bukkan fel először az ötlet. Ennél a megkeresésnél a „pénzerőt" Schey Frigyes, a Kőszegről Bécsbe származott magánbankár képviselte.[6] Legközelebb 1867 májusában, Budán, illetve augusztusban Vöslauban járt nála az ügyben Wodianer Mór, a még a reformkorban Magyarországról Bécsbe származott bankár.[7] A Creditanstalt igazgatótanácsában

5 A Hitelbank gépiratos levéltári repertóriumát összeállító Sárközi Zoltán szerint az első, töredékes anyag 1952-ben, az igazán értékes történeti állagok 1955-ben kerültek a levéltárba. SÁRKÖZI, 1980. 38.

6 „Festetics Béla és Schey Frigyes egy credit anstalt felállítás végett ostromoltak. 10 millió pénzről rendelkeznek mint mondá. – mondám adják be programjukat írásba." Lónyay Naplók, (Bécs, 1867. március 6.) MOL Mf. 37 154. LXVI. 509. Schey Frigyes (Kőszeg, 1815–Bécs-Lainz, 1881) 1855-ben, apósa, ‚J. Landauer halála után alapította saját nagykereskedő cégét, amely egyike volt a bécsi „Hochfinanz" élenjáró képviselőinek. 1859-ben Fülöp nevű nagybátyjával együtt – koromlai előnévvel – osztrák nemességet kapott. 1863: osztrák lovag, 1869: osztrák bárói rang. 1861–1869 között egy év megszakítással az Osztrák Nemzeti Bank igazgatósági tagja. *Österreichisches Biographisches Lexikon* 47. 1991. 100–101 (J. Mentschl). A Schey-családról lásd: ZSL 1929. 770; KEMPELEN, III. 1939. 135–136; GUDENUS, III. 1998. 240–241. A család történetével legújabban Söptei Imre kőszegi levéltáros kolléga foglalkozott. Ezúton köszönöm szívességét, hogy két témába vágó előadásának szövegét még kéziratban rendelkezésemre bocsátotta. *A Schey-család Kőszegen* (Szombathely, 2004) és *A főkormányzó bankárja. Báró koromlai Schey Fülöp (1798–1881)* (Győr, 2005). Az első megjelent: In: Előadások Vas megye történetéből V. Szombathely, 2010. 23–39.

7 Lónyay Naplók, MOL „Wodiáner ... a nagy creditanstalttal ált [sic!] elő – tehát hitelünk lenne. – be szép lenne ezt felhasználni. – most a politikai szélcsendben." (Buda, 1867. május 17.) Uo. (számozatlan); „...Wodianer a magyar hitelbank ügyében volt[...], ez utóbbi minden nap nálam." (Vöslau, augusztus 2.) uo. (számozatlan) Wodianer Mór (Szeged, 1810–Baden, 1885) 1840-ben saját nevén nyi-

1867 május végén került napirendre egy magyarországi „Creditanstalt" alapítása. A szövegből egyértelműen kiderül, hogy a bank eszméje nem a Creditanstalt vezetői és nem is a Rothschildok fejéből pattant ki. Az előterjesztő, Teodor Hornbostel igazgató alapítóként a már említett Wodianer és Schey mellett egy harmadik magánbankárt, Todescót nevezte meg, s csak zárójelben tette hozzá, hogy „állítólag Rothschild báró és a Darmstadter Bank is érdeklődik a dolog iránt".[8] Az alapítók megkérdezték a Hitelintézetet, hogy „hajlandó volna-e társalapítóként beszállni", de egyúttal céloztak arra is, hogy „legfeljebb 2 milliós részesedést" áll módjukban ajánlani.[9] Az igazgatóság megvitatta a kérdést, s arra a megállapításra jutott, hogy „különböző megfontolásokból bölcs lenne ezzel az új intézménnyel baráti viszonyba lépni", s a felkínált részesedést is elfogadni. A kérdésre, hogy miként viszonyul a CA pesti filiáléje ehhez az új társulathoz, a választ „egy későbbi, érett döntés számára" kívánták fenntartani.[10] Végül a kiküldött komité javaslatára június 4-én az igazgatótanács elhatározta a maximum 2 milliós részvételt, azzal a megjegyzéssel, hogy a nyilvános aláírásra bocsátandó 3 millió révén ezt akár ki is lehet majd egészíteni.[11]

Nem követjük itt tovább nyomon, hogy miként lett a „magyar anstaltból" Magyar Általános Hitelbank. A bank alapítástörténete ugyanúgy nem vág ezúttal témánkba, mint ahogy a Creditanstalt pesti fiókja utolsó éveinek történetét is mellőzhetőnek érezzük. Mint láttuk, a Hitelbank ötlete eredendően sem a Rothschildoknak, sem Creditanstaltnak nem tulajdonítható. Az mégsem lehetett véletlen, hogy az alapítás körül szorgoskodó bécsi bankárok szinte mindegyike kötődött valamilyen módon Magyarországhoz. A származás mellett itt olyan tényezőket érdemes hangsúlyozni, mint a magyarországi földbirtok és vasúti vállalatokban való érdekeltség.

Most csak annak a kérdésnek a felvetését tartjuk indokoltnak, hogy vajon miért érezhette a Creditanstalt 1870 végén úgy: eljött az ideje, hogy pesti fiókja fenntartása helyett szerződéses viszonyba lép a Magyar Általános Hitelbankkal? Intézményesen

---

tott nagykereskedést Bécsben, de eközben tagja maradt a pesti atyai cégnek is (*Wodianer et Sohn*). Apja, Sámuel 1844-ben kapott magyar nemességet, Mór 1863-ban osztrák, 1874-ben magyar báró lett. 1860-tól az Osztrák Nemzeti Bank igazgatósági tagja, 1863-tól alkormányzója. KEMPELEN, I. 1937. 42–45; GYÖMREI, 1957. 236, 250–253; BÁCSKAI, 1989. 153–169. Ebben a kötetben: Rothschild–Sina–Wodianer.

8 A *Hermann Todesco's Söhne* cég alapítója Pozsonyból származott Bécsbe (1792–1844). Vagyonát a selyem- és textiliparban alapozta meg. A hatvanas években fiai, Ede és Moritz vezették a bankházat. 1861-ben lovagi, 1869-ben bárói címet nyertek. ZSL 1929. 901; KEMPELEN, II. 1938. 12–13; MCCAGG, 1972. 57–58. Talán nem puszta véletlen, hogy a Schey és a Tedesco leszármazottak egy évben, 1869-ben kaptak bárói címet.

9 CA-Archiv, Verwaltungsrath-protokolle (1867. május 28.). Az igazgatótanácsi jegyzőkönyvekbe először Eduard März szíves engedelmével nyertem betekintést.

10 Uo. A döntés előkészítéséhez egy bizottságot küldtek ki. Az öt igazgatótanácsosból és igazgatókból álló komité az alapszabálytervezet ismeretében megállapította, hogy „semmi olyan körülmény nem forog fenn, amely az Intézetet arra indítaná, hogy az üzletben való részvételről lemondjon." CA-Archiv, (1867. június 3.)

11 CA-Archiv (1867. június 4.)

mi a különbség a saját fiók és egy másik bankkal közös kartellben működtetett bank- és áruosztály között?[12]

A kartellszerződés

A Creditanstalt 1857-ben létesített pesti fiókja és az 1867 augusztusában megalakított Magyar Általános Hitelbank párhuzamosan üzemelt 1867 és 1870 között. 1870 decemberében került sor a kartellmegállapodás megkötésére (ezt rendkívüli közgyűlés szentesítette december 29-én, majd a részletes instrukciókat 1871 február elején rögzítették). A megállapodás lényege az volt, hogy a Creditanstalt megszüntette pesti fiókját, s csendestársként 3 millió forinttal beszállt a Hitelbanknak a pesti fiók alapján létesítendő bank- és áruosztályába (ez tulajdonképpen megfelelt a fiók korábbi éves dotációja összegének). Ennek fejében – mindaddig, amíg a Hitelbank nem emeli fel alaptőkéjét – a bank- és árusztály nyereségéből (és veszteségéből) 50%-os arányban részesedik (a tőkeemelés után pedig majd 40%-al). Ezzel szoros összefüggésben a CA vállalta, hogy nem állít új fiókot Pesten, a Hitelbank viszont Bécsben mindennemű üzletét a CA-n keresztül bonyolítja le. Ezt az üzletpartneri kizárólagosságot kölcsönös províziómentességgel is megerősítették. Sőt, ezt kiegészítette az ún. participációs üzletek paritásos kölcsönössége: eszerint a Hitelbank 15%-kal részesedik a CA 3 milliónál nagyobb befektetési üzleteiből, a MÁH másfél milliónál magasabb üzleteiben viszont a CA kap részt 30% erejéig. Mindehhez járult még a folyóüzletben – a szerződés szerint meglehetősen egyoldalúnak látszó – kooperáció. A CA 1 millió forintig (jegybanki kamatlábon) nyílt folyószámlahitelt, (⅛% jutalék ellenében) szintén 1 millió forintnyi elfogadványi hitel és (szintén jegybanki kamatlábon) 2 és fél milliós visszleszámítolási hitelkeretet nyitott a MÁH számára. Ezeknek a korlátozott kedvezményeknek a garanciájául (a szerződésben ezt „érdekbiztosításnak" nevezték) a bank- és áruosztály vezető tisztviselőit csakis a CA előzetes egyetértésével lehetett kinevezni, valamint 2 helyet a Hitelbank kormányzótanácsában a CA tölthetett be. Kiterjedt a szerződés a CA kötelékéből átvett tisztviselők nyugdíjára vontakozó részletkérdésekre is. A kontraktus 10 évre köttetett, amelyet a CA legkorábban 5 év múlva, 1875 első harmadában mondhatott (volna) fel, majd 10 év múlva már mindkét fél élhetett (volna) felmondási jogával.[13] Erre azonban nem került sor, s az eredeti szerződést – csekély módosításokkal – még 1886 elejétől is újfent meghosszabbították. Apróbb változtatásokat csak a participációs

12 Üzemtörténeti értelemben sem tartható tehát a megállapítás, amit az első magyar banktörténeti áttekintés szerzője sugallt: „A Credit-Anstalt ezen [pesti] fiókjából alakult 1867-ben a magyar általános hitelbank..." VARGHA, 1885. 60. A CA pesti fiókja 1871 elejétől beépült a Hitelbank szervezetébe, de a két bank még hosszú időn keresztül egy kartellszerződés formájában működött együtt.

13 MOL Z 51 MÁH Titkárság, 56. cs. 831. t.

és a folyó üzletben határoztak el: a CA 2 millió fölötti részesedésekor 20%-ot, a MÁH 1 millió fölött 35%-ot kapott. Csökkenő limit mellett tehát nőtt a részesedési arány mindkét fél számára. 2 millióra emelték a nyílt folyószámlahitel és az elfogadványi hitel felső határát is (az előbbinél 1 millióig maradt a jegybanki kamatláb, afölött azonban plusz 1%-ot kellett fizetni a hitelért, az elfogadványi hitel províziója nem változott).

Érdemi tárgyalások a szerződés tartalmának módosítására a nyolcvanas évek végén kezdődtek. A háttérben kemény csatákra következtethetünk, ahol végül kompromiszszum született.[14] A MÁH igazgatósága az alábbiakkal indokolta a szerződés módosítását: „Készséggel elismerjük az osztrák hitelintézettel fenálló szoros üzleti viszonynak eddigi előnyeit intézetünkre nézve. Nem zárkózhatván el azonban egyrészt annak megfontolása elől, hogy hazánk pénzügyi fejlődésében időközben történt haladás és intézetünk jelenlegi állásának követelményei a 20 év előtt kötött egyezmény lényeges változtatását igénylik, másrészt biztosítani óhajtván intézetünk részére annak lehetőségét, hogy saját tőkéjével tarthassa fönn és fejleszthesse jövőben üzletkörét, a bécsi hitelintézettel fennálló egyezményt csak néhány lényeges intézkedésének módosításával véltük fenntarthatónak, illetőleg meghosszabbíthatónak."[15]

Az újabb 5 évre kötött szerződés, amelyhez az igazgatóság a közgyűlés felhatalmazását kérte három ponton ígért lényegi változást:

1. A Hitelbank jogot kap a 3 milliós betét 1891. január 1-e utáni visszafizetésére.

2. A CA részesedése a MÁH bank- és áruosztály üzleteredményében 1891. január 1-től az eddigi 40%-ról 30%-ra mérséklődik, ami a tőkebetét visszafizetését követő január elsejétől 25%-ra száll alá.

3. A CA lemond a MÁH igazgatótanácsában őt eddig megillető két hely betöltésének szerződésszerű jogáról.

Az igazgatóság ugyan nem ítélte lényegesnek beszélni róla, az 1890-es módosításkor mégis bekerült a szerződésbe, hogy a két bank a tőzsdei rendeléseket „szabály szerint" („in der Regel") adja át kölcsönösen egymásnak. Apróságnak tűnik, de tendenciáját tekintve szintén a folyóüzletek könnyítése irányában hathatott, hogy a nyílt folyószámlahitelnek most már mind a két milliónyi keretét a jegybanki kamatlábon vehette igénybe a Hitelbank, s az elfogadványi hitelkeret 2 és fél millióra emelése mellett a provízió 1/2%-ra változott.

---

14 A CA igazgatósága leszögezte elvi álláspontját, hogy „nincs abban a helyzetben, hogy a MÁH bank- és áruosztályában fennálló részesedését megszüntesse, mivel az éppen egy önálló magyarországi üzlet megszüntetése ellenében, kárpótlásként jött létre." Késznek mutatkoztak viszont mindazon pontok megváltoztatására a régi szerződésben, amelyeket „a régi függőségi viszony fennállásaként lehetett értelmezni." MÄRZ, 1968. 283. (1890. március 12-i CA-igazgatótanácsi jegyzőkönyv)

15 MOL Z 50 MÁH 2. cs. 2. t. A MÁH igazgatóságának előterjesztése a részvényesek 1890. március 20-i közgyűléséhez a bécsi cs. kir. szab. osztrák kereskedelmi és iparhitelintézettel fennáló egyezmény tárgyában.

A Hitelbank már a következő évben vissza is fizette a CA tőkebetétét (lényegében a hosszú idő után ismét felemelt alaptőke bevételét használta fel erre), s már 1892-ben is csak 25%-ot adott át a bank- és áruosztály nyereségéből a Creditanstaltnak. Ami az igazgatótanácsosi helyeket illeti, ott is eleget tettek a módosított szerződés paragrafusainak, bár az a két tanácsos, aki a CA nomináltja volt 1890 előtt, 1891 után is benne maradt a testületben. Igaz, ezt semmilyen formális szerződés nem írta elő, mint ahogy azt sem, hogy Pallavicini Ede, a Hitelbank vezérigazgatója, 1890-től maga is igazgatótanácsosként bukkant fel a Creditanstalt megfelelő testületében.[16]

Öt évvel később a participációs kötelezettséget módosították: a CA és a MÁH is csak másfél milliós (tehát ugyanannyi!) nettó saját részesedés esetén volt köteles a másikat üzleti porcióhoz juttatni, akkor viszont 3:10 arányban, természetesen a CA javára. A folyó üzletben immár 3 millió forintra emelkedett a jegybanki kamatlábon igénybevehető felső határ, miközben a továbbra is két és fél milliós elfogadványi hitelkereten belül az üzlet províziómentessé vált.

Legközelebb 1900 elején került sor a CA-val fennálló szerződés módosítására, ezt ráadásul már a folyó esztendőre, tehát magára 1900-ra is kiterjesztették. A szerződéssel kapcsolatos dilemmát az igazgatóság jelentése igyekezett árnyaltan megfogalmazni: „...most azon kérdés előtt állottunk, hogy azt meghosszabbítsuk-e vagy felmondjuk. Úgy az ország viszonyaiban, mint intézetünknél beállott fejlődés azon kötelezettséget hárította reánk, hogy a velünk szoros barátságban álló bécsi intézet irányában kettős szempontból szabályozzuk viszonyunkat. Egyrészről nem látszott már megengedhetőnek, hogy intézetünk nagy osztályait, melyek egész folyó üzletünket felkarolják, nem kizárólag részvényeseink számlájára vezessük, és a bécsi hitelintézetet szerződésszerűen megillető részesítése által egész bankszerű tevékenységünknek tovább is olyan látszata legyen, mely intézetünk önállósága megítélésénél téves magyarázatokra okot szolgáltasson. Másrészről szándékunk, de kötelességünk is volt oda törekedni, hogy benső viszonyunk a bécsi hitelintézettel, mely jó és rossz időkben egyaránt hű barátunknak bizonyult, fentartassék [sic!] és a szoros összetartás ezen nagyrabecsült intézettel a jövőre is biztosíttassék."[17] A szerződésmódosítás legfőbb hozadékaként – „az összes többi kölcsönösen megállapított szerződésszerű határozmányoknak fentartása mellett" – a „százalékos részesítés teljesen elejtetett s e helyett egy ... a bécsi hitelintézetnek a folyó üzlet ellátásáért fizetendő megfelelő jutalékátalány lett megállapítva." Megszűnt tehát a CA – ekkor már csak 25%-os – nyereségrészesedése. A fizetendő jutalékátalányt (amelynek összege 1900-ra 340 000 K-ban lett megállapítva, bár erről a kinyomtatott igazgatósági jelentés hallgatott) az Osztrák Hitelintézet egyfajta kártalanításként interpretálta, s az egész szerződés kapcsán azt hangsúlyozta, hogy ezáltal

16 *Compass Leonhardt,* 1892. 81.

17 Az igazgatóság jelentése a napirend 6. pontjához. *A MÁH igazgatóságának üzleti jelentése* az 1899. jan. 1. – dec. 31. közötti üzletév eredményeiről az 1900. március 19-i közgyűlésnek.

sikerült „az immár három évtizede fennálló bensőséges üzleti kapcsolatokat a két bank között 1905 végéig biztosítani".[18] A MÁH igazgatósága a változtatásra, a CA a kontinuitás megőrzésére helyezte a hangsúlyt. De nem maradt változatlan az egyéb üzletek szabályozása sem: a kötelezően vállalt participáció kimondottan már csak az „állami és fix kamatozású üzletekre" vonatkozott, s a változatlan maximummal (3 millió frt = 6 millió K) szereplő nyílt folyószámlahitelkeret csak 4 millió koronáig volt jegybanki kamatlábon garantált, további igénybevétel esetén azon felül még ½% kamatot kellett érte fizetni.

Ez a szerződés – mint említettük – további öt évig állt fenn, s a „szerződés megváltoztatása és egyidejű meghosszabbítása" iránti tárgyalások hosszasan folytak, míg végül a bank szervezetének átalakítása után, 1905 második felében eredménnyel jártak. Továbbra is maradtak azonban olyan pontok, amelyeket ez a módosítás sem érintett.[19] Csökkent a fizetendő éves átalány összege, nőtt viszont a befektetésekbeni részesedés.

Nem követjük tovább nyomon a szerződés alakulását. Amint az előbbiekből látható volt, a folytonosan változó kartellszerződés mindinkább a befektetésekben való participációra és a folyó üzletre korlátozódott, ebben az értelemben az érdemi változást először a 3 milliós tőkebetét visszafizetése (1891), majd a bank- és áruosztályból való nyereség-/veszteségrészesedés megszűnése és éves átalányösszeggel való felváltása (1900) jelentette. De vajon megáll-e a kijelentés, amit a korszak neves gazdasági publicistája, Kornfeld Zsigmond biográfusa mondott: „1899-re megérett a Hitelbank önállósága. A kapcsolat a Credit-Anstalttal szivélyes és baráti maradt, de bázisa már nem az alárendeltség, hanem az egyenrangúság."[20]

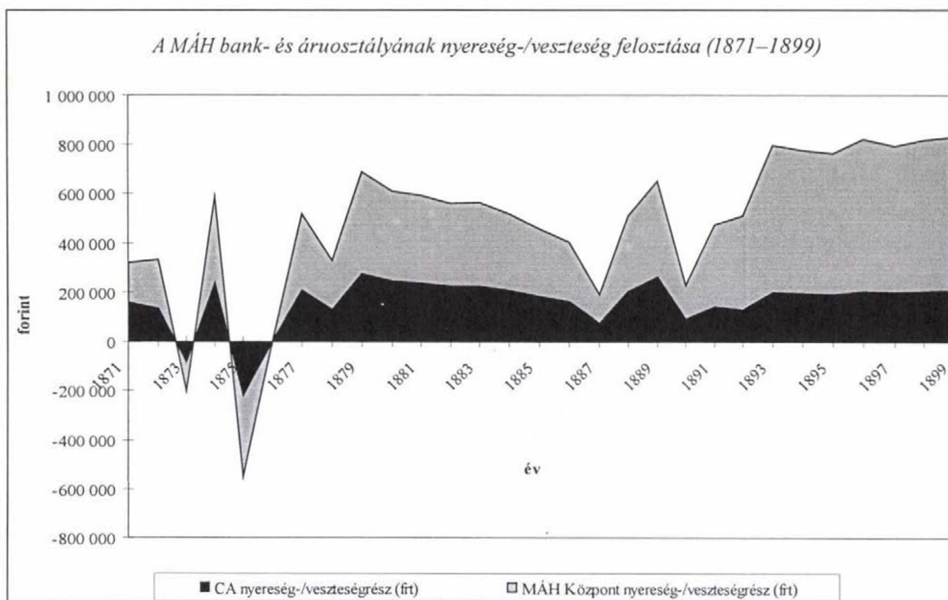
Nézzük meg először a nyilvános mérleg alapján az 1871 és 1899 közötti szerződés szerinti nyereségelvonást, amely a függőség egyik legkritikusabbnak tekinthető pontja volt (1. ábra). Első pillantásra emlékeztetnünk kell arra, hogy a CA nemcsak a nyereségben, hanem a veszteségben is osztozkodott, s az 1873-as válság és az azt követő depresszió idején kétszer is számottevő hiányt mutatkozott. A hetvenes évek végétől azonban a nyereségkivonás – a csökkenő kvóták ellenére – nagyjából hasonló nagyságrendet eredményezett, miközben annak mértéke az üzleti konjunktúra alakulását követte. Különösen szembeötlő, hogy a két alacsonyabb nyereséggel záruló, dekonjunkturális év (1887, 1890) inkább megelőzte a nyereségrészesedési arány csökkentését, mintsem hogy következménye lett volna. S végül ismét csak visszautalnék arra az „apróságra", amelyet a MÁH-igazgatóság nem közölt a közgyűléssel, hogy a nyereségrészesedés megszüntetésének egy évvel szerződés lejárta előtti életbeléptetése éves átalányként 340 000 koronájába került a Hitelbanknak, ami valamivel kevesebb volt, mint az 1893 óta évente nyereségrészesedésként fizetett átlag durván 200 ezer forint (1 frt = 2 K). Az

---

18 *Compass Leonhardt*, 1901. I. 23.
19 MOL Z 50. 14. cs. 4. t. MÁH Igazgatóság. (1905. augusztus 2.)
20 RADNÓTI, [1932] 51.

átalányösszeg azután 1901-től tovább mérséklődött, ami világosan tükrözi a szerződéses megállapodás megváltoztatásakor érvényesülő CA-engedményt, s a kiegyenlítődő erőviszonyokat.

1. ábra

A folyó üzlet évesnél rövidebb fesztávú nyomonkövetésére csak ritkán nyílik alkalom, hiszen hivatalosan csak a féléves és éves mérlegek nyilvános közzétételére került sor. S azokban is inkább stock és nem flow-jellegű adatok látnak napvilágot. Mondjuk a váltótárca-állomány és nem a váltóforgalom. Pedig épp a folyóüzletben nem egyszerűen a hitel mennyisége, hanem annak forgási sebessége meghatározó. A szerződés első évtizedének második felére, a nagyjából havonta tartott igazgatótanácsi ülések mellékleteként fennmaradtak kimutatások, amelyek révén a folyószámlatartozások hóeleji állapotát – sajnos nem folyamatos az adatsor – szemügyre lehet venni.[21] (1. táblázat) Ami első pillantásra feltűnik, hogy a folyószámlán távolról sem mindig a Creditanstalt a hitelező. 1877 tavaszától rendszeresen visszatérő jelenség, hogy egy-egy hónap elején a CA pesti folyószámlatartozása túlfut hitelezésén. Ez az állapot ráadásul általában is tavasszal és ősszel fordul elő, bár néha a különszámla-követelés kiegyenlíti (1877 márciusa, novembere, 1878 februárja, márciusa, áprilisa, októbere, novembere, 1879 márciusa, augusztusa, októbere, novembere). Nem nehéz észrevennünk, hogy ez mindig a mezőgazdaság

21 MOL Z 50 7. k. 3. t.

szezonálisan megnövekedő hiteligényének időszaka. Ráadásul ezekben a periódusokban az Osztrák Nemzeti Bank (1878-tól Osztrák–Magyar Bank) sem mindig tudott megfelelni a felfokozott hitelkeresletnek. Nem maradt más hátra, mint hogy ilyenkor a MÁH központ hitelezése nőtt meg ugrásszerűen. Nyilván meredeken hangzik, de mégis meg kell kockáztatnom az állítást: a szezonálisan megemelkedett hiteligények időszakában, tavasszal és ősszel, a hetvenes évek második felében a MÁH nemhogy külföldi folyószámlahitelt vett volna igénybe, hanem inkább a Creditanstalt tartozott neki, s a bank és áruosztálynak nem az osztrák partner, hanem saját központi részlege sietett segítségére. Ebben az értelemben a folyóüzletben már a hetvenes években sem az osztrák hitel–magyar adós fogalompár használata indokolt egyoldalúan, hanem a címben jelzett osztrák credit–magyar hitel sem tűnik abszurditásnak. Amíg azonban a CA 3 milliós tőkebetéte fennáll, a tőkemérlegben a magyar adóspozíció egyértelmű.

A részvénybirtoklás

Vizsgáljuk meg ezek után, hogyan alakult a kartellszerződés időszakában a részvények megoszlása!

Szerencsés esetben rendelkezünk az alapításkori részvényaláírók listájával.[22] A Hitelbank esetében nincs tudomásunk ilyenről. A sajtó előzetesen annyit közölt, hogy az alakuló bank 30 millió forintos részvénytőkéjéből egyelőre 15 milliót bocsátanak ki, s nyilvános aláírásra 3 millió kerül.[23] A Creditanstalt igazgatótanácsi jegyzőkönyvéből az állapítható meg, hogy az aláírásra bocsátott részvényekből 811 912 darabot jegyeztek (91,35%-ot Bécsben, 8,65%-ot Pesten).[24] A nyilvános aláírásra bocsátott 15 000 db részvény szétosztásáról megjelent kommünikė szerint az 1–150 db-ig aláíró 1 részvényt, a 151–250-ig 2, a 251–350-ig 3, a 351–450-ig 4, a 450–551-ig 5 darabot stb. kapott, ami azt jelentette, hogy összesen 15 631 darabot allokáltak, s a 15 ezer feletti többletet „az alapítók utólagosan sajátjukból kiegészítették."[25]

22 A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank esetében például rendekezünk ilyen névsorral. Lásd KÖVÉR, 1989. 118.

23 Magyar Crédit-mobilier. MAÉ. 1867. június 23. 202. Az előzetes szétosztásról még bizonytalanabb adatok álltak a nyilvánosság rendelkezésére: „Mennyiben helyesek azon adatok, melyek az aláírásokra nézve forgásban vannak, nem lehet eldönteni. Mondják, hogy a bécsi Creditanstalt 2 millióval, az escompte-társulat 1 millióval vesznek részt benne. Rothschild, Wodianer, Schey, Königswarter és Todesco szinte egy-egy milliót írtak volna alá." A Creditanstalt idézett jegyzőkönyve egészében megerősíteni látszik a fenti sajtóértesüléseket. A fent már idézettt bécsi bankárok mellett itt még egy név bukkan fel: Königswarter Jonas (Bécs, 1807–Bécs, 1870) és fia Moritz (Bécs, 1837–Bécs, 1893) 1860-ban szereztek osztrák nemesi és lovagi címet, s 1870-ben kapták a bárói rangemelést. KEMPELEN, II. 1938. 18–19; *Österreichisches Biographisches Lexikon*, 16. 1966. 40; GUDENUS, II. 1993. 166–117.

24 CA-Archiv, Wien. Verwaltungsrath-protokolle (1867. augusztus 20.). Az igazgatói beszámolóból az is kiderült, hogy míg Bécsben 741 680 db részvényre 5770 aláíró jegyzett elő, addig Pesten 70 232 darabra 3155, ami azt tükrözte, hogy Pesten sokkal kisebb tételeket (aláírónként átlag 22 részvényt) írtak alá.

25 MAÉ, 1867. szeptember 15. 304.

1. táblázat

A folyó üzlet állása a MÁH heti igazgatósági jelentései alapján (1876–1879)

Év	hó eleje	Tartozás		CA követelése külön számlán	A MÁH központ követelése folyószámlán
		NB fióknál	CA-nál		
1876	április	431 347	87 917		
1876	május	1 961 315	789 064		
1876	június	1 952 440	2 468 061		
1876	július	2 022 752	1 160 261		
1876	szeptember	1 591 033	1 117 731		1 842 668
1876	október	2 632 780	1 704 077		2 919 041
1876	november	2 524 705	1 242 196		3 037 292
1877	február	507 948	431 786		3 166 799
1877	március	128 609	*206 073		3 424 393
1877	április	180 588	533 905		3 628 834
1877	május	1 362 751	4 448 770		3 571 392
1877	június	1 296 163	112 850		3 662 753
1877	július	1 977 522	267 369		3 873 495
1877	október	1 422 154	*459 071	705 554	4 044 200
1877	november	634 236	*1 814 408	715 685	5 389 038
1877	december	781 573	*364 474	722 209	5 399 251
1878	január	171 659	217 385	726 145	5 463 707
1878	február	1946	*381 646		6 583 019
1878	március	1946	*707 738		6 277 394
1878	április	0	*746 385		6 148 636
1878	május	0	222 943		5 157 691
1878	június	0	950 660		5 165 190
1878	szeptember	1 985 417	211 162		3 939 341
1878	október	2 132 538	*675 948		4 005 514
1878	november	2 155 013	*523 147		3 823 760
1878	december	994 878	203 811		3 577 590
1879	január	508 516	1 742 325		5 211 762
1879	február	152 616	807 908		7 085 973
1879	március	35 587	*445 799		7 430 494
1879	május	720 923	324 714		7 667 530
1879	június	593 628	481 688		8 366 705
1879	augusztus	433 246	*402 340		8 910 621
1879	október	511 074	*539 339		9 015 464
1879	november	313 396	163 138	*2 319 979	9 043 786

*CA-tartozás

Forrás: MOL Z 50 7. k. 3. t.

Eredeti aláírólista híján csak az éves közgyűléseken részvényeket letétbe helyezők névjegyzéke tájékoztat bennünket. Az 1868. december 31-ig terjedő üzletszakaszról szóló első jelentés azonban nem tartalmaz ilyen névsort. Az 1870. december 29-i rendkívüli közgyűlés kéziratos jegyzőkönyvében bukkantunk először rá az általunk keresett adatokra.[26] Ha a névsoron végigtekintünk, megállapíthatjuk, hogy ezen a gyűlésen még a fent felsorolt bécsi alapítók szinte teljes körűen felvonultak: Königswarter, Rothschild, Todesco képviselője által volt jelen, Schey Frigyes és Wodianer Mór azonban személyesen is. Schey Frigyes és Todesco Ede – kormányzótanácsosként – még az 1871 tavaszi rendes közgyűlésre is részvénydeponálóként feliratkozott, de ekkortól nemcsak a vezetésből koptak ki, hanem közgyűlési letétesek közül is. Rothschild és Wodianer azonban maradt tovább. Rothschild Anselm 1874-es haláláig, Wodianer Mór az Osztrák–Magyar Bank alkormányzójává történt 1879-es megválasztásáig marad a MÁH alelnöke.

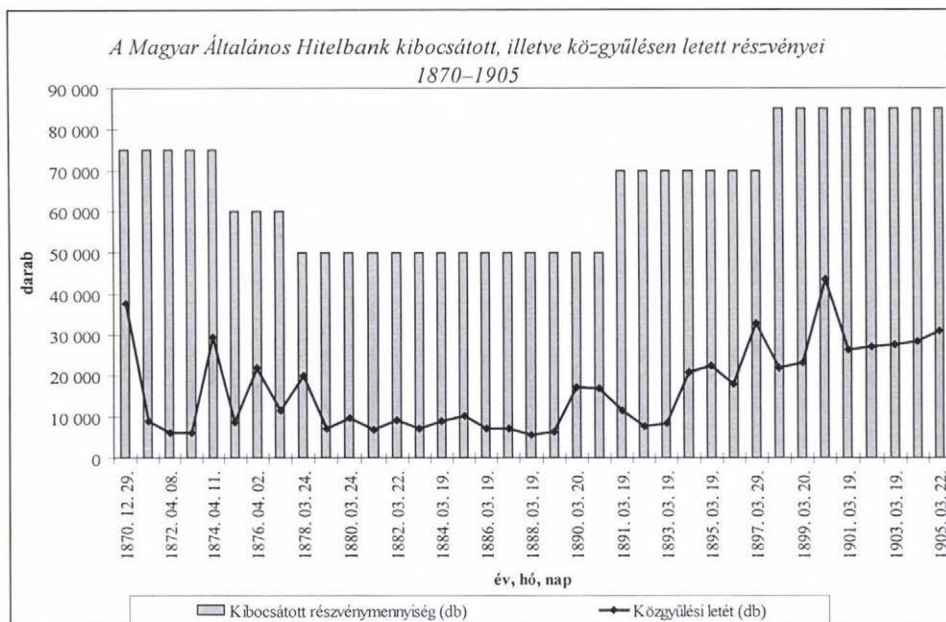
Az évi rendes közgyűlésekre készült nyomtatott üzleti jelentésekben a szükséges részvényletevői listák 1871 áprilisától állnak rendelkezésünkre. Nyilvánvaló, hogy az egyes közgyűlésen részvényeket deponálók és a részvényeket birtoklók nem ugyanazt a kört jelentik. Legfeljebb azt mondhatjuk, hogy a részvényeket letevők azokból a részvényesekből kerültek ki, akik a közgyűlésen érvényesíteni kívánták részvényesi jogaikat és érdekeiket. Ráadásul a forgalomban levő, kibocsátott részvények mennyisége – tőkeemelés, vagy tőkeleszállítás révén – szintén változhat.

Az alapítás után, az általunk vizsgált időszakban a Hitelbank forgalomban levő részvényeinek darabszáma többször is módosult: először 1874-ben, az ideiglenes részvények végleges részvényekre váltásakor (75 000 db 80%-ban befizetetett 200 frt névértékű ideiglenes jegyet 60 000 db teljesen befizetett 200 frt-os részvényre cseréltek), így az alaptőke továbbra is 12 millió frt volt. Később, 1877-ben az alaptőkét 10 millió forintra szállították le, aminek révén a forgalomban 50 000 db 200 forint névértékű részvény maradt. Az alaptőke újbóli felemelésére csak 1891-ben került sor (összesen 70 000 db részvény 14 millió frt össznévértékben), amit 1897-ben (újabb 15 000 db részvény összesen 17 millió frt névértékben) további részvénykibocsátás követett. 1905-től pedig – újabb 25 000 db emittálásával – az alaptőke már 44 millió koronára (=22 millió frt) emelkedett. Ha a mindenkor forgalomban levő részvénymennyiséghez hasonlítjuk a közgyűlésen letétbe helyezett részvények mennyiségét (2. ábra), akkor megállapíthatjuk, hogy a letét hosszú távon és nagy vonalakban követte az összmennyiség alakulását. Ugyanakkor azt is leszögezhetjük, hogy a letett darabszám legfeljebb kiugró években közelítette meg a forgalomban levő részvénymennyiség felét (1870, 1900). Normál időszakokban, például az 1880-as években a letét rendszeresen az egyötödös arányt

26 Az 1870. decemberi rendkívüli közgyűlés anyaga nem a Hitelbank levéltárából, s nem is a cégbírósági irattárból, hanem a Földmívelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium (FIK) fondjaiból került elő. MOL K 168 FIK 1874 89. cs. 23. t. 7207.

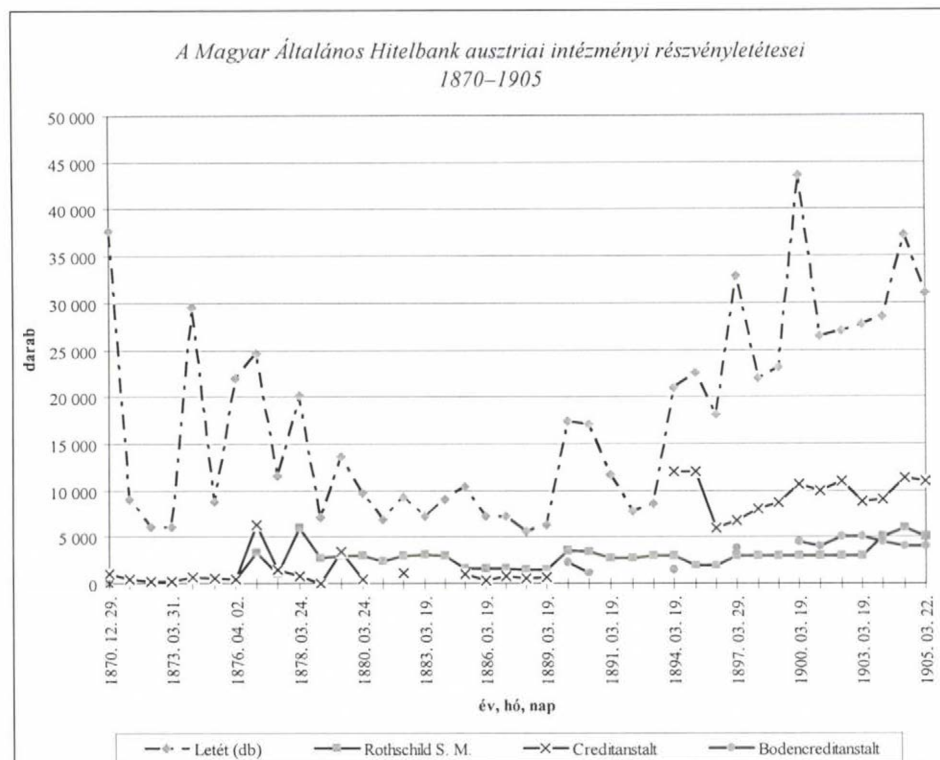
súrolta alulról. Feltételezhetjük, hogy fontos (kritikus) kérdésekben döntő közgyűléseken, például kartellszerződést jóváhagyó rendkívüli közgyűlésen (1870. december), vagy, hogy mást ne mondjunk pl. tőkeleszállítás, vagy tőkeemelés elhatározásakor (1890. december) megnövekedett a részvényt letétbe helyezési hajlandóság. Ugyanezt mondhatjuk el krízis esetén is (1874, 1900), bár ez sem tekinthető általánosnak. A letétbe helyezők összetétele tehát elsősorban a befolyásra törő nyomócsoporto(ka)t mutatja. De a ki rendelkezik a bankkal kérdése szempontjából, ez talán fontosabb is lehet, mint a puszta tulajdonlás, hiszen a letett részvényeken belül a relatív többség megszerzése elegendő egy-egy döntés meghozatalához.

2. ábra

Ha most a Hitelbank részvényletevői közül elsőként az ún. intézményi befektetőket vesszük szemügyre (ilyennek tekintettük az első időszakban a Rothschild S. M. céget és a Creditanstaltot, a kilencvenes évektől pedig idesoroltuk a szintén bécsi Bodencreditanstaltot), akkor a bécsi Rothschild-cég csak az 1870-es évek második felétől, a Creditanstalt pedig – hosszú éves kihagyások után – a kilencvenes évek közepétől mutatott fel, akkortól viszont számottevő részvényletétet (3. ábra).

3. ábra

Rövidebb időszakokra nézve lehetőségünk van a tényleges részvénybirtok és a közgyűlési részvényletét szembesítésére is. A CA korai mérlegei ugyanis tartalmaznak adatokat az értékpapírtárcában tartott ideiglenes Hitelbank-részvények mennyiségéről is.[27] A mérlegadatok ugyan év végére vonatkoznak, a közgyűléseket viszont tavasszal szokás tartani, tehát közben sor kerülhetett a részvények értékesítésére, sőt, vásárlására is, mégis rögtön az 1870. december végi rendkívüli közgyűlés és az 1870. december 31-i mérlegadat jelzi, hogy a CA több mint kétszeresét birtokolta annak, mint amennyit a közgyűlésen intézményi birtokosként letett. Az 1871 áprilisi letét és az 1871 decemberi értéktárca-adat viszont darabra megegyezett. Ugyanez mondható el az 1873. végi mérlegadat és az 1874 áprilisi közgyűlési letét esetében is. Közben viszont 1872 áprilisában és 1873 márciusának végén is ugyanannyi minimális letéttel találjuk a listán a CA-t, miközben az 1872. év végi mérleg változatlanul reprodukálja az 1871 év végi tárcamennyiséget. Az értékpapírtárcában őrzött ideiglenes részvénymennyiség

27 *Compass Leonhardt*, 1872–1875. 299, 383, 61, 58.

egyes esetekben láthatóan mérvadónak tűnik, máskor viszont teljességgel félrevezető. Ha ugyanis nemcsak az intézményi letétest, hanem a CA egész menedzseri garnitúráját (a vezető tisztviselőkkel egyetemben) figyelembe vesszük, láthatóvá válik, hogy például 1870 végén a CA menedzsmentje az ugyanakkor az értékpapírtárcában kimutatott mennyiségnek is sokszorosát deponálta a rendkívüli közgyűlésre: a CA intézményi letéte 1000 db volt, lovag Wiener Ede akkori alelnök egymagában ugyanennyit tett le, az elnöktől kezdve az igazgatótanácsosokon keresztül egészen a főpénztárosokig és a könyvelés osztályvezetőiig szinte minden főtisztviselő 200 darabbal tűnik fel a listán, ami összesen 9200 darabot jelentett. Az 1871-től 1873-ig tartott rendes közgyűléseken ilyen még egyszer nem fordult elő, jóllehet az igazgatótanácsosok által letett mennyiség végig jócskán meghaladta a CA hivatalos intézményi letétét. S miközben az 1873 végi tárca és az 1874 tavaszi letét egyaránt 725 darabot mutatott ki, az akkor már elnökké avanzsáló Wiener Ede lovag április 11-re egymagában 3050 darabot deponált az összesen 3800 darabot kitevő menedzseri letétből. A kiugró letét ellenére hozzá kell tennünk, hogy ez a korai időszak mégsem „a részvényesek demokráciájának" fénykora. Mindössze arról volt szó, hogy a Hitelbank alapszabálya korlátozta az részvénymennyiség után gyakorolható szavazatjogot: senki sem rendelkezhetett többel 10 szavazatnál. Ebből a szempontból mind az 1000, mind a 3050 darabos letétnek csak a szimbolikus hatalom reprezentálása lehetett a jelentése és jelentősége, ugyanis a 200 részvénnyel járó 10 szavazatnál többhöz senki sem juthatott. (Természetesen a részvények után osztalék is járt, ami elég magas volt az első években: a Hitelbank még 1873-ra is tetemes dividendát osztott.) Mindez lényegesen megváltozott 1876-tól kezdve, amikor a szavazati jog maximálását eltörölték: így azután a CA-elnök Wiener Ede 1876–1878 tavaszi 5050 darabos letétei 1877-től már valóban domináns szavazati tényezőként érvényesülhettek (252 szavazat).[28] 1878-ban egyébként a Rothschild S. M. cég is egymagában 5900 részvényt helyezett letétbe (295 szavazat). Az 1878-as közgyűlésre összesen letett 20 130 db részvény után járó 996 szavazatból tehát egymagában a bécsi Rothschild csaknem 30%-al, de a CA-elnök Wiener Ede is több mint 25%-kal részesedett, ami már az abszolút többséghez is elegendő lehetett. A letett részvények és az utánuk járó szavazatok alapján vonta le a Hitelbank történetének szerzője azt a következtetést: „...egyértelmű, hogy a Rothschildok döntő szerepe a MÁH irányításában és felügyeletében már e korai időszakban is fennállott. A későbbi években, amikor az egy-egy részvényes által leadható szavazatokat az alapszabály már nem korlátozta, a letett részvények darabszáma már közvetlenül is eligazít."[29] Mielőtt azonban elhamar-

28 BFL VII.2.e Cégbíróság. MÁH Cg 1163 (Okm. 9.)

29 TALLÓS, 1995. 62. Aligha véletlen, hogy a szerző véleménye alátámasztásául itt az 1877–1878-as részvényletéteket, majd az 1898-as közgyűlést hozza példaként. Egy következő fejezetben visszatér a kérdésre, s szintén kiragadott évekről hoz ugyanennek a tézisnek a bizonyítására, egy hibás fejlécű táblázatban, névleg a Rothschildok és a Bodencredit-Anstalt letéteit összesítő adatokat. Uo. 144. Ezek után meglehetősen érthetetlen és teljesen megalapozatlan a kijelentés: „A MÁH részvényeinek többsége

kodott következtetésre jutnánk, nem árt felidézni, hogy az 1877. január 14-i rendkívüli közgyűlés az alaptőke leszállítását határozta el, aminek következtében 10 000 db részvény (2 millió frt névérték) felvásárlására, bevonására és 1878. november 7-én közjegyző jelenlétében „tűz általi megsemmisítésére" került sor. Miután az 1879 márciusi közgyűlésen a Creditanstalt mindössze 40 db (vö. 1877: 1500 db; 1878: 780 db), Wiener Ede 2000 db, Rothschild S. M. pedig 2740 db letétét igazolta, nem lehet kétséges, hogy a kiugró 1877–1878-as deponálás inkább szólt a részvények elhamvasztásának, mint a hatalomgyakorlásnak.[30] Igaz, az 1879-es 7145 db letétből csak a Rothschild-cég és Wiener Ede kétharmados részesedést mondhatott magáénak, valójában épp ekkortól kezdődik az a mintegy évtizedes periódus, amikortól a közgyűlési részvényletétek iránt egyáltalán megcsappant az érdeklődés. Másként fogalmazva: a kisrészvényesek is rájöttek arra, hogy a túlsúlyt egyötödös letét mellett a nagyok játszva biztosítani tudják. Mintha azonban ebben a periódusban, s különösen annak második felében, Wiener Ede halálával (1886. október 14.) a CA érdeklődése is lanyhult volna a Hitelbank iránt. Az elnök halála után derült ki, hogy valószínűleg korábbi letétei jelentős részben saját birtokából származtak (fia, lovag Wiener Rezső 1889–1893 között 500–700 darabos depoja legalábbis erre látszik utalni). 1885 tavaszától a bécsi Rotshchild-ház letétei is felére zsugorodtak, jóllehet még ez is elégnek tűnt a mélypontjára szállt deponálási kedv egynegyedének majorálására.

A meglehetősen kalandos úton előbb a nácik által Csehországba, onnan az oroszok által hadizsákmányként Moszkvába hurcolt, majd végül jelenleg a londoni Rothschild archívumban landoló bécsi Rothschild-iratokból egyedülálló módon, legalább az 1888–1904 közötti periódusra rekonstruálható, hogy miként álltak és mozogtak a Magyar Általános Hitelbank részvényei az S. M. Rothschild-ház intern értékpapírkimutatásai szerint (4. ábra).[31]

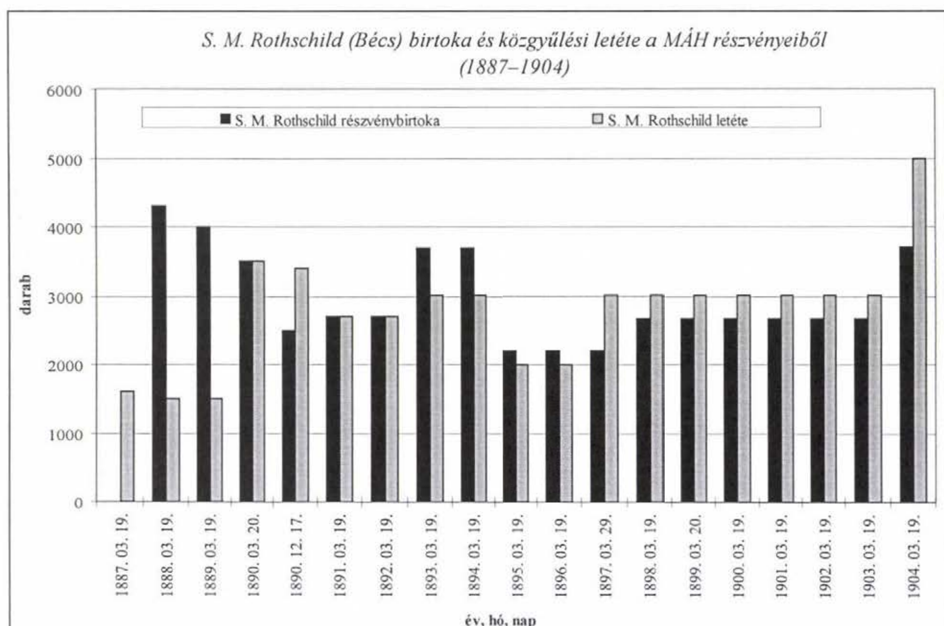
---

kezdettől fogva, az intézet működésének beszüntetéséig magyarországi székhelyű, illetve lakóhelyű természetes és jogi személyek tulajdonában volt. Ezt vitathatatlan számadatok bizonyítják akár a nyolc évtized minden egyes évének elemzésekor." Uo. 145–146. Mondanom sem kell, itt az állítás alátámasztásául egyetlen szám sem szerepel.

30 1876. december végén egyébként még a Hitelbank bank- és áruosztálya is 2460 db saját részvényt tartott tárcájában, ami az árfolyam szintentartására törekvés mellett jelezte a tőkeleszállítási előkészületeket is. Üzleti jelentés (1877. március 25.).

31 A bécsi Rothschild levéltár kalandos történetére lásd KÖVÉR, bécsi Rothschildok, 2001. 140–142. A levéltár anyagában két alkalommal is volt módom kutatni: először 1997 őszén az MTA – OTA cserekerete jóvoltából Moszkvában, valamint legutóbb 2004 júniusában a Habsburg Közalapítvány ösztöndíja támogatásával Londonban. A londoni levéltár – szerencsére – az orosz titkos archívum jelzeteit megőrizte. A hivatkozott értékpapírkönyvek fellelhetősége jelenleg: RAL 637 – 1 – 163; 637 – 2 – 7

4. ábra

Egyrészt jól látható, hogy a nyolcvanas évek végén a bécsi Rothschildok meglévő állományuknak csak egy csekély részét helyezték el közgyűléskor, a szavazáshoz ennyit is elégnek tartottak, ugyanakkor láthatóan nem akarták „túlreprezentálni" magukat. Ez a magatartás az 1890. tavaszi közgyűlésre fordult meg (azévben általában is megnőtt a „letéti kedv"), amikor a Rothschildok egész 3500 darabos tárcaállománya a közgyűlésre ment. Közben a cég 1889 márciusa óta jelentős részvényforgalmat bonyolított le: június elejéig kizárólag csak vásároltak, majd az év második felében gyakorlatilag mindazt eladták, amit korábban vettek, természetesen növekvő árfolyamon. Az 1889. március elejei vételek még 310 forint körül történtek, az október végiek már 321 forint felett. Végül 1889. december 31-én ugyanúgy 3000 darab Hitelbank-részvény pihent a cég tárcájában mint egy évvel korábban, csakhogy az év eleji 915 ezres árfolyamértékhez képest az 1890-es nyitó mérlegben ugyanaz a mennyiség már 990 ezer forintot ért (a vételek és eladások közötti árdifferenciából külön 5600 forint értékesítési nyereség származott). 1890 tavaszához hasonlóan 1891-ben és 1892-ben is a tárcaállomány egésze került közgyűlési letétbe. (Csak emlékeztetünk rá, hogy 1890 és 1893 között a CA intézményi letéte gyakorlatilag szünetelt, s talán ezért is szükség mutatkozott a Rothschild-ház fokozott mértékű magamutatására.) Közben az 1890. végi rendkívüli közgyűlésen olyan jelenség bukkant elő, amelyre a kilencvenes évek végétől még gyakorta lesz példa: hogy tudniillik az S. M. Rothschild-ház többet tett le a közgyűlésen, mint amenynyivel – intern értékpapírkönyvei szerint – az adott időpontban ténylegesen rendelkezett.

A letét javára mutatkozó különbség különösen számottevő volt 1890 decemberében és 1897 tavaszán: mindkét esetben olyankor, amikor a közgyűlés részvényemelésről döntött. Nem nehéz tehát kitalálni a túlfutó letétek indokát, s a technikai megoldásban sem kell ördöngősséget keresnünk: „kosztba" is lehetett értékpapírokat kölcsönkérni, lehetett a plusz akár valamelyik családtag magánvagyonának a része, de az sem kizárt, hogy határidős eladás történt (közben 1890 őszén már 352 forint körül mozgott a kurzus, tehát mindenképpen érdemes volt piacra dobni ebből az értékpapírból, ami az árfolyam felhajtásával egyben az új részvények kibocsátásához is előkészítette a talajt). 1893 és 1896 között aztán tárca és letét között ismét helyreállt a régi rend, az előbbi javára. Az 1893-ban felszaporodott mennyiséget 1894–95-ben szép nyereséggel értékesítették: 390 körül vásároltak, közben és utóbb 425-ön, 460-on, sőt, 496-on is eladtak. Az 1897. márciusi közgyűlésen a meglévő 2200 darab helyett 3000-et mutattak be, de az elővételi jog révén szerzett új részvények után gyakorlatilag éveken keresztül semmilyen forgalmat nem bonyolítottak le a MÁH részvényeiből, a készlet (2675) ugyanúgy befagyni látszott, mint a többletdeponálás (3000). A változás jelei csak 1903 végével kezdődtek: az 1904 februárjával megszakadó értékpapírkönyv újabb vásárlásokat jelez, ami azonban még mindig jócskán lemaradt az 1904. márciusi 5000-es közgyűlési letét mögött. Közben az árfolyam az 1901–1902-es depresszió mélypontjáról ismét emelkedni kezdett, bár az 1894. évvégi tetőpontot nem közelítette meg.

1894-től egyébként a Creditanstalt szinte robbanásszerűen tért vissza a részvény-letevők közé: intézményi deponálása 1894–1895-ben bőven meghaladta az abszolút többséget (3. ábra). Hogy hol volt 1890 és 1894 között, azt az általunk átvizsgált forrásokból nem tudtuk megállapítani. Az 1890 decemberi közgyűlésen még Weiss Károly (akkor ő a CA elnöke) és Mauthner Gusztáv (CA-igazgató) is letéteményez 1000-1000 darabot, de aztán néma csend. A 12 000 darabot azonban nem tudjuk, hogy mikor és miként vásárolta össze. Talán nem indokolatlan a feltételezés, hogy az 1890-es tőke-emelésből visszafizetett 3 milliós csendestársi betétet forgatták át valamilyen módon Hitelbank-részvényekbe. Talán nem hirtelen és látványosan vásároltak, nehogy tovább ingereljék az amúgy is felfelé kúszó árfolyamot. Talán az újonnan kibocsátott címletek egy ideig még szindikátusi számlán pihentek. Az 1897-es (újabb) tőkeemeléskor őrgróf Pallavicini Ede vezérigazgató visszatekintve – többek között – ezzel indokolta a lépést „...intézetünk alaptőkéje a hetvenes évek óta tulajdonképpen nem is emelkedett, amennyiben az 1890. évben keresztülvitt 4 millió forintnyi alaptőke felemelés csak arra szolgált, hogy a cs. kir. szab. Osztrák Hitelintézet nálunk levő letétjét visszafizessük".[32] A CA szerepvállalása olyan erőteljesre sikeredett, hogy még az összes deponáló terén rekordot hozó 1900 tavaszi közgyűlésen (43 627 db) sem került – menedzsereivel együtt számítva – a CA az egyharmados szavazati arány alá. (A Rothschild-házzal

32 MOL Z 50. 10. cs. 3. t. (Ig. tan. 1897. február 27.)

és a Bodencreditanstalttal együtt a szavazatok abszolút többségét ekkor is magukénak mondhatták.) Bár a CA intézményi letéti arány időnként felére csökkent (1895-ről 1896-ra: 12 000-ről 6000-re), ezt rugalmasan ellensúlyozta a CA-igazgatók 4000 körülire duzzadó letéte (1895-ről 1896-ra: 1100-ról 4100-ra). A visszaeső menedzseri deponálást – 1901-ben például Mauthner Gusztáv távollétét (850 db) – simán egalizálta az 1900 óta ismét tízezres nagyságrendre duzzadó intézményi letét, de a Mauthner halála (1902. május 19.) utáni végleges elmaradását 1902-ről 1903 tavaszára azonnal pótolta igazgatótársa, Julius Blum („Blum pasa") éppen duplájára ugrott letéte (800 darabról 1600-ra).

Összefoglalásul tehát azt állapíthatjuk meg, hogy bár az összes részvény tényleges elhelyezkedésére a letétek alapján nem következtethetünk (az értékpapírok durván kétharmada általában a századfordulón sem lett deponálva), a közgyűlésen képviselt részvényesek között a Rothschild–Creditanstalt–Bodencreditanstalt konzorcium tagjai együttesen a századfordulón jóval nagyobb súlyt képviseltek, mint mondjuk az 1876 előtti korlátozott szavazati jog körülményei között, közvetlenül az alapítás után. A részvények egy meghatározott pakettjét a majoritásért birtokolni, közben a kínálkozó árfolyamnyereséget egy bizonyos hányad értékesítése révén realizálni, jól egyeztethetőnek tűnt. A deponálók összetételének alakulása alapján az alaptőke emelései nem az ún. csendes többséget, hanem a nagyrészvényesek súlyát gyarapították. Ez annál is inkább érdekesnek tűnhet, mert a Hitelbank vezetőinek tematizálásában a századfordulón épp a bank önállósításának megteremtése állott a diskurzus (és a hangoztatott törekvések) középpontjában.

A részvénybirtoklás kérdését – mintegy ellenpróba gyanánt – ebből a szempontból is fel lehet vetni: feltűnt-e a részvényletevők között valamelyik számottevő „hazai" pénzügyi csoport, amely a bank önállósodását a honi befektetők oldaláról reprezentálná?

Már az alapítás körüli részvénymegoszlás jelezte, hogy a Hitelbank alakulásakor a magyarországi jegyzések nem játszottak számottevő szerepet. A részvényletevők névjegyzékét nyomon követve sem találunk kiugró cégeket és tételeket. 1874-től ugyan megjelent a listán a Wahrmann és fia magánbankház (nyilván azután, hogy a cégfőnök a válság miatt kivált az Angol–Magyar Bank igazgatóságból), de némi átmeneti emelkedés után (1877: 340) 1878-tól 240 darabon stabilizálta letétét (befektetését?). Mivel a kéziratos listák a hetvenes évek második felében azt is feltüntették, hogy a delikvens hol helyezte el a közgyűlésre bemutatott részvényeit, Wahrmann Mórról a hetvenes években az is tudható, hogy részvényeit nem Pesten, hanem Bécsben, a Creditanstaltnál deponálta.[33] Ez nem volt egyedi megoldás: a MÁH igazgatótanácsi tagjának, Kochmeister Frigyesnek például 1876-ban 50 db Pesten volt letéve, 100 db viszont Bécsben. Ennek

33 BFL VII.2.e MÁH Cg 1163 (Okm. 9.)

a kérdésnek a megoldására – bővebb információk híján – nem vállalkozhatunk (az is lehetett ok, hogy mondjuk a papírok Bécsben voltak lombardírozva), az esetek mindenesetre jól jelzik, hogy egy magyar cég általi befektetés még nem jelent okvetlenül hazai beruházást, mint ahogy az osztalékfizetés sem feltétlenül a magyarországi hozamban csapódik le. Tájékoztatásul célszerű – ahol lehet – bemutatni, hogy miként is nézett ki a részvénydeponálás területileg.

2. táblázat

A MÁH közgyűlési részvényletéteinek földrajzi megoszlása (1874–1880)

Év, hó, nap	Bécs (db)	Bécs (%)	Budapest (db)	Budapest (%)	Összesen (db)
1874. 04. 11.	21 099	71,5	8 421	18,5	29 520
1876. 04. 02.	20 570	93,9	1 346	6,1	21 916
1877. 01. 14.	22 890	93,2	1 666	6,8	24 556
1877. 03. 15.	9 700	83,7	1 895	16,3	11 595
1878. 03. 24.	19 010	94,4	1 120	5,6	20 130
1879. 03. 25.	6 275	87,8	870	12,2	7 145
1880. 01. 05.	12 965	94,9	695	5,1	13 660

Wahrmann egyébként a kilencvenes évek elejének tőkeemelésekor még tovább gyarapította letétét, de 1892-es halála után a cége többé már nem gyakorolta részvényesi jogait. Pontosabban: 1897-ben leánya, Renéé (100 db), néhány éven keresztül pedig öccse, Sándor tett le hitelbanki részvényeket a közgyűléseken (1896–1899), egy 1897-es kimutatás szerint azonban mindketten budapesti letétként. Ha a tőkének lenne nacionáléja, azt mondhatnánk: miután a befektető megtért őseihez, a magyar tőke „repatriált".

Az említett 1897-es kéziratos részvényes kimutatás annál inkább érdekes, mert konkrétabban megmutatja, hogy milyen csatornákon keresztül gyűltek össze a részvények a közgyűlés előtt. A következő kategóriákat tüntette fel a kiegészítő információkat tartalmazó lista:[34]

34 MOL Z 50 2. cs. 2. t. 138–140.

	pénztár útján	letét	igazgatói letét	Rothschild	C-A.	Összesen
darab	1735	9592	550	3000	17 950	32 827
%	5,3	29,2	1,7	9,1	54,7	100

A névsorhoz – nyilván belső használatra – széljegyzeteket fűző nem közölte a kategóriák pontos értelmezését: az igazgatótanácsosoknak fejenként 50 darabos letétük kellett, hogy legyen Pesten (hogy ezt ők vették-e meg maguknak, vagy a bank, az külön kérdés). Mindenkinek módja volt arra, hogy letétben tartsa a banknál saját részvényeit (hogy a banknál kézizálogba adott részvény ide került-e, az nem valószínű). Viszonylag kevesen voltak azok, akik a közgyűlésre a pénztár útján, mintegy az utcáról bejőve deponálták részvényeiket. Számunkra azonban most nem is ez a lényeges, hanem az, hogy az elhelyezés helyszínét illetően, bár a hetvenes évekhez képest komoly eltolódás mutatkozott a magyarországi letevők javára, a deponált részvények csaknem kétharmada még 1897-ben is Bécsben volt elhelyezve (javarészt a Creditanstaltnál, kisebb mértékben S. M. Rothschildnál).

A kilencvenes évek ugyanakkor valóban felmutatott olyan magyar, éppen a magánbankárrá válás útjára lépő családi céget (és családot), amely – legalábbis átmenetileg – nagyobb mennyiségű hitelbanki részvényt szerzett meg. A Deutsch Ig. és fia cég először az 1890 végi rendkívüli közgyűlésre deponált 300 darabot, majd 1892-től a cég és a család különböző tagjai rendszeresen jelentették be részvényeiket a közgyűléseken (3. táblázat). A legkiugróbb tételt (2400 db) 1895-ben maga a cég, illetve id. Hatvany József (450 db) mutatta fel. Ez a részvénypakett azonban láthatóan nem maradt a cég nevén, nyilván haszonnal értékesítették a papírokat, de a két családtaggal együtt a cég még 1900-ban is 500 darabot jelentett be a közgyűlésen. Közben 1894 tavasza óta ifj. hatvani Deutsch József (1898-tól Hatvany-Deutschként jegyezve) igazgatótanácsosi posztot is a magáénak mondhatott, egészen 1901-ig, amikor az igazgatótanács jelentése azt jegyezte meg, hogy „Hatvany-Deutsch József igazgatótanácsunkból sajnálatunkra a múlt év során kilépett."[35] Az igazgatótanácsi ülések jegyzőkönyvei alapján az is tudható, hogy Hatvany-Deutsch József nem sokkal az előző közgyűlés után mondott le tagságáról, mégpedig azzal az indoklással, hogy „a Deutsch Ig. és Fia cége egyik beltagjának üzletköre kibővülvén, ebből esetleg bizonyos összeférhetetlenségi esetek származhatnának, melyeket kikerülni óhajt."[36]

35 *A MÁH igazgatótanácsának üzleti jelentése* az 1901. január 1-től december 31-ig terjedő évről. Bp. 1902.

36 MOL Z 50 MÁH 11. cs. 3. t. Ig. tan. (1901. április 27.)

3. táblázat

A hatvani Deutsch-család letétei a MÁH részvényekből (1890–1901)

Év	Deutsch Ig. és fia	Deutsch József ifj. hatvani	Deutsch József id.	Deutsch Sándor hatvani	Összesen
1890. 12. 17.	300				300
1891. 03. 19.					
1892. 03. 19.	150	100			250
1893. 03. 19.		150		100	250
1894. 03. 19.		*50			50
1895. 03. 19.	2400	*50	450		2900
1896. 03. 19.	400	*350	50	300	1100
1897. 03. 29.	300	*350		300	950
1898. 03. 19.		*50			50
1899. 03. 20.		*50			50
1900. 03. 29.	400	*50	50		500
1901. 03. 19.		*50			50

* igazgatótanácsi tag, 1898-tól Hatvany-Deutsch József néven

Az igazgatótanács sajnálkozása mögött azonban ellentmondásos motívumok húzódhattak, már amennyiben hitelt adhatunk Kornfeld Zsigmondnak, a Hitelbank vezérigazgatójának portréját halála után megrajzoló gazdasági publicista értesüléseinek. A kilépés mögött, ezek szerint, egy mélyebben rejtőző olvasat is meghúzódott. Radnóti leírásában a Hatvany-Deutsch család az 1890-es években élte fénykorát. Hatvany-Deutsch Sándor a Pesti Hazai Első Takarékpénztár és az általa 1894-ben alapított Hazai Bank igazgatóságában is helyet foglalt, és a Kornfeld Zsigmonddal ápolt szoros nexus jele volt, hogy végrendelete végrehajtójául is őt jelölte meg. Mint láttuk, ezt erősítette a számottevő hitelbanki részvénybirtok és az ezt megpecsételő igazgatótanácsosi hely. S itt átadhatjuk a szót a zsurnalistának: „Mikor azonban Kornfeld meglepetésszerűen arról értesült, hogy Hatvany-Deutsch Károlyt be akarják választani a Leszámítolóbank igazgatóságába, ezt olyan terjeszkedési túlzásnak ítélte, amelyet nem volt hajlandó tudomásul venni. Hogy egyetlen család három tagja négy vezető pénzintézet irányításában vegyen részt, ezt nem tartotta méltányosnak, igazságosnak és a bankok érdekeivel összeegyeztethetőnek. Figyelmeztette Hatvany-Deutsch Sándort, aki azonban nem törődött a figyelmeztetéssel

és Hatvany-Deutsch Károly belépett a Leszámítolóbank igazgatóságába. Erre Kornfeld felszólította Hatvany-Deutsch Józsefet, hogy mondjon le a Hitelbank igazgatósági tagságáról. Ez meg is történt. Hatvany-Deutsch Sándor ekkor törölte végrendeletéből Kornfeld Zsigmondot, mint végrendeleti végrehajtót és a két ember között megszakadt a barátság és jórészt az érintkezés is."[37] Hogy mi „méltányos" és főképp „igazságos" a „bankok érdekei" szempontjából, azt most nem vitatjuk, témánk szempontjából azonban érdemes leszögezni, hogy ha az egyik legnagyobb hazai nagytőkés csoport koncentrált térnyerése nem kívánatos a Hitelbank irányításában, akkor rivalizálás és összefonódás párharcából alighanem az előbbi került ki győztesen, de akkor ki lehetett volna képes megjeleníteni a honi akkumulációt a tulajdonosok között?

Talán maga a Hitelbank? Az 1875. évi kereskedelmi törvény rendelkezései folytán azonban egy bank nem birtokolhatta saját részvényeit. Maradt tehát, hogy feltételezzük: egy a bank által alapított, befolyásolt másik bank, vagy befektető közvetítésével tehette csak meg ezt. Szóba jöhet ilyenként a Hermes Magyar Általános Váltóüzlet Rt., amelyet a Hitelbank a Földhitelintézettel együtt 1893-ban alapított. A Hermes először az 1897-es tőkeemeléskor bábáskodott a Hitelbank részvényei körül.[38] Tallós György – aki maga is a Hitelbanknál kezdte pályafutását – úgy tudta, hogy a „MÁH ipari és egyéb vállalati érdekeltségi körének szélesedésével párhuzamosan egyre nagyobb lett a MÁH-érdekeltségű vállalatok tulajdonába került és tartósan ott is maradt részvényeinek száma." Részvényesi jogaikat „a MÁH tulajdonában lévő Hermes Magyar Általános Váltóüzletnél kötött szindikátusi letét formájában" gyakorolták.[39] A deponálók listája szerint azonban a Hermes csak a század elejétől bukkant fel néhány évben a közgyűléseken részvényletevőként (1900: 250 db; 1904: 300 db), távolról sem rendszeresen (ez természetesen még egyáltalán nem kizáró ok!), ám igazán számottevő részvényletéttel csak 1907-től jelentkezett (1907. január: 1500 db; 1908: 2000 db). Ez azonban az általunk mos vizsgált időhatáron kívül esik.

Összefoglalás

Hogyan függ a két szál össze: a mindinkább a részesedési és folyóüzletre szűkülő szerződéses mozzanat és a részvénytulajdonlás?

1. Addig, amíg tőkebetétéhez két igazgatósági hely volt a biztosíték, addig nem volt különösebb jelentősége a CA számára a részvények demonstratív mértékű közgyűlési letétének (és – tegyük hozzá – birtoklásának sem). Ez utóbbi fontossága láthatóan

37 RADNÓTI, [1932] 99. Hatvany-Deutsch Károly egyébként valóban 1901 tavaszán tűnt fel a Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank igazgatói posztján. *Mihók féle Magyar Compass*, 1901. 147.
38 MOL Z 50 MÁH 10. cs. 3. t. Ig. tan. (1897. május 22.)
39 TALLÓS, 1995. 146.

1894-től emelkedett a többi főrészvényes fölé és a vizsgált korszakhatárig további érdemi változást ebben nem tapasztalunk.

2. Változtatásra a tőkeemelések alkalmával nyílhatott a legkedvezőbb lehetőség. Az 1897-es, a részvénytőke-emelést indokló igazgatósági tanácsi ülésen Pallavicini Ede, már idézett beszédében az alábbiakat hozta fel: „...hazánknak a pénzügyi viszonyok tekintetében mindinkább érvényre jutó önállósága egyrészt, s másrészt a consortiális üzletekben természetszerűen beálló változások szükségessé teszik, hogy a bank- és árúosztály folyóüzlete fokozatosan fejlesztessék. Erre való tekintettel az igazgatóság indokoltnak látja, már jó előre megfelelő forgótőkéről gondoskodni."[40] Az alaptőkeemelésnek az volt a bejáratott mechanizmusa, hogy az eddigi részvényeseknek elővételi jogot biztosítottak. Pár hónappal később Kornfeld Zsigmond beszámolt az alaptőkeemelés lefolyásáról, a „15 000 db új részvénynek a régi részvények birtokosai által csaknem teljesen igénybevett elővételi jog alapján történt elhelyezéséről. Az elővételi jog mindössze csak 138 db új részvényre nem gyakoroltatott."[41]

A kör bezárult. A folyó üzlet emelésének érdekében szükség volt a tőkeemelésre. Ebben az eddigi részvényesekre kellett támaszkodni, ami maga után vonta a részvénytőke-birtoklás századvégre kialakult arányainak megőrzését. A folyó üzlet gyarapításához ugyanakkor a Monarchiában nélkülözhetetlen volt a CA-val kötött szerződés idevágó részének fenntartása. A cég súlya megnőtt az államkölcsönüzletekben, az ipari érdekeltségekben és a fiókhálózat építésében (tulajdonképpen ezekre vonatkozott a folyóüzlet bővítésének vissza-visszatérő igénye). Mindehhez azonban a forrásigényt és a szoros üzleti kapcsolatokat Bécs felé továbbra is fenn kellett tartani. Ezt takarta a kartellszerződés felmondásáról szóló függetlenedési beszéd. Aligha véletlen, hogy Pallavicini „hazánk" pénzügyi önállósodásáról szólt. A századfordulón a Hitelbank menedzsmentje Kornfeld vezetésével valóban egyre nagyobb szuverenitásra tett szert, de nem egyszerűen Ausztriától, hanem az osztrák és a magyar tulajdonosok fölé kerekedve.[42]

40 MOL Z 50 MÁH 10. cs. 3. t. Ig. tan. (1897. február 27.)
41 MOL Z 50 MÁH 10. cs. 3. t. Ig. tan. (1897. május 22.)
42 Lásd KÖVÉR, Bankárok, 2005. 1–2. 83–102. Lásd ebben a kötetben is.

A ROTHSCHILD-KONZORCIUM, A MAGYAR ÁLTALÁNOS HITELBANK ÉS A MAGYAR ÁLLAMADÓSSÁG (1873–1914)*

A gazdaságtörténészek (akár a közgazdászok) az államadósságot általában makroökonómiai problémaként az államháztartás kérdései között tárgyalják. Ezzel egyébként az egész téma az államnemzeti látószög (és diskurzus) vonzáskörébe kerül. Ez annyiban szorosan összefügg a történész forrásaival, amennyiben az eladósodás megítéléséhez elsősorban az államkincstár által produkált fiskális statisztikából szokás átfogó adatokat meríteni. Az állami értékpapírok kibocsátása, a szelvények beváltása ugyanakkor nemzetközi folyamat, lévén legfontosabb aktorai – a pénzügyi kormányzat mellett –, a bankok és konzorciumok maguk a nemzetközi pénz- és tőkepiac résztvevői. S ráadásul míg a bankok csak nem könnyen nyitják meg archívumaikat a kutatók előtt, a konzorciumok, ezek az igazán internacionális, de piaci szempontból alkalmi képződmények nem is hoznak létre saját levéltárakat, így irataik megőrzésével és megnyitásukkal sincs mit bajlódniuk.

A magyar gazdaságtörténet bevett álláspontja szerint a külföldi tőke beáramlása a dualizmus első időszakában meghatározó volt nemcsak a magyar államadósságban, hanem más szektorokban is. A századfordulóra azonban ez a tendencia megfordult és a belső felhalmozás vette át a külföldi tőke korábban domináns szerepét. Hozzátartozik a képhez, s nemcsak az Osztrák–Magyar Monarchiához fűződő freudi viszony következtében, hogy magyar szempontból a monetáris és vámunió keretén belül az ún. örökös tartományokból érkező befektetést is külföldi tőkének szokás tekinteni, miközben megkülönböztetik az „osztrák" és a „vámkülföldi" behozatalt.[1]

Az állítás gyökerei Fellner Frigyes századelőn végzett nemzetközi fizetési mérleg és nemzeti jövedelem-számításaiig nyúlnak vissza, aki egy azonosítatlan pénzügyminisztériumi forrásra hivatkozva függelékben közzétett egy „a magyarországi államkölcsönök címleteinek területi megoszlására" vonatkozó táblázatot, amely azóta is standard hivatkozása minden e tárgyban íródott munkának.[2] Úgy tűnik azonban két apró-

---

* Eredetileg angolul hangzott el 2005-ben, Roubaix-ben, a Rothschild-konferencián. Itt jelenik meg először.

1 A tétel első számszerű becslésekre épülő kifejtése BEREND–RÁNKI, 1966. A részletesebb számítások KATUS, 1970; uő. 1978; uő. 1979. A tétel makroszintű érvényességét, különösen az osztrák–magyar viszony szempontjából további érvekkel finomította KOMLOS, 1983. A kérdés historiográfiai és forráskritikai áttekintése KÖVÉR, Aetas. 1992.

2 Legújabban lásd FLANDREAU, 2006. 15.

ság eddig elkerülte a kutatók figyelmét. Az egyik: Fellner 1892 előttre százalékosan nem részletezte a megosztást, ami arra utal, hogy a valutastabilizáció előtti időszaknál nem tartotta „teljes értékűnek" az adatokat. A másik gond ezzel az adatsorral, hogy két olyan év van az 1892 előtti korszakban, amikor címletenként (és valutanemenként) ismerjük a szelvénybeváltás adatait (1886, 1890), ám ezek a címletenkénti számsorok köszönő viszonyban sincsenek a Fellner által közölt megoszlással. Az már csak hab a tortán, hogy a Fellner-féle adatok a századelőn sem igazolják vissza a hazai befektetők államadósságban való dominánssá válásáról alkotott tézist.

Az alábbiakban a magyar államadósság és a magyar pénzügyminisztérium adataiból kiindulva az államosítás révén a Magyar Országos Levéltárba került Magyar Általános Hitelbank anyaga mellett a londoni, párizsi és bécsi Rothschild levéltárak iratai segítségével próbáljuk a magyar államadósság és a nemzetközi pénz- és tőkepiaci szereplők szerződéses és piaci együttműködését bemutatni. A pénzügyminisztérium szelvénybeváltási adataira épülő gazdaságtörténeti tézisek mögé pillantva a kibocsátás előkészítésének és lebonyolításának folyamatát rekonstruáljuk a mikroszint banki és konzorciumi kimutatásai alapján, hogy aztán címletenként jussunk vissza a szelvénybeváltás aggregált statisztikáihoz. Vagyis, ha úgy tetszik, először az ex post adatoktól haladunk az ex ante megközelítésig, majd léptékváltással újra visszatérünk a makroszinthez.

Vizsgáljuk meg, milyen tézis fogalmazható meg a magyar államadósság alakulásáról, ha a szerződéses kapcsolatokat és a piaci mozgásokat mikroszinten, a konzorciumot alkotó bankok és bankárok látószögéből is megvizsgáljuk.

A szerződéses kapcsolatok rendszere

A különböző aktorok között szőtt háló sokszálú, bonyolult szerződéses kapcsolatokból, és eltérő időtartamú, s tartalmú megállapodásokból állt össze.

1. A Creditanstalt és a Hitelbank kartellje

A Creditanstalt 1857-ben létesített pesti fiókja és az 1867 augusztusában megalakított Magyar Általános Hitelbank párhuzamosan üzemelt 1870 végéig. 1870 decemberében került sor közöttük kartell-megállapodás megkötésére.[3] A megállapodás lényege az volt, hogy a Creditanstalt megszüntette pesti fiókját, csendestársként 3 millió forinttal beszállt a Hitelbanknak a pesti fiók alapján létesítendő bank- és áruosztályába (ez tulajdonképpen megfelelt a fiók korábbi éves dotációja összegének). Ennek fejében – mind-

3 A korai kartellmegállapodás úgy látszik nem illett bele a monopolkapitalizmusról alkotott marxista felfogásba, mert bár a kortársak tudtak róla, a gazdaságtörténet-írásban csak Ránki György kései tanulmánya hívta fel rá a figyelmet. RÁNKI, 1983. A viszony átfogó elemzését KÖVÉR, Osztrák Credit, 2005. 5. Lásd ebben a kötetben is.

addig, amíg a Hitelbank nem emeli fel alaptőkéjét – a bank- és áruosztály nyereségéből (és veszteségéből) 50%-os arányban részesedik (a tőkeemelés után majd 40%-kal). Ezzel szoros összefüggésben a CA vállalta, hogy nem állít új fiókot Pesten, a Hitelbank viszont Bécsben mindennemű üzletét a CA-n keresztül bonyolítja le. Ezt az üzletpartneri kizárólagosságot kölcsönös províziómentességgel is megerősítették. Sőt, kiegészítette ezt az ún. participációs üzletek paritásos kölcsönössége: eszerint a Hitelbank 15%-al részesedik a CA 3 milliónál nagyobb befektetési üzleteiből, a MÁH másfél milliónál magasabb üzleteiben viszont a CA kap részt 30% erejéig. Mindehhez járult még a folyóüzletben – a szerződés szerint meglehetősen egyoldalúnak látszó – kooperáció. A CA 1 millió forintig (jegybanki kamatlábon) nyílt folyószámlahitelt, (⅛% jutalék ellenében) szintén 1 millió forintnyi elfogadványi hitelt és (szintén jegybanki kamatlábon) 2 és fél milliós visszleszámítolási hitelkeretet nyitott a MÁH számára. Ezeknek a korlátozott kedvezményeknek a garanciájául a bank- és áruosztály vezető tisztviselőit csakis a CA előzetes egyetértésével lehetett kinevezni, valamint 2 helyet a Hitelbank kormányzótanácsában a CA tölthetett be. Kiterjedt a szerződés a CA kötelékéből átvett tisztviselők nyugdíjára vonatkozó részletkérdésekre is. A kontraktus 10 évre köttetett, amelyet a CA legkorábban 5 év múlva, 1875 első harmadában mondhatott (volna) fel, majd 10 év múlva már mindkét fél élhetett (volna) felmondási jogával.[4] Erre azonban nem került sor, s az eredeti szerződést – csekély módosításokkal – még 1886 elejétől is újfent meghosszabbították.

Érdemi tárgyalások a szerződés tartalmának módosítására a nyolcvanas évek végén kezdődtek. A háttérben kemény csatákra következtethetünk, ahol végül kompromisszszum született.[5] Az újabb 5 évre kötött szerződés, amelyhez az igazgatóság a közgyűlés felhatalmazását kérte, három ponton ígért lényegi változást:

1. A Hitelbank jogot kap a 3 milliós betét 1891. január 1-e utáni visszafizetésére.

2. A CA részesedése a MÁH bank- és áruosztály üzleteredményében 1891. január 1-től az eddigi 40%-ról 30%-ra mérséklődik, ami a tőkebetét visszafizetését követő január elsejétől 25%-ra száll alá.

3. A CA lemond a MÁH igazgatótanácsában őt eddig megillető két hely betöltésének szerződésszerű jogáról.

A Hitelbank még a következő évben vissza is fizette a CA tőkebetétét (lényegében a hosszú idő után ismét felemelt alaptőke bevételét használta fel erre), s már 1892-ben is csak 25%-ot adott át a bank- és áruosztály nyereségéből a Creditanstaltnak. Ami az igazgatótanácsosi helyeket illeti, ott formailag eleget tettek a módosított szerződés paragrafusainak, de az a két tanácsos, aki a CA nomináltja volt 1890 előtt, 1891 után is

4 MOL Z 51 MÁH Titkárság, 56. cs. 831. t.

5 MÄRZ, 1968. 283. (1890. március 12-i CA igazgatótanácsi jegyzőkönyv.)

benne maradt a testületben. Viszont Pallavicini Ede, a Hitelbank vezérigazgatója 1890-től maga is igazgatótanácsosként bukkant fel a Creditanstalt megfelelő grémiumában.[6]

Öt évvel később a participációs kötelezettséget módosították: a CA és a MÁH is csak másfél milliós (tehát ugyanannyi!) nettó saját részesedés esetén volt köteles a másikat üzleti porcióhoz juttatni, akkor viszont 3:10 arányban, természetesen a CA javára. A folyó üzletben immár 3 millió forintra emelkedett a jegybanki kamatlábon igénybe vehető felső határ, miközben a továbbra is két és fél milliós elfogadványi hitelkereten belül az üzlet províziómentessé vált.

Legközelebb 1900 elején került sor a CA-val fennálló szerződés módosítására, ezt ráadásul már a folyó esztendőre, tehát 1900-ra is kiterjesztették. A szerződésmódosítás legfőbb hozadékaként – „az összes többi kölcsönösen megállapított szerződésszerű határozmányoknak fentartása mellett" – a „százalékos részesítés teljesen elejtetett s e helyett egy ... a bécsi hitelintézetnek a folyó üzlet ellátásáért fizetendő megfelelő jutalékátalány lett megállapítva."[7] Megszűnt tehát a CA – ekkor már csak 25%-os – nyereségrészesedése. A fizetendő jutalékátalányt (amelynek összege 1900-ra 340 000 K-ban lett megállapítva) az Osztrák Hitelintézet egyfajta kártalanításként interpretálta, s az egész szerződés kapcsán azt hangsúlyozta, hogy ezáltal sikerült „az immár három évtizede fennálló bensőséges üzleti kapcsolatokat a két bank között 1905 végéig biztosítani".[8] Nem maradt változatlan az egyéb üzletek szabályozása sem: a kötelezően vállalt participáció kimondottan már csak az „állami és fix kamatozású üzletekre" vonatkozott, s a változatlan maximummal (3 millió frt = 6 millió K) szereplő nyílt folyószámlahitelkeret csak 4 millió koronáig volt jegybanki kamatlábon garantált, további igénybevétel esetén azon felül még ½% kamatot kellett érte fizetni.

Ez a szerződés – mint említettük – további öt évig állt fenn, s a „szerződés megváltoztatása és egyidejű meghosszabbítása" iránti tárgyalások hosszasan folytak, míg végül a bank szervezetének átalakítása után, 1905 második felében eredménnyel jártak. Továbbra is maradtak azonban olyan pontok, amelyeket ez a módosítás sem érintett.[9] Csökkent a fizetendő éves átalány összege, nőtt viszont a befektetésekben való részesedés. Amint az előbbiekből látható volt, a folytonosan változó kartellszerződés mindinkább a befektetésekben történő participációra és a folyó üzletre korlátozódott, ebben az értelemben az érdemi változást először a 3 milliós tőkebetét visszafizetése (1891), majd a bank- és áruosztályból való nyereség-/veszteségrészesedés megszűnése, és éves átalányösszeggel való felváltása jelentette.

---

6 Compass Leonhardt, 1892. 81.

7 Az igazgatóság jelentése a napirend 6. pontjához. A MÁH igazgatóságának üzleti jelentése az 1899. január 1.– december 31. közötti üzletév eredményeiről az 1900. március 19-i közgyűlésnek.

8 Compass Leonhardt, 1901. Bd. I. 23.

9 MOL Z 50. 14. cs. 4. t. MÁH Igazgatóság. (1905. augusztus 2.)

2. Az úgynevezett állambankári szerződések

Míg a Hitelbank és a Creditanstalt üzletpartneri viszonyában fokozatos távolodást figyelhettünk meg, a Hitelbank és a Pénzügyminisztérium között egy mind tartósabb és szorosabbá váló szerződéses viszonyról számolhatunk be.

A Pénzügyminisztérium és a Hitelbank között az első szerződés megkötésére „értékpapírok, váltók, vertpénzek bizományos eladására bel- és külföldön" 1873. július 29-én került sor. A szerződés 1874. december végéig terjedt. A megállapodás értelmében a Hitelbank folyószámlát nyitott a kincstár számára a tranzakciók lebonyolítására, amelyen tartozáskor az Osztrák Nemzeti Bank pesti fiókjánál 1%-kal magasabb, követeléskor pedig 1%-kal alacsonyabb kamatot számított fel. A követelések és tartozások egyenlege nem haladhatta meg az 1 millió forintot, s az elszámolást legkésőbb félévenként meg kellett ejteni. A bankot az üzlet után ⅛% jutalék illette, s a díjak és illetékek a kincstárt terhelték.[10]

A mindössze két oldalas szerződést változatlan tartalommal évről évre meghoszszabbították egészen 1886 végéig. 1886 végén először csak a jutalék változott 1/10%-ra, majd 1888 végén tartalmilag a két fél több ponton módosult egyezséget kötött. 1886 és 1888 között a szerződés szövege is egyre hosszabb, az egyes pontokat részleteiben szabályozó lett. Ettől kezdve minden egyes ügyletnek külön folyószámlát nyitottak, bekerült a szerződésbe a budapesti tőzsdén szokásos alkuszdíj, de változatlanul maradt az Osztrák–Magyar Bankhoz képest ±1%-nyi kamat, s a maximum 1 millió forintos folyószámla-egyenleg. Hogy a szerződés tartalmi módosítása szorosan összefüggött az állampapírok konverziójával, arra több momentum is utalt. Ilyen volt többek között a 4–6. pont, amely a „beváltási javadalmazások szétosztását", a „javadalmazások áthelyezésének szükségességét" illette. Gyökeresen új mozzanat volt a szerződésben a 7. pont, amely egyfelől 1 millió forintos hitelkeretet nyitott a PM számára (2 napi előzetes értesítésre volt köteles az összeget folyósítani), ugyanakkor a Hitelbank köteles volt a PM-től, annak kívánságára „1 millió forint erejéig terjedő összeget kamatoztatás végett, nyolc napi felmondásra átvenni." Ezekre is érvényes volt az O-MB-nál szokásos rátánál, kölcsönnél 1%-kal magasabb, betétnél 1%-kal alacsonyabb kamatláb. Új mozzanat volt, hogy ezúttal nem szabták meg a szerződés egy éves lejártát, hanem kölcsönösen fél évnyi előzetes felmondást kötöttek ki.

Érdemi szerződésmódosításra legközelebb 1901-ben került sor. Egyrészt a szerződés csupán már „a külföldi piacokra szóló váltók kivételével mindennemű értékpapírok bizományi eladására és vételére" vonatkozott. A valutareform, a forintról a koronára való áttérés után az érmeüzlet és a devizaügyek kikerültek az állambankári szerződés kompetenciájából. Új elem volt viszont a rövidlejáratú hitelüzlet kiterjesztése: egyfelől a korábban 1 millió forintos hitel és betét négyszeresére, 8 millió koronára növekedett

10 A szerződések szövege a Magyar Általános Hitelbank archívumában maradt fenn. MOL Z 51 MÁH titkárság, 56. cs. 832. t.

(1 frt = 2 korona), amelyből a hitelkeretet két részletben, 5 napi előzetes értesítésre lehetett lehívni, a betét felmondási ideje viszont továbbra is 8 napos maradt. Ehhez társult a kamatozó pénztárjegyek kibocsátásával kapcsolatos megállapodás, amely szerint a Hitelbank köteles volt 26 millió koronányi pénztárjegyet állandóan forgalomban tartani (hetente maximum 6 milliót volt köteles átvenni). A kincstárjegyek kétharmadának 6 havi, egyharmadának 3 havi lejáratú jegyből kellett állnia. Eközben a PM 2 millió K állandó kamatmentes betétet volt köteles a banknál tartani. A szerződés lejártát illetően is változás történt: a szerződés ugyan fenntartotta határozott lejárat nélkül a félévi előzetes felmondás rendszerét, de kikötötte, hogy három évig, 1904. június 30-ig egyik fél sem mondhatta fel a megállapodást.

A legközelebbi módosításkor az 1901-es megállapodás maradt az etalon, de 1907-ben kimondták, hogy a szerződésszerűen átveendő kamatozó kincstárjegyek összege immár 35 millió koronára rúgjon, aminek már csak egynegyede kellett, hogy 3 havi lejáratúból álljon. A pénzügyminiszter egyúttal kötelezettséget vállalt arra is, hogy a megújított szerződést 1911-ig nem mondja fel. 1911-ben azután sor került a szerződés újabb 10 évre történő meghosszabbítására. Ezúttal a folyószámla-egyenleg maximumának meghatározása is megszűnt, a kincstárjegy-forgalom összetételét illetően már csak a mennyiség 1/7-ének kellett 3 havi lejáratúból állnia, a folyamatban levő adóreformok ellensúlyozására viszont a bank mentesült az ezek után fizetendő tőkekamat- és járadékadó alól. További kötelezettségvállalást jelentett az állam részéről, hogy a PM a szerződés időtartamára immár 30 millió K betétet helyezett el a Hitelbanknál 1%-kal a jegybanki ráta alatt, kifejezetten a „hazai közgazdaság céljaira fordítandó", legfeljebb azonban 1%-kal a mindenkori bankkamatláb felett nyújtandó olcsó hitelekre. Az eredetileg kizárólag a folyó bizományos ügyeletek lebonyolítására szolgált állambankári szerződések nemcsak időtartamukban hosszabbodtak meg, nemcsak a rövidlejáratú hitelek és betétek összege gyarapodott a korábbiak sokszorosára, hanem beruházási hitelezésre is kiterjedt, amennyiben a Hitelbank vállalta a fent említett 30 millió K értékben a kormány által kijelölendő helyi érdekű vasutak megépítését, majd 25 év elteltével a nevezett vasutak megváltását (államosítását) (10.). A szerződésmódosítás legfontosabb részének, a „m. kir. kormány hivatalos állami bankárjának legfontosabb hivatásának" azonban az „állami járadékok árfolyamának állandóvá tételét" tekintették. Ennek értelmében a Hitelbank „ha az állami címletekből áru mutatkozik a bel- vagy külföldi tőzsdéken azt a m. kir. Pénzügyminister részére felveszi, viszont ha pénz van rá, megfelelő mennyiséget a m. kir. Pénzügyminister részére értékesít." Ehhez azonban további törvényes intézkedések is szükségessé váltak: így a biztosító társaságok, „díjtartalékuk egy részét", a bankok és takarékpénztárak a saját vagyonnal nem fedezett takarékbetétek egy meghatározott részét kötelesek lennének állami járadékokba fektetni (11.). Ugyanakkor, hogy a PM a „szerződésbe foglalt feltételek pontos betartását" ellenőrizhesse, „a Hitelbank igazgatóságában 2 helyet reservál a PM két kiküldötte részére"(13.). Ezen tervezett feltételek egy része ugyan már nem mehetett át a gyakor-

latba, azonban mindenképpen egy új típusú állam-állambankár viszony elmélyítésére tett kísérletként foghatjuk fel.

3. A konzorciális partnerek és az államkormányzat szerződései

Azt a konzorciumot, amelyről ez az írás szól, Németországban eredetileg „porosz", a Monarchiában „osztrák" vagy „magyar" konzorciumként emlegették, attól függően, hogy melyik kormánynak nyújtottak kölcsönöket. Pedig csak látszólag van szó ugyanarról a képződményről. Az ún. „porosz csoport" gyökerei 1859-re nyúltak vissza, amikor különböző német bankok együttműködésre léptek, de akkor még a Rothschildok nélkül. Az „osztrák konzorcium" kialakulása az 1864-es 70 millió forintos ezüstkölcsönkor vette kezdetét, amelyben a berlini Disconto-Gesellschaft (a továbbiakban DG), az abban részes német bankok feje egyharmados arányhoz jutott."[11] Az „osztrák konzorcium" másik tengelyében az osztrák Creditanstalt állt, amely a bécsi Rothschild ház mellett két további bécsi bankárral, M. Wodianerrel és S. Sinával szövetkezett.[12] A magyar állam a kiegyezés után első kölcsöneit nem ezzel a konzorciummal kötötte, de 1873-tól – néhány kísérletet leszámítva – nagy kölcsöneit mindig ennek a konzorciumnak a révén vette fel, váltotta be, vagy éppen konvertálta.[13] A magyar kibocsátásokon kívül, az osztrák és német tranzakciókban is – részben a kartellszerződésből kifolyólag, részben alkalomról alkalomra konzorciális megállapodások alapján – részes lett a Magyar Általános Hitelbank is.

A konzorcium fura szerzet: eseti megállapodást jelent, nem érinti a résztvevők vállalati önállóságát, sőt – ahogy a szerződés szövege mindig kiköti – a partnerek „szolidaritás", azaz kölcsönös felelősségvállalás nélkül vesznek benne részt. Az üzlet lebonyolításának időtartamára szól, mégis, csak a Rothschild-Creditanstalt-Disconto Gesellschaft „osztrák–magyar" konzorciumát nézve meglehetősen időtálló képződménynek tűnik. A cégek és piacok közötti térben uralkodó bizonytalansághoz igyekeztek általa a résztvevők rugalmasan alkalmazkodni.

A Rothschild bankházak már önmagukban is ilyen nemzetközi kooperációt valósítottak meg, de egy családon belül. Ennek megfelelően a konzorciumban gyakran előfordult, hogy az üzletben résztvevő Rothschild házak közül formálisan a szerződében csak egy, vagy kettő neve szerepelt. Legtöbbször a bécsi és frankfurti (az utóbbi 1900-as megszűnéséig). 1870 után a párizsi cég még egy ideig mindenféle üzlettől tartózkodott, London pedig mindig megválogatta, hogy beszáll-e (az 1873–1874-es kincstári utalványoknál, illetve az 1881-es aranyjáradék-konverziónál komoly szerepet vállalt). A 20. század elején azonban már csak a bécsi S. M. v. Rothschild jelent meg szerződő fél-

11 Die Disconto-Gesellschaft, 1901. 47–48.

12 MÄRZ, 1968. Sináról újabban LANIER, 1998.

13 Érdemes megjegyeznünk, hogy a bécsi S. M. Rothschild ház a Wiener Bankverein vezetése alatt más konzorciumi tagokkal (a Nierösterreichische Escompte-Gesellschaft és a Bodencreditanstalt) már az 1870-es magyar nyereménykötvény-kibocsátásban is részes volt. Ebben a szindikátusban azonban sem a Creditanstalt, sem a Hitelbank nem játszott szerepet. Lásd A sorsjáték, [1943] 168–195.

ként, igaz, a korábbinál alacsonyabb, egyötöd körüli részesedéssel. (Hogy aztán a Rothschild házak egymás közt intern milyen elosztásban állapodtak meg, az külön kérdés.)

Természetesen a konzorcium összetétele időről időre változott. Miközben a tagok között egyes magánbankárok cserélődtek, általában is elmondható, hogy a magánbankárok súlya összességében is visszaszorult a konzorciumon belül. 1873–74-ben a magánbankárok részesedése együttesen elérte a csaknem 60%-ot, ekkor még Bécsből Sina, és Sal. Oppenheim jr. & Co. (Köln) is tagja volt a csoportnak. Wodianer halála után Bécsben nem volt folytatója az üzletnek. Gerson von Bleichröder halála után a berlini cég súlya visszahanyatlott.[14] Ezzel párhuzamosan viszont a Mendelsohn & Co. (Berlin) 1900-tól a konzorcium tagja lett, szerepe (a főrészesedésen túl vállalt titkos hányaddal együtt) komolyan megnőtt a világháború előtt.

Ha államterületenként vizsgáljuk a szindikátusban szerződött bankárok és pénzintézetek részesedését, akkor a Rothschildok számbavételétől most eltekintve, érdemi arányváltozásokat figyelhetünk meg (lásd a függeléket). Az 1870–80-as években a Rothschild-házak dominanciája mellett a konzorciumban a berlini DG köré szerveződött német csoport általában egynegyed fölötti szerepvállalása meghatározó volt.[15] A századelőn azonban, Mendelssohn bekapcsolódása ellenére a szerződéses német arány 15%-ra csökkent, s csak a világháborút közvetlenül megelőzően érte el ismét a német részesedés az egynegyedes arányt. A legszembeötlőbb strukturális változás azonban a Magyar Általános Hitelbank részesedésének nagymértékű gyarapodása. Az 1873–1874-es kincstári utalványokkor még alig kapott többet, mint 5%, majd a századfordulóra szerződéses részesedése eléri a 20%-ot, a 20. század elején pedig megközelíti az egyharmadot. Itt kizárólag a konzorciális megállapodásokban foglalt ún. főrészesi szerepvállalásról beszélünk, ami jól illeszkedni látszik a Hitelbank megerősödött önállóságáról, sőt, a megnövekedett belső felhalmozásról szóló történeti elbeszélésekbe. Ez még akkor is figyelemre méltó, ha tudjuk, hogy a Hitelbank megnövekedett súlya mögött, alrészesként további szerződéshálóval kapcsolódó pénzintézetek sora állt, s ahogy az ún. állambankári szerződés módosításaiból láttuk, az állami alapok fokozott szerepvállalása is része volt a korabeli törekvéseknek. De a piacok hullámmozgása még külön elemzés tárgya lesz.

A szerződéses szerepvállalás nagysága természetesen nemcsak bankáronként és országterületenként változott, hanem értékpapír-fajtánként is. A valutareform előtti Monarchiában, a párhuzamos ezüst- és papírvaluta korszakában más értékpapír-fajta célozta meg a nemzetközi befektetőket és más irányult a közép-európai államok polgárainak megtakarításai felé. Ennek megfelelően alakult ki az 1880-as években az arany-

14 LANDES, Bleichröder, 1960. 201–221.

15 Amikor a világháború vége felé a MÁH megpróbált visszamenőleg egy összeállítást készíteni a konzorciumbeli német részesedésről, jellemző módon a frankfurti Rothschild házat 1900 előtt sem vette számításba. Z 51. 16. cs. 226. t.

járadék és papírjáradék kettősége, ami egyébként a Monarchia mindkét felére jellemző volt.[16] A Rothschild-házak mindig lényegesen nagyobb porciót vettek át az aranyjáradékokból, mint a papírjáradékokból, ugyanennek fordítottjaként a bécsi Creditanstalt és a Hitelbank, még akár ugyanabban az évben is lényegesen kevesebbet vállalt elhelyezni az aranyjáradékból, mint a papírjáradékból. Ebből a szempontból az 1893-as valutakonverziós kölcsönök még jelzik ezt a markáns különbséget (ebben az esetben a német Disconto-Gesellschaftnál és Bleichrödernél is), hogy aztán a valutareform, a korona aranyalapra helyezése után ez a szempont láthatóan kiiktatódjon a szerződéses participáció megítéléséből. (Lásd a függeléket.)

A magyar pénzügyminiszterrel kötött konzorciális szerződések a kölcsön mindenkori jogalapjára történő hivatkozás mellett természetesen tartalmazza a címletek pontos leírását, mennyiségét, a kölcsönfelvétel célját, feltételeit, az átvétel és kibocsátás helyszíneit, árfolyamát, a költségek megosztását, a szerződés lejártát stb. Ezek közül, mint időben összehasonlítható elemet, most a névleges kamat és az átvételi kurzus alakulását emeljük ki, mint mindenkori megállapodás tárgyát.

1873-ban, rendkívül súlyos, államcsőd közeli helyzetben indult a Rothschild-konzorcium és a magyar kormány kapcsolata, a 6%-os, 5 évre szóló kincstári utalványokkal. Kifejezetten adósságtörlesztésre szolgált, s fedezetül még az államvagyon egy részét is le kellett kötni. 1875-től kezdődött a magyar járadékkölcsönök sora: először még ez is 6%-osként indult, majd a nyolcvanas évek konverziója során a 4%-os lett a domináns kötvénytípus. A nyolcvanas évek végén az 1873 előtt felvett kölcsönöket is sikerült erre a formára konvertálni. 1897-ben már 3 ½%-os rente kibocsátására is sor került. A névleges kamat csökkenése azonban ezzel meg is állt, a századelőn a 4%-os koronajáradék maradt az uralkodó, sőt, a világháború előtt ismét teret kapott a 4%-os kamat (1914-ben már ráadásul törlesztéses kölcsön kibocsátásával egybekötve).

Ami a járadékok eladási árfolyamát illeti: a 6%-os aranyjáradék az 1870-es években még 77%-ról indult, majd a nyolcvanas évek elején a konverzió során a 4%-os aranyjáradék még mélyebbről, 72%-ról startolt, de végül 1888-ra 76% fölé emelkedett, aminek révén a tényleges kamatozás 5,45%-ról 5,24%-ra szállt alá. Az 5%-os papírjáradék még nagyobb utat tett meg a nyolcvanas években: 75–77%-ról 85–88%-ra emelkedett éves átlagot tekintve, ráadásul úgy, hogy 1885–86-ban a 90%-ot is meghaladta. Mindennek következtében a 6,25%-os reálkamat az évtized végére 5,66%-ra esett.[17] 1893 után az átvételi kurzus rendszeresen 90% felett mozgott, s az alacsony névleges kamat következtében a reálkamat 5% alá süllyedt, egyedül a világháború előtti utolsó (4 ½%-os) kibocsátás után emelkedett a tényleges kamat ismét 5% fölé.

16 KÖVÉR, 1992; KÖVÉR, Az aranyjáradék, 2003; KÖVÉR, A „láthatatlan", 2003; KÖVÉR, Kincstár, 2004.
17 A valutaügyre..., 1891. 106–111.

4. A konzorcium jegyzőkönyvei

A PM-el kötött szerződésekben a konzorcium térben tagolt, de mégis egységes szándékokat kifejező aktorok együtteseként mutatkozik meg. A konzorcium alkotótagjainak képviselői azonban időnként közös tárgyalásokra is összegyűltek, s az ezekről készült jegyzőkönyvekben („protokollumok") felszínre bukkannak a résztvevők közötti érdekellentétek, vitakérdések is. A nézeteltérések legtöbbször a kibocsátás pénzügytechnikai kérdései körül forogtak, a lényeg azonban mindig a részletekben van. A jegyzőkönyvek fennmaradása a történész ritka szerencséje, a cégek közötti hivatalos és privát levelezés pedig az egyes felek mozgatórugóiba is bepillantást enged. Az 1880-as évek arany- és papírjáradékai kapcsán feldolgozott anyag legalábbis erre enged következtetni.

Piacok és hálózatok

A piaci szereplőket úgy képzeljük el, mint amelyek saját terepük ismeretében cselekszenek, kötnek üzleteket, hoznak döntéseket. Magatartásukkal természetesen befolyásolják is saját piacaikat. A szerződésekben rögzített keretfeltételekhez képest a tényleges folyamatok mindig valami mást, valami új elemet tartalmaznak. Az ismertnek hitt, jól szervezett piacon is felléphetnek váratlan a jelenségek. A konzorciumok jelentős részben ezeknek a kiszámíthatatlan mozzanatoknak a kivédésére alakulnak.

A konzorciális szerződésekben rögzített kölcsönök kibocsátását a legtöbb esetben már megelőzte valamilyen rövidlejáratú eladósodás, legtöbbször váltókölcsönök alakjában. Az úgynevezett fundált kölcsönök kibocsátása tulajdonképpen ezek „állósítását" szolgálja. Az előlegkölcsönök tehát már befolyásolják a szerződéskötést, de többnyire épp azért van szükség a hosszabb lejáratú, fundált adósság kreálására, mert a korábbi aktorok már nem tudnak, vagy akarnak a korábbi rövidlejáratú formában hitelezni. A szerződéses megosztáshoz képest a nyilvános aláírások, vagy a szabadkézi eladások a tényleges elhelyezésben más eredményt hozhatnak, mint az előre tervezett. Túljegyzés esetén az allokáció során is változik a cégek és piacok közötti elosztás. A teljes kibocsátás realizálódása után az értékpapírok szabad áramlása nehezen követhető, legfeljebb azt tudhatjuk, hogy az egyes értékpapír-tulajdonosok félévenként hol veszik fel a kamatokat. A szelvénybemutatás helyszíne viszont önmagában nem azonosítja a tulajdonos nacionáléját, ugyanis – különösen párhuzamos valutarendszer idején – az arbitrázs döntően befolyásolja a szelvénybemutatást. Az államkormányzat és a beváltóhelyekként szereplő bankok hiába próbálták az előzmények alapján előre felmérni, hogy az adott időben, hova, milyen fizetőeszközt szállítsanak, az eredmény pontosan sosem volt kiszámítható. Természetesen a piac működésének hosszú távú alakulását nem egy ilyen előadás feladata nyomon kísérni, ám a bankok levéltári anyaga alapján, fáradtságos munkával, sok esettanulmány segítségével a különböző korszakok hullám-

zó mozgásai apránként feltérképezhetőek. Ezekre szolgál illusztrációként az alábbi néhány példa.

1. A kibocsátás: aláírás, eladás, allokáció

A piac előzetes ismeretéből nem lehet automatikusan következtetni az aktuális befektetői érdeklődésre. Ezt jelzik a londoni Rothschild ház megfigyelései a magyar kincstári utalvány első kibocsátásakor 1873 őszén. „Az igazán legjobb aláírók szokás szerint először az utolsó napon jelentkeznek, és csak a spekulánsok azok, akik az elsők között jegyeznek... Egyébként ehhez a kibocsátáshoz nem támaszkodhatunk a korábbi kölcsönök mennyiségi tapasztalatára, mivel miközben mi különösen a saját publikumunkat meglehetősen jól ismerjük és tudjuk, hogy ki az, aki körülbelül jegyezni fog, azonban mivel ez egy teljesen új dolog, teljesen más közönség jelentkezik aláírásra."[18] Az elsődleges piac védelme a londoni házat tehát a jegyzők közti szelekcióra ösztönözte, még olyan esetben is, ha ez családi konfliktusokkal járt. A londoni ház azt írta Nathaniel Arthur de Rothschild bárónak Párizsba: „informálnunk kell Önt arról, hogy nem jegyzünk Önnek Londonban, mivel Bécsben nyitottunk listát és nem jegyzünk kötvényt spekulánsoknak, mivel, hogy a piac érzékeny és ébren szeretnénk tartani."[19]

Bécsben a Creditanstalt szintén úgy tervezte, hogy a számára jutó kvóta zömét „a maga számára fizeti be" és csak nem egészen egytizedet szándékozott „egyes, baráti viszonyban álló cégeknek adni."[20] A Magyar Általános Hitelbank kezdettől abból a feltételezésből indult ki, hogy miután „az aláírások túlnyomó többsége a londoni piacon mutatkozott", „előreláthatólag a continensen aláírt csekélyebb rész is lassanként Angliába fog átszivárogni" – nyilván az árfolyamkülönbözet miatt.[21]

Hogy a kincstári utalványok értékesítése változó ütemben folyt, azt más forrásokból tudjuk. Az eladások kezdeti lendülete valamikor 1874 tavaszán tört meg, „március 17.-ike óta csaknem egészen fennakadt", s csak „április közepe táján indult" meg ismét a forgalom, de akkor is csak kisebb címletekben.[22]

Az 1874. június 1-ei első szelvénybeváltásról készült összesítő kimutatás szerint a 7 500 000 £ névértékből 6 320 250 £ névértéket adtak el, ebből 3 563 500 £-nyit Londonban, 2 756 750 £-nyit pedig a kontinensen (a maradék 1 179 750 £ a magyar

18 NMR – DG-nek (1873. december 15.) RAL XI/148/212 „Hisszük, hogy ezt az összeget jó emberek között kioszthatjuk, és a végleges allokációnál akár a 3 millió fontig terjedő definitív részesedést is hozni tudjuk anélkül, hogy félnünk kellene, hogy a piacot károsan befolyásoljuk." Uo. (1873. december 18.)

19 NMR – Baron Nathaniel A. de Rothschildnak (1873. december 29.) RAL XI/148/212. Nathaniel Arthur (1851–1903) a család egyik excentrikus tagja volt, postai bélyegeket, szivarokat és nyakkendőket gyűjtött. WILSON, 1986. 267–268.

20 Verwaltungsrath-Protokolle, 1873. november 18. CA-Archiv. Hogy kik a kedvezményezettek, arról sajnos nem szól az jegyzőkönyv.

21 MÁH – PM, Budapest 1874. január 5. MOL K 255 PM Eln. 100. cs. 1874. 8. t. 127/874 p. 17.

22 Indoklása az állami kiadások fedezésére szükséges kölcsön felvételéről szóló törvényjavaslatnak, Pro domo [datálatlan, 1874. április vége] MOL K 255 PM Eln. 101. cs. 1874. 8. t. ad 1833/874 p. 202. (a pénzügyminiszter saját kezű javításaival).

pénzügyminisztérium tulajdona volt, azonban a konzorcium június végéig még gyakorolhatta fölötte a szerződésben kikötött opciót).[23] A kontinentális szelvénybeváltás területi megoszlása különösen meglepő eredményeket mutat. A rendkívül alacsony bécsi beváltásra (amelyből ráadásul a bécsi Rothschild ház teljesen hiányzik) csak részben szolgálhat magyarázattal az 1873-as hitelválság, nyilván a folyamatok hátterében az angol bélyeggel ellátott utalványok szelvényfizetéssel (is) összefüggő „Angliába szivárgása" gyanítható. Hogy a kontinensen Berlin és a Disconto-Gesellschaft vitt döntő szerepet, az nem lephet meg senkit, azonban a mérték messze felülmúlta az előzetes szerződésben rögzített arányt.

1. A. táblázat

A magyar 6%-os kincstári utalványok
I. kibocsátásának első szelvénybeváltása a kontinensen
(1874. június 1.)

Kifizetőhely	Hely	Beváltott szelvény (£)	Területi megoszlás (%)
Magyar Általános Hitelbank	Budapest	1 875	2,16
M. Wodianer	Bécs	103	0,001
Credit-Anstalt	Bécs	1 824	2,10
M. A. von Rothschild	Frankfurt	11 709	13,49
Filiale Bank für Hand. u. Gew.	Frankfurt	5 992	6,44
S. Bleichröder	Berlin	9 699	11,17
Disconto-Gesellschaft	Berlin	55 615	64,06
Összes		86 819	100,00

Forrás: RAL XI/ 111/10 DG NMR-hoz (1874. augusztus 27.)

1874 augusztusában azonban, ha csak rövid időre is, fordult a kocka, s a kurzus Londonhoz képest Berlinben kedvezőbbé vált, s ekkor itt lódult meg az üzlet, úgyhogy a konzorcium által Londonban deponált darabokból Berlinbe kellett szállítani. De a Disconto-Gesellschaft még ekkor is biztosítani igyekezett a londoni konzorciális társat: „csakis olyan cégeknek adjuk el, akikről tudjuk, hogy nem transzferálják a papírokat arbitrázs céljából oda [vissza Londonba], hanem tőkebefektetésként szolíd kezekbe ke-

23 DG – NMR, 1874. augusztus 27. RAL XI/ 111/10. A magyar pénzügyminisztérium tulajdonában lévő utalványok kamatszelvényeit a PM természetben (in natura) kapta meg.

rül."[24] Ez a Berlin számára a piacon kialakult előny azonban csak rövid ideig, egy hétig tartott, aztán érvényesült a papírforma.

Ilyen előzmények után került sor a kölcsön második részének kibocsátására. Ezt már a szerződés szerint is nyilvános aláíráson kellett forgalomba hozni, s a felkínált mennyiséget többszörösen túljegyezték, ezért a jegyzések redukciójára került sor. A tényleges elosztás (allokáció) területi megosztása azonban nem mindenütt követte az aláírások szóródását.

1. B. táblázat

A magyar 6%-os kincstári utalványok
II. kibocsátásának aláírási eredményei a kontinensen
(1874 októbere)

	Aláírások névértéke (£)	%	Allokáció névértéke (£)	%
Magyar Általános Hitelbank (Budapest)	337 950	3,310	120 000	3,200
S. M. von Rothschild (Bécs)	670 000	6,570	190 000	5,066
Credit-Anstalt (Bécs)	1 760 350	17,260	410 000	10,930
M. A. von Rothschild (Frankfurt)	1 050 000	10,295	750 000	20,000
Filiale Bank für Hand. u. Gew. (Frankfurt)	1 590 750	15,596	390 000	10,400
S. Oppenheim (Köln)	276 500	2,710	90 000	2,400
L. Goldschmidt (Amszterdam)	105 600	1,040	30 000	0,800
S. Lambert (Brüsszel & Antwerpen)	483 350	4,740	160 000	4,266
S. Belichröder (Berlin)	1 178 150	11,550	450 000	12,000
Disconto-Gesellschaft (Berlin)	2 746 500	26,930	1 160 000	30,933
Összesen	10 199 150		3 750 000	

Forrás: RAL XI/ 111/10 DG NMR-hoz (1874. október 14.)

A tényleges aláírási eredmény és a szétosztás közötti eltérés különösen Ausztria és Németország viszonylatában mutatkozott számottevőnek. A II. kibocsátású kincstári utalványokra előlegként júniusban felvett váltókölcsönök megosztása (Ausztria-Magyarország – Német Birodalom 40-40%-os részesedés) mindenesetre még nem

24 DG – NMR, 1874. augusztus 8. RAL XI / 72 / 2A

anticipálta ezt az aránybeli különbséget. Most, 1874 októberében Bécs általában, a Creditanstalt pedig különösen relatíve számottevően kevesebbet kapott az elosztáskor.[25] A német piac súlya általában is emelkedett a jegyzés és a szétosztás között, nőtt a berlini Disconto-Gesellschaft és a frankfurti Rothschildok részesedése (utóbbi arányában kétszerese lett az eredeti jegyzésnek). Ez az állítás még akkor is igaz, ha a terjeszkedés nemcsak Bécs, hanem például a darmstadti bank frankfurti filiáléjának rovására is ment végbe.

Az előlegkölcson nyújtásakor, a kötvény (utalvány) nyilvános aláírásakor, a zártkörű szétosztáskor, a másodlagos piacon való értékesítéskor, sőt, még a szelvénybeváltáskor is a piacok és konzorcium erőterében igen különféle diszharmonikus egyensúlyi helyzetek mutatkoznak.

2. Az aranyjáradék-konverzió: vétel és eladás Londonban

Különösen erősen befolyásolják az előzmények az új kibocsátást, ha egy régebbi kölcsön konverziójáról van szó. A fent említett 6%-os kincstári utalványokat a hetvenes évek második felében először 6%-os aranyjáradékra cserélte a konzorcium, majd a nyolcvanas évek elején került sor a 6%-os aranyjáradék 4%-os aranyjáradékra konvertálására. Ilyenkor azonban nemcsak a piac ismerete, hanem aktív befolyásolása is a konzorcium feladata.

A nyilvános aláírás másnapján a londoni cégfőnök azt írta Adolph Hansemannak, a Disconto Gesellschaft vezérének, hogy Londonban 96 millió fontnyi aláírás érkezett, ami minden várakozást meghaladott. Az új, 4%-os aranyjáradékot nemcsak a régi papír konverziója révén, hanem készpénzért is lehetett jegyezni. Rögtön megfogalmazódott a szétosztás problémája is: Londonban ugyanis csak az aláírók kis része jegyzett régi kötvények ellenében, még azok közül is kevesen tettek így, akiknek tudva levő, hogy a birtokukban van ilyen. Ezért fogalmazódott meg a javaslat: haladéktalanul fogjanak hozzá „amennyiben lehet, pari alatt, ha azonban szükséges, agioval" a régi 6%-os kötvények felvásárlásához.[26] Az allokációval kapcsolatos levelezésből aztán az is kiderül, hogy május végéig Londonban 3 730 000 £ 4%-os magyar járadékot osztottak szét készpénzért („gegen Kassa") és 270 000 £ értéket 6%-os régi kötvények ellenében.[27]

25 Pedig a Creditanstalt még javított is időközben pozícióján: eredetileg az igazgatósági jegyzőkönyvben csak 1 592 500 £-nyi aláírás szerepelt, utóbb egy kéz az összeget 1 760 500 £-ra javította, ám ettől a szétosztott mennyiség nem lett magasabb. Verwaltungsrath-Protokelle 1874. október 6. CA-Archiv

26 NMR – Hansemann (London, 1881. május 20.) RAL XI/111/14. London egyébként az amerikai konverzió tapasztalataira hivatkozott.

27 NMR – Rothschild frères (1881. május 31.) RAL XI/111/14

2. táblázat

N. M. Rotshschild & Sons értékpapírszámla: 6%-os magyar aranyjáradék (1880–1881)

	Névérték (£)	Árfolyam (%)	Névérték (£)	Árfolyam (%)	
Mérleg					Mérleg
1880. január 1.	355 200	81 3/8	355 200		
1881. január 1.	455 100	78	455 100		
Vétel					Eladás
1881. január	35 000	96–92	330 000	92–91	
1881. február	110 000	93–94	109 500	92–94	
1881. március	385 000	96–97			
1881. április	230 000	98–99			
1881. május	1 288 520	102			
1881. június	406 440	102–99	50	100	
1881. július	157 770	100			
	*217 320		**2 419 000		
1881. augusztus	231 480	100–101			
1881. szeptember	121 420	100–101			
1881. október	79 340	101–102			
			**220 000		
Mérleg					Mérleg
1881. október 25.	624 840		624 840	101 7/8	

* 4%-os magyar kölcsönszámláról

** 4%-os magyar számlára

Forrás: RAL, Stock Accounts

A londoni Rothschildok értékpapír-számlakönyvéből az olvasható ki, hogy még 1881 januárjában is lényegesen több volt az eladás Londonban, mint a vásárlás a konvertálandó 6%-os aranyjáradékból. A fordulatot 1881 februártól érzékelhetjük, majd márciustól megszűnt a „régi papírok" értékesítése. Egyre emelkedő árfolyamon csak vásárlásokat könyveltek. Ez már a konverzió előszelének tudható be. A csúcs – mennyiségben és árfolyamban – 1881 májusa. Ha a májusi beszerzéseket az aláírás napja, május 19-e mentén kettébontjuk, akkor látható, hogy a vásárlások többsége a jegyzés utáni időszakra esett. A számlán megjelenő címleteket aztán júliusban a 4%-os magyar aranyjáradék kontójára könyvelték át. Mint az a konzorcium márciusi protokollumaiból látható (12. §.), a bankcsoport tagjának jogában állt „saját számlára 4%-os járadékot jegyezni és ehhez saját 6%-os aranyjáradék készletét felhasználni."[28] S mint a konzorciális levelezésből kiderül, semmilyen törvény sem akadályozhatta meg, hogy a tagok „aláírjanak egy értékpapírra, mint a publikum egyike."[29]

3. Az aranyjáradék-konverzió: a Hitelbank „passzív állománya" (1881–84)

Az aranyjáradék-konverzió négy éven át, több hullámban ment végbe. A részvétel szempontjából érdemes a konzorcium magyar bankjának, a Hitelbanknak ebben játszott szerepét külön szemügyre venni. A konzorciális kimutatások szerint míg a Hitelbank az 1881. májusi aláírásokban 2,5%-kal részesedett, s a 6%-os cseréjét kérő folyamodásokból is számottevő mennyiséget volt kénytelen visszautasítani, addig az egész 160 milliós első két részletből 3,9% jutott rá (vö. a 7,5%-ban meghatározott konzorciális szerződés szerinti hányadot). 1883-ban viszont, amikor a kibocsátás sikere érdekében a konzorcium számlájára kellett 4%-os kötvényeket vásárolni, ennél jóval magasabb, 17%-os részesedést sikerült felmutatnia. Tanulságosan alakult az 1884. márciusi budapesti jegyzések száma: míg eredetileg a 4%-os kötvényekre 4 100 000 forintnyi aláírás érkezett, az összes jegyzésből Budapestre végül csak 600 000 forint jutott (3%). Nem történt viszont érdemi redukció a 6%-os kötvények cseréjére bejött jegyzéseknél: végül 14 293 100 forint 4%-ost osztottak szét 6%-os ellenében (20,6%). Az 1884. szeptemberi utolsó aláíráskor készpénzért Pesten már mindössze 80 000 jegyzés érkezett (a tőzsdeinél magasabb volt az ár!), 6%-os becserélésekénl pedig 1 915 000 forintnyi 4%-os került Budapesten elhelyezésre (6,2%). A Hitelbanknak tehát rendszerint gondot okozott a szerződéses hányad elhelyezése, másfelől azonban a konverzió jellegéből következően igyekeztek előtérbe állítani a régi, 6%-os kötvények becserélését. Ez nyilván a konzorcium erőviszonyaival is magyarázható.

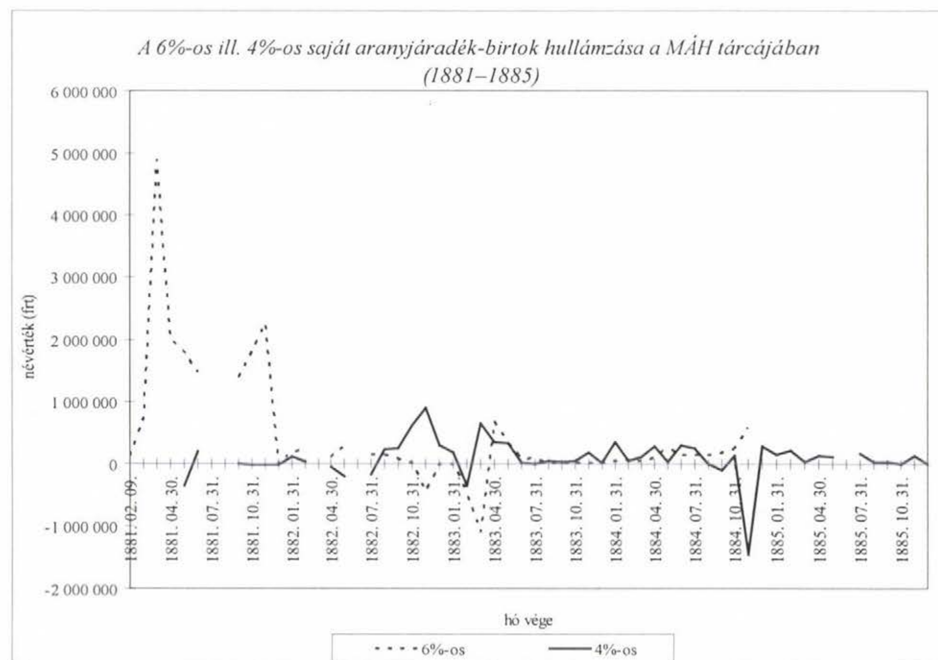
Ha az év végi nyilvános mérlegekben a Központi Osztály és a Creditanstalttal közösen működtetett Bank- és Értékpapírosztály saját tárcáját nézzük, akkor nemcsak az a feltűnő, hogy a konverzió kezdetekor a Hitelbank egyetlen darabot sem tartott a 6%-os aranyjáradékból, de a bankosztály 1882 végén is csak a 4%-osokból mutatott ki önma-

28 AN AQ 132/61 – 33 (Párizs, 1881. március 18.)
29 NMR – My dear Cousins, (London, 1881. május 10.) RAL XI/111/14

gában nem túl nagy mennyiséget (287 700 frt névértéket), s 1883 decemberében is igen csekély készletek szerepeltek a mérlegben (6800 frt 6%-os és 5300 frt 4%-os), – ismét csak a bankosztálynál. A konverzió záróévének mérlegében viszont már a központi osztály kimutatásában bukkant elő 279 000 forintnyi névértékű 4%-os aranyjáradék, hogy aztán a következő két évben ezek a címletek se forduljanak elő a mérlegben.[30]

Ha viszont a nyilvános mérlegek helyett az igazgatótanácsi ülésekre készített hóvégi értékpapírállomány-kimutatást vesszük szemügyre, a folyamatok időbeli hullámzása plasztikusabban érzékelhetővé válik.

1. grafikon

Forrás: MOL Z 50 MÁH 8. cs. 3. t.

Kiderül, hogy számottevő mennyiséget a 6%-os járadékkötvényekből a bank igazából csak 1881-ben tudott felszívni és konvertálni. Már ebben az évben megjelent ugyanakkor, először épp május végén, hogy a bank saját intern kimutatásai szerint a 4%-os új járadékpapírokból passzív állománnyal bírt (a német mérleg kifejezése szerint: „schuldige Effecten", „wir sind schuldig"). A grafikonon ezt negatív előjellel szerepel-

30 A Magyar Általános Hitelbank igazgatóságának üzleti jelentései, 1880–1886.

tetjük. S bár a nyilvános mérleg semmilyen készletet nem mutatott ki 1881 végén, az igazgatótanácsi összeállításból kitűnik, hogy a bankosztálynak december 31-én mind a 4%-osból (14 100 frt névérték), mind a 6%-osból (17 400 frt névérték) csekély passzívuma volt. A „darabhiány" („Stückmangel") a korabeli bankári könyvelésben valószínűleg részben a határidőüzlettel (a hosszabbítás lehetőségét nyitva hagyó report/deport üzlettel), illetve a még le nem bonyolított konzorciális üzlet halasztott elszámolásaival függhetett össze. Hosszabb távon a régi és az új járadék mozgása a hóvégi értékpapírkészletben tanulságos tükörképet mutatott: 1882 folyamán inkább a 4%-os ment át mínuszba, majd 1882 őszétől 1883 elejéig a 6%-osból jelentkezett rendszeres passzívum, szinte szimmetrikusan ellenpontozva ebben az időszakban a tárcában halmozódó 4%-os kötvények lüktetését. 1883 februárjának különös jelensége, hogy mindkét járadék – bár némi fáziskésést mutatva – komoly passzívumot jelzett, ami így együttesen a későbbiekben sohasem fordult elő. 1883 tavaszától kezdve mindkét papírból aktív hónapok következtek, míg 1884 őszén, az utolsó kibocsátás után ismét a 4%-os kötvényekből támadt jelentős passzívum (megint csak a 6%-osok beáramlásának inverzeként). 1885 folyamán azonban (a 6%-osokat ekkor vonták ki a forgalomból) a 4%-os aranyjáradék többé nem fordult elő adós tételként a hóvégi intern kimutatásokban. A passzívum tehát egyértelműen a kibocsátási üzlet és a konverzió következményeként mutatkozott ezeknél a papíroknál, s jelezte a Hitelbank nehézségeit, hogy a konzorciális szerződés feltételeinek megfeleljen. Akkor is vásárolni kellett és in natura szállítani 6%-osokat a szindikátus számlájára, ha az pillanatnyilag nem tűnt a honi piacon jövedelmezőnek (1881 ősze),[31] s különösen aláírás után olyan 4%-osokat is el lehetett határidősen adni, amelyekkel az adott pillanatban a bank még nem rendelkezett, s e tranzakciók fedezetét épp a konverzióból cserére beáramlott 6%-osok vásárlása jelentette.

4. Aranyjáradék és papírjáradék

Mint láttuk, az aranyjáradék-konverzióval párhuzamosan több részletben került sor a papírjáradékok kibocsátására (1881–1888).

31 1881 októberében a Disconto Gesellschaft azt a kérdést intézte a Hitelbankhoz: vajon képesnek érzi-e magát a szeptember 29-én átvett újabb opcióhoz a 4%-osnak megfelelő mennyiségű 6%-os kötvényt természetben előteremteni („in natura aufzubringen"), az igazgatóság kifejezetten kedvezőtlennek érezte a kérést, ám mivel a konzorcium többi tagja azonnal hozzájárult a felszólításban foglaltakhoz, nem nagyon volt más választása, mint kifejezni az üzleti szolidaritást. Ennek ellenére egyidejűleg úgy intézkedtek, hogy „a 6%-os kötvények beszerzését egyelőre ne kezdjék meg." MOL Z 50 MÁH Igazgatósági jegyzőkönyv (1881. október 7.)

3. táblázat

Az aranyjáradék és a papírjáradék területi megoszlása
(a szelvénybeváltás alapján)

	Tőkeálladék	Szelvénybeváltás		
		Magyarország	Ausztria	Vámkülföld
		%	%	%
4%-os aranyjáradék (aranyforint)				
1886	545 000 000	6,36	9,96	83,68
1890	592 000 000	6,03	10,38	83,59
1892	704 480 000	3,48	3,36	85,65
5%-os papírjáradék (osztrák értékű forint)				
1886	283 397 800	44,66	51,64	3,70
1890	358 487 000	46,62	48,66	4,72
1892	358 487 000	63,57	31,13	5,31

Forrás: A valuta-ügyre..., 1891. 84–88; A valuta-ügyre..., 1904. 6, 42–45.

Az aranyjáradék-adósság relatív súlyának emelkedése mellett a vámkülföldi és monarchiabeli arányok alig változtak, sőt, a külföldi beváltás, elsősorban Németország javára még nőtt is. Ami viszont az osztrák értékre szóló címleteket illeti, ott érdemi súlyponteltolódás következett be a Monarchia két fele között: 1892-re a magyarországi hányad megközelítette a kétharmados arányt. Bár 1890–91-ben az osztrák papírjáradék árfolyama magasabbra emelkedett, mint a magyar, s a magyar papír rentabilitásában korábban mutatkozó jelentős előny is mérséklődött, a reálhozam még így is magasabb maradt, úgyhogy John Komlos nem véletlenül állapította meg: „nincs különösebben meggyőző magyarázat a magyar kötvények állandó repatriálására Ausztriából Magyarországra".[32] S bár mint látjuk, ha „állandó" hazaáramlásról nem is beszélhetünk, az újabb kibocsátások elmaradását és a konverzió bejelentésének hatását mérlegelni kell.

A konverzió során végül 35 872 950 K értékben váltottak be 5%-os papírjáradék-szelvényeket, s ezeket a statisztika Magyarországnál kifizetésként jelzi. A konverziós célra kibocsátott 4%-os magyar koronajáradék 1893-as plaszírozásánál viszont ugyan-

32 KOMLOS, 1983. 175–179. Marc Flandreau számítása szerint a papírjáradék konvertálása aranyalapú valutakölcsönre – a Monarchia felbomlása esetén – kezelhető lett volna. FLANDREAU, 2006. 17–19.

ez a forrás 1 062 000 000 korona összes névértéket tüntet fel, amelynek alig több mint fele Magyarországon, csaknem egyharmada viszont Ausztriában került elhelyezésre, s csaknem egyötödös arányt mutatott a vámkülföld is.[33]

5. A papírjáradék-konverzió: vétel és eladás Bécsben

Ha meg akarjuk érteni a konverzióval kapcsolatos befektetői magatartást, találhatunk-e kedvezőbb vizsgálati terepet, mint a kibocsátásban valóban „állandóan" aktív bécsi Rothschild ház értékpapírkönyvét.

4. táblázat

A bécsi Rothschildok értékpapírkönyve és a járadékkonverziók, 1888–1901

Mérleg (január 1.)	5%-os papírjáradék	4%-os koronajáradék	4%-os aranyjáradék
	frt	korona*	frt
1888	890 000		520 000
1889	900 000		500 000
1890	500 000		600 000
1891	1 250 000		600 000
1892	1 250 000		600 000
1893	2 060 000		100 000
1894		4 423 700	117 900
1895		4 423 700	117 900
1896		2 289 200	117 900
1897		2 279 200	117 900
1898		1 289 200	117 900
1899		1 289 200	117 900
1900		1 289 200	117 900
1901		985 000	50 000

* 1 frt = 2 K

Forrás: RAL 637 – 1 – 163.

A papírjáradék utolsó részletének eladása után, 1889 elején (január 31, március 8.) még 93–94 körüli árfolyamon 1888. december 31-hez képest először újabb 1,5 millió

33 Tabellen, 1900–1904. 484, 493. A 4%-os koronajáradék elhelyezésének pontos arányai: Magyarország 52,45%, Ausztria 28,26%, külföld 19,29% (ezen belül elsősorban német, de számottevő holland részesedés is).

forint névértékű járadék vásárlására került sor, majd ugyanazon év májusától 97 fölötti áron, majd júliustól már csak 95 fölött eladásokba kezdtek (május 8., május 20–25., június 21., július 10., október 7., 14., 16–17.), míg az év végére csak 500 ezer maradt a készlet ebből a papírból. Ez az év tehát egy sikeres hausse spekulációt eredményezett a bécsi Rothschildok számára. 1890-től azonban megváltozott a magatartás, ebben az évben, majd legközelebb csak 1892-ben, előbb 99, majd 100 feletti árfolyamon egy-egy alkalommal kerül sor komoly tételek vételére, így alakul ki a konverzió előttre a 2 milliós névértéket meghaladó tárcaállomány. Ezekben az években tehát már egyértelműen a konverzióval kapcsolatos várakozó álláspont határozta meg a bécsi ház magatartását.

A bécsi Rothschild ház mindenesetre az 1893 februárjában birtokában levő 2 060 000 forint névértékű (az akkori 100 ¼-es árfolyamon 2 064 500 forintot érő) 5%-os magyar papírjáradékát 4%-os koronajáradékká konvertálta. Az értékpapírkönyvben 4 468 700 koronát kitevő új koronajáradékot 92 ½-es árfolyamon vette fel, ami forintban 2 111 460 tett ki (plusz kamatok). A konverzió útján szerzett új járadékokat egy jó ideig nem is nagyon mozgatta, komolyabb értékesítésre csak 1895 májusában került sor, immár 99 ⅕-ös árfolyamon. 1895 májusa és 1897 nyara között azután több részletben ebben az értékpapírban 1 289 200 K névértékre redukálta tárcáját.[34]

6. A kibocsátástól a szelvénybeváltásig: a századelő

Ahogy a konzorciális szerződések elemzésénél láttuk, a századelőn jelentős mértékben megnövekedett a járadékokban való magyar részesedés. A Hitelbank nevén futó mennyiségnek azonban mind nagyobb hányada úgynevezett alrészesekhez került, s így tulajdonképpen a Hitelbank saját tényleges részesedése még csökkent is. A Hitelbank neve alatti szubparticipáció távolról sem jelentett valóban magyar tulajdonlást. Az 1903-as kibocsátáskor például a Hitelbank kvótájából 4,25% a bécsi Unionbank alrésze lett, s még 1908-ban is 2,5% illette az Unionbankot.[35]

Mint a Magyar Általános Hitelbankkal kötött állambankári szerződések módosulásából láttuk, a századelőn megnőtt a pénztárjegyek szerepe az állami eladósodásban. A világháború után a Hitelbank megpróbálta áttekinteni a háború előtti kölcsönök elhelyezését illetve beváltásait. Nekik sem ment könnyen. A meglehetősen ellentmondásos számításokból próbáltunk valamilyen összesítést kirakni, ami a fő tendenciák vázolására talán elégséges lesz.

34 RAL 637 – 1 – 163, 637 – 2 – 7.

35 MOL Z 51 15. cs. 225. t. Mint a szerződéses megoszlást tartalmazó kimutatás megjegyezte: „a Hitelbank bruttó részéből megy, de a Creditanstalt levelez vele."

5. táblázat

A konzorciális tagok szerződéses és tényleges részvétele a koronajáradék-kibocsátásban, % (1903–1908)

	1903		1904		1908	
	szerződés	tényleges	szerződés	tényleges	szerződés	tényleges
M. Á. Hitelbank	29,600	*22,150	30,555	**26,546	32,663	***32,202
Creditanstalt	18,315	19,215	18,254	19,432	17,700	17,700
S. M. Rothschild	21,973	22,873	21,729	22,908	21,070	21,070
Bodencreditanstalt	12,206	13,106	12,451	13,629	12,073	12,073
Disconto-Gesellschaft	7,733	7,733	7,346	7,346	7,123	7,123
S. Bleichröder	3,662	3,662	3,479	3,479	3,373	3,373
Mendelssohn & Co.	4,883	5,383	4,639	5,114	4,498	4,959
Bank f. Handel u. Ind.	1,528	1,628	1,547	1,547	1,500	1,500
%	100,000	100,000	100,000	100,000	100,000	10,000
Hitelbank részéből alrészesek		*9,056		**12,917		***20,129

Forrás: MOL Z 51 16. cs, 226. t.

Első ránézésre szembetűnő, hogy a konzorciális szerződés arányszámaihoz és a magyar pénzügyminisztérium kumulált szelvénybeváltási adataihoz képest az új kibocsátásoknál jóval kisebb a magyarországi részesedés. Ebben a tekintetben meglehetősen nagy az egység a rövidlejáratú és a hosszúlejáratú kölcsönök között. Másként áll viszont a helyzet az ausztriai és a vámkülföldi megoszlás esetében. A pénztárjegyeknél egyértelműen Ausztria dominált, míg a járadékokat zömmel a vámkülföld vette át.

Új korszak kezdetét jelezte a háború előtti utolsó 4½%-os amortizációs járadékkölcsön kibocsátása. Ahogy az osztrák kölcsönöknél Ausztriában korábban végbement, most Magyarországon is újjáalakult a konzorcium: főrészesként belépett a Wiener Bankverein, a Länderbank, a Niederösterreichische Escompte-Gesellschaft, az Unionbank és az Anglo-Österreichische Bank, de a magyar oldalon is főrészesként kapcsolódott be az üzletbe a Hitelbank mellett a Postatakarékpénztár, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, a Pesti Hazai Első Takarék, a Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank. A magyarországi hegemónia továbbra is a Hitelbanké maradt, de a kibővített magyarországi főrészesek és alrészesek aránya a szerződés szerint együttesen is csak megközelítette az egynegyedes arányt. A szándékok síkján tehát megtörni látszik az

a lendület, amely a századelőn a magyar tőkepiac szerepét az egyharmados arányhoz közelítette. S ha az elhelyezésre is tekintettel vagyunk, a tényleges súly az egyötödöt sem érte el. S közben kitört a háború, ami már nemcsak a fináncholtóriában jelentett cezúrát.

6. táblázat

Pénztárjegyek és járadékok elhelyezése az első világháborúig
(millió K)

	Pénztárjegyek				Járadékok			
	Össz.	Magyar-ország	Ausztria	Vám-külföld	Össz.	Magyar-ország	Ausztria	Vám-külföld
1910	250	65,0	185,0	–	112,5	40,00	47,50	25,00
					250,0	41,00	66,00	141,00
1911	–				–			
1912	128	7,0	42,0	78,0	–			
1913	250	67,0	183,0	–	150,0	35,00	46,00	69,00
	150	34,0	96,0	20,0				
	180	23,0	63,0	96,0				
1914					500,0	89,00	154,00	241,00
Össz.	958	196,0	569,0	194,0	1012,5	205,00	313,50	476,00
%	100	20,5	59,4	20,3	100,0	20,25	30,96	47,01

Forrás: MOL Z 51 16. cs. 226. t.

Az értékpapírok hosszabb távon történő mozgását jól mutatja egy konkrét, táblázatunkban szereplő kölcsön teljes útja a szerződéstől az elhelyezésen át a háború előtti és a háború utáni szelvénybeváltásig.

7. táblázat

Az 1910. évi márciusi járadék szerződéses részesedése, az elhelyezés és a szelvénybeváltások (250 millió K névérték)

	Magyarország	Ausztria	Vámkülföld
Szerződéses részesedés (%)	(30,44)	(44,56)	(25,00)
Elhelyezés a kibocsátáskor (%) millió K	(16,4) 41	(26,4) 66	(56,4) 141
Szelvénybeváltás % (1913. szeptember–1914. március) millió K	(42,4) 106	(17,6) 44	(38,8) 97
Szelvénybeváltás % (1917. szeptember–1919. március) millió K	(15,6) 39	(14,8) 37	(64,8) 162

Forrás: MOL MÁH Z 51 16. cs. 226. t.

A kiválasztott példa jól mutatja az értékpapírok hullámzását: a túlnyomóan Bécsben szerződött, majd döntő részben vámkülföldön kibocsátott renték a világháború előttig nagy mértékben hazaáramlottak, hogy aztán a világháború végére minden korábbit meghaladó mértékben Németországba kerülhessenek. A járadékokban tehát időnként megnövekedhetett a magyar részesedés (itthon az aláírások összege a tízszerese volt a végül kiosztott értéknek, pedig 1907 után mindenütt a magyar járadék klimaxáról értekeztek), a pénztárjegyekben történő eladósodás azonban nem mutatta annak az erőteljes hazai felhalmozásnak a képét, amely a pénzügyminisztériumi szelvénybeváltás adatai alapján Fellner Frigyes nyomán oly meggyőzőnek tűnt.[36]

A magyar gazdaságtörténet-írás állítása a külföldi tőkék belföldi tőkékkel való felváltására sokkal inkább igazolhatónak tűnik mikroszinten, egy-egy címlet esetében, mint általában az egész korszakot illetően. A törzsfejődésre itt sem célszerű az egyedfejlődésből általánosítani. A kibocsátás mindig nemzetközi volt. A valutastabilizációt követően inkább nyílt mód egy sikeres emisszió után az értékek hazaáramlására, mint korábban. S erre azért is szükség volt, mert ez tette lehetővé újabb kibocsátások eredményes elhelyezését a nemzetközi piacokon.

36 A PM utoljára 1912-re publikálta a szelvénybeváltási adatokat. Ez alapján Fellner a vámkülföldi hányadot 1,8 milliárd koronára tette. Franz Bartsch statisztikai közlése viszont ugyanerre az évre vonatkozóan 2,3 milliárd K vámkülföldi elhelyezést valószínűsített. BARTSCH, 1917. Katus László ez utóbbi adattal számol, míg John Komlos a kétféle közlés átlagára teszi az 1912-es vámkülföldi adatot. KATUS 1978. KOMLOS 1983. 184.

Függelék 1. A.

A konzorciális tagok szerződéses részesedése, % (1873–1893)

<table>
<tr><th rowspan="2">Bank</th><th rowspan="2">Helyszín</th><th>1873–1874</th><th>1875</th><th>1878–1879</th><th>1881</th><th>1881</th><th>1887</th><th>1888</th><th>1888</th><th>1888</th><th>1893</th><th>1893</th></tr>
<tr><th>6%-os kincstári utalvány</th><th>6%-os arany-járadék</th><th>6%-os arany-járadék</th><th>6%-ból 4%-os aranyjáradék-konverzió</th><th>5%-os papír-járadék</th><th>5%-os papír-járadék</th><th>4%-os arany-járadék</th><th>Arany vasúti kötvény</th><th>Ezüst vasúti kötvény</th><th>Valuta-konverzió</th><th>Valuta-konverzió</th></tr>
<tr><td>Kibocsátott névérték összesen (frt)</td><td></td><td>150 M</td><td>40 M</td><td>400 M</td><td>400 M</td><td>28 M</td><td>20 M</td><td>30 M</td><td>169 M</td><td>110 M</td><td>1 062 M</td><td>42 M</td></tr>
<tr><td>Magyar Általános Hitelbank</td><td>Budapest</td><td>5,76</td><td>9,00</td><td>9,00</td><td>7,50</td><td>12,50</td><td>11,00</td><td>7,25</td><td>7,10</td><td>11,00</td><td>34,875</td><td>19,90</td></tr>
<tr><td>Österreichische Creditanstalt</td><td>Bécs</td><td>15,52</td><td>18,00</td><td>18,00</td><td>15,00</td><td>27,00</td><td>22,00</td><td>14,50</td><td>14,20</td><td>22,00</td><td>18,00</td><td>17,40</td></tr>
<tr><td>M, Wodianer</td><td>Bécs</td><td>4,68</td><td>5,00</td><td>5,00</td><td>4,17</td><td>5,00</td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>Simon G. Sina</td><td>Bécs</td><td>4,68</td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>Österreichische Bodencreditanstalt</td><td>Bécs</td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td>11,00</td><td>7,25</td><td>7,10</td><td>11,00</td><td>9,00</td><td>8,70</td></tr>
<tr><td>S. M. v. Rothschild</td><td>Bécs</td><td>9,36</td><td rowspan="3">40,00</td><td>13,75</td><td>15,00</td><td>12,00</td><td>14,00</td><td rowspan="4">48,35</td><td rowspan="4">47,40</td><td rowspan="3">30,00</td><td rowspan="2">23,50</td><td rowspan="2">27,00</td></tr>
<tr><td>M. A. Rothschild & Söhne</td><td>Frankfurt</td><td>8,88</td><td>11,25</td><td>10,00</td><td>8,00</td><td>6,00</td></tr>
<tr><td>de Rothschild frères</td><td>Párizs</td><td></td><td>15,00</td><td>15,00</td><td>5,00</td><td>5,00</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>N. M, Rothschild & Sons</td><td>London</td><td>20,00</td><td></td><td></td><td>10,00</td><td></td><td>5,00</td><td></td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>Disconto Gesellschaft</td><td>Berlin</td><td>16,24</td><td>19,50</td><td>19,50</td><td>16,25</td><td>19,50</td><td>16,00</td><td>15,75</td><td>15,40</td><td>16,00</td><td>9,00</td><td>18,00</td></tr>
<tr><td>S. Bleichröder</td><td>Berlin</td><td>8,00</td><td>5,00</td><td>5,00</td><td>4,17</td><td>5,00</td><td>6,00</td><td>4,10</td><td>6,00</td><td>6,00</td><td>4,125</td><td>7,20</td></tr>
<tr><td>Bank für Handel u. Industrie</td><td>Darmstadt</td><td>3,44</td><td>3,50</td><td>3,50</td><td>2,91</td><td>6,00</td><td>4,00</td><td>2,80</td><td>2,80</td><td>4.00</td><td>1,50</td><td>1,80</td></tr>
<tr><td>Sal. Oppenheim jr. & Co.</td><td>Köln</td><td>3,44</td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td></tr>
</table>

Függelék 1. B.

A konzorciális tagok szerződéses részesedése, % (1897–1914)

Bank	Helyszín	1897	1900	1902	1903	1904	1908	1910	1914
		3,5%-os korona-járadék	4%-os korona-járadék	4%-os korona-járadék	4%-os korona-járadék	4%-os korona-járadék	4%-os korona-járadék	4%-os márciusi járadék	4,5%-os töresztéses járadék
Kibocsátott névérték összesen (Korona)		60 M	120 M	1 087 470 000	62 100 000	89 978 000	64 M	112 500 000	500 M
Magyar Általános Hitelbank	Budapest		**26,285	20,879	29,600	30,555	32,663	30,433	***12,018
Magyar kir. Postatakarékpénztár	Budapest			15,00					3,50
Pesti Magyar Kereskedelmi Bank	Budapest								3,75
Pesti Hazai Első Takarékpénztár	Budapest								3,75
Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank	Budapest								1,75
Österreichische Creditanstalt	Bécs		18,875	15,446	18,315	18,254	17,70	15,437	11,435
Österreichische Bodencreditanstalt	Bécs		12,50	10,294	12,206	12,451	12,073	10,529	8,178
Wiener Bankverein	Bécs								5,50
Länderbank	Bécs								4,50
Niederösterreichische Escompte-Geseslischaft	Bécs								3,00
Anglo-Österreichische Bank	Bécs								2,00
Unionbank	Bécs			4,250					
S. M. v. Rothschild	Bécs		22,70	18,531	21,973	21,729	21,70	18,376	12,619
M. A. Rothschild & Söhne	Frankfurt								
de Rothschild frères	Párizs								
N. M. Rothschild & Sons	London								
Disconto Gesellschaft	Berlin	*15,40	8,375	6,521	7,733	7,346	7,123	10,00	11,90
S. Bleichröder	Berlin	7,00	3,825	3,088	3,662	3,479	3,373	5,00	5,60
Bank für Handel u. Industrie	Berlin	2,60	1,70	1,373	1,628	1,547	1,50	3,50	
Mendelssohn & Co.	Berlin		6,10	4,618	4,883	4,639	4,498	6,50	7,50

* csak a német részesedés ismert ** benne 15%-nyi alrészesedés *** benne 3,84%-nyi alrészesedés

BÉCSI ÉS PESTI BANKOK A BALKÁNON A SZÁZADFORDULÓN*

A Gründerzeit éveiben egy sor kvázi-internacionális bank keletkezett. A Franko-bankok hátterében a frankfurti bázisú Erlanger ház állt.[1] A Franko-bankok balkáni expanziójának példája volt a *Prva Srpska Banka*. Az olyan intézetek azonban, amelyek elsősorban vasúti és iparvállalatok értékpapírjainak kibocsátására szakosodtak, kivétel nélkül felszámolásra kényszerültek az 1873-as krízis után.[2]

A nyolcvanas évek elején a Bontoux-féle Union Générale kísérelt meg újabb térfoglalást Közép- és Dél-Kelet-Európában. A terjeszkedés zászlóshajója a bécsi Länderbank volt, amelynek igazgatóságát dekoratív francia arisztokrata nevek fényesítették. S bár az Union Générale csődje a Monarchiában is komoly tőzsdekrízist idézett elő, amelybe a pesti alapítású Magyar Országos Bank bele is bukott, ám a Länderbank talpon tudott maradni, méghozzá nemzetközi intézetként. Ebben szerepet játszott, hogy átfogó balkáni üzletgyarapítási koncepcióval rendelkezett. 1888-ban francia és helyi erőkkel társulva hozták létre a Banque de Salonique nevű intézetet, amelyből azonban a Balkán-háborúk idején fokozatosan kivonta a tőkéjét.[3] 1883-ban nyitotta meg kapuit a Banque de crédit Serbe (Srpska Kreditna Banka) a Comptoire d'Escompte de Paris közreműködésével,[4] amelyben 1911-ben a prágai Živnostenska is részt vállalt, a Länderbank azonban megőrizte majoritását. 1904-ben pedig bukaresti kommanditját is részvénytársasággá alakította Banque roumaine de crédit néven.[5]

Az „új bankstílusra" való áttérés után a nyolcvanas évektől a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank figyelme is a Balkán felé fordult. Már 1883-ban képviselőket küldött Belgrádba és Bukarestbe információgyűjtés céljából. Szorosabb üzleti kapcsolatok kiépítésére a nyolcvanas évek végén került sor, először 1888 végén a Banque Andreevits et Co. bankházat kommanditálta Belgrádban, majd 1890. január 1-től a bukaresti Marmorosch, Blank et Co. céggel tette ugyanezt. A gyors ütemben fejlődő bukaresti bankházban a Darmstädter Bank is érdekeltséget vállalt, majd 1905 elejétől

* Eredetileg 1985-ben, az *International Banking* című bellagiói konferenciára készült. Az itt olvasható írás részlet az e kötet számára átdolgozott, *Az Osztrák–Magyar Monarchia bankrendszere a nemzetközi pénzügyi kapcsolatok rendszerében* címen megjelent tanulmányból. In: Iparosodás és modernizáció. Tanulmányok Ránki György emlékének. (Szerk. Mazsu János) Debrecen, 1991. 43–63.

1 EMDEN, [1937] 397–398.

2 STEINER, 1913. 217–218; KÖVÉR, 1984 (lásd ebben a kötetben!); LAMPE, 1972. 136.

3 MICHEL, 1976. 265.

4 LAMPE, 1972. 137; MICHEL, 1976. 263.

5 MICHEL, 1976. 264.

közösen részvénytársasággá alakították, amelybe 1906 januárjában a Parisbas is társult. A bukaresti részvénytársasággal együtt, 1906-ban került sor a Banque de commerce et de dépots intézet létrehozására Szalonikiben, amelyből azonban, amikor a Balkán-háborúk után Szaloniki görög kézre került, a Kereskedelmi Bank kivonta kinnlevőségeit.[6] Másként alakult a jóval kisebb betéttel kommanditált Andreevits bank sorsa. A szerb vámháború és Bosznia annexiója idején felfüggesztette üzleti tevékenységét, ami ellenlépéseket váltott ki a szerb jegybank részéről. Így, amikor 1909-ben a Berliner Handelsgesellschaft közreműködésével a Kereskedelmi Bank részvénytársasággá alakította, már csak nehezen tudta növelni jelentőségét.[7] Bulgáriában a Kereskedelmi Bank 1898-ban alapított először részvénytársaságot, amelyet 1906-ban a Parisbas-val egy újabb bankká alakított Banque générale de Bulgarie néven. A fentieken kívül a Berliner Handelsgesellschaft és a Banque Internationale de Bruxelles is részt vett 1911-ben a Banque générale hypothecaire du Royaume de Bulgarie létrehozásában.[8]

Látható tehát, hogy a balkáni tőkebehatolásban francia és német bankok együttesen vállaltak szerepet a Kereskedelmi Bankkal. A bukaresti Marmorosch, Blank et Co. esetében arra is van lehetőségünk, hogy a részvétel mértékének alakulását hosszabb időmetszetben kísérjük nyomon (1. táblázat).

1. táblázat

Változások a Bank Marmorosch, Blank et Co. (Bukarest) tőkemegoszlásában

<table>
<tr><th></th><th>1848</th><th>1874</th><th>1890</th><th>1898</th><th>1905</th><th>1906*</th><th>1912*</th></tr>
<tr><td>Tőke (1000 lei)</td><td>30</td><td>172</td><td>2500</td><td>5000</td><td>8000</td><td>10 000</td><td>15 000</td></tr>
<tr><td>J. Marmorosch</td><td>100%</td><td></td><td>40%</td><td>19%</td><td rowspan="2">45%</td><td>–</td><td>–</td></tr>
<tr><td>M. Blank</td><td></td><td></td><td></td><td>19%</td><td>10,5%</td><td>10,5%</td></tr>
<tr><td>Pesti Magyar Kereskedelmi Bank</td><td></td><td></td><td>40%</td><td>38%</td><td>25%</td><td>35,0%</td><td>28,0%</td></tr>
<tr><td>Darmstädter Bank</td><td></td><td></td><td>20%</td><td>24%</td><td>15%</td><td>20,0%</td><td>35,0%</td></tr>
<tr><td>Berliner Handelsgesellschaft</td><td></td><td></td><td></td><td></td><td>15%</td><td>11,5%</td><td>11,5%</td></tr>
<tr><td>Parisbas</td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td>23,0%</td><td>15,0%</td></tr>
<tr><td>A vállalkozás formája</td><td colspan="2">magán</td><td colspan="2">kommandit</td><td colspan="3">részvénytársaság</td></tr>
</table>

* Részesedési arány az új részvényeket kibocsátó szindikátusban

Forrás: 1848-ra és 1874-re Bank Marmorosch, 1914. 60; MOL Z 34

6 HEGEDÜS, II. [1917] 238–239.
7 LAMPE, 1972. 157–159.
8 MICHEL, 1976. 264; MOL Z 34 49–2032; 2086.

A tőkemegoszlás százalékos arányai jól mutatják, hogy a kommanditálás időszakában (1890–1904), amikor a nemzetközi értékpapírpiacnak nem jutott szerep az alaptőke megszerzésében, a bank első számú külföldi hitelezője a Kereskedelmi Bank volt. A német és francia bankok részesedése a részvénytársasággá alakulás során nőtt meg, s eközben a világháború előtt a német tőkepiac tett szert döntő jelentőségre (1912: 46,5%). A külföldi tőkerészesedés ellenére a Kereskedelmi Bank megőrizte meghatározó befolyását. Nemcsak két igazgatósági helyet birtokolt, hanem M. Blank vezérigazgató levelét is, amelyben „ígéri, hogy ezentúl is minden fontosabb üzletet előzőleg meg fog beszélni Weiss igazgatóval."[9]

Ha a bécsi, prágai és budapesti bankok fióktelepeit és az általuk affiliált külföldi intézeteket térképre vetítjük a világháború előtt, sajátos területi szóródás ötlik szemünkbe. Londonban két bank rendelkezik fiókteleppel (Angol–Osztrák Bank, Länderbank), Párizsban csak a Länderbank, míg Frankfurtban ismét az utóbbi bír affiliált intézettel. Varsóban egyedül a Živnostenskanak sikerült affiliációt létrehoznia. A többi fiók és szerződéses kapcsolat mind a Balkánhoz kötődik.

2. táblázat

Fiókok és affiliált bankok a Balkánon

Város	Fiók	Affiliáció
Konstantinápoly	2	–
Szmirna	2	–
Bukarest	–	4
Szaloniki	1	2
Belgrád	1	3
Szófia	–	2

Forrás: Nagy Magyar Compass 1915/1916. Bp. 1916.

Míg a Török Birodalom területén a fióktelep létrehozása dominált (a Pražska Uverni Banka belgrádi fiókja kivételnek számít), a függetlenné vált balkáni államok előnyben részesítették a küldöldi részesedéssel gründolt önálló bankintézeteket. Ez annál is inkább érthető, mert a külföldi érdekeltségű bankok egyik elsődleges funkciója a szédületes tempóban özönlő államkölcsönök közvetítése volt. Másrészt igen jelentős részt vállaltak a külkereskedelem finaszírozásában.

9 MOL Z 34 PMKB Zöldkönyvek 48. cs. 108 (1905. október 14.).

A londoni és kis-ázsiai fiókok közötti kontinentális erőtében folyt az a tőkeáramlás, amelybe a Monarchia nagybankjai bekapcsolódtak. Míg az államkölcsönök tanúsága szerint a Monarchia Nyugat- és Közép-Európa felé adós arcát mutatta, a Balkán irányában – többnyire a német tőkével együttműködve – hitelezőként lépett fel.

3. táblázat

Három balkáni állam hosszúlejáratú kölcsönforrásai, 1867–1912 (%)

	Szerbia	Románia	Bulgária
Franciaország	79	32	45
Németország Ausztria-Magyarország	21	52	39
Hazai		11	
Egyéb		5	16

Forrás: LAMPE–JACKSON, 1982. 231.

Az összevont német és osztrák–magyar arányszámok azonban elleplezik azt a tényt, hogy Szerbiában és Romániában a francia, ill. német bankok mellett a Monarchia bankjai viszonylag jelentéktelen szerepet játszottak, s egyedül a bolgár államkölcsönökben mutatható ki jelentékenyebb részesedésük. A világháború előtt a bolgár címletek bő negyedrésze volt monarchiabeli értékpapír-birtokosok kezén.[10] 1878 után a balkáni államok adósságának döntő többsége a vasútépítés finanszírozását szolgálta. „A kölcsönök nem annyira a közvetlen európai befolyás elérését szolgálták, hanem inkább azt, hogy a balkáni államok háztartását a további kölcsönökre való állandó ráutaltságba taszítsák azáltal, hogy gyorsan növekedjenek az állami kiadások."[11]

A Monarchia balkáni tőkekivitele, épp az ipari vállalkozásoktól való tartózkodása miatt is méltán érdemelte ki a „vonakodó imperializmus" címkét az irodalomban.[12] E kitétel alól két kivétel van: egyrészt az 1908 után erőteljes ipari terjeszkedésbe kezdő cseh bankok, amelyekre mind az imperialista, mind a vonakodó jelző nehezen volna alkalmazható, másrészt pedig a romániai nemzetközi bankok, közöttük is a Marmorosch, Blank et Co. szerepe emelhető ki.[13]

10 BARTSCH, 1917. 34.
11 LAMPE–JACKSON, 1982. 208.
12 LAMPE–JACKSON, 1982. 225; MICHEL, 1976. 274–279, 299–305.
13 RUDOLPH, 1976. 152–155; LAMPE–JACKSON, 1982. 260–264.

4. táblázat

Folyószámlahitelezők a Marmorosch, Blank et Co.-nál
(ezer lei, év végén)

	1890	1895	1900	1903
Belföldi hitel- és betétszámla	1669	4249	5064	7995
Külföldi bankhitelezők	5140	5871	2250	1395
Összesen	6809	10 120	7314	9390

Forrás: MOL Z 40 130 – 2205

Természetesen nem kívánunk messzemenő következtetéseket levonni bő évtized intern mérlegadataiból, amikor a részvénytársasággá alakítás utáni nyilvános mérlegekben nem állnak rendelkezésünkre a folytatáshoz szükséges adatok (külföldi és belföldi bontásban!). A 1. táblázatra emlékeztetve azonban mindenképpen szükséges megemlíteni, hogy míg a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank és a Darmstädter Bank kommanditt ökéje az össztőke 60%-át tette ki az adott időszakban, addig a folyószámla betéteik aránya 75%-ról 15%-ra csökkent. Igaz, ebben szerepet játszott a Közép-Európát erősen sújtó 1900–1903-as válság is, de méginkább meghatározó volt a romániai belföldi betétek dinamikus gyarapodása. Így válik érthetővé, miért is van szükség a részvénytársasággá alakításkor újabb (német és francia) bankok bevonására, hiszen a bukaresti bank adósai között a századfordulótól mind nagyobb tételekkel szerepeltek a különböző iparvállalatok (cukor-, fa-, petróleumipar), s a belföldi adósok tétele a vizsgált időszakban 7 millióról 12 millió leire emelkedett.

A rövidlejáratú hitelek prolongálása révén természetesen hosszabb lejáratú kihelyezés folyt. A Marmorosch, Blank et Co. részvénytársasággá alakulásakor például a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 10 évre, „a régi feltételek mellett" 3 millió frank felerészt fedezett, felerészt bankhitelt nyújtott, ezen felül 1 millió frank „átmeneti saison-hitelt július-november hónapokra."[14] Nyilván az agrárországok sajátos nyárvégi-koraőszi hiteléhsége tette szükségessé a „saison-hitel" tartós biztosítását.

14 MOL Z 34 48–108–1266

Rendszerváltások: a 20. század második fele

A BANKSZERVEZÉSTŐL A BANKCSONKOLÁSIG

A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank mint specbank (1948–1950)

A gazdaságtörténet-írásban a magyar bankrendszer története általában véget ér az államosítással.[1] Ha szó is esik a nagybankok sorsáról az államosítás után, ott leginkább arra kerül a hangsúly, hogy kezdettől a szovjet típusú egybankrendszer mintáját vették célba.[2] S ez a későbbi út ismeretében retrospektíve igazoltnak is tűnik, hiszen a mindenes központi bank köré szervezett specializált intézetek funkcionális együttműködése adta a szisztéma lényegét.[3] Ha azonban figyelmesen olvassuk a mára jórészt publikált magyarországi forrásokat, észlelnünk kell a lineárisnak látszó fejlődés töréseit, cikkcakkjait.[4]

Az államosítással kapcsolatos tervezgetésnél eleinte egyértelműen a már rendelkezésre álló bankszervezet „racionalizálását" hangsúlyozta Antos István (1908–1960), a PM kommunista államtitkára: „A speciális feladatokra az erre legalkalmasabb, a feladatok ellátására már többé kevésbé beállított intézetet kell kiválasztani."[5]

Még egy félév sem telt el, amikor Hay László (1891–1975) régi moszkovita veterán, eredetileg orvos, ekkoriban az MNB igazgatója, az MKP Bankszervező Bizottsága részére készített javaslatában leszögezte: „Azok a rendszabályok, amelyeket a nagybankok államosításával kapcsolatban a legközelebbi jövőben foganatosítunk, pénzintézeteink problémáinak csak átmeneti rendezését jelentik. Végső fokon egy központi állami bankot kívánunk létrehozni, amely köré speciális rendeltetésű bankok csoportosulnak és az a távolabbi célunk, hogy a bankszervezet csak bankszerű tevékenységet

---

1 TOMKA, 1996.

2 BEREND, 1962. 371–372; PETŐ–SZAKÁCS, 1985. 106–107.

3 A szovjet példa ismertetése: SALUSINSZKY, 1947. 20–24; ATLASZ, 1948. 6. 23–30. Mindkét ismertetés kiemeli: az ún. specbankok (Prombank, Szelhozbank, Torgbank, Cekombank) szerepe a hosszú lejáratú finanszírozás. Utóbbi történetileg azt is megállapítja, hogy ez a hitelrendszer nem az államosítás, hanem a sztálini iparosítást szolgáló 1930–32-es reform következtében alakult ki. Uo. 27–28.

4 A forrásokat szelektálva Tallós György (1920–2005) adta ki, aki maga is aktív részese volt a hajdani átalakításnak. TALLÓS, 1989.

5 Antos István feljegyzése Gerő Ernő részére (Budapest, 1947. szeptember 5.) A szervezeti felépítés terve ekkor így nézett ki: a. Ipari invesztíciós és forgótőke hiteleket nyújtó bank („Hitelbank, esetleg Leszámítoló Bank látszik alkalmasnak"); b. A külkereskedelem, továbbá a belkereskedelem nagyobb tranzakcióinak irányítására és finanszírozására „a Kereskedelmi Bank látszik legalkalmasabbnak"; c. Állami üzemek pénz- és hitelforgalmának lebonyolítása „a Pénzintézeti Központra bízható"; d. Mezőgazdasági beruházási és akció hitelek folyósítására „az Országos Szövetkezeti Hitelintézet hivatott"; e. A magángazdaság számára „egy betétgyűjtő és fizetési forgalmat ellátó bank kialakítása kívánatos a Leszámítoló Bank és a Pesti Hazai szervezeteinek felhasználásával". TALLÓS, 1989. 464–465.

fejtsen ki. Ezeket a távolabbi célokat azonban már a legközelebbi intézkedéseknél is szem előtt kell tartani, hogy a most megalakítandó új szervezet zökkenés nélkül legyen beilleszthető a későbbi szervezeti formába."[6] Közben, 1948. január elsejétől államosították a Pénzintézeti Központ I. kúriájába tartozó intézetek magyar tulajdonban levő részvényeit, és e bankok élére ideiglenes vezetőket neveztek ki.[7] Az MKP Gazdasági és Pénzügyi Bizottsága 1948. január 7-én tárgyalta Hay előterjesztését a nagybankok államosításának „irányelveiről", s „kiegészítésekkel" fogadta el: „A G. B. elfogadja Hay elvtárs javaslatát a következő kiegészítésekkel.

a. A terv-beruházások folyósítását egy banknál kell központosítani. Ezért vagy külön beruházási bankot kell létesíteni, vagy az összes beruházásokat az államosításra kerülő bankok valamelyikén keresztül kell lebonyolítani.

b. Az államosított bankoknak nyújtandó és versenyképességük fokozását célzó segítség szempontjából az Angol Magyar Bankot és a Belvárosi Takarékbankot – a jelentős magánérdekeltségre való tekintettel – nem államosított banknak kell tekinteni. Az itt számba jöhető intézkedéseket a tézisekben is némileg konkretizálni kell.

c. A párhuzamos vezetés elkerülésére az Intéző Bizottság irodáját kell fejleszteni és vezetésénél a Párt befolyását biztosítani. Így a G. F. bankcsoportja feleslegessé válik és megszüntetendő."[8]

A Bankszervező Bizottság 1948. január 17-i ülésén kidolgozta a konkrét elképzeléseket: „A bankállamosítás távolabbi perspektívája az, hogy a forgótőke ellátását, a beruházásokat és a takarékvonal feladatait az ezeknek megfelelő speciális bankok lássák el. Végső fokon a forgótőkét nyújtó bank a PK-val és a Posta Takarékkal kibővült Nemzeti Bank lesz. A Posta Takarék takarékrésze beolvad a Takarék Bankba, míg a PK revizori osztálya az ellenőrzési hivatal magva lesz. A beruházások egyelőre a PK-n keresztül futnak, később, amikor a forgótőkenyújtás már átmegy a Nemzeti Bankba, a Hitelbank lesz a beruházási bank. A speciális bankok a közeljövőben a következőképpen alakulnak. A Hitelbank az ipari forgótőke bankja lesz, ezenkívül finanszírozza egyelőre saját vállalatait. A Kereskedelmi Bank a kereskedelmet látja el forgótőkével és finanszírozza egyelőre saját vállalatait. A Dunavölgyi fuzionál a Kereskedelmi Bankkal, és belőle lesz később a külkereskedelem bankja. A Kereskedelmi Bank arra törekszik, hogy affiliációja a Nemzeti Takarékpénztár útján minél több Hazai affiliációt olvasszon be, és így egyelőre burkoltan készítse elő a nagy hálózattal rendelkező Takarékbank kiépítését. Az OSZH a mezőgazdaságot látja el forgótőkével szövetkezeti és egyéb vonalon. A szövetkezeti termelési hitelek ezen a bankon futnak keresztül. A

6 Hay László a Bankszervező Bizottság számára (Bp. 1947. december). TALLÓS, 1989. 511.

7 Jegyzőkönyv az Állami Bankok intézőbizottsága üléséről (1947. december 21.). TALLÓS, 1989. 521–522.

8 PIL 274. f. 12/28. dosszié. 4. (MKP Gazdasági és Pénzügyi Bizottság, Jegyzőkönyv 1948. január 7.). A kiegészítések még konkrét rentabilitási szempontokat is megfogalmaztak.

Leszámítoló Bank egyelőre a kiskereskedelmet, középipart látja el hitelekkel, később elsorvasztandó. A Hazai Takarék elsősorban a vidéki hálózatra helyezi majd a súlypontot a fentebb említettek alapján. A Községi Takarék egyelőre a Város pénztárosa, később a betétgyűjtés el lesz véve tőle."[9] Ebben a szövegben nem csak terminológiai, hanem a „stílus" révén tartalmi változás is a Leszámítoló Bank „elsorvasztása".

Az „államosított bankok specializálásának" ügyét az MKP Gazdasági és Pénzügyi Bizottsága is megtárgyalta, ami további változtatásokat vitt az előterjesztésbe: „Bankszervezetünk átformálása után öt bank fog maradni: 1. A Magyar Nemzeti Bank, mint központi állami bank; 2. a beruházások bankja; 3. a mezőgazdaság bankja; 4. a külkereskedelem bankja; 5. az országos hálózatú takarékpénztár. *Átmeneti szervezés csak megnehezítené a fentebb említett szervezeti forma kialakítását, és ezért kezdettől fogva a végleges rendezésre kell venni az irányt. Ennek a rendezésnek a lehetőséghez képest gyorsan kell megtörténnie.* Az átszervezés után a rövidlejáratú hiteleket a Magyar Nemzeti Bank folyósítja. Az állami vállalatok – a beruházási hiteleken kívül – összes pénzügyi műveleteiket a Nemzeti Bankon keresztül bonyolítják le, tehát a Nemzeti Bank ellenőrzi ezeket. A Nemzeti Bank alapszabályai e feladatoknak megfelelően módosítandók. A PK megszűnik. A PK bankosztálya és hitelellenőrzést végző része beolvad a Nemzeti Bankba, a többi rész átkerül az ellenőrzési minisztériumba. A Postatakarék egy része szintén a Nemzeti Bankba olvad be, takarékpénztári szervezete pedig az egységes takarékpénztári hálózatnak válik részévé. A beruházások bankja a Hitelbank *legyen*. A mezőgazdaság bankja *legyen* az OSZH. Ez bonyolítsa le a parasztgazdaságok pénzügyi műveleteit. Állami bankként megszűnik szövetkezeti bank lenni. A szövetkezeti törvény ebben az értelemben módosítandó. A Kereskedelmi Bank *olvassza be* a Dunavölgyi Bankot és *legyen* a külkereskedelem bankja. A Hazai Bank és a Leszámítoló Bank megszűnnek, illetve beolvadnak részben a takarékpénztári szervezetbe, részben a Nemzeti Bankba."[10] (Kiemelések – K. Gy.) Figyelemre méltó stiláris mozzanat ebben a végcél felől közelítő imperatív szerkezet: a *„legyen"*. Szinte érezzük, ahogy a párt varázsvesszeje érintésére áttör a „sollen". S már nem csak „elsorvasztásról", hanem „megszűnésről" is szó van. No nem „megszüntetésről", hanem mintegy magától bekövetkező tényről. Hay a Bankszervező Bizottság számára így jelezte a változtatások lényegét: a hiteleket „a legrövidebb időn belül a spec. bankok felé kelt terelni."[11] A Politikai Bizottság elé már ez a „finalista" változat került.

Aztán tavaszra elkészült a Gazdasági Főtanács határidőkhöz kötött, gyakorlatba átültetendő határozata, amelyet a Minisztertanács elfogadott és közzé is tett. Eszerint: 1. A Pénzintézeti Központ 1948. évi május hó 15-től bankszerű tevékenységet nem foly-

9 Jegyzőkönyv az MKP Bankszervező Bizottság üléséről (1948. január 17.). TALLÓS, 1989. 515–516.
10 PIL 274. f. 12/28. dosszié. 81–82. MKP Gazdasági és Pénzügyi Bizottság (Jegyzőkönyv 1948. január 27.). Idézi (január 31-i jegyzőkönyvi keltezéssel) TALLÓS, 1989. 547–548.
11 PIL 274. f. 12/93. ő. e. 30–31. (Bankszervező Bizottság, 1948. január 31.)

tathat. Ezt a tevékenységet 1948. május 15-ig át kell adnia a Magyar Nemzeti Banknak. 2. A Postatakarékpénztár és a Nemzeti Bank között szervezeti kapcsolat létesítendő. Ennek megfelelően a Postatakarékpénztár csekkosztálya a Magyar Nemzeti Bank irányítása mellett működik és a Magyar Nemzeti Bankra háruló feladatok elvégzésénél ennek rendelkezésére áll. Ezt a kapcsolatot 1948. június 1-jéig kell kiépíteni. 3. A Magyar Általános Hitelbank keretében – az Országos Tervhivatal szempontjait figyelembe véve – beruházási osztály szervezendő. A 3 éves terv keretében beruházási célokra újonnan megnyitott bankhitelek 1948. június 1-jétől valamennyi, a terv keretében beruházásra fordítandó összeg 1948. augusztus 1-jétől csak ezen a beruházási osztályon keresztül folyósítható. 4. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank külkereskedelmi pénzintézetté építendő ki. Az árubehozatal céljait szolgáló akkreditíveket a magyar importőr 1948. június 15-től kezdve csak a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankon keresztül nyithat meg, ez a rendelkezés azonban a határozat keltének időpontjában már folyamatban levő ügyekre nem vonatkozik. Az állami vállalatok utasítandók, hogy a külföld felé történő eladásoknál a kötlevélben kössék ki, hogy az áru ellenértéke a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankhoz follyék [sic!] be. 5. A Postatakarékpénztár vezetése alatt országos takarékhálózat szervezendő, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, a Leszámítoló Bank és a Pesti Hazai Takarékpénztár vidéki fiókjaiból, illetve affiliációiból kialakított helyi intézetek bevonásával. Az országos takarékhálózat június 15-ig építendő ki, és a takarékhálózat helyi intézetei a Postatakarékpénztár szerepét is ellátják. 6. Az Országos Szövetkezeti Hitelintézet bonyolítja le a parasztság, a szövetkezetek és a kisiparosság hitelműveleteit."[12]

Azért idéztük ilyen részletesen a koncepció kialakításának dokumentumait, hogy világosan láthatók legyenek az eredeti átszervezési terv „organikus" mozzanatai és egyúttal a nem egészen háromnegyed év leforgása alatt végbement módosulások is. Hogy a nagybankok vagy a 100 főnél nagyobb iparvállalatok államosítása erőteljes hatást gyakorolt a koncepcióra, az a korszak politikai dinamikájából érthető ugyan, mégsem magyaráz meg minden változást. A fentebb vázolt, ugyancsak gondosan megtervezett és definitív átszervezési tervhez képest ugyanis a kivitelezés igencsak sokszínű képet mutatott, s az eltérésekre jelzésszerűen már a korábbi irodalom is felhívta a figyelmet.

A Magyar Általános Hitelbank keretében létesítendő beruházási osztály (illetve azzal felváltva használt Beruházási Bank) ügyében a Bankszervező Bizottság az első tervezetet 1948. április 3-án tárgyalta.[13] Végül a Gazdasági Főtanács kimondta, hogy a Beruházási Bank 1948. július 1-jén kezdi meg működését, majd határozott, hogy

---

12 A GF 853/1948. számú határozata az állami pénzintézetek átszervezéséről (1948. április 22.). TALLÓS, 1989. 548–549.

13 PIL 274 f. 12/93. ő. e. 58–60. Bankszervezési Bizottság (1948. április 3.). A Gazdasági Főtanács titkárságának feljegyzése a főtitkár részére (Csikós Nagy Béla, 1948. április 24.). TALLÓS, 1989. 558–559.

szeptember 1-jétől tevékenységét nemzeti vállalat formájában lássa el.[14] A Magyar Általános Hitelbankból azonban a Beruházási Osztály csak 1949. május 1-jén vált ki, s ekkor alakult meg ténylegesen a Magyar Beruházási Bank Nemzeti Vállalat.[15] A MÁH történetéről szóló könyvében Tallós hosszasan idézte az idevágó szabályozás dokumentumát, s ezzel a sejtelmes mondattal zárta a történetet: „a Hitelbank jogi keretei – a függőben maradt ügyek ellátására – hosszabb időn át még fennmaradtak a felszámolások irányítását végző Pénzintézeti Központ gondozásában."[16] A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank történetének szerzője az 1948. áprilisi minisztertanácsi határozat következtében beállott, május és augusztus közötti átszervezést már a felszámolás kezdetének tekintette. A felszámolási folyamat végállomását pedig 1949. december 17-ére tette, amikor a PM „elrendelte a bank még meglévő alkalmazotti állományának radikális leépítését – a megmaradó tisztviselőknek az utolsó fizetést 1950 elején folyósították", s a székházat, sőt, az iratokat is át kellett adni az OTP-nek, illetve az Országos Levéltárnak.[17] Mint tudjuk, a Magyar Külkereskedelmi Bank viszont csak 1950. október 16-án kezdte meg működését.[18]

Hogy mi történt közben, arról hallgatnak a históriák, mint ahogy az sem derül ki, hogy ténylegesen mikor is számolták fel az 1948. január elsejével államosított, eredetileg specbankként számításba vett intézeteket. Netán mégsem volt eléggé jól tervezett az átszervezés?

A korszak szereplőinek visszaemlékezései, interjúi külső meghatározó mozzanatokat említenek. Ilyen mindenek előtt az iparosítás felgyorsított üteme, először az első hároméves terv során, majd az első ötéves terv beindításakor.

Explicit módon mégis leggyakrabban az ún. „arrestek"-re szokás hivatkozni, amelyek külföldön történtek a régi bankok ellen: „...izgalmas és fáradságos munka volt a hidegháború első hullámainak a hatását parírozni. Különösen Amerika, majd Svájc kezdte a követeléseink arrestálását, amikor látták, hogy a bankokat államosítjuk, és a Nemzeti Bank is államosítva lesz... Azt az elméletet konstruálták tőkés külföldön jogilag, hogy Magyarországon minden állami, így minden követelés és tartozás is állami, és minthogy nekik Magyarországgal szemben követeléseik vannak, ezért kimondják a magyar javak – akárhonnan származnak – lefoglalását. Ezt nevezték arrestnek: a külföldön levő magyar követelések lefoglalását. Ezt Amerikában gyakorolták, és erősen gyakorolták Svájcban, amely a bankvilág fellegvára, és nagyon sok szál fűzte a magyar tőkéseket a svájci tőkésekhez, és így ott is nagyon sok volt az arrest. Ennek következtében ki kellett dolgozni egy stratégiát és taktikát – amely nagyon komplikált volt –, hogy

14 A Gazdasági Főtanács határozata (1948. július 1.); A GF határozata (1948. augusztus 26.). A Kormány 43/1948. határozata az MBB NV létesítéséről 1948. szeptember 16-án kelt. TALLÓS, 1989. 572–575.

15 FARÁDY–HAVAS–SZABÓ, I. 1969. 363.

16 TALLÓS, 1995. 404.

17 BOTOS, 1991. 99–100.

18 KÖVÉR, MKB [2001]

védjük javainkat. Mert ez az egész kampány azt jelentette, hogy exportköveteléseink nem voltak biztonságban, és semmiféle követelésünk. Tehát a pénzeket kamuflálni kellett..."[19] A nyelvezetből is kiderül, hogy nem egyszerűen stratégia-változtatásról van szó, hanem háborúról, amelynek oka a „kapitalista külföld".

A korszak forrásait szemlélve viszont nem kétséges, hogy a hadjáratot bentről, előre eltervezetten indították, és nem pusztán javakról, hanem legalább annyira személyekről is szó volt. A Bankszervező Bizottság 1948. március 6-i ülésén a „felesleges alkalmazottakat" négy csoportba sorolták:

1. politikailag megbízhatatlanok (főleg a rangosok között) és kegyelemkenyéren élők
2. azok a kvalifikált munkaerők, akiknek a megtartása fontos
3. azok a kvalifikált munkaerők, akiket a magánszektornak kell átadni (politikai okokból)
4. kvalifikálatlanok.[20]

Már a bankrendszer átszervezéséről készített első jelentések jelentős létszámmozgásról számoltak be. A bankalkalmazottak személyi katasztere szakmai képesség, politikai és anyagi megbízhatóság szerint osztályozta a rendelkezésre álló kádereket. S az „államosított bankok apparátusának túlméretezett voltára" hivatkozva elbocsátásokról is döntött. Az arányokra is gondosan vigyáztak: az államosítástól számított első öt hónapban 119 „rangos alkalmazott", 93 egyéb tisztviselő és 104 segédhivatalnok, hivatalsegéd került lapátra.[21]

Ha a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankra mint kiszemelt külkereskedelmi specbankra szűkítjük a fókuszt, akkor a létszámadatok körül még nagyobb konfúzió ötlik szemünkbe. Amikor 1949 őszétől a Pénzügyminisztériumból irányítva megszervezték a Devizaigazgatóságot, a káderfejlesztés érdekében különböző visszatekintő létszámadatokat mutattak be.[22]

---

19 Baczoni Jenő-interjú. Készítette Pécsi Vera, 1986. OHA. 32. sz. Baczoni (1907–1996) eredetileg matematika-fizika szakos tanár volt, s 1932-től dolgozott az MNB kötelékében.

20 PIL 274 f. 12/93. ő. e. 47–48. Bankszervezési Bizottság (1948. március 6.).

21 PIL 274 f. 12/93. ő. e. 111–113. 1948. május 31.

22 MOL XIX – L – 1 – K PM Nemzetközi kapcsolatok főosztálya, 479. d. Feljegyzés a Devizaigazgatóság racionalizálása tárgyában. 1950. november 10. Meg kell jegyeznünk, hogy Baczoni Jenő példányán az 1949-re vonatkozó, bennünket ezúttal különösen érdeklő PMKB létszámadatok mellett az alábbi megjegyzés (*) található: „nem helyes szám"!

1. táblázat

A Devizaigazgatósághoz tartozó alkalmazottak létszámadatai (1948–1950)

Létszám	MNB Bankosztály	PMKB
1948. június 30.	236	1347
1948. december 31.	237	1066
1949. június 30.	262	*598
1949. december 31.	225	*541
1950. június 30.	277	416

Eszerint a nagyméretű létszámleépítésre a PMKB-ban több lépcsőben, de legfőképpen 1949 első felében került sor. Ha viszont ugyanebben a forráscsoportban kontrolladatokat keresünk, akkor a PMKB alkalmazottai körüli bizonytalanság tovább növekszik. A PMKB vezetője például 1949 szeptemberében 614 fős összlétszámról tudósít.[23] A Devizaigazgatóság létszámváltozásairól készült utólagos összehasonlítás szerint a Kerbankban (amit akkoriban hajdani tőzsdei táviratcíme alapján egyszerűen csak „Kommerz"-nek, magyarosan meg egyenesen „Kommerc"-nek neveztek) 1949. december 20-án összesen 472-en dolgoztak, tehát jóval kevesebben, mint a táblázatban közölt év végi kimutatás szerint.[24]

Amikor 1949 őszén a devizagazdálkodás újbóli átszervezésére kerül sor, a személyi és intézményi feltételek szinte szétbogozhatatlanul összekuszálódtak. Baczoni Jenő 1949. október 22-én tette nyilvánossá az MNB-ben az átszervezés ügyét. Az ezután megindult tárgyalásokon kezdetben a PMKB önálló intézményes pozícióból próbált fellépni. Amikor október 25-én az MNB Bankosztály nevében Andrássy Ferenc megbízott a Commerzbe ment, hogy „az előző napi eredményeket a másik féllel megbeszélve a gyakorlatba átvigyük", meglepődött Herzog Imre igazgató magatartásán. „Herzog igazgató elzárkózott az elől, hogy Baueron [Alfréd] és rajtam kívül mással tárgyaljon, majd négyünk közt lefolytatott tárgyalás során kifejtette, hogy a MNB adjon részletes írásbeli propozíciót, amelyre ők majd reflektálnak. A kidolgozás részleteiben nem hajlandók kooperálni... Ezek után Bauerral úgy döntöttünk, hogy a munkát a Commerz nélkül folytatjuk, és majd csak a kész tervezetet adjuk át a Commerznek avégből való hozzászólásra, hogy Commerz vonalon a lebonyolítás egyes fázisai mennyiben bonyo-

23 MOL XIX – L – 1 – K PM Nemzetközi kapcsolatok, 479. d. dr. Tausz István, 1949. szeptember 13.

24 MOL XIX – L – 1 – K PM Nemzetközi kapcsolatok, 479. d. Összehasonlító kimutatás a Devizaigazgatóság létszámváltozásairól. 1951. március 17.

líthatók le szerintük rövidebben és gazdaságosabban."[25] Nyilván nehezítette a dolgot, hogy mindegyik felet fájdalmasan érintette, ha szervezeti „öncsonkításra" kényszerült, még ha ezt szemérmesen csak „sorvadásnak" nevezték. „Az átszervezés célja az ügymenet meggyorsítása mellett elsősorban annak olcsóbbá tétele munkaerők felszabadítása által, amelyekre máshol nagy szükség van. Tehát nem csak tudomásul kell vennünk egyes munkaterületek elsorvadását, hanem azt a jó szervezéssel magunk kell előidézzük. Ilyen biztosan elsorvadó munkaterület például a Nemzeti Bank Devizalevelezésének nagy része, illetve a Commerz Devizaátutaló, Kliring és Export csoportjai."[26]

Maga Baczoni Jenő 1949 augusztusában került osztálytanácsosi rangban a PM III. c. osztályának vezetői székébe. Tulajdonképpen neki kellett levezényelni az átszervezéseket. Ő sem volt könnyű helyzetben. A PM személyzeti főelőadója már 1950 elején ilyen jellemzést tett a káderanyagába: „Igen értelmes polgár, kitűnő szakember. Látszatra igyekszik beilleszkedni a jelenlegi politikába, ennek megfelelően tanul is. Jó felfogásánál fogva a politikai kérdéseket jól ismeri. Magatartása a munkáskáderekkel szemben rideg és visszautasító. Ez nemcsak politikájából, de személyéből is adódik. Régi szakemberekből egy klikket alkotott maga körül, amelybe betekintést nem nyerhet még a régi szakemberek becsületes része sem. A Deviza osztály vezetője. M. D. P. tagja."[27] Hogy a korabeli „fúrások" vagy tágabban „osztályharcok" milyen mértékben befolyásolták az események alakulását, arra jó példa, hogy Baczoni Jenő emlékezetében is fontos helyet foglalt el az ezekre való utalás.[28]

Az újabb átszervezési hullám alkalmával, ugyan az eljövendő helyzethez igazítva, mégsem pusztán normatív módon ábrázolták az 1948–49-re kialakult aktuális helyzet anomáliáit. A leírásból egyértelműen kiderül, hogy az 1948 elején eltervezett specbanki rendszer miért is szorult újabb átalakításra. Baczoni Jenő, immár a PM osztálytanácsosaként a következőket állapította meg: „Hogy a jelenlegi menet mennyire komplikált és nem áttekinthető, azt látjuk, ha végignézünk egy import példát: a Kereskedelmi Bank megbízást kap az importőrtől, hogy nyisson akkreditívet, – miután a Kerbank nem levelez külföld felé, a Nemzeti Banktól levélben kéri ehhez a fedezetet. A Nemzeti a fedezet ügyében levelez külföldi összeköttetésével és a Hitelügyi osztállyal. Mindez meglehetősen komplikált adminisztrációt igényel, sok hátránya van, további költségeket és időveszteségeket jelent. Azonkívül, ha bármi komplikáció adódik, nem tekinthető át azonnal és világosan az ügy menete. Ezen áttekinthetetlenséget mutatja az is, hogy mikor a Kereskedelmi Bank postahiteleket vett igénybe, a fedezet a mi számlánkon

25 Andrássy: Jelentés Baczoni Jenő min. osztálytanácsos úr részére, 1949. október 29. MOL XIX-L–1-k 479. d.

26 MOL XIX-L–1-k 479. d. Feljegyzés. Andrássy: A Commerz átszervezéssel kapcsolatos november 8-i megbeszélés problémái. Bizalmas. 1949. november 9.

27 Páli Frigyesné szem. főelőadó, 1950. január 27. Baczoni Jenő egykori káderanyagába fia, Baczoni Gábor jóvoltából nyerhettem betekintést, amit ezúton is köszönök.

28 Baczoni Jenő-interjú. 1986. OHA, 32. sz. 28–29.

állt, s a Kereskedelmi Bank önállóan operált. A komplikált adminisztráció folytán a kritikussá váló helyzetet nem láthattuk át. Ugyanakkor font viszonylatban nyitottunk akkreditív engedélyeket és kiderült, hogy a fedezetre nem történt diszpozíció. Ebből adódik, hogy a Kereskedelmi Bank szakosítása megtörtént, de azokat a következtetéseket, amelyek [...] gazdasági életünk kapcsán adódtak, nem vontuk le, ez pedig nem illeszthető bele egy tervgazdálkodásba."[29]

Az átszervezés előkészítési anyagában egy bő két héttel korábban kelt intern leírás még egyértelműen az „ideiglenesnek tervezett" kapitalista kötött devizagazdálkodás nyakába próbálta varrni a rendellenességeket, amikor az MNB-vel szemben 32 megbízott pénzintézet (ráadásul mind magánbank) állt. A jelenlegi helyzetben viszont két állami bank áll egymás *mellett*, az MNB és a Commerz, „ami lehetővé teszi, hogy a kétszeres munkamenetek leépítésével, bürokratikus formaságok kiküszöbölésével, egyszerű, pontos és gyors adminisztráció felépítését". Az alapvető gond abból adódik, hogy „a két bank külön jogi személy, de mivel a Commerz belföldiek részére számlát nem vezethet, és külföldi számlavezetési lehetőségei is korlátozottak, továbbá mivel az MNB – ahol a forint és devizaszámlák vannak – export és importüzletekkel nem foglalkozik, minden ügy üzleti részét a Commerz, pénzügyi részét az MNB bonyolítja le, ami kettősséget eredményez a külföld felé és cégszerű levelezés özönét a Commerz és MNB viszonylatában."[30]

Ha mélyebbre ásunk az átszervezés intern irodalmában, további fontos részletek bukkannak elő: „A Commerz ez idő szerint óriási volumenű külföldi számlával rendelkezik, amelyeken számlánként ugyan nem sok, de összegében mégis tekintélyes nostro-állománya van. Jelenleg a Commerz úgy manövríroz [sic!], hogy BC. számlájáról beszolgáltat devizát, amely lényegében természetesen másé, és így a kedvezményezett megkapja a forintot, a Commerz pedig időnként, ha éppen szükséges, intézkedik külföldön a devizáknak számlánkra térítésére. (Ez annyit jelent, hogy ha minden magyar fél egyszerre kérné a forintját, a Commerz BC. számlán hiány mutatkoznék, tehát kiderülne, hogy a Commerz »sikkasztott«, amikor pl. az Agrimpex dollárjait szolgáltatta be és X.Y.-nek fizette ki a forintot.)"[31]

Itt tehát szó sincs arrestekről, mint ahogy a „kapitalista kötött gazdálkodásra" hivatkozás sem állta meg a helyét, a „hevenyészettséget", „áttekinthetetlenséget" a bankállamosítás és maga a specbanki szervezet hozta létre. S ezt már a PM pozíciójából nézve az MNB–PMKB viszonylatban is tematizálni lehetett. Hogy ez mennyire így volt, nézzük meg az idézett import példát egy még elemibb szinten, amelyet úgy fogalmaztak, hogy a pénzügybe beletanuló káderek (a politikusok és az utókor történészei)

29 MOL XIX-L–1-k 479. d. Jegyzőkönyv, 1949. október 22.

30 MOL XIX-L–1-k 479. d. Javaslat a devizagazdálkodás üzleti lebonyolításának átszervezésére. Bizalmas. 1949. október 6.

31 MOL XIX-L–1-k 479. d. Andrássy – Baczoni Jenő min. osztálytanácsos úrnak, 1949. november 18.

is érthessék. „A MNB adja ki a devizavételi engedélyeket. Az engedély birtokában a Külkereskedelmi N. V. megbízása alapján a Commerz megnyitja az akkreditívet (első művelet külföld felé). Ugyanakkor a Commerz a MNB felé külön levélben rendelkezik a devizafedezet átutalására, illetve a forintellenérték beszedésére (második művelet belföldön). Az MNB rendelkezik külföld felé az üzlet devizafedezetének a Commerz külföldi számlájára való térítésére (harmadik művelet külföld felé). A MNB külföldi keze téríti a devizát a Commerz számlájára (negyedik művelet külföldön). A MNB külföldi keze értesíti a MNB-ot a terhelésről, a Commerz külföldi keze a Commerzet a jóváírásról. Valamennyi művelet levelezést, nyilvántartást, kül- és belföldi költségeket jelent."[32] A javaslat az átszervezés céljait illetően nem sok kétséget hagyott: „Kifelé (főként a nyugati államok felé) a Commerz legteljesebb önállóságának látszata megőrzendő, befelé a Commerz úgy tekintendő, mint az MNB egyik osztálya." S a távolabbi perspektívák is világosnak mutatkoztak: „Az átszervezés egyben olyan helyzetet teremtene, amely – amennyiben a szocialista bankrendszer teljes kiépítésére alkalom kínálkozik – lehetővé teszi, hogy a Commerz mint »külkereskedelmi főosztály« rövid időn belül, különösebb szervezeti változtatás nélkül beolvadna az MNB-be."[33]

A „tervbank-rendszer" szervezői tehát egyáltalán nem számoltak tranzakciós költségekkel, vagy legalábbis azzal a feltételezéssel éltek, hogy ezek a költségek az állami szektoron *belül* nem léteznek. Az államosítást és a specializációt ebben az értelemben önmagában költségmegtakarító tényezőként tervezték, ami – mint látható – nem csak hibás elgondolás volt, hanem a kaotikus viszonyok egyik forrásául is szolgált. Ezt pedig a jövő mérnökei még utólag sem szívesen ismerték be. Inkább vállalták azt a beállítást, mintha a sorozatos átszervezés maga is a terv része lett volna, csak a kommunisták – konspiratív okokból – ezt nem köthették ellenfeleik orrára. Ezt pedig az antikommunista látószög is készséggel elfogadta és kiforgatta, hiszen jól illett az eleve mindenben összeesküvést vélelmező túloldal ellenségképéhez.

Így azon sem csodálkozhatott senki, hogy 1950 nyarán-őszén újabb átszervezés következett. Ennek az új hullámnak az eredménye volt a Magyar Külkereskedelmi Bank Rt. 1950. október 16-i megszületése.[34] A PM Pénzügyi Kollégiuma számára készült előterjesztés a PMKB sorsáról is határozott: „A K.B. nem számol fel. A folyó üzletek befejezése után a K.B. a P.K. keretében a bankcsonkokkal együtt folytatja működését ugyanolyan korlátolt mértékben, mint azok. Feladatkörében maradnak különösen a holdingok kezelése és liquidálása; külföldi adósságainak és zárolt vagyonának kezelése;

32 Uo. Javaslat a devizagazdálkodás üzleti lebonyolításának átszervezésére. Bizalmas. 1949. október 6. Itt még egy exportpélda is szerepel, amelyet helyszűke miatt nem idézek.
33 Uo. Javaslat, 1949. október 6.
34 KÖVÉR, MKB [2001] 13–31.

a még nála nyílt zárolt belföldi forintszámlák vezetése."[35] Az átszervezés folyamatára visszatekintve egy újabb előterjesztés már köntörfalazás nélkül fogalmazott: „A Kereskedelmi Bank az 1950. október 15-ig elvállalt üzletek lebonyolítását egyelőre folytatja. Ma már üzleti forgalma az eredetinek 10–15%-ára csökkent le; számos külföldi bankszámlájának lezárása folyamatban van. A bonyolítás nem igényel önálló adminisztrációt és személyzetet, noha formailag még 51 dolgozó a Kereskedelmi Bank létszámába tartozik. Előreláthatólag 1951 második negyedében a külföldi bonyolítás annyira csökken, hogy az akkor még fennmaradt kis üzletállományt megfelelően óvatos formában a Külkereskedelmi Bank átveheti és *a csonkosítás folyamata befejezhető*." (Kiemelés – K. Gy.)[36]

A Pesti Magyar Kereskedelmi Bankból megmaradt bankcsonk felszámolását végül 2003. október 28-án rendelték el, és a cég törlésére 2009. március 5-én került sor.[37]

35 MOL XIX-L–1-k 479. d. PM IV. főosztály. Szaberszky József, Baczoni Jenő: Előterjesztés a Pénzügyi Kollégium részére az MNB Bankosztálya és a PMKB átszervezése tárgyában. Szigorúan bizalmas. 1950. augusztus 30.

36 MOL XIX-L–1-k 479. d. PM IV. főosztály Előterjesztés a Pénzügyi Kollégium részére. Szigorúan bizalmas. Az előterjesztés elé tűzve Száberszky József kézírásos utasításai Baczoni, Rácz, Lakos elvtársak számára [1951] III. 17.

37 www.e-cegjegyzek.hu/index.html

AZ ÁLLAMOSÍTÁSTÓL A PRIVATIZÁCIÓIG*

Egy magyar bank útja a 20. század második felében

A 20. század végén egyik történelmi folyóiratunk szerkesztősége azért habozott egy – a kétszintű bankrendszerre való áttéréssel foglalkozó – forráspublikáció közlésekor, mert, úgymond, az eltelt 10 esztendő még nem nyújt kellő történelmi távolságot a témától (végül sor került a megjelentetésre!). A távlatot azonban nem mindig lehet években mérni. Annak ellenére, hogy tisztában vagyok a szóban forgó eset mögött meghúzódó vonakodó mentalitás mozgatórugóival, azt gondolom, hogy a kelet-európai kommunista rendszerek hihetetlenül gyorsan és végérvényesen történeti témává váltak, s ezt nem szabad összekeverni azzal a mozzanattal, hogy a múlt és a jelen szereplői között mennyiben áll fenn kontinuitás. (Értsd: a mai személyes karrier-okok nem képezhetnek jogcímet a történeti kutatás és publikáció adatvédelmi szempontú korlátozásához.)

Nyilván többedíziglen véletlennek tekinthető, hogy a Magyar Külkereskedelmi Bank Rt. egy 19. századdal foglalkozó történészt bízott meg 50 éves történetének feldolgozásával. Azt azonban el kell mondanom, hogy nemcsak a még meglevő irattárához való hozzáférhetés volt biztosított számomra, hanem kutathattam a Pénzügyminisztérium irattárában, valamint a PM Magyar Országos Levéltárba került anyagában is. AZ OSZK Hanák Gábor vezette Történeti Interjú és Videotára részére az MKB és a pénzügyi szféra számos régi és jelenlegi munkatársával interjút készítettünk, amely számtalan – semmilyen írott forrásban fel nem lelhető – információval bővítette ismereteimet. A banktörténeti monográfia elkészült és megjelent.[1] Ennek mintegy summázatát szeretném most összefoglalni, elsősorban a tulajdon és a tulajdonjogokkal való élés szempontjából. Gondolatmenetemben támaszkodni fogok a neoinstitucionalista közgazdaságtani irányzat szerves részeként kifejlődött tulajdonjogok elméletére.[2]

Azt gondolom, – ha élne – Menyus [Menyhárt Lajos] érdeklődéssel hallgatná ezeket a fejtegetéseket, s bár sajnos már sohasem tudhatom meg, hogy mivel értett volna egyet és mivel nem, előadásomat mindig vitára kész szellemének ajánlom.

* * *

---

* Eredetileg Menyhárt Lajos debreceni tanárom és kollégám emlékkonferenciáján hangzott el 2000. december 13-án.

1 KÖVÉR, [2001]

2 PEJOVICH, 1990. A magyar fordítás csak a kapitalizmusra vonatkozó fejezeteket tartalmazza. Uő. 1992.

Az MKB-t két évvel a bankrendszer államosítása után, 1950-ben vadonatúj bankként hívták létre, részvénytársasági formában. Eredetileg az egyszintű bankrendszerben a „specbanki" külkereskedelmi banki funkciókat az államosított Pesti Magyar Kereskedelmi Bank megmaradt szervezetére (ún. bankcsonkjára) bízták, de az államosítások és az elmaradt kártalanítás megtorlásaként végrehajtott külföldi foglalások miatt egy teljesen „szűz" intézményt hoztak létre, amely ezáltal nem volt kitéve a lefoglalás és elkobzás (arrest) veszélyének. Az intézmény megalakításának előkészítéseként 1950 nyarán még három alternatíva fogalmazódott meg:

a. egységes devizabank-szervezet jöjjön létre az MNB egyik osztályaként, és ez csak „fedőszerv" gyanánt használja a megalakuló MKB-t

b. az MKB élesen elválasztott feladatkört, külön szervezetet kapjon, s csak az elvi irányítás maradjon az MNB kezében; ez volt „a 20–30 fős önálló, kis devizabank terve"

c. az egységes deviza-szervezet maga az MKB Rt. legyen, amely a PM megbízásából az MNB közép-devizahatósági feladatkörét is lássa el.

A kezdeti bizonytalankodás után a PM kollégiuma, majd a Népgazdasági Főtanács a második megoldás mellett döntött.

Az alapításkor a pénzügyminisztérum jogászának kérésére a külkereskedelmi miniszter „a külkereskedelmi vállalatok súlyának és exportvolumenének figyelembevételével" a befizetendő összeget felosztotta a külkervállalatok között. Ugyanakkor a pénzügyi tárca gondoskodott arról, hogy az „összegek a részvényjegyzés céljaira az egyes vállalatoknak megfelelő alapként kamatmentesen rendelkezésre bocsáttassanak".[3] A miniszteri döntés értelmében a részvényeslistára a vállalatok a PM által meghatározott arányban kerültek.

A cégnevek később változtak, de az arányok lényegében nem. (A Külforgalmiból később Hungarotex, a Bőr, szőrméből pedig Tannimpex lett.)

A névleges alaptőke 100 millió forint volt, de az induláskor valójában csak 30 millió került ténylegesen befizetésre, és ez az ötvenes évek folyamán gyakorlatilag így is maradt.

Állami vállalat esetén látszólag nem sok értelme van feltenni a kérdést: ki is volt a bank tulajdonosa? Pedig már az alapításkor megmutatkozott a helyzet összetettsége. Az igazgatóságba három főt a Nemzeti Bank, egyet-egyet a Külkereskedelmi Minisztérium és a NIKEX, egyet pedig maga a Bank delegált (Téglás Gézát 1950. november 1-jével a PM nevezte ki – az állami vállalatok beosztási nómenklatúrája szerint – „vállalatvezető" munkakörbe, a részvénytársaság alapszabályai alapján „ügyvezető igazgatóként"). A felügyelőbizottságban az MNB-t, a PM-et és KKM-et egy-egy fő képviselte. Kié volt vajon a vagyontárgy használatának joga (usus), a vagyontárgyból származó hasznok el-

3 MOL XIX – L – 1 – k. PM Nemzetközi kapcsolatok 81. d.

sajátításának joga (usus fructus), a vagyontárgy formájának és tartalmának megváltoztatására irányuló jog (abusus), és az előbbi jogok eligenítésére vonatkozó megegyezés joga?[4] (Az elidegenítés joga egészen a privatizációig fel sem vetődhetett, ami arra utal, hogy a kizárólagos állami tulajdonnak önmagában megvannak a maga korlátai.)[5]

1. táblázat

A Külkerbank alapító részvényesei (1950)

Nikex	9
Technoimpex	8
Agrimpex	12
Terimpex	11
Metallimpex	15
Elektroimpex	5
Ferunion	3
Chemolimpex	7
Lignimpex	10
Külforgalmi	15
Bőr, szőrme	5
Össz.	100

Formailag a részvényesek a külkereskedelmi vállalatok voltak. Míg a – valójában nem működő – Bankigazgatóság elnökét a KKM adta, a tagok többsége az MNB-ből került ki. A részvénytőke befizetője és a nyereség egészének elvonója azonban a Pénzügyminisztérium volt, s az operatív vezetést is a PM delgálta. Ebben a kezdeti időszakban a PM az MNB-t igyekezett maga alá gyűrni, s csak a devizamonopólium középszintű leosztása révén jutott az MNB Devizaigazgatóság (Dig) gyakorlati hatalomhoz. Az MNB fokozatos emancipálódásával azután az 50-es évek közepén az MNB mindinkább érvényesítette befolyását, s 1956 szeptemberében a KKB vezetőjének kijelölési joga is az MNB kezébe került. Téglás 1955-ös halála után nem is neveztek ki új ügyvezető igazgatót, a vállalatot gyakorlatilag a Dig irányította, úgy, hogy helyettes ügyvezetőket (dr. Morenberger Egon, Hermann Mihály) bíztak meg a helyi irányítással. Az új helyzetnek megfelelően az 1957. május 20-ra datált közgyűlésen az igazgatóság létszámát felemelték, 3 fő az MNB-ből, 2 a KKM-ből, 2 a PM-ből, és 2 külkervállalati

4 PEJOVICS, 1992. 18.

5 A köztulajdon kirekesztő jellegének és átruházhatatlanságának problémája a tranzakciós költségek tanában fontos helyet foglal el. Az elméleti kérdések első vázlatos felvetésére lásd SZAKADÁT, 1991. 165–166.

vezérigazgató kapott helyet benne (Agrimpex, Metallimpex). Az Igazgatóság elnöke pedig az MNB Dig vezetője (Fodor András) lett.[6]

A fennhatóságért folytatott rivalizálásból sajátos „háromszög"-történet kerekedett ki, amelynek új elvi alapon történő szabályozására 1959–60-ban hosszas egyezkedés után került sor. Ezúttal a KKM szeretett volna egy saját bankot, ahova a KKM ún. Kompenzációs osztályát átviheti, és amelyen keresztül meghatározott kereten (20 millió forinton) belül önállóan bonyolíthat ún. konstrukciós ügyleteket. A Bank felügyeleti joga a Pénzügyminisztériumhoz került vissza. Élére a PM önálló vezérigazgatót nevezett ki (Gál L. Endrét, aki a KKM vezető munkatársa volt), a létrehozott 11 fős Igazgatóság elnöke pedig az a Baczoni Jenő lett (KKM miniszterhelyettes), aki annak idején még PM osztályvezetőként az egész bank tervét kidolgozta. Az Igazgatóságnak a KKM aktív szerepet szánt, havi rendszerességgel üléseket tartott kívánatosnak (amit sem a PM, sem az MNB nem igazán akart), s abba nagyjából egyenlő arányban kerültek a PM–KKM–MNB háromszög tagjai mellett a Külkerbank menedzsmentjének képviselői is: a vezérigazgató mellett a KKM Kompenzációs osztályának vezetőjéből vezérigazgató-helyettessé előlépett Arató Ferencen kívül az eddigi helyettes ügyvezető, Hermann Mihály is. Az Igazgatóság azonban döntéseit csak egyhangúan hozhatta, ami gyakorlatilag megbénította a nagyon szofisztikusnak kitalált (a KKB menedzsmentjét is beszámítva immár négyszögű) alakzatot, s egyre ritkábban ülésezett. A tárcaközi villongások hátterében egyfelől egy klaszikus információs probléma állt: a PM eredetileg lemondott a konstrukciós ügyletek mögött meghúzódó árumozgások vizsgálatáról, kiélezett devizahelyzeti időszakokban (amelyek a tervgazdasági ciklikusság szükségszerű velejárói voltak) azonban megtagadta a finanszírozást.[7] A különböző szervek egymás kártyáiba sem láttak bele: a devizamozgások nyomonkövetésében az MNB, az árumozgások tekintetében a KKM volt az információk birtokában. Másfelől a KKM azzal vádolta az MNB-t, hogy a konstrukciós forgalom devizális szempontú növelését akár a haszon csökkenése árán is preferálja. Pedig kereskedelempolitikai szempontból nem minősült helyesnek az overdraftok állandó kihasználása.[8] Az MKB operatív vezetése mégsem volt igazán érdekelt a felemás helyzet felszámolásában, hiszen az adott körülmények között felértékelődött a menedzsment szerepe, s ez annak

6 MOL XIX – L – 1 – k. PM Nemzetközi kapcsolatok 484. d.

7 A külkereskedelmi hitelek tekintetében „folyamatos harc bontakozott ki a Pénzügyminisztériummal. A PÜM ugyanis ellenezte a fejlődő országokkal való kereskedelemfejlesztés[t] a politikai és gazdasági kockázatok miatt; ellenezte a devizális hitelek nyújtását devizális helyzetünk és a kedvezőtlen kamatok miatt és ugyancsak a kockázat miatt. Így azután minden egyes vállalati és állami hitel jóváhagyásába bele akart szólni és ez a beleszólás végtelen akadékoskodássá vált. Nagy küzdelembe került, amíg – a Gazdasági Bizottság és különösen Fock elvtárs segítségével – elértük, hogy éves hitelkereteket hagyott jóvá az Országos Tervhivatal, amelyeken belül meghatározott irányelvek szerint elég messzemenő szabadsággal dönthettünk." Baczoni Jenő emlékiratai. Kézirat. 127. (Ezúton köszönöm fiának, Baczoni Gábornak, hogy e nyolcvasan évek elején készült naplóba betekintést nyerhettem.)

8 MOL XIX – L – 1 – k. PM Nemzetközi kapcsolatok 484. d. (1963. március 15.)

ellenére így volt, hogy gyakorlatilag minden egyes döntéssel körbe kellett házalni az érdekelt főhatóságokat. Ugyanakkor például az átszervezés költségeire a Bank jócskán tartalékolt, s az átszervezés előtti üzletekből „felgyűlt" összegből 30 milliót a „külker vállalatok részvénytőkebefizetési kötelezettségei számláinak csökkentésére", a Bank alaptőkéjének feltöltésére, illetve tartalékolásra fordíthattak (természetesen most is a felsőbb szervek jóváhagyásával!). Formálisan a megbízó (principális) szerepkörei teljesnek látszottak: nemcsak a tőkejuttatásról és a nyereségelvonásról döntött, hanem a reprezentációs költségek nagyságáról és hovafordíthatóságáról is, megszabta a létszámkeretet, kinevezte és leváltotta a megbízott (ágens) intézmény vezetőjét. Az igazi kérdés azonban az volt, hogy milyen háttéregyeztetési tárgyalások, levélváltások eredőjeként születik meg a döntés, hogy megszületik-e egyáltalán, s pozitív határozat esetén végrehajtják-e.[9]

A Bank helyzete ebből a szempontból az új gazdasági mechanizmus bevezetésével sem változott érdemben. A vállalati döntések decentralizálását ugyanis a hitelrendszer erőteljes centralizációja ellensúlyozta. A Külkerbank nem lett nyereségérdekelt vállalat, sőt, tulajdonképpen a megszülető vállalati törvény hatálya alá sem került. Minden PM támogatás és lobbizás dacára sem sikerült elérni a forintfinanszírozási jog megszerzését. A törekvés az MNB ellenállásán hiúsult meg.

Végbement ugyanakkor az alaptőke felemelése, amely a megnövekedett forgalom miatt régóta esedékessé vált. Az alaptőkeemelésről szóló PM döntés 1974. augusztus 26-án kelt. A 300 milliós emelés átutalásáról ezzel egyidejűleg intézkedett a miniszterhelyettes. Az Igazgatóság elnöke, Baczoni Jenő azt javasolta, hogy „a tőkés pénzpiacokra való figyelemmel" kívánatos, hogy a magyar állam formálisan vállaljon szerepet a részvényesek között. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy az emelésből 250 millió az állam (a Pénzügyminisztérium), 50 millió pedig a korábbi részvényes külkereskedelmi vállalatok „jegyzéseként kerüljön meghirdetésre". Ez azt a célt szolgálta, hogy kifejezésre juttassák a Bank iránt „mind a kormányzat, mind pedig a részvényesek részéről" megnyilvánuló fokozott bizalmat.[10] A tőkeemelés után tehát az 500 milliós részvénytőke 50%-át a PM, a másik felét pedig a külkereskedelmi vállalatok a korábbi megoszlásban jegyezték. A Pénzügyminisztérium tehát, amely kezdettől fogva elsődleges jogokat gyakorolt, formálisan is többségi tulajdonossá vált. A külkervállalatok befizetéseit – ezúttal is – a PM rendezte.

A hetvenes években a háromszöghelyzet újrameghatározására is sor került. Ezt némi iróniával (és szerénytelenséggel) Tripartitumnak nevezték belső pénzügyi körökben.

---

9 Gál L. Endrét például 1963 őszén rövid úton görögországi kiküldetésbe távolították, Salusinszky István nyugdíjazása viszont a hetvenes évek végén hosszasan elhúzódott. A személyi döntések meghozatalakor az MSzMP KB gazdasági (és természetesen káder) osztálya révén a beleszólók köre tovább tágult.

10 MKBI 19 354 (1974. október 29.)

Sor került ugyanakkor a bankvezetés belső átszervezésére: előbb a osztályvezetői értekezletből szűkebb ügyvezetőséggé átkeresztelt szerv létrehozásával, majd ezt a meghívottak mind szélesebb körével kibővítve, az úgynevezett tágabb ügyvezetőség formájában (természetesen szintén a PM hozzájárulásával). Az 1964-ben kinevezett új vezérigazgató, dr. Salusinszky István pedig kezdte az ügyvezetőségi jegyzőkönyveket „az ügyvezetőség elnöke" címen aláírni.

A nyolcvanas évek elején – az újonnan kinevezett vezérigazgató, a Fekete János csapatából jött – Demcsák Sándor ismét megpróbálkozott a nyereségérdekelt bank tervének megvalósításával. A reform koncepciója egészen a Gazdasági Bizottságig eljutott, a KKM és a PM támogatta is, ám az MNB monopóliumának csorbítását látva ellenezte az elgondolást és figyelmeztetett az önállósodás bank számára veszélyes következményeire.[11] 1982 kézivezérlésének körülményei között végül olyan semmitmondó GB-határozat született, amelynek alapján a kétszintű bankrendszerre való áttérésig várni kellett az átalakulással.

A bankrendszer reformja – az utolsó ötéves terv koncepciójához igazítva – politikai döntést igényelt. Az 1987. január 1-jével bevezetett kétszintűsítés során nemcsak három nagy kereskedelmi bank szakadt ki az MNB-ből, hanem az MKB helyzete is lényegesen megváltozhatott.

A PM bankfőosztálya, amelyből később az Állami Bankfelügyelet nőtt ki, az alaptőke és mérlegfőösszeg között 25-szörös „áttételi rátát" állapított meg, s az MKB alaptőkéjét 3,5 milliárd forintban rögzítette.

2. táblázat

Az MKB 1987. január 1-jei alaptőke-rendezésének forrásai[12] Mft-ben (1986. június 30-i adatok alapján)

Forgóalap	1 785
Vállalkozási alap	802
Vállalkozások alapja	372
PM-befizetés	547
Összesen	3 500

A tőkeemelést hivatalosan az 1987. január 14-i rendkívüli közgyűlés mondta ki. A névreszóló részvények névértékét egyenként 1 millió forintra emelték. A tőkeemelés eredményeként a teljes részvénymennyiségből 2,7 milliárd (77,1%) az állam (a PM),

11 A Fekete János és Demcsák Sándor közötti viszonyt ponosan világította meg a Demcsák Sándorral készült interjú, amelyet a következő tanulmányban részletesen idézünk. OSZKTIV Demcsák Sándor-interjú (2000. április 14.). Készítette: Fonyó Gyula, Kövér György.

12 PMI Miniszteri Értekezlet (1986. december 5.)

800 millió (22,9%) pedig 11 külkereskedelmi vállalat kezén volt.[13] Az igazgatóságba ugyan a KKM és az MNB ugyanúgy delegált tagokat, mint korábban, azonban az új helyzetnek megfelelően valamivel kevesebb és alacsonyabb rangú miniszteriális tisztviselőt (főként osztályvezetőket). Az államszocialista rendszer végjátéka időszakára úgy tűnt, tisztázódhat a tulajdonos kérdése is.

1987 folyamán azonban – újabb részvénykibocsátás révén – további 874 milliónyi tőkebevonásra került sor. Az alaptőke 4374 milliárd forintra melkedett. A tranzakció során az állami (pénzügyminisztériumi) részesedés 61,7%-ra mérséklődött, miközben a biztosítók és egyéb pénzügyi társaságok 9,1%-ot, a külkereskedelmi vállalatok 25,2%-ot mondhattak magukénak, a maradék pedig ipari, építőipari (2%), mező- és erdőgazdasági (0,7%), belkereskedelmi (0,9%) vállalatok, valamint egyéb gazdálkodók (0,4%) birtokába került.[14] Az újabb részvények kibocsátásáról az 1987. június 5-i rendes közgyűlés határozott. A közgyűlésre tanácskozási joggal meghívták azokat a gazdálkodó szervezeteket, amelyek részvényjegyzési szándékuknak kifejezést adtak. A jelenléti ív ugyan nem árulja el a jegyzett mennyiséget, mégis név szerint betekintést nyújt a kialakuló új részvényesi kör természetrajzába. A nagyobb pénzügyi befektetők között megtaláljuk az Állami Biztosítót, a Hungáriát, a Budapest Bankot és az INTERINVEST Külkereskedelmi Fejlesztési Hitelintézetet, a kisebbek között pedig nagy számban voltak jelen a bank újonnan alapított győri és szolnoki fiókjának ügyfelei (állami gazdaságoktól, megyei vállalatoktól a helyi szövetkezetekig). A külkereskedelmi vállalatok is növelték részesedésüket, bár ezúttal elsősorban nem az eredeti részvényesek jegyzéseivel, hanem újabbak jelentkezésével (CHEMOKOMPLEX, HUNGAROCOOP, HUNICOOP, KONSUMEX, MOGÜRT, MEDIMPEX, METRIMPEX, MONIMPEX, NOVOTRADE, TRANSELEKTRO).[15] A részvényesek ugyanakkor ötéves időtartamra szindikátust alakítottak, amelynek szerződésében kijelentették, hogy ez idő alatt nem veszik ki az osztalékukat a bankból. Az MNB sem búcsúzott nyomtalanul. Mint az új kétszintű bankrendszer szabályozásával megbízott aktor, nyomására a bankok határozatot hoztak „a lakossági bankműveletek megkezdésének elhalasztásáról." Másfelől viszont egyoldalú nyilatkozatot vett az MKB-tól, hogy álljon jót a számlavezetési körbe kapott 10 vállalatnál az MNB által vállalt devizafizetési garanciákért (azok nagyságrendjét azonban „nem állt módjában" tudatni).[16]

A bankrendszer-váltás folyamata végül csak az egész tervgazdasággal leszámoló politikai rendszerváltás révén teljesedhetett ki. Szükség volt erre, hogy a pénz- és tőkepiac fogalmai visszanyerhessék valódi jelentésüket. 1991-ig kellett azonban várni a pénzintézeti és számviteli törvények megszületésére, amelyek az új csődtörvénnyel

---

13 PATYI, 1987. 82.
14 MKB Rt. Éves jelentés 1987. MKB Rt.
15 PMI 92 735/1987 (1987. június 5.)
16 MKBI 43 316 (1994. június 23.) A garanciák kérdése a privatizáció egyik nehézségeként került elő.

együtt – igaz, az utóbbi, átesve a ló túlsó oldalára, túlzott szigorúsággal – rendezték az új gazdasági világ pénzügyi-jogi kereteit.

A privatizáció gondolata 1991 végétől foglalkoztatta a bank megfiatalodott vezérkarát. Az első számú érdeklődőnek kezdettől fogva a Bayerische Landesbank Girozentrale számított. Nemcsak azért, mert a bank régi ügyfele volt, és érdekelte a közép-kelet-európai terjeszkedés lehetősége, hanem azért is, mert félig állami (tartományi) hitelintézetként több tapasztalattal és affinitással rendelkezett az állami tulajdon piacgazdasági hasznosítása terén, mint más jelentkezők. Valójában itthon csak a menedzsment egy része gondolkodott magánosításban, de még közülük is többen óvtak a „privatizációs illúziótól". Az ellenzők táborát azonban leginkább a pozíciójukat féltő középvezetői gárda alkotta. Hiányoztak a törvényi szabályozás feltételei is, sőt, a bankok privatizációja nemcsak közgazdasági szempontból (konszolidáció és/vagy privatizáció), hanem politikai szempontból is kényes kérdés volt.[17] Mire a dolog aktuálissá vált, már az Állami Vagyonkezelő Rt. gyakorolta a bankban a tulajdonosi jogokat. Ez volt a sokat emlegetett „közgyűlésfrász időszaka", amikor sohasem lehetett tudni, hogy ki megy és ki maradhat a közgyűlés után korábbi pozíciójában. Másfelől viszont a vagyonkezelő tulajdonos sem állt helyzete magaslatán, nem tudta, ragaszkodjon-e tulajdonához, vagy épp igyekezzen megszabadulni tőle. A jókat adja-e el először, vagy próbálja a második szint nagyobbjait egy csomagban értékesíten. Voltak lobbiérdekek, amelyek a Budapest Bank elsőségét szerették volna kiharcolni. Az ÁV bizalmatlan volt a menedzsmenttel szemben, ha azok sürgették a privatizációt, akkor azért, ha pedig önálló elgondolásuk volt a privatizáció lebonyolítójára nézve, akkor meg azért.[18]

---

17 A bankprivatizációról általában lásd VÁRHEGYI, [1998]

18 *„Az egyéni pechünk volt, hogy a tulajdonosok sosem voltak tulajdonosok. Nem tehetnek róla, csak ez volt a helyzet. Megint meg kellett érnem, hogy én beszélek és láttam a szemükön, hogy nem értik. »Biztos van mögötte valami.« Pedig importáltak külföldi embereket is... én mondtam is az egyik vezetőnek, hogy álljon meg a menet, nagyon sajnálom, de ez nem az én bankom... Nem is tudom a szerepemet, nem érzem. Én nem vagyok tulajdonos, egy tulajdonosnak kellene eljátszani egy szerepet, itt van egy vezérigazgató, az pedig eljátssza a maga szerepét, ha ez nem megy, akkor vagy a tulajdonost, vagy a vezérigazgatót kell lecserélni, azt hiszem, a vezérigazgatót egyszerűbb. Akkor kitalálták ezt a megoldást, hogy azért legyen egy vezérigazgató, de nekem maradt az, ami mondjuk a bankban a legfontosabb volt. Tehát egyrészt mint aktív elnök ott voltam, tehát nekem beosztottam volt a vezérigazgató, ami önmagában egy marhaság lett volna, mert hiszen a bank működését zavarta volna két embernek akár koncentrált, akár széjjelhúzó működése. Nekem persze az tetszett, hogy az a dolgom, hogy a bankot privatizálni tudjam, és én úgy éreztem, hogy énnekem ez fog menni, mert hiszen megállapodásokat kötöttem, mondjuk olyan megállapodásokat, amelyeket főleg nem nekem kellett betartani, hanem a másik félnek, de mi nem mentünk előre."* OSZKTIV Erdély Zsigmond Gábor-interjú (2000. április 26.). Készítette: Fonyó Gyula, Hanák Gábor és Kövér György.

1994. január elején az alábbiak szerint nézett ki az MKB részvényeinek megoszlása:

3. táblázat

Az MKB részvénymegoszlása 1994 elején

	%	db
ÁV Rt.	44,3	317 000
Vállalkozások, intézmények	28,7	205 266 ½
Külföldi tulajdon	8,0	57 200
MKB Rt. saját tulajdonú részvények	12,1	86 430
Belföldi magántulajdonú részvények	1,5	10 803 ½
„A" sorozatú szavazó részvények összesen	94,6	676 700
„B" sorozatú részvények	0,4	
„C" sorozatú részvények	5,0	
„B" és „C" sor. nem szavazó részvények összesen	5,4	38 800
MINDÖSSZESEN	100,0	715 500

A privatizációs előszerződés alapján első lépcsőben a BLB az ÁV Rt.-től az MKB törzsrészvényeinek 12,23%-át, az MKB-től pedig 2,77%-át vette meg, az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank (EBRD) mint pénzügyi befektető pedig az MKB-tól a törzsrészvények 10%-át, mindkét esetben a névérték 125%-án. Ezután került sor a BLB és EBRD által az alaptőke felemelésére, szintén 125%-os áron. Az új részvényekből szerződés szerint a BLB 116 240 darabot, az EBRD 77 495 darabot jegyzett. A vételár első felének befizetése 1994 július közepéig, második részlete pedig év végéig volt esedékes. Az összesen immár 870 433 darab szavazati jogú részvényből a tranzakció második lépcsőjének lebonyolítása után a 10% feletti részvényesek aránya az alábbi lett: ÁV Rt. (25,01% közvetlenül), BLB (25,01%) és EBRD (16,68%).[19]

A privatizáció első szakaszának lezárulása után, 1995 nyarán először a kölni székhelyű Deutsche Investitions- und Entwicklungsgesellschaft (DEG) tett szert 8,33%-os tulajdonrészre, majd 1996 folyamán a BLB megvásárolta az ÁPV Rt. 25%-os hányadát 220%-os árfolyamon. Ezzel domináns többségi tulajdonra tett szert. 1998 áprilisában az EBRD és a DEG is eladta részesedését. A részvények 10,4%-a az osztrák Bank für Arbeit und Wirtschaft (BAWAG) birtokába került, amelyben egyébként szintén a

19 MKBI 43 316 (1994. április 29.; július 12.)

BLB a főrészvényes.[20] 2000. május 31-i állapot szerint a BLB tulajdoni hányada már 85,35%. Ahogy a mostani elnök-vezérigazgató fogalmaz: *„Ez olyan szempontból megnyugvást jelentett, és biztos szakmai hátteret, és nyugodt életet a menedzsment számára, hogy legalább világos volt a tulajdonos. Ráadásul a tulajdonos olyan szakmában dolgozik, mint a menedzsment, tehát nem volt probléma szakmai kérdésekről beszélni. Én személy szerint ezt tanultam ebből, sokan nem értenek egyet evvel, és nem is akarok én ebben igazságot tenni, én személy szerint örülök ennek. Teljesen világos, tiszta a menedzsment mögötti háttér, ha valamire nemet mondanak, az hétszentség, hogy nem, ha valamire igent mondanak, az hétszentség, hogy igen."*[21]

A tulajdon-probléma, amelyet az államszocializmus sohasem tudott megoldani, rendezettnek tűnik. Ha a privatizáció csak ennyit ért el, kétségtelenül nagy lépést jelent a magyar gazdaság fejlődése terén. A kiéleződő verseny is szelektál a bankrendszer szereplői között, de azért tőkeallokációs szempontból annak is jelzés értéke van, hogy a többszöri tervezgetés ellenére az MKB részvényei még mindig nem kerültek a tőzsdére. Hogy a tulajdonjogok közgazdaságtana miként alkalmazható a bank privatizáció utáni történetére, arra csak a tulajdon hasznosításának hosszabb távú elemzése adhat választ.

---

20 MIHÁLYI, 2000. 45–46.

21 OSZKTIV Erdei Tamás-interjú (2000. április 3.). Készítette: Hanák Gábor. Az átalakulás kimenetelében igen komoly szerepet játszott a magyar vállalatirányítási struktúra vegyített jellege. *„Ők [a bajorok] természetesen az igazgatóságban ott vannak, és a felügyelőbizottság elnöki posztja náluk marad. Ez egy picit abból is adódik, a történelmi hűség kedvéért ezt el kell mondani, hogy mai napig igazából nem értik a magyar vállalati struktúrát, hisz ez az igazgatóság és felügyelőbizottság az angolszász és a német kultúrának egy keveredése. Hiszen ott is van igazgatóság és felügyelőbizottság, de azt Vorstandnak hívják, és abban csak az executívok vannak. Az a napi body-ja, a board of menedzsment, az ügyvezetősége a cégnek. És van az Aufsichtsrat, ami a mi felügyelőbizottságunknak felel meg, ami ha ülésezik, az elnök is remeg, mert az az igazi. Ott nincs benn senki az ügyvezetésből, azon az igazi tulajdonosok által képviselt testület adja a mandátumot a menedzsmentnek, és minden sorsdöntő kérdésben döntést ő hoz meg igazából, ami az egész bankot érinti, míg a Vorstand az egy testületként vezeti és működteti a bankot. Nos ebből van, hogy nálunk van igazgatóság és felügyelőbizottság is, évente változik, hogy lehet-e az ügyvezetés benne, vagy nem lehet benne, hány fő legyen a tulajdonostól, hány fő legyen magyar, hány fő legyen külföldi. De minden évben változtatják a hitelintézeti törvényt, és igazából fogalmuk sincs, hogy most az igazgatóság erős vagy nem erős. Nálunk megfordítva van, létrehozzuk a felügyelőbizottságot, de hát egy semmi, egy könyvvizsgálói testület tulajdonképpen, ha jobban megnézzük, és egy ilyen ügyészségnek lehetne talán hívni, mert semmi más feladata nincs, mint hogy kontrollálja, hogy az igazgató a törvényesség mezsgyéjén jár-e el, és a tulajdonosoknak jelenti, hogy minden törvényes, és a számok rendesen vannak összállítva. Az igazi hatalom az igazgatóság kezében van. Nem értik igazából, azt mondják, biztos, ami biztos, az Aufsichtsrat elnöke legyen német, a felügyelőbizottságé, és az igazgatóságban benne vannak, természetesen többségben, egy fővel többen, mint a menedzsment."* Uo.

BANKRENDSZER-VÁLTÁS – A KÜLKERBANK (MKB) NÉZŐPONTJÁBÓL

2000-ben, az alapítás 50. évfordulója alkalmából, az MKB megbízásából vaskos kötetet állítottam össze a bank félévszázados történetéről. A munkában a levéltári (irattári) forrásokkal egyenrangú szerepet kaptak a korszak szereplőinek visszaemlékezései (orális, pontosabban audiovizuális történelem, hiszen Hanák Gáborral videós interjúkat készítettünk) és a történészi narráció.[1]

Jelen tanulmányomban bankrendszer-váltás címén az úgynevezett kétszintű bankrendszer előkészítésétől a bankrendszer privatizációjáig tartó időszakot tekintem át. Utólagos történeti megközelítésekben ez az átalakulás lineáris, egyirányú folyamatként tűnik fel. Pedig a bekövetkezett változások menetközbeni állomásai, a megtorpanások és nekilendülések számos lehetséges alternatívát hordoztak. Ennek a bonyolult, makrotörténeti változásnak egy mikrotörténeti látószögét szeretném felvillantani az MKB (vagy ahogy a korban nevezték: a Külkerbank) nézőpontjából.

I.

Az 1868-as mechanizmusreform a monetáris és fiskális szféra szétválasztását csak igen korlátozottan érintette, s a kétszintű bankrendszer lehetősége is csak elvétve került szóba.[2]

A Külkerbank szereplőinek emlékeiben az 1968–1987 közötti időszak úgy jelent meg, hogy a bank igyekezett előtte járni az eseményeknek, ám törekvéseik rendre meghiúsultak a makroközeg ellenállásán. A Külkerbank a Pénzügyminisztérium és a Külkereskedelmi Minisztérium közös fennhatósága alá tartozott, működését a PM, KKM, MNB által aláírt ún. Tripartitum szabályozta, a külkerbankosok nézőpontjából ezt a küzdelmes, de mégsem nyertes periódust elsősorban a Magyar Nemzeti Bankkal vívott „függetlenségi" harc töltötte ki.

A Salusinszky-korszak, mert a „hőskort" a vezérigazgatóról (1964–1980) nevezték el, kulcsmetaforája a „herendi porcelán" volt, s ki mástól, mint a vezértől, dr.

---

1 KÖVÉR, [2001]. A kötetben felsorolt interjúkat Hanák Gáborral és Fonyó Gyulával készítettük és az anyagot az Országos Széchényi Könyvtár Történeti Interjúk Videotára őrzi (OSZKTIV).

2 Üdítő kivételnek számított Hagelmayer István írása: „Úgy tűnik, a jegybank-hitelbank egykor jogosult egyesülése fölött eljárt az idő, és a rossz, vagy elromlott házasságot fel kell bontani, különösen akkor, ha ennek a frigynek nincsenek a jövőbeni kompromisszumra érdemes gyümölcsei." HAGELMAYER, 1969. 166.

Salusinszky Istvántól származott.[3] Csak egy későbbi összefoglalóból tudjuk az eredeti, kissé botladozó textust idézni: „A Magyar Külkereskedelmi Bank tevékenysége nem tömeggyártásra szakosodott futószalagos üzem termékeihez hasonlítható, hanem sokkal inkább az egyediségre, összefogottságra, exkluzivitást biztosító szolgáltatásokra koncentrál a bank, mint amilyen a maga kategóriájában a Herendi Porcelán."[4] A visszaemlékezések szerint a kijelentés az MKB egyik ügyvezetőségi értekezletén hangzott el, amelyen vendégként részt vett László Andor, a Nemzeti Bank akkori elnöke is. Ő fűzte Salusinszky kijelentéséhez: *„Igen-igen, de képzeljük el, mi van akkor, hogyha a herendi porcelán összeütközik a vasfazékkal?"*[5] Más emlékezés szerint az ügyvezetői ülésen László ugyanakkor elismerte, hogy *„hát azért elvtársak, ez egy igazán »fein Institut«."*[6] Az 1973. május 31-i ügyvezetőségről készült emlékeztető mindenesetre sem a „herendi porcelán kontra vasfazék", sem az „elvtársak – fein Institut" formulákat nem őrizte meg az utókornak (ennyit az egykorú írott emlékeztetők forrásértékéről), bár a szöveg fennmaradhatott valakinél, ha a 40 éves jubileumkor idézni tudták. Azt sem könnyű most megmondani, hogy a visszaemlékezések révén értjük-e jobban a hajdani száraz jegyzőkönyvi szöveget, vagy csak az ülés hangulata lett a metaforák által érzékletesebb.[7] Hozzá kell tennünk a kép értelmezéséhez, hogy a Külkerbank megalakulása után dolgozóinak rekrutációjakor évtizedeken át informálisan számon tartották, hogy ki jött a hajdani Pesti Magyar Kereskedelmi Bankból, ez is része volt exkluzivitásuk (élettörténeti) tudatának.[8] (S hogy mennyi minden tartozik az interpretációhoz: megint csak mellesleg, László Andor hajdan Hitelbankos volt.) A herendi porcelán metafora egyébként hamarosan valóságosan is testet öltött, amennyiben Baczoni Jenőt, a bank egyik alapítóját 1975-ös külkereskedelmi miniszterhelyettesi székéből történt nyugdíjba menetelekor (1986-ig az MKB elnöke maradt) a bankban egy herendi porcelánvázával búcsúztatták.

3 Dr. Salusinszky István (1918–1984) apja ügyvéd volt, egyik nagybátyja pedig a Miklós Andor-féle Est-lapok főszerkesztője. Párizsban közgazdasági főiskolára járt, 1939-ben Budapesten jogi doktorátust szerzett. 1945-ben lépett be az MNB-be, ahol szovjet referensként dolgozott, 1947–50 között a moszkvai külkereskedelmi kirendeltség, 1958-tól a római külkereskedelmi kirendeltség vezetője lett. Angolul, franciául, németül, olaszul és oroszul beszélt. KÖVÉR, [2001] 125–126.

4 Idézi A Magyar Külkereskedelmi Bank ..., 1991. 16.

5 Heffner Tamás-interjú, OSZKTIV (2000. február 18.)

6 Erdély Zsigmond Gábor-interjú, OSZKTIV (2000. április 26.)

7 László Andor „kifejtette, hogy a Külkereskedelmi Bank helyzeténél fogva egy sajátos tipusú bank a mi viszonyaink között. Törekvései révén sok hasznos eredmény jött létre eddig is és fog a jövőben is létrejönni. Ugyanakkor ezek a törekvések szükségszerűen szembe találhatják magukat egyéb törekvésekkel. A múltban is adódott és a jövőben is adódhat több olyan kérdés, amikor az MNB-nek meg kell kérdőjeleznie bizonyos külkereskedelmi banki törekvéseket – de soha nem érzelmi, hanem népgazdasági felelőssége és feladatai által motivált szempontok vezérlik az MNB-t. Hangsúlyozta..., hogy ő szimpátiával és megbecsüléssel viseltetik a KKB vezetői és többi dolgozói személye és munkája iránt." MKBI 7663 (1973. május 31.)

8 KÖVÉR, 2001. 57.

László Andor szintén 1975-ös nyugdíjazása után főként Fekete János személyesítette meg azt az ellenpólust, akivel szemben az MKB-nak vívnia kellett a maga „szabadságharcát". Az eredetileg – saját szavai szerint is – „Fekete csapatába" tartozó Demcsák Sándor így beszélte el a Külkerbank vezérigazgatói posztjára való kinevezése háttértörténetét:[9]

„...*a Fekete engem azzal búcsúztatott el, hogy azt mondta: »Sanyikám egy dolgot kell neked tudnod csak ebben a Külkerbankban, azt hogy az nem egy bank, és azt hogy az soha nem lesz egy bank. Ennek a banknak az a feladata, hogy a ti link üzleteiteket finanszírozza és bonyolítsa. Tehát nehogy eszedbe jusson az, hogy bank legyen.« Na most hát ez egy kicsit meglepett, és arra gondoltam, hogy mennyire komolyan mondja ezt a Fekete, és mondom neki: »Igen, de Te tudod, az a baj itt, hogy föl van írva, hogy bank, és hát előfordulhat egy vezető, aki ezt komolyan veszi. Nézd meg, hát ugye most játsszák a Beckettet,* Az Isten igájában*t. A Beckett is a király barátja volt, és egyszer kinevezték őt az Isten püspökének, fölvette a ruhát, és ezt komolyan vette.« »Igen – mondta a Fekete – de ne felejtsd el, hogy a Beckettet megölték.« »Na és – mondom – mi lesz a bankkal?« »Őt is megöljük.« Na most én ezt viccnek vettem, szóval messze nem vettem komolyan, az világos volt, hogy nem tetszik egy ilyen megoldás, de egyáltalán nem vettem ezt komolyan. Aztán kiderült a végén, hogy ezt komolyabban kellett volna venni. De hát akkor már késő volt.*"

A bankrendszer reformjával kapcsolatos műhelyvitákra a Külkerbank vezetője a nyolcvanas évek elején rendszeresen meghívást kapott.[10] Maga a bank is készített tervezeteket az átalakulásra, mégsem mondható el, hogy érdemi áttörést ért volna el akár a forintfinanszírozás, akár más területeken. Hol az 1982-es likviditási krízisre lehetett hivatkozni, hol a gazdaságpolitika restriktív fordulata miatt torpant meg a folyamat. Közben a kétszintűsítéssel ellentétes megoldások is megindultak: a PM-beli Vállalkozási Alap MKB-hez telepítése például kifejezetten investment banki funkciókat hozott a bankba, miközben a külföldi hiteleknél arról született központi döntés, hogy a finánchiteleket kell előnyben részesíteni a működőtőke-beáramoltatással szemben. Az sem mondható, hogy az MNB nagyon támogatta volna az MKB önállósulását. S bár Fekete János mind a mai napig előszeretettel hivatkozik arra, hogy ő a magyar kétszintű bankrendszer megteremtője, azt is tőle tudjuk, hogy valójában leginkább lemondása köthető a bankreformhoz.[11]

„*És mi megcsináltuk ezt a kétszintű bankrendszert, amelyben a Külkereskedelmi Banknak a szerepe az volt, hogy nem változik, ő megmarad a külkereskedelem bankja, tehát nem kell összeolvasztani senkivel, mert egy jó bank volt már akkor. Hanem a há-*

9 Demcsák Sándor-interjú, OSZKTIV (2000. április 14.). 1980–1987 között töltötte be a vezérigazgatói posztot.

10 Az „előtörténetre": ANTAL–SURÁNYI, 1987. 3–12.

11 Fekete János-interjú, OSZKTIV (2000. február 10.)

rom főosztályát a Magyar Nemzeti Banknak három bankká alakítottuk. Az egyik volt, aki az iparral foglalkozott, az lett a Hitelbank, másik, aki a mezőgazdasággal foglalkozott, az a Kereskedelmi Bank, és a harmadik, aki a tercier szektorral foglalkozott, az lett a Budapest Bank. És én mind a három helyre javasoltam egy vezetőt... Az egyik javaslatot elfogadták, Hegedűs Oszkár lett a Budapest Bank, a másik, a Kiss Pali, meg a Páles kapták a mezőgazdasági bankot, és a legnagyobb megdöbbenésemre és tiltakozásom ellenére a Soltész Laci helyett, aki lett volna a Hitelbank-főnök, és aki az én egyik helyettesem volt a Nemzeti Bankban, a Demján Sándort nevezték ki. És ez egy korszakváltás volt. A legnagyobb magyar bank élén egy nem ellenőrizhető személy. Biztos nagyon jól csinálja, de én az ő tevékenységéért nem vállalok semmiféle felelősséget, mert egész másképp gondolkodik, mint én... És akkor én írtam egy levelet, hogy köszönöm... Befejeztem. Ha én már nem tudom kontrollálni a döntéseket, nem vállalhatom a felelősséget se. És ebből aztán lettek is bajok, csomó baj, de hát azért megúsztuk."

Már maga a szándék, hogy a központi banki kontroll a bankreform vízválasztója lehet, sok mindent elárul mind Feketéről, mind a reform természetéről. Az is világos, hogy az ágazatonként szervezett kereskedelmi bankosítás nem mutatott igazán a verseny irányába. Ráadásul az alaptőkét igen eltérő nagyságrendben szabták meg, ez behatárolta a hitelkeretetek nagyságát is. Az ügyfelek bürokratikus szétosztása a szabad ügyfélválasztás megteremtése utáni időkre sem kecsegtetett spontán kiegyenlítődő esélyekkel.[12] Kétségtelen viszont, hogy 1984–86-ra megérett a helyzet a politikai döntéshozatalra.[13] De miről is szólt ez a politikai döntés?

II.

Ritkán szokás utalni arra, hogy az 1987-es bankreform – szándékai szerint – a VII. (ma már tudjuk: utolsó) ötéves terv (1986–1990) rendszermentő és -dinamizáló intézkedései sorába tartozott. Olyannyira, hogy az 1985 végén törvénybe iktatott tervbe is belefoglalták. Minden politikai szöveg a fokozatosságról és a folytonosságról szólt, több mint eufemisztikusan „a bankrendszer továbbfejlesztéséről", ami a korábbi oda- és visszarendeződések „húzd meg ereszd meg"-ét vetítette előre. A versenykorlátozások része volt, hogy a „fordulónaptól" (1987. január 1-jétől) a bankok sem a lakossági aktív és passzív bankműveletek jogát (az az OTP-nél és a takarékszövetkezeteknél maradt)[14],

12 Mindezt már a kortárs elemzők is pontosan látták: BOKROS, 1987. 20–32.

13 A politikai döntés megszületésének dokumentumait lásd SOÓS, 2000. 1449–1503.

14 Az MNB csak azzal a feltétellel volt hajlandó aláírni az MKB alapszabálymódosítását, hogy „az MKB a másik három kereskedelmi bankhoz hasonlóan... lakossági aktív és passzív bankműveleteket (hitelnyújtás, betétgyűjtés, számlavezetés stb.) a gyakorlatban nem folytat." (MNB főosztályvezető, 1987. január 15.) Ezt a PM Állami Bankfelügyelet vezetőjének határozata utólag jóváhagyta (1987. április 27.). PMI 92 735/1987.

sem a devizaügyletek lebonyolítását nem kapták meg (ez utóbbit az MKB a korábbi gyakorlat és az MNB-vel kötött megállapodás szerint folytathatta). A kereskedelmi bankok a belföldi bankműveletekhez, illetve a devizaüzlethez csak két évvel a bankreform után juthattak hozzá. Az első lépések még távol álltak attól, hogy a funkcionálisan sokrétű üzletek (universal banking) irányába mutassanak. S értelemszerűen a központi monetáris szabályozás még fel is erősödött.

„[A bankok] hitelkereteket kapnak a Magyar Nemzeti Banktól, hiszen nincs betéte a bankrendszernek ebben az időszakban. És ott az győzött és az növekedett, aki nagyobbat tudott kilobbizni a Nemzeti Banktól. Hiszen a vállalatoknál óriási hiteligény volt, és akkor nem úgy volt, hogy mentünk az ügyfelekhez, hogy tessék szíves lenni nálunk bankolni. Az ügyfelek álltak sorban, hogy most van hitel, nincs hitel. Itt egy pénztörténeti érdekesség talán [említésre méltó]. Az MKB egy érdekes gyerek volt ebben az időszakban. Mi is kaptunk 8 milliárd forintos hitelkeretet. Ami egy nagyon nagy pénz volt, mert nem volt hozzá ügyfelünk. Nem tudtuk kihelyezni. És a Nemzeti Banknál tartottuk, a Nemzeti Bank viszont nem tudta átadni. És akkor már Soltész helyett jött Demján Sándor a Magyar Hitelbankba, és mindenképpen meg akarja szerezni ezt a 8 milliárd forintot tőlünk, és ráígér egynyolcadot, egynyolcad százalékot ad nekünk, ha mi ezt odaadjuk. És óriási értekezlet a Nemzeti Banknál, hogy lehet-e két bank között hitelkeretet átadni és ezért lehet-e több kamatot kérni. És a magyarországi bankközi piac első üzleti vállalkozása, hogy ez elfogadható-e és összefér-e avval a rendszerrel, az egész társadalompolitikai és gazdaságpolitikai szisztémával, hogy két állami bank között hitelkeret átadás történik, és profitért mi ezt megtesszük... Végül is a politikai határozat az, hogy lehet ilyet csinálni, és ebből aztán később kialakul a bankközi pénzpiac Magyarországon."[15]

Jól látható ebben az összefüggésben, hogy amitől Fekete tartott, az lényegében be is következett. A legnagyobb kereskedelmi bank élén Demján nem kereskedelmi bankárként, hanem investment bankerként, offenzív befektetőként viselkedett. Mégsem érdemes úgy beállítani a dolgot, hogy egyszerűen „szórta a hiteleket". A felfűtött vállalati hitelkeresletet ugyanis nem ő teremtette, hanem a VII. ötéves terv gyorsítást ösztönző gazdaságpolitikája, tervalkuszabályozott mechanizmusa az állami vállalatok világában.[16] A gazdaságpolitikai ciklusvisszafogás gyakorlatát elindították ugyan a szokásos módon, de a külső körülmények megváltozása miatt a restrikciós mechanizmus működésképtelenné vált. Hiába került sor szinte rögtön a központi banki folyószámlahitelek korlátozására: 1987. január 1-jén még az alaptőke ötszörösében, április 1-jén négyszeresében, november 1-jén háromszorosában szabták meg a keretet. Az is igaz, hogy „a két legnagyobb bank novembertől kényszerhitel felvételére kényszerült, aminek össze-

15 Erdei Tamás-interjú, OSZKTIV (1998. június 29.)
16 UNGVÁRSZKI, 1989. 161–171.

ge 1988. január végén már a 30 milliárd forintot is meghaladta."[17] De ez is csak azt mutatta, hogy a szellem – a kialakulatlan tőkepiaci viszonyok között is – kibújt a palackból, megteremtette a maga mozgásterét a bankközi pénzpiac alakjában, pedig erről az eredeti koncepcióban nem esett szó. Már ekkor felvetődött egy új pénzintézeti törvény megalkotásának szükségessége, erre azonban a politikai rendszerváltás utánig, 1991-ig kellett várni, ám a jogszabályok – immár más politikai körülmények között – ekkor sem nyitottak szabad utat az univerzális bankmodell teljeskörű érvényesüléséhez.[18]

Az 1987. január 1-jétől bevezetett új pénzügyi rezsim nem hozta meg a Külkerbank számára a teljes „felszabadulás érzetét". Az, hogy be kellett várnia a többieket, hátrányosabb helyzetbe hozta, mint amit a kádári rendszerben kiharcolt különalkuktól remélt. Pedig tulajdonképpen még szerencsésnek is mondhatta magát, hiszen viszonylag kevés vállalatot sóztak számlavezetésre a nyakába. A bankreform ráadásul terheket is rótt rá, s az MNB-vel folytatott huzavona is folyt tovább. Az MNB olyan nyilatkozatot vett az MKB-tól (az ún „reverzális levél"), amelyben az MKB számlavezetési körébe került gazdálkodó szervezetek MNB által vállalt devizafizetési kötelezettségeiért az MKB-nak kellett jót állnia. Hogy a rájuk terhelt adósséggaranciák összege mekkora, azt az 1990. évi MNB–MKB szétválási dokumentumok sem tartalmazták. A végső rendezésre – akkor sem könnyen – csak 1994-ben, a privatizáció szorításában került sor.[19]

A bank amúgy belülről sem volt a legjobb állapotban a reform időszakában. A még 1988-ban kinevezett új elnök-vezérigazgató elég sötéten ítélte meg a helyzetet:

„Nekem egyszer volt egy ötletem, amit előadtam a pénzügyminiszternek... »Tudod mit? Holnap nem nyitunk ki, bejelentjük, hogy csőd van. Ez a legegyszerűbb, és ez a tisztességes. A másik az, hogy adsz egy garanciát, de akkor mindenre.« Azt hiszem, ezt mondtam neki, hogy: »Itt nincs átmenet. Itt meggyőződésből nem lehet dolgozni.« Ez egy nagyon furcsa világ volt. Bejött még az is, hogy rendszerváltás készülődött, és arra nagyon kellett vigyázni természetesen, amikor már én megkaptam ezt a garanciát, hogy a bank kinyithatja a fiókot, mert az önök pénzét ha elfogadtuk, akkor az egy obligó volt, és én tudtam azt, hogy mi nem tudjuk visszafizetni a betétesek pénzét. De ezt [a garanciát] meg lehetett kapni, és meg kell mondjam, olyan körülmények voltak, hogy én megértettem, hogy az a pénzügyminiszter azt mondta: »Hát jó.« Mert hiszen bezárni egy bankot akkor marhaság lett volna az ő szemszögéből. Prudenciális szempontból pedig nyugodtan be kellett volna zárni. És akkor a Külkerbank kapott egy lehetőséget, mert ez az élet, ilyen a piac. Ha ő ad egy garanciát, ez azt jelenti, hogy nekünk nem kell adót fizetni, mivel a veszteségeinket szembeállíthatjuk a nyereségeinkkel, úgyhogy

17 VÁRHEGYI, 1988. 29–30. Az első szanálási kísérletre február 2-án kellett sort keríteni, de aligha véletlen, hogy végül a Hitelbank konszolidációja került a legtöbbe. VÁRHEGYI, 2002. 38.

18 Tájékoztató a bankrendszerben kialakult feszültségekről és azok feloldásáról (1988. február 2.). MOL Legújabbkori Osztály, M-KS- 288. f. 11/4999. ő. e. 156–158; VÁRHEGYI, 1995. 19–23, 150–157.

19 KÖVÉR, 2001. 306.

a Külkerbank egy nagy lehetőséget kapott, hogy aktívan tevékenykedjen, mindent arra koncentráljon, hogy nyereséget csináljon, és a korábbi problémákat pedig egyengesse ki. Egyengettünk is rajta, de a banknak voltak a Nemzeti Banktól átvett belföldi hitelezői is, akik igazán, én azt hiszem, hogy az akkori viszonyoknak megfelelően jól képzett emberek voltak. Sok pénzt kerestünk, és ezeket a pénzeket el tudtuk tenni mindazokba a lukakba, amelyek hiányoztak korábban a bank bevételéből. Úgyhogy a bank gyorsan növekedett, és nem úgy növekedett, hogy a rizikóját is növelte, hanem úgy növekedett, hogy a problémáit rendezte, és miután a problémáit rendezte, a banki növekedésnek nem volt egy negatív velejárója. És a másik szerencsénk pedig az volt, hogy a többi bank, hogy miért, miért nem, nem tudom, mert én nem voltam az ő bőrükben, de ők úgy érezték, hogy egy ilyen szocialista munkaversenyben vannak, és hajtották az üzletet, de hát az üzlet nem mindig jó, mi meg nem nagyon hajtottuk az üzletet."[20]

A reformot követő időszak leginkább egy átmeneti káosz képében él a szereplők emlékeiben. Az emlékek nehezen harmonizálhatók, abban a reform és a rendszerváltás sokkja gyakorta egybecsúszik. A levelezési osztály hajdani vezetője így idézte fel ezt a periódust:[21]

„...ez egy rémes időszak volt, mert hirtelen olyan káosz keletkezett, amire nem volt a bank felkészülve. Nem voltak hozzáértő kollegák, és az egész apparátus kapkodott és az események után ment. Ez egy banknál nagy baj, mert hogyha nem ura a helyzetnek, és nincs naprakész könyvelése, nincs naprakész egyeztetése, akkor nem tudja pontosan, hogy mennyi pénze van, mi jár neki, ki tartozik neki. Ez az időpont, amikor az egyéni cégek megalakultak, állami cégek szétestek, és a Külkereskedelmi Bank is egymás után vette föl a kollegákat, megérkezett a gépesítés, még nem tudtuk rendesen kezelni, és pont ebben az időpontban vezetőváltás volt... Nem volt egyszerű időszak, márcsak a feladatok miatt sem, és az óriási felhígulás miatt, mert hirtelen, addigra már lehettünk olyan 500-an, aztán lettünk 800-an, meg ezren, meg fiókokat nyitott a Külkereskedelmi Bank, és hitelezés kezdődött, a háttérnyilvántartás nem volt úgy megszervezve, amit reklamáltunk, az nem is volt igaz, mert nem kellett volna, mást kellett volna reklamálni, szóval futottunk az események után. Mindenki hajnaltól napestig bent volt, és eltartott legalább 2 évig, míg a bank azsúrba került és összeszedte magát, és végre bankszerűen tudott működni."

Egy másik látószögből viszont – a hosszas előkészületek ellenére – 1987 után a Külkerbank eleinte inkább lépést, „sanszot veszített", hogy a szebbik képet idézzük: „Csipkerózsika-álomba" merült.[22] Nem „futott", inkább „cammogott" az események után. Az akkori főkönyvelő, a későbbi elnök-vezérigazgató szerint:

20 Erdély Zsigmond Gábor-interjú, OSZKTIV (2000. április 26.)
21 Szilágyi Gáborné-interjú, OSZKTIV (2000. február 25.)
22 Erdei Tamás-interjú, OSZKTIV (2000. április 13.)

„És ekkor el kell hogy mondjam, hogy a Külkerbank elkezdi egy kicsit Csipkerózsika-álmát aludni, nem is igazában érzi a vezetés, hogy milyen nagy változás fog bekövetkezni, és ez pontosan mit jelent. A bank még hisz a kvázi monopol helyzetében, ő nem kíván finanszírozással, meg vállalati számlavezetéssel foglalkozni, ez nem igazából való a Külkerbank kultúrájába. Mi majd a nagy nemzetközi ügyleteket végezzük. Ekkor, én azt hiszem, az MKB történelmi sanszot veszít, hiszen ebben az időszakban ezek a bankok de jure létrejöttek, de de facto nem. Nem tudtak például számlát vezetni, a számlavezetés a Magyar Nemzeti Bankban maradt, nem tudtak devizalebonyolítást végezni, nem volt külföldi bankkapcsolatuk, tehát egy 10 dolláros átutalásért a Külkerbankot kellett választaniuk. A Külkerbank ahelyett, hogy ebben az időszakban megpróbálta volna a saját infrastruktúráját fejleszteni – tulajdonképpen a külföldi fizetési forgalom 70%-a az MKB-hoz került, úgy hirtelen ezen a rendszeren keresztül –, ehelyett követelte, hogy minden bank kapja meg ezt a jogot, és minél hamarabb vigyék el, mert ez olyan munkaleterhelést jelentett. Valóban voltak komoly problémák. Ma már nevetségesnek tűnik, de volt olyan, hogy egy-egy deviza átutalás 60–70 napot tartott, olyan leterhelési problémák voltak. Ebben a helyzetben meg lehetett volna szerezni a piacnak egy hallatlan részét. Sajnos, a bankunk akkor elmulasztotta ezt a sanszot, és aztán szépen 2–3 év alatt fölnő a konkurencia, és azt kezdi észrevenni az MKB, hogy nincs üzlete, nincs ügyfele, amit ő tud nyújtani, azt már mindenki más is tudja nyújtani, és a belföldi üzletágban nincs benne. Márpedig belföldi üzletág nélkül nem lehet vállalati kapcsolatokat építeni."

Végül a Külkerbank az 1992. december végén meghirdetett hitelkonszolidációba még benevezett, de 1993 nyarán a bankkonszolidációba már nem.[23] S közben 1991 karácsonyára elkészült a bank első privatizációs koncepció-tervezete.

III.

Az elbeszélt történet bizonyos szempontból a későbbiekben is szinte reprodukálja önmagát. A politikai rendszerváltást követően az MKB új, expanzív stratégiába kezdett.

„És akkor elindul egy nagyon komoly piacépítés, egy óriási fejlesztés, akár számítástechnikai, akár létszám és fiókhálózat fejlesztés. A '90-es évek elejéről beszélünk, amikortól valóban gőzhengerként beindul a Külkereskedelmi Bank és nagyon komolyan elkezdi növelni a portfólióját, de ekkor persze még költségekre és létszámra való odafigyelés nem történik, és elért minket is azért egy-két rossz hitel, mert azért ennek az üzletágnak megvannak ezek a veszélyei is. Azért ezt mindenkinek figyelemmel kell kísérni, hogy ez az időszak az egyik legnehezebb, és gazdasági történeti szempontból

23 A hitel- és bankkonszolidációról összefoglaló áttekintést nyújt BALASSA, 1996; VÁRHEGYI, 1996.

biztos nagyon érdekes időszak, az átalakulás első évei a magyar gazdaságban. Hirtelen túl sok mindenbe kezdünk, ez az én személyes véleményem, túl gyorsan nyitjuk a piacot, és evvel egyidejűleg a Parlament elfogad egy nagyon szigorú felszámolási törvényt, szanálási törvényt, amelynek eredményeképpen durván a magyar gazdaság egyharmada azonnal csődbe jut, óriási munkanélküliség, ezeknek a nagyvállalatoknak a hitelei gyakorlatilag teljes egészében a bankrendszerben fedezet nélkül maradnak, hisz az ott maradt eszközállomány praktikusan értéktelen."[24]

Ebben a megközelítésben számos önkritikus elem is előbukkan, az MKB privatizációja késleltetésének magyarázataként mégis két külső mozzanat kerül előtérbe. Az egyik az, hogy az új (gazdaság)politikai vezetés nem tudta rászánni magát a magánosításra. A politikai rendszerváltást követően számtalan vita és bizonytalanság övezte a bankrendszer privatizációját (melyiket, egyenként vagy együttesen, mekkora részt lehet eladni, feltőkésítve vagy anélkül, hazaiaknak vagy külföldieknek stb.).[25] A döntések ismét tartalmaztak személyes mozzanatokat is: a késlekedés egyik okaként szerepelt, hogy komoly erők a Budapest Bank (Bokros Lajos) elsőségét szorgalmazták .

Végső soron az elbeszélések szerint most leginkább az Állami Vagyonügynökség (ÁVÜ) volt az átalakulás hátráltatója. Az utolsó pillanatban, gyakorlatilag két választási forduló között, 1994-ben a pénzügyi kormányzat szánta el magát (a bajor tartományi kormánnyal karöltve), s megtörténhetett az MKB privatizációjának első, nagy lépése. A részben tartományi kézben lévő Bayerische Landesbank és az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank (EBRD) mint stratégiai befektető tulajdonosi pozícióba kerülésével az MKB tulajdonképpen megtette a döntő lépést a bankrendszer-váltás folyamatában. A megvalósult tőkeemeléses privatizáció az egyik lehetséges forma volt, amelynek kivitelezésében ismét a politika jutott meghatározó szerephez.[26] De hogy sikeresnek bizonyult, azt egyre inkább a bank üzleti stratégiája tette lehetővé.

* * *

A bankrendszer-váltás külkerbankos elbeszélését a történet egy lehetséges változataként fogtuk fel. Természetesen az interjúk során megszólaltattuk a többi oldal (PM, KKM, MNB) korabeli képviselőit is. Mégsem a történet más verzióit kívántam ezúttal (re)konstruálni. Az írott forrásokat sem akartam kijátszani a szóbeliekkel szemben, hiszen a történésznek tisztában kell lennie azzal, hogy azok is, ezek is emberi „csinálmányok". Ráadásul azóta az interjúszövegek is írott formát öltöttek és archiválva

---

24 Erdei Tamás-interjú, OSZKTIV (2000. április 3.)

25 A bankprivatizációról a Külgazdaság hasábjain 1997–1998 folyamán zajlott vitán túl összefoglalóan lásd: VÁRHEGYI, 1998; MIHÁLYI, 1998. 318–347; MIHÁLYI, 2000.

26 Az MKB-privatizáció történetének legautentikusabb és legtömörebb összefoglalása Erdély Zsigmond Gábor bankelnök levele Békesi László pénzügyminiszterhez 1994. július 6-án. Közölve: KÖVÉR, [2001] 311–313.

lettek. Tanulmányunkban a hajdan szóbeli, mostanra levéltári, irattári források együttes segítségével arra kerestem a magyarázatot, hogy vajon miért épp ez a történet szilárdult meg a bankrendszer-váltás külkerbankos résztvevőinek emlékezetében. Az elemeiből rekonstruált történetek legmélyebb nyitjának a hosszabb időtartamra (egészen a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankig) visszavezetett külkerbankos múlt-tudat mellett a külső erők machinációival szemben, a „több császár közti", többszörösen bizonyított MKB-s alkalmazkodóképesség tűnik. Az egykorú írott források és az utólagos visszaemlékezések ebben a vonatkozásban nemcsak kiegészítették, hanem segítettek értelmezni is egymást.

FORRÁS- ÉS IRODALOMJEGYZÉK

Levél- és irattárak

1956-os Intézet – Oral History Archívum [OHA]
Archiv der Österreichischen Nationalbank, Wien [Archiv ONB]
Archives Nationales, Paris [AN]
Bank Austria – Creditanstalt Archiv, Wien [CA-Archiv]
Budapest Főváros Levéltára [BFL]
Fővárosi Bíróság Cégbírósága [FBC]
Guildhall Library, London [GL]
Heves Megyei Levéltár [HML]
Magyar Külkereskedelmi Bank Irattára [MKBI]
Magyar Országos Levéltár [MOL]
Magyar Országos Levéltár Mikrofilmtár [MOL Mf]
Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár [MTA Kt]
Magyar Tudományos Akadémia Levéltára [Régi AL]
Országos Szécsényi Könyvtár Kézirattár [OSZK Kt]
Országos Széchényi Könyvtár Történeti Interjúk Videotára [OSZKTIV]
Pénzügyminisztérium Irattára [PMI]
Pest Megyei Levéltár [PML]
Politikatörténeti Intézet Levéltára [PIL]
Public Record Office, London [PRO]
Rothschild Archive, London [RAL]
Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár [SZSZBML]
Wiener Stadt- und Landesarchiv [WStLA]
Williams and Glyn`s Bank Archive, London [WGBA]

Nyomtatott források

A budapesti társaság. Budapest, 1886.
Adreßbuch der Stadt Pesth auf das Jahr 1803. (Hg. Paul Rath) Ofen, [1803]
Adreßbuch der k. Frey-Stadt Pesth 1815. (Hg. Johann Jung) Pest, [1815]
Adress-Kalender von Pest, Ofen u. Alt-Ofen für das Jahr 1867. (Hg. Gebr. Pollak) Pest, 1866.

Adressen-Kalender von Pest, Ofen und Alt-Ofen für die Jahre 1871 und 1872. (Hg. Légrády) Pest, 1871.
A jegybank ügyében 1869. évben kiküldött országos bizottság 1870. és 1871. évi naplója és irományai. Utánnyomás. Budapest, 1908. [Jegybank ügy]
A Kereskedelmi törvény (1875: XXXVII. tc.) és a reá vonatkozó joganyag. (Összeállította Dr. Nyáry Jenő) Budapest, 1911.
A királyi könyvek. (Szerk. Gerő József) Budapest, 1940.
Alumni Cantabrigienses. (Compiled by J. A. Venn) part II. v. 1. Cambridge, 1940.
A magyar korona országainak Állami Zárszámadása az 1871. évre. Buda, 1872. [Zárszámadás]
A valuta-ügyre vonatkozó statisztikai adatok. Kiadja a M. kir. P. M. Budapest, 1891.
A valuta-ügyre vonatkozó statisztikai adatok (1892–1901. évekről). Budapest, 1904.
Bankers' Magazin, 1868–1873.
[Banking Almanac] The Banking Almanac. Directory, Year Book and Diary. 1867, 1890.
bellusi Baross Károly: Magyarország földbirtokosai. Budapest, 1893.
Bartsch, Franz: Statistische Daten über die Zahlungsbilanz Österreich-Ungarns vor ausbruch des Krieges. Mitteilungen des K. K. Finanzministeriums. XXII. Wien, 1917.
Bölöny József: Magyarország kormányai 1848–1975. Budapest, 1978.
Budapesti Hírlap [BH]
Compass. Kalender und Jahrbuch füi Handel, Industrie und Verkehr, Capital- und Grundbesitz 187–18750. (Hg. G. Leonhardt) III. Wien
Compass. Jahrbuch für Volkswirtschaft und Finanzwesen. (Gegr. G. Leonhardt. Hg. A. Heller) Wien, 1892.
Economist
Egyenlőség, Zsidó felekezeti és társadalmi hetilap.
Enciklopedia Judaica. V. 6. Jerusalem, 1971.
Geschäftsbericht des Verwaltungsraths der k. k. Österreichische Creditanstalt für Handel und Gewerbe für 1856. Wien, 1857. [Geschäftsbericht CA]
Gudenus János József: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. III–IV. k. Budapest, 1998.
Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái. II. k. Budapest. 1940; XIV. k. Budapest, 1993; XVII. k. Budapest, 1995.
Házi Jenő: Soproni polgárcsaládok 1535–1848, 1. k. Budapest, 1982.
Illésy János–Pettkó Béla: A királyi könyvek. Budapest, 1895.
Jenei Károly: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Rt. és beolvadt vállalatai. Repertórium. I. k. 1–2. r. Budapest, 1965. Levéltári leltárak 32.
Jenei Károly: Kisebb takarékpénztári és bankfondok. Repertórium. Budapest, 1972. Levéltári leltárak 56.
Kempelen Béla: Magyar nemes családok. III. 1912.

Kempelen Béla: Magyarországi zsidó és zsidó eredetű családok. I–III. k. Budapest, 1937–1939. [Reprint: Magyar zsidó családok címen, 1999]
[KN] Képviselőházi napló, 1869; 1874.
Kőszeghi Sándor: Nemes családok Pestvármegyében. Budapest, 1899.
Lehmann's Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Handels- und Gewerbe-Adreßbuch für die k. k. Reichshaupt- und Residentsstadt Wien und Umgebung. 7. Jg. 1868. Wien, 1868.
Magyar Életrajzi Lexikon [MÉL]. (Szerk. Kenyeres Ágnes) II. k. Budapest, 1969.
A magyar korona országainak gazdacímtára. Budapest, 1897. [Gazdacímtár]
Magyar Nemzetségi Zsebkönyv I. Főrangú családok. Budapest, 1888.
Magyar Nemzetségi Zsebkönyv II. rész. Nemes családok I. k. [Szerk. Pettkó Béla–Reiszig Ede] Budapest, 1905.
Magyarország Anyagi Érdekei [MAÉ]
Magyarország Tiszti cím- és névtára, 1886, 1888. Budapest, 1886, 1888.
Magyar Törvénytár 1836–1868. Budapest, 1916. [MT]
Magyar-Zsidó Oklevéltár XVI. k. (Szerk. Házi Jenő közreműködésével Schreiber Sándor) Budapest, 1974. [MZSO]
Máté J. Lajos (szerk.): Magyar Almanach. Budapest, 1892.
Mitchell, B. R.: European Historical Statistics 1750–1970. 1975.
Mihók Sándor (szerk.): Kimutatás a magyar állam összes pénzintézeteiről 1873 március végéig. Budapest, 1873. [Mihók féle Magyar Compass I. évf.]
Mihók féle Magyar Compass, 1901/1902. I. Budapest, 1901.
Nemességi évkönyv II. 1924. (Szerk. Daróczy Zoltán) Budapest, 1924.
Ofner und Pester Wegweiser auf das Jahr 1842. 7. Jg. Ofen
Országgyűlési Almanach 1892–1897. Budapest, 1892.
Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950. (Hg. Leo Santifaller) II. Graz–Köln 1959; Graz–Köln, 16. 1966; 47. Wien, 1991.
Quellen zur Genesis des Ungarischen Ausgleichsgesetzes von 1867. Der >österreichisch-ungarische Ausgleich< von 1867. München, 1979.
Pester Lloyd-Kalender für das Jahr 1859 mit einem Adressenbuch für Handel und Gewerbe. Pest, 1859.
Pester Lloyd-Kalender für das Jahr 1862. Pest, 1862.
Pesther und Ofner Wegweiser für das Gewein-Jahr 1837. (Hg. A. Blaskovits) II. Jg. Pest
Pester und Ofner Wegweiser zugleich Adressenbuch auf das Gewein-Jahr 1847.
Pesti Napló [PN]
Posewitz Artur: Stammbuch der Familie Liedemann. Késmárk, é. n.
Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. IX. k. Budapest, 1913.
Sárközi Zoltán: A Magyar Általános Hitelbank Rt. Repertórium. (Gépirat) Budapest, 1980.

Sárközi Zoltán: Magyar Általános Hitelbank Rt. (Kiegészítette: Kálniczkyné Katz Veronika) Budapest, 2005. A Magyar Országos Levéltár segédletei 20.
Steinecker, Edmund: Voreltern und Nachkommen des Ehepaares Georg Louis Malvieux und Anna Maria Lud. Hon. Bassenge. Mit Stammtafeln einzelnen Familienzweige. Görlitz, 1914.
Stock-Exchange Year Book for 1875, 1876, 1878. (by Th. Skinner) London.
Sturm-féle Országgyűlési Almanach 1910–1915 (Szerk.: Végváry Ferenc és Zimmer Ferenc) Budapest, é. n.
Székely Vera (összeállította): A központi államigazgatás tisztségviselői a dualizmus korában. 3. Magyar Királyi Pénzügyminisztérium. Budapest, 1985.
Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. I–XIV. k. Budapest, 1891–1914.
Szögi László: Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemein I. 1790–1850. Budapest–Szeged, 1994.
Tabellen zur Währungs-Statistik. 2. Ausgabe, 2. Theil. Wien, 1900–1904.
Tallós György (összeáll. és bev.): Dokumentumok a magyar hitelpolitika, pénzforgalom és bankrendszer történetéhez (1945–1949). Budapest, 1989.
Török Mária: A Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank Rt. iratai. Repertórium. Budapest, 1972. Levéltári leltárak 57.
Új Országgyűlési Almanach 1887–1892. (Szerk. Sturm Albert) Budapest, 1887.
Vasárnapi Ujság [VU]
Wegweiser für Fremde und Einheimische durch die königl. ung. Freystadt Pest und Ofen. (Hg. Dorfinger, Jos. Andr.) 1827.
Wegweiser auf das Jahr 1852.
Wielka Encyklopedia Powszechna, 10. k. Warszawa, 1967.
Zsidó Lexikon (Szerk. Ujvári Péter) Budapest, 1929. [Reprint, 1987.] [ZSL]

Irodalom

150 Jahre Spakassen in Österreich. Wien, 1972.

ACZÉL ESZTER 1989. *Pénz, pénztár, takarékpénztár. Fejezetek a magyarországi takarékpénztárak történetéből 1839–1949–1989.* Budapest.

A Hazai Első Takarékpénztár megalapításának 150 éves, az Országos Takarékpénztár létrejöttének 40 éves évfordulójára kiírt pályázat díjnyertes munkái. é. n. [1989]

A Magyar Külkereskedelmi Bank Rt. története 1950–1990. 1991. Budapest.

A Magyar Nemzeti Bank története I. 1993. Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig 1816–1924. Kötetszerk. Bácskai Tamás, szerzők: SOÓS LÁSZLÓ, KÖVÉR GYÖRGY, POGÁNY ÁGNES, PÉTERI GYÖRGY és PÉCSI VERA. Budapest.

ANDORKA RUDOLF 1975. A társadalmi mobilitás kutatása. In: *A szociológia ágazatai.* Szerk. Kulcsár Kálmán. Budapest, 95–114.

ANDORKA RUDOLF 1991. A társadalmi mobilitás családi élettörténetek tükrében. *Statisztikai Szemle,* (12.) 957–973.

ANDORKA RUDOLF 1997. *Bevezetés a szociológiába.* Budapest.

ANTAL LÁSZLÓ–SURÁNYI GYÖRGY 1987. A bankrendszer átalakításának előtörténete. *Külgazdaság,* 1. sz. 3–12.

APPONYI ALBERT GR. 1926. *Ötven év.* Budapest.

A sorsjáték Magyarországon. [1943] Budapest.

ATLASZ, Z. V. 1948. A bankok államosítása és a hitelrendszer szerepe a szovjet nemzetgazdaságban. *Magyar-Szovjet Közgazdasági Szemle,* (II. évf.) 6. 23–30.

A Triesti Általános Biztosító Társulat (Assicurazioni Generali) és a biztosítási intézmény 100 éves Magyarországon, 1831–1931. 1932. Budapest.

BÁCSKAI VERA–NAGY LAJOS 1984. *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban.* Budapest.

BÁCSKAI VERA 1986. Gesellschaftliche Veränderungen in den Städten Mittel- und Osteuropas zur Zeit der Entfaltung der kapitalistischen Verhältnisse (Wien, Prag, Budapest) In: *Bürgertum und Bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa.* I. k. Szerk. Bácskai Vera. Budapest, 143–229.

BÁCSKAI VERA 1989. *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten.* Budapest.

BÁCSKAI VERA 2010. Hitelviszonyok Pesten és Budán a 19. század első felében. *Aetas,* 2. 19–45.

BADICS FERENC 1890. *Fáy András életrajza.* Budapest.

BAKÁCS ISTVÁN 1965. A magyar nagybirtokos családok hitelügyei a XVII–XVIII. században. *Történeti Statisztikai Kötetek.* Budapest.

BALASSA ÁKOS 1996. A magyar bankrendszer konszolidációja és jelenlegi helyzete I–II. *Külgazdaság,* 4. sz. 4–29; 5. sz. 20–42.

BALLA VILMOS 1923. *A vadember (Rajzok a régi Pest kereskedő-világából).* Budapest.

BALTZAREK, FRANZ 1980. Finanzplatz Wien – die innerstaatliche und internationale Stellung in Historischer Perspektiv. *Quartalshefte der Girozentrale,* 11–63.

Bank Austria Creditanstalt. 150 Jahre österreichische Bankengeschichte im Zentrum Europas. 2005. Hrg. RATHKOLB, OLIVER, VENUS, THEODOR und ZIMMERL, ULRIKE. Wien.

Banking and Industry in Hungary. 1989. Uppsala Papers in Economic History. *Working Papers* No. 6.

Bank Marmorosch, Blank und Co. Aktiengesellschaft 1848–1923. 1924. Bucharest.

BASTER, A. S. J. 1935. *The International Banks.* London.

BAUMGARTEN NÁNDOR 1936. A vezérigazgató. Tanulmány a részvényjogi reform köréből. [1913] In: Uő: *Összegyűjtött tanulmányai.* S. a. r. Szladits Károly. Budapest.

BEER, A. 1881. *Der Staatshaushalt Oesterreich-Ungarns seit 1868.* Prag.

BENCZE GÉZA–KOROKNAI ÁKOS 1989. *A Selypi Cukorgyár története.* Selyp.

BENCZE GÉZA–SUDÁR KORNÉLIA 1989. *A Hatvani Cukorgyár története.* Hatvan.

BENEDIKT, HEINRICH 1958. *Alexander von Schoeller. Ein Lebensbild.* Wien.

BEÖTHY LEÓ 1875. *A bankügy elmélete. Különös tekintettel a jegybankkérdésre és hazai viszonyainkra.* Budapest.

BEREND IVÁN–RÁNKI GYÖRGY 1955. *Magyarország gyáripara az imperializmus első világháború előtti időszakában 1900–1914.* Budapest.

BEREND T. IVÁN 1962. *Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon 1945–1948.* Budapest.

BEREND T. IVÁN–RÁNKI GYÖRGY 1966. *Magyarország gazdasága az első világháború után, 1919–1929.* Budapest.

BEREND T. IVÁN–RÁNKI GYÖRGY 1966. Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon 1867–1914. *Történelmi Szemle,* 2. 187–204.

BEREND T. IVÁN–RÁNKI GYÖRGY 1972. *A magyar gazdaság száz éve.* Budapest.

BEREND T. IVÁN (szerk.) 1980. *Az Ózdi Kohászati Üzemek története.* Ózd.

BERGERON, LOUIS 1978. *Banquiers, Négociants et Manufacturiers parisiens du Directoire à l'Empire.* Paris.

BERLÁSZ JENŐ 1943. A magyar gazdaság- és társadalomtörténet-írás kialakulása. *Közgazdasági Szemle,* 11–12. 1076–1097.

BERLÁSZ JENŐ 1957. A Ganz-gyár első félszázada 1845–1895. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 12. Budapest, 349–459.

BERNÁT ISTVÁN 1914. *Pallavicini Ede őrgróf emlékezete.* Budapest.

BERTAUX, DANIEL 1977. *Destin personels et structure de classe. Pour une critique de l'antroponomie politique.* Paris.

BERTAUX, DANIEL (ed.) 1981. *Biography and Society. The Life-history Approach in the Social Sciences.* Beverly Hills.

BOKROS LAJOS 1987. Az üzleti viselkedés kibontakozásának feltételei kétszintű bankrendszerben. *Külgazdaság*, 1. 20–32.

BONITZ FERENC 1912. *Gróf Zichy Nándor. Élet- és jellemrajz*. Budapest.

BOTOS JÁNOS 1991. *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank története*. Budapest.

BOTOS JÁNOS 1998. *Reformkori és 1848-as kísérlet földhitelintézet létrehozására*. Budapest.

BOTOS JÁNOS 1999. *A Magyar Nemzeti Bank története* II. Az önálló jegybank 1924–1984. Budapest.

BOTOS JÁNOS 2004. *A Magyar Nemzeti Bank története* III. A jegybank útja rendszerváltástól rendszerváltásig 1948–1989. Budapest.

BOUVIER, JEAN 1960. *Études sur le krach de l'union générale (1878–1885)*. Paris.

BOUVIER, JEAN 1967. *Les Rothschild*. Paris.

BRANDT, HARM-HINRICH 1978. *Der Österreichische Neoabsolutismus: Staatsfinanzen und Politik 1848–1860*. 1–2. Bd. Göttingen.

BRUSATTI, ALOIS 1960. Unternehmungsfinanzierung und Privatkredit im österreischischen Vormärz. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. 13. Bd. Wien

BUD MELITTA 1941. *A Valero selyemgyár. Az első pesti gyár története*. Budapest.

BÜCHLER SÁNDOR 1901. *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig*. Budapest.

CAIRNCROSS, A. K. 1953. *Home and Foreign Investment 1870–1913*. Cambridge.

CAMERON, RONDO E. 1961. *France and the Economic Development of Europe 1800–1914. Consequence of Peace and Seeds of War*. Princeton.

CAMERON, R.–BOVYKIN, V. I. (ed.) 1991. *International Banking 1870–1914*. Oxford.

CHAPMAN, STANLEY 1984. *The Rise of Merchant Banking*. London.

CIEGER ANDRÁS 2008. *Lónyay Menyhért 1822–1884. Szerepek – programok – konfliktusok*. Budapest.

CORTI, EGON C. C. 1928. *Das Haus Rothschild in der Zeit Seiner Blüte 1830–1871*. Leipzig.

COTTRELL, P. L. 1969. London Financiers and Austria 1863–1875: the Anglo-Austrian Bank. *Business History*, 106–120.

COTTRELL, P. L. 1975. *British Overseas Invesment in the Nineteenth Century*. London and Basingstoke.

COTTRELL, P. L. 1982. London, Paris and Silver 1848–1867. In: *Business, Banking and Urban History*. Ed. A. SLAVEN és D. H. ALDCROFT. Edinburgh, 129–146.

COTTRELL, PHILIP L. 1983. Aspects of Western Equity Investment in the Banking Systems of East Central Europe. In: *International Business and Central Europe. 1918–1939*. Ed. A. TEICHOVA and P. L. COTTRELL. Leicester, 309–347.

Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. 1928. Közzétette: CSENGERY LÓRÁNT. Magyarország újabbkori történetének forrásai. Budapest.

CS. JELENIK IMRE 1881. *Weninger Vince élet- és jellemrajza*. Budapest.

DAVIS, RICHARD 1983. *The English Rothschilds*. London.

DEÁK ANTAL ANDRÁS–LANIER, AMELIE 2002. Der Verbindung Stephan Széchenyi und Georg Sina und das Unternehmen Kettenbrücke. Frankfurt am Main. Europaische Hochschulschriften, Bd. 931.

DESEWFFY EMIL 1856. *Über die schwebenden österreichischen Finanz-fragen*. Pest, Wien und Leipzig.

Die Disconto-Gesellschaft 1851 bis 1901. Denkschrift zum 50 Jährigen Jubiläum. 1901. Berlin.

DÓKA KLÁRA 1979. *A pest-budai céhes ipar válsága (1840–1872)*. Budapest.

DON, YEHUDA 1961. *Anglo-Hungarian Economic Relations 1867–1914*. University of London Library. Unpubl. Ph. D. Diss.

ECKHART FERENC 1941. *A magyar közgazdaság száz éve 1841–1941*. Budapest.

EGRY GÁBOR 1995. Az 1873-as tőzsdekrach hatása a magyarországi hitelszervezetre. *Történ Ész*, 1–2. 64–145.

EGRY GÁBOR 2009. *Nemzeti védgát vagy szolid haszonszerzés? Az erdélyi szászok pénzintézeti rendszere és szerepe a nemzeti mozgalomban (1835–1914)*. Csíkszereda.

EGYED ÁKOS 1981. A hitelrendszer: bankok, takarékpénztárak. az erdélyi kapitalizmus etnikai arca. In: Uő: *Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848–1914*. Bukarest, 168–191.

EMDEN, P. H. é. n. [1937] *Money Powers of Europe in the 19 and 20 Centuries*. London.

ENDREI WALTER 1967. Közkeletű tévedések a Gácsi Posztómanufaktúra történetével kapcsolatban. *Történelmi Szemle*, (X. évf.) 2. 217–225.

FARÁDY GÁBOR–HAVAS GÁBOR–SZABÓ LÁSZLÓ 1969. A Magyar Beruházási Bank 20 éve. I. rész. *Pénzügyi Szemle*, 5. 361–373.

FÁY ANDRÁS 1839. *Terve a Pest-megyei köznép számára felállitandó takarék-pénztárnak.* Buda. [Reprint: Budapest, 1986.]

FELLNER FRIGYES 1911. *A valuta rendezése Magyarországon.* Budapest.

FENYVESSY ADOLF 1890. *A Pesti Hazai Első Takarékpénztár-egyesület ötven éves története 1840–1889.* Budapest.

FERGUSON, NIALL 1998. *The World's Banker. The History of the House of Rothschild.* London.

FEST IMRE 1999. *Emlékirataim.* Ford. V. WINDISCH ÉVA. Budapest.

FLANDREAU, MARC 2006. The logic of compromise: Monetary bargainig in Austria-Hungary, 1867–1913. *European Review of Economic History,* 3–33.

FÓTI ANDOR 1982. *Kelepcében az alvilág.* Budapest.

FOUCAULT, MICHEL 1979. *Discipline and Punish. The Birth of the Prison.* [Magyarul: Felügyelet és büntetés. A börtön története. Ford. FÁZSY ANIKÓ, CSŰRÖS KLÁRA. Budapest, 1990.]

FÖLDI TAMÁS 1956. A magyarországi vasútépítés a külföldi nagytőke profitforrása 1867–1900. In: *Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon 1867–1918.* Szerk. PACH ZSIGMOND PÁL–SÁNDOR PÁL. Budapest.

FRANK TIBOR 1975. A magyar agrárexport kérdése az 1860-as évek angol-osztrák kereskedelmi tárgyalásain. *Agrártörténeti Szemle,* 3–4. 477–486.

FRANK, TIBOR 1976. *The British Image of Hungary 1865/70.* Budapest.

FRANK TIBOR (szerk.) 2006. *Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór 1831–1892.* Budapest.

FULFORD, ROGER 1953. *Glyn's 1753–1953.* London.

FÜVES ÖDÖN 1961. Fejezetek a szentendrei görögök életéből. *Antik Tanulmányok,* 1–2. 114–127.

FÜVES ÖDÖN 1972. *Görögök Pesten (1686–1931).* I–II. Kandidátusi értekezés gépirata. Budapest.

GALÁNTAI JÓZSEF 1985. *A Habsburg Monarchia alkonya. Osztrák-magyar dualizmus 1867–1918.* Budapest.

GÁL ÉVA 1976. *Adalékok az óbudai zsidók XVIII. századi történetéhez.* MIOK Évkönyv 1975/76. Budapest, 101–121.

GÁL ZOLTÁN 1997. A magyarországi városhálózat vizsgálata a banki betétforgalom alapján 1910-ben. In: *Kőfallal, sárpalánkkal... Várostörténeti tanulmányok. Rendi Társadalom – Polgári Társadalom* 7. Szerk. NÉMETH ZSÓFIA, SASFI CSABA. Debrecen, 50–69.

GÁL, ZOLTÁN: The Golden Age of Local Banking. The Hungarian Banking Network in the early 20th Century. Budapest. 2010.

GELLÉRI MÓR 1887. *A magyar ipar úttörői*. Budapest.

GELLÉRI MÓR 1906. *Ipartörténeti vázlatok*. Budapest.

GERSCHENKRON, ALEXANDER 1962. *Economic Backwardness in Historical Perspective*. Cambridge, Massachusetts.

GERSCHENKRON, ALEXANDER 1984. A történelem folytonosságáról. Ford. HALMOS KÁROLY. In: *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból. Tanulmányok*. Budapest, 486–527.

GESZLER ÖDÖN 1976. *Másfél évszázad az óbudai kékfestők és textilnyomók között. A Pamutkikészítőgyár története 1826–1976*. I. k. Tőkés gazdasági környezetben. Budapest.

GILLE, BERTRAND 1965–1967. *Histoire de la Maison Rothschild*. Vol. I–II. Geneva.

GILLE, BERTRAND 1970. La fondation du Crédit Mobilier et les idées financieres des frères Péreire. In: *La Banque en France an XIXe Siècle*. Genève, 125–143.

GLÓSZ JÓZSEF 1991. *Tolna megye középbirtokos nemességének anyagi viszonyai a 19. század első felében*. A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XVI. Szekszárd.

GLÓSZ JÓZSEF 1992. A megyei betáblázások és a középbirtokos nemesség. *Aetas*, 4. 44–48.

GOLDZIHER IGNÁC 1984. *Napló*. Budapest.

GOTTAS, FR. 1976. *Ungarn im Zeitalter des Hochliberalismus. Studien zur Tisza-Ära (1875–1890)*. Wien.

GRATZ GUSZTÁV 1934. *A dualizmus kora*. I–II. Budapest.

GROSZMANN ZSIGMOND 1936. A pesti zsidóság második nemzedéke. *Magyar Zsidó Szemle*, (LIII. évf.) 7–12. 231–243.

GROSZMANN ZSIGMOND 1916. *A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt (1835–1848)*. Budapest.

GRÜNWALD BÉLA 1927. *Széchenyi magánhitelügyi koncepciójának szellemi és gazdasági előzményei és következményei a rendi Magyarországon 1790–1848*. Pécs.

GULYÁS PÁL 1943. *Magyar írók élete és munkái*. V. Budapest.

GYÁNI GÁBOR 1983. Hatalom kicsiben és nagyban. A patriarchalizmus történeti változatai. *Világosság*, 7. 425–431.

GYENGŐ LÁSZLÓ 1980. A Pscherer család genealógiája (Graslitz – Wien – Pesti ág). *Levéltári Szemle*, 1–2. 217–226.

GYÖMREI SÁNDOR 1957. *A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig.* Tanulmányok Budapest múltjából XII. Budapest, 197–279.

HAGELMAYER ISTVÁN 1969. A bankrendszer és feladatai. *Pénzügyi Szemle*, 2. 160–168.

HALÁSZ IMRE 1911. *Egy letűnt nemzedék. Emlékezések a magyar állam kialakulásának ujabb korszakából.* Budapest.

HALMOS KÁROLY 2004. A Hatvany-Deutsch dinasztia. In: *Sokszínű kapitalizmus.* Szerk. SEBŐK MARCELL. Budapest, 84–98.

HALMOS KÁROLY 2004. Kornfeld Zsigmond. In: *Sokszínű kapitalizmus.* Szerk. SEBŐK MARCELL. Budapest, 154–166.

HALMOS KÁROLY 2008. *Családi kapitalizmus.* Budapest.

HANÁK PÉTER–HANÁK KATALIN 1964. *A Magyar Pamutipar története 1887–1962.* Budapest.

HANÁK PÉTER 1976. Deák és a kiegyezés közjogi megalapozása (A Pragmatica Sanctio újraértelmezése). In: *Tanulmányok Deák Ferencről.* Zalai Gyűjtemény 5. Zalaegerszeg, 305–335.

HANÁK PÉTER 1982. *The Relationship betwewn Family Enterprise and Managerial Enterprise (Hungary in the 19th and early 20th centuries).* Eighth International Economic History Congress. Budapest, B 9. 39–49.

HEGEDŰS LÓRÁNT é. n. [1917] *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története.* II. k. 1892–1917. Budapest.

HEGEDŰS SÁNDOR 1874. *Tíz év az Osztrák Bank történetéből (1862–1873).* Pest.

HELLER FARKAS 1921. *Pénzügytan.* I. Budapest.

HELMA HOUTMAN-DE SMEDT 1995. Bankengeschichte. In: *Von Aktie bis Zoll: ein historisches Lexikon des Geldes.* Hg. MICHAEL NORTH. München, 38–39.

HENDERSON, W. O. 1975. *The Rise of German Industrial Power 1834–1914.* London,

HENZSEL ÁGOTA 1999. *Nyíregyháza pusztabérlete Császárszálláson (1837–1869).* Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv XIII. Nyíregyháza, 51–63.

HEUBERGER, GEORG (ed.) 1994. *The Rothschilds. Essays on the History of a European Family.* Frankfurt.

HORN EDE 1870. *Bankszabadság. Különös tekintettel a magyar bankmozgalomra.* Pest.

IGGERS, WILMA ABELES 1986.: *Die Juden in Böhmen und Mähren: Ein historisches Ledebuch.* München.

IMLAH, A. H. 1958. *Economic Elements in the Pax Britannica.* Cambridge,

JACQUEMYNS, GUILLAUME 1960–1965. *Langrand-Dumanceau, promoteur d'une puissance financière catholique.* I–V. Bruxelles,

JANCSÓ GYÖRGY 1901. *A magyar házassági és háztartási öröklési jog.* Budapest.

JANKOVICH BÉLA 1899. Agio és áralakulás az Osztrák-Magyar Monarchiában 1867–97-ig. 1–3. *Közgazdasági Szemle,* (23.) 453–492, 567–588, 623–670.

JENKS, LELAND H. 1971. *The Migration of British Capital to 1875.* London. [Első kiadás: 1927.]

JIRKOVSKY SÁNDOR 1940. *Az 1873.-i válság hatása a magyar hiteléletre.* Magyar Takarékpénztárak és Bankok Évkönyve. V.

JIRKOVSKY SÁNDOR é. n. *Az ONB és az 1870.-i bankankét.* TÉBE könyvtár 102. Budapest.

JIRKOVSKY SÁNDOR 1944. *Az Osztrák-Magyar Monarchia jegybankjának története.* Budapest.

JIRKOVSKY SÁNDOR 1945. *A magyarországi pénzintézetek története az első világháborúig.* Budapest.

JUHÁSZ LAJOS 1939. Az 1869-i „pénzválság" és a bankkérdés. *Századok,* 1–3. 33–75.

JUHÁSZ LAJOS 1941. Lónyay Menyhért közös pénzügyminisztersége 1870–71. *Századok,* 9–10. 363–405.

KÁLLAY BÉNI 1877. A bankárüzlet és bankügy. Az angol bank alapítása előtt. *Nemzetgazdasági Szemle,* III. füzet. 19–42.

KÁLLAY ISTVÁN 1972. A családülés. *Levéltári Közlemények,* 1. 3–32.

KAPOSI ZOLTÁN 1992. A falusi hitelélet néhány sajátossága. *Aetas,* 4. 34–44.

KATUS LÁSZLÓ 1970. Economic Growth in Hungary during the Age of Dualism (1867–1913). A Quantitaive Analysis. In: *Socio-Economic Researches on the History of East-Central Europe.* Budapest. 35–127.

KATUS LÁSZLÓ 1978. Magyarország gazdasági fejlődése (1890–1914). In: *Magyarország története.* VII. 1. Budapest, 263–413.

KATUS LÁSZLÓ 1979. A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után. In: *Magyarország története.* VI. 2. Budapest, 913–1039.

KELEMEN JÓZSEF 1938. *A magyar hitelügy története legújabb időkig. A főbb kérdések elméleti összefüggéseinek tárgyalásával.* Budapest.

KELLÉR ANDOR é. n. *Mayer Wolffia (Wahrmann Mór életregénye).* H. n.

KEREKES GYÖRGY 1913. *A kassai kereskedők életéből harmadfélszázad 1687–1913.* Budapest.

KISS ZSUZSANNA 2009. A belga bank Magyarországon. In: *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére.* Szerk. HALMOS KÁROLY et al. Budapest, 352–359.

KISS ZSUZSANNA 2010. A Zala megyei nemesi pénztár – egy hitelintézet születése. *Aetas*, 2. 76–101.

KLEMENT JUDIT 2000. Egy családi részvénytársaság a századelőn. A Gizella Gőzmalom Rt. 1905–1917. *Korall*, 2. 61–81.

KLEMENT JUDIT 2004. Krausz Mayer és fiai. In: *Sokszínű kapitalizmus*. Szerk. SEBŐK MARCELL. Budapest, 166–180.

KLEMENT JUDIT 2010. *Gőzmalmok a Duna partján. A budapesti malomipar a 19–20. században.* Budapest.

KOMLOS, JOHN 1983. *The Habsburg Monarchy as a Customs Union. Economic Development in Austria-Hungary in the Nineteenth Century.* Princeton. [Gyenge magyar fordítása: Uő: 1990. Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac. Ausztria–Magyarország gazdasági fejlődése a tizenkilencedik században. Budapest.]

KONCZ E. KATALIN 1979. *Párhuzamos életrajzok (adalékok a magyarországi tőkés vállalkozás történetéhez 1873–1914-ig).* MKKE szakdolgozat.

KONCZ E. KATALIN [1983] *A hatvaniaktól a Hatvanyakig. (Kísérlet egy nagyvállalkozó család pályájának elemzésére.)* Gépiratos doktori disszertáció. Budapest.

KONCZ E. KATALIN 1983. A Hatvany-Deutsch család. *História*, 2. 28–30.

KONCZ E. KATALIN 1986. Vergleich der Unternehmungsstrategien von zwei Großunternehmerfamilien (Die Familien Haggenmacher und Hatvany-Deutsch). In: *Bürgertum und Bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa.* I. k. Szerk. BÁCSKAI VERA. Budapest, 335–419.

KONDOR VIKTÓRIA, M. 1959. *Az 1875-ös pártfúzió.* Budapest.

KONEK SÁNDOR 1880. *Emlékbeszéd Weninger Vincze l. t. fölött.* Budapest.

KÓNYI MANÓ 1903. *Deák Ferencz beszédei.* IV. 2. kiad. Budapest.

KÓSA JÁNOS 1937. *Pest és Buda elmagyarosodása.* Budapest.

Kossuth Lajos Iratai. 1902. IX. Budapest.

KOSSUTH LAJOS 1966. *Ifjúkori iratok. Törvényhatósági tudósítások.* S. a. r. Barta István. Kossuth Lajos Összes Munkái VI. Budapest.

KOVÁCS EDIT 1971. Az úrbéri kármentesítési kötvények tőzsdei árfolyamának alakulása, 1856–1867. *Agrártörténeti Szemle*, 1–2. 77–85.

KŐRÖSI JÓZSEF 1875. *Pest városi adó tanulmányok. Az 1871. és 1872. évi adatok alapján.* Budapest főváros Statisztikai Hivatalának Közleményei X. Budapest.

KÖVÉR GYÖRGY 1982. *Iparosodás agrárországban. Magyarország gazdaságtörténete 1848–1914.* Budapest.

KÖVÉR GYÖRGY 1984. A brit tőkepiac és Magyarország: az Angol–Magyar Bank (1868–1879). *Századok,* 3. 486–513.

KÖVÉR GYÖRGY 1986. *1873. Egy krach anatómiája.* Budapest.

KÖVÉR GYÖRGY 1986. Az Osztrák–Magyar Monarchia bankrendszerének fejlődése. *Közgazdasági Szemle,* 3. 312–325. [Németül: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1988. 3. Berlin, 47–69.]

KÖVÉR GYÖRGY 1987. Egy kereskedő-bankár kapcsolatrendszere – Kohen I. I. 1869-es csődperének tanulságai. In: *Rendi Társadalom – Polgári Társadalom* ide kellene egy szám. Szerk. Á. VARGA LÁSZLÓ. Salgótarján, 321–331.

KÖVÉR GYÖRGY 1987. Egy magánbankár a XX. században – Krausz Simon. *Valóság,* 9. 56–62.

KÖVÉR GYÖRGY 1989. A részvényesek névjegyzéke mint társadalomtörténeti forrás. In: *Kutatás – módszertan. Rendi Társadalom – Polgári Társadalom* 2. Szerk. ERDMANN GYULA. Gyula, 118–125.

KÖVÉR GYÖRGY 1991. The Austro-Hungarian Banking System. In: Cameron / Bovykin, 319–345.

KÖVÉR GYÖRGY 1992. A dualizmus-kori tőkeimport-számítások historiográfiai és módszertani kérdései. *Aetas,* 4. 5–19.

KÖVÉR GYÖRGY 1993. Die zweite Blütezeit: Die Pester Privatbankiers und die Industriefinanzierung vor und nach dem Ersten Weltkrieg. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtwissenschaften,* 4. 574–585.

KÖVÉR GYÖRGY 1993. Az Osztrák–Magyar Bank, 1878–1914. In: *A Magyar Nemzeti Bank története* I. Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig. 1816–1924. Budapest, 155–343.

KÖVÉR GYÖRGY 1993. M. L. Herzog & Comp. Három nemzedék öröksége. *Budapesti Negyed,* 1. 43–56.

KÖVÉR GYÖRGY 1995. Nagykereskedőtől a bankárig. In: *Vera (nem csak) a városban. Rendi társadalom – polgári társadalom szám. Supplementum.* Szerk. Á. VARGA LÁSZLÓ. Budapest, 23–29.

KÖVÉR GYÖRGY 1997. Egy biedermeier cipszer polgárcsalád életstratégiája. In: *Kőfallal, sárpalánkkal... Várostörténeti tanulmányok. Rendi társadalom – polgári társadalom* 7. Debrecen, 175–180.

KÖVÉR GYÖRGY 1997. A pesti kereskedő-bankár másodvirágzása és az iparfinanszírozás a 20. század első felében. *Replika*, 25. 47–55.

KÖVÉR GYÖRGY 1997. Nagy vagyonok legendáriuma. *Café Bábel*, 1. 13–35.

KÖVÉR GYÖRGY 1999. Budapest „legjobb adósai" (1879 – 1890) In: *A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére.* Szerk. GYÁNI GÁBOR–PAJKOSSY GÁBOR. Debrecen, 125–137.

KÖVÉR GYÖRGY é. n. [2001] *A Magyar Külkereskedelmi Bank története dokumentumokban és emlékezésekben.* hely?

KÖVÉR GYÖRGY 2001. A bécsi Rothschildok és az 5%-os magyar papírjáradék (1881–1893). *Aetas*, 3–4. 140–159.

KÖVÉR GYÖRGY 2002. A Schosberger-klán. In: Uő: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok.* Budapest, 47–53.

KÖVÉR GYÖRGY 2002. 1873: válságok és bankok Magyarországon. In: Uő: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok.* Budapest, 221–232. [Eredetileg németül: Das Jahr 1873. Die Wirtschatftskrise und die Banken in Ungarn. Geld und Kapital, 1999. Jahrbuch der Gesellschaft für mitteleuropäische Banken- und Sparkassengeschichte. Bankenkrise in Mitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Hg. R. TILLY. 49–69.]

KÖVÉR GYÖRGY 2002. Cégek és piacok között. A Rothschild-konzorcium és a magyar kincstári utalványok, 1873–1874. (esettanulmány). In: Uő: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok.* Budapest, 283–298.

KÖVÉR, GYÖRGY–POGÁNY, ÁGNES 2002. Die binationale Bank einer multinationalen Monarchie. Die Österreichisch–Ungarische Bank (1878–1922). *Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte* 94. Stuttgart.

KÖVÉR GYÖRGY 2003. Az aranyjáradék-konverzió kezdetei (1881). Egy nemzetközi értékpapír-tranzakció kutatásának problémái. In: *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére.* Szerk. K. HORVÁTH ZSOLT–LUGOSI ANDRÁS–SOHAJDA FERENC. Budapest, 475–502.

KÖVÉR GYÖRGY 2003. A „láthatatlan" aláíró. A 4%-os államkötvények jegyzői 1881-ben. *Korall*, 14. 54–79.

KÖVÉR GYÖRGY 2004. Kincstár és konzorcium: a magyar aranyjáradék-konverzió mérlegei, 1881–1884. *Aetas*, 1. 74–100.

KÖVÉR GYÖRGY 2005. Osztrák credit – magyar hitel. Az Osztrák Creditanstalt és a Magyar Általános Hitelbank kartellje (1871–1900). *Századok*, 5. 1261–1284.

KÖVÉR GYÖRGY 2005. Bankárok és bürokraták. A Magyar Általános Hitelbank igazgatósági tanácsa és igazgatósága (1876–1905). *Aetas*, 1–2. 83–102.

KÖVÉR GYÖRGY 2006. „Wahrmann és fia” In: *Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór 1831–1892.* Szerk. FRANK TIBOR. Budapest, 77–91.

KÖVÉR GYÖRGY 2008. A magánélet titkai és a napló. Nők, szerelem, házasság Kállay Béni életében. *Aetas*, 3. 82–101.

KÖVÉR GYÖRGY 2009. Kállay kontra Kállay. Zálogváltó- és osztályos örökösödési per a jobbágyfelszabadítás korából. In: *Pénztörténet – gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára.* Szerk. BESSENYEI JÓZSEF–DRASKÓCZY ISTVÁN. Budapest–Miskolc, 220–231.

[Krausz] *Életem. Krausz Simon emlékiratai.* 1937. H. n.

KRAUSZ SIMON é. n. *Naplójegyzetek (1931–1934).* (A család tulajdonában.)

KUBA JÁNOS 1935. Az értéktőzsde eseményei az aranymérlegtől napjainkig. *Közgazdasági Szemle*, (59.) 224–230.

KUNCZ ÖDÖN 1922. *A magyar kereskedelmi- és váltójog vázlata.* Budapest.

LAJOS, GEORGIOS 1972. *Simon Sina.* Athén. (görögül)

LAKATOS SAROLTA 2002. Adatok a Kállay-családfához. In: *A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* XLIV. Nyíregyháza, 267–281.

LAMPE, JOHN R. 1972. Serbia. In: *Banking and Economic Development.* Ed. CAMERON, RONDO E. New York, 122–168.

LAMPE, JOHN–JACKSON, MARVIN 1982. *Balkan Economic History 1550–1950. From Imperial Borderland to Developing Nations.* Bloomington.

LANDES, DAVID S. 1960. *The Bleichröder Bank: An Interim Report.* Leo Baeck Institut Yearbook V. 201–221.

LANDES, DAVID 1969. The Old Bank and the New: The Financial Revolution of the Nineteenth Century. In: *Essays in European Economic History 1789–1914.* Ed. F. CROUZET, W. H. CHALONER és W. M. STERN. London, 112–128 [Eredetileg: 1956.]

LANIER, AMELIE 1995. *Die Kreditwesen Ungarns im Vormärz.* Frankfurt am Main, Europaische Hochschulschriften, Bd. 638.

LANIER, AMELIE 1998. *Die Geschichte des Bank- und Handelshauses Sina.* Frankfurt am Main, Europaische Hochschulschriften, Bd. 805.

LENGYEL GYÖRGY 1989. *Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében.* Budapest.

LESZNAI ANNA 1966. *Kezdetben volt a kert.* I–II. Budapest.

LIEDEMANN ROSE geb. Riecke 1899. *Erinnerungen. Als Handschrift gedruckt.* Waldheim. [A család birtokában.]

LIESE, JOACHIM KURT-WILHELM 1988. *Staatskredit und Defizitfinanzierung in den ersten konstitutionelle Periode der Habsburger Monarchie 1860–1867.* Dissertation. Wien.

LÓNYAY MENYHÉRT 1875. *Közügyeinkről* II. A bankügy. Budapest.

LÖW IMÁNUEL–KULINYI ZSIGMOND 1885. *A szegedi zsidók 1785-től–1885-ig.* Szeged.

LUTHY, HERBERT 1959–1961. *La Banque Protestante en France de la Révocation de l'Edit de Nantes à la Révolution.* I–II. Paris.

Magyar Mezőgazdák Szövetkezete 1891–1941. 1942. Összeállította: SZABÓ MIKLÓS. Budapest.

Magyarország története. 1979. VI. 1–2. Főszerk. KOVÁCS ENDRE, szerk. KATUS LÁSZLÓ. Budapest.

Magyarország története. 1978. VII. 1–2. Főszerk. HANÁK PÉTER, szerk. MUCSI FERENC. Budapest.

MÄRZ, EDUARD 1968. *Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I.* Wien–Frankfurt–Zürich.

MÄRZ, EDUARD–SOCHER, KARL 1973. Währung und Banken in Cisleithanien. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918.* Bd. 1. Wien.

MATHIAS, PETER 1969. *The First Industrial Nation.* London.

MATLEKOVITS SÁNDOR 1894. *Magyarország államháztartásának története 1867–1893.* I. Budapest.

MATLEKOVITS SÁNDOR 1900. Közgazdasági viszony Magyarország és Ausztria között. In: *Közgazdasági Lexikon.* II. Budapest, 462–494.

MCCAGG, WILLIAM O. JR. 1972. *Jewish Nobles and Geniouses in Modern Hungary.* Boulder,

MÉREI GYULA 1943. Wahrmann Mór. *Az Izraelita Magyar Irodalmi Társaság Évkönyve,* 313–343.

MÉREI GYULA 1951. *Magyar iparfejlődés 1790–1848.* Budapest.

MÉREI GYULA 1971. *A magyar polgári pártok programjai 1867–1918.* Budapest.

MICHEL, BERNARD 1976. *Banque et banquiers en Autriche au debut du 20e siècle.* Paris.

MIHÁLYI PÉTER 1998. *A magyar privatizáció krónikája 1989–1997.* Budapest.

MIHÁLYI PÉTER 2000. A bank- és biztosítási rendszer átalakítása I. 1989–1995. *Bankszemle,* 1–2. 31–53; 3. 7–31.

MILHOFFER SÁNDOR 1904. *Magyarország közgazdasága.* 1–2. Budapest.

MOESS ALFRÉD 1968. *Pest megye és pest-Buda zsidóságának demográfiája, 1749–1846.* Budapest.

MORAWITZ, CARL 1914. *50 Jahre Geschichte einer Wiener Bank.* Wien.

MÜNNICH SÁNDOR 1896. *Igló város története.* Igló.

NAGY LÁSZLÓ JÓZSEF 1972. *A magyar főúri kölcsönök. A parciális obligációk. A záloglevélkibocsátás alapjául szolgáló törlesztéses kölcsön és a pénzintézetek kötvénykibocsátásai Magyarországon.* IV. rész. Budapest.

NEUWIRTH, JOSEPH 1873. *Bankacte und Bankstreit in Österreich-Ungarn 1862–1873.* Leipzig.

PÁSZTOR MIHÁLY é. n. [1940] A százötven éves Lipótváros. Budapest. *Statisztikai Közlemények*, 93. k. 4. sz.

PATYI SÁNDOR 1987. *A Magyar Külkereskedelmi Bank Rt. üzletpolitikája az 1980-as évek követelményeinek tükrében (esettanulmány).* Gépirat.

PEJOVICH, SVETOZAR 1990. *The Theory of Property Rights: Towards a Theory of Comparative Systems.* Dorndrecht–Boston–London.

PEJOVICH, SVETOZAR 1992. *A tulajdonjogok közgazdaságtana.* Budapest.

PÉTERI GYÖRGY 1995. *Revolutionary Twenties. Essays on International Monetary and Financial Relations after World War I.* Trondheim.

PÉTERI, GYÖRGY 2002. *Global Monetary Regime and National Banking. The Case of Hungary, 1921–1929.* Boulder, Colorado.

PETŐ IVÁN–SZAKÁCS SÁNDOR 1985. *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985.* I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968. Budapest.

PLATT, D. C. M. 1980. British Portfolió Investment Overseas before 1870: Some Doubts. *Economic History Review*, 1. 1–16.

POGÁNY ÁGNES 1989. From the Cradle to the Grave? Banking and Industry in Budapest in the 1910 and 1920s. *Journal of European Economic History*, 3. 529–549.

POGÁNY ÁGNES: Bankers and Families. The Case of the Hungarian Sugar Industry. In: A. TEICHOVA–PHILIP COTTRELL (eds.) 1993. *European Industry and Banking 1920–1939. Review of Bank-Industry Relations.* Leicester, oldalszám

POGÁNY ÁGNES 1998. Párhuzamos történetek. Az osztrák és a magyar pénzügyi politika a két világháború között. In: *50 éves a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem.* Jubileumi Tudományos Ülésszak. 2. k. Budapest, 1214–1228.

POGÁNY ÁGNES 2000. Válságok és választások. Pénzügyi politika Magyarországon és Ausztriában, 1931–1936. *Aetas*, 4. 32–49.

POGÁNY ÁGNES 2007. Bankválság és bankkonszolidáció a két világháború között. A Magyar Általános Hitelbank esete. In: *Receptek válságra. Pénz és gazdaság a 20. század első felében*. Szerk. DÉVÉNYI ANNA–RAB VIRÁG. Pécs, 115–135.

POHL, MANFRED 1976. *Einführung in die Deutsche Bankengeschichte. Die Entwicklung des gesamten deutschen Kreditwesens*. Frankfurt am Main.

Politikai Magyarország. 1913. III. k. Magyarország politikai élete. Budapest.

PÓLYA JAKAB 1892. *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és ötvenéves fennállásának története 1841–1892*. Budapest.

PÓLYA JAKAB 1895. *A budapesti bankok története az 1867–1894 években. Az MTA által „Beck Miksa" díjjal koszorúzott pályamű*. Budapest.

PÓLYA JAKAB 1896. *A pesti Polgári Kereskedelmi Testület és a Budapesti Nagykereskedők és Nagyiparosok társulata története*. Budapest.

PRESSBURGER, S. 1959–1976. *Das Österreichische Noteninstitut*. 1816–1966. I. Teil/ 1–3. Bde.; II. Teil/ 1–4. Bde. Wien.

PUKÁNSZKY BÉLA 1940. *Német polgárság magyar földön*. Budapest.

PULSZKY FERENC 1958. *Életem és korom*. I–II. H. n.

RÁCSKAY JENŐ 1988. *Pénzek, bankok, értékpapírok*. Szombathely.

RÁCZ TIBOR 1933. *A Magyar Nemzeti Bank 10 éve a hazai közgazdaság szolgálatában*. Disszertáció gépirata. Budapest.

RADNÓTI JÓZSEF 1925. *Pöröly és pult. 25 portré az ipari és kereskedelmi életből*. Budapest.

RADNÓTI JÓZSEF 1929. *Pesti pénzoligarchák*. Budapest.

RADNÓTI JÓZSEF é. n. [1932] *Kornfeld Zsigmond*. Budapest.

RÁNKI GYÖRGY 1982. A Magyar Általános Hitelbank a 20-as években. *Történelmi Szemle*, 1. 67–81. [Újraközölve: In: Uő. 1983. *Mozgásterek és kényszerpályák. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 286–318.]

RESS IMRE 1993. *Kállay Béni belgrádi diplomáciai működése 1868–1871 között*. Kandidátusi értekezés gépirata. Budapest.

RESS IMRE 2007. Kállay Béni politikai életrajzának dilemmái. In: *A szerb-magyar viszonyok a történelemben*. Újvidék, 233–244.

REYMONT, WŁADISŁAW ST. 1932. *Az ígéret földje*. Ford. MÉSZÁROS ISTVÁN, HAVAS JÓZSEF. Budapest.

RÓBERT PÉTER 1982. Mobilitás és életút. In: *Rétegződés-modell vizsgálat* I. Elmélet és hipotézisek. Budapest, 93–130.

RÓBERT PÉTER 1986. Származás és mobilitás (Műhelytanulmány) In: *Rétegződés-modell vizsgálat* VII. Budapest.

ROBERTS, RICHARD 1993. What's a Name? Merchants, Merchant Bankers, Accepting Houses, Issuing Houses, Industrial Bankers and Investment Bankers. *Business History*, 3. 23–39.

RUDOLPH, RICHARD I. 1976. *Banking and Industrialization in Austria-Hungary. The role of bank sin the industrialization of the Czech Crownlands 1873–1914.* Cambridge.

SALUSINSZKY ISTVÁN 1947. Bankok és Takarékpénztárak a Szovjetúnióban. *Magyar-Szovjet Közgazdasági Szemle*, (I. évf.) 2. 20–24.

SÁNDOR KÁLMÁN 1965. Füstbe ment kölcsön. In: Uő: *Válogatott elbeszélések*. Budapest, 510–513.

SÁNDOR VILMOS 1954. *Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867–1900.* Budapest.

SÁNDOR VILMOS 1959. A budapesti nagymalomipar kialakulása 1839–1880. *Tanulmányok Budapest múltjából* XIII. Budapest, 315–423.

SARLÓS BÉLA 1987. *Deák és a kiegyezés*. Budapest.

SCHACK BÉLA é. n. [1903] *Kereskedelmi iskoláink multja és jelene*. Budapest.

SCHULTE, FRITZ 1912. *Die Bodencreditinstitute der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1841 bis 1910.* München–Leipzig.

SIFTÁR ZOLTÁN 1927. *A magyarországi pénzintézetek ipari érdekeltségei.* Disszertáció gépirata. Budapest.

SIMON, MATTHEW 1968. The Pattern of New British Portfolió Foreign Investment, 1865–1914. In: *The Export of Capital from Britain 1870–1914.* Ed. A. R. HALL. London, 15–45.

SOMOGYI ÉVA 1976. *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyzéshez.* Budapest.

SOMOGYI ÉVA 2001. Vezető magyar tisztviselők a Ballhausplatzon. *Aetas*, 3–4. 115–140.

SOMOGYI ÉVA 2006. *Hagyomány és átalakulás. Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában.* Budapest.

SOMORJAI SZABOLCS 2010. Pest-Pilis-Solt vármegye adósai és hitelezői a 18. század második és a 19. század első felében. *Aetas*, 2. 5–19.

SOÓS LÁSZLÓ 2000. Dokumentumok a kétszintű magyar bankrendszer létrehozásáról. *Századok*, 6. 1449–1503.

SOROKIN, PITIRIM A. 1964. *Social and Cultural Mobility*. New York.

SÖPTEI IMRE 2010. A Schey család Kőszegen, 1794–1883. In: *Előadások Vas megye történetéből* V. Szerk. MAYER LÁSZLÓ, TILCSIK GYÖRGY. Szombathely, 23–39.

SÖPTEI IMRE: *A főkormányzó bankárja. Báró koromlai Schey Fülöp (1798–1881)* (előadás, Győr, 2005).

Spira György 1973. Egy pillantás a Hitel írójának hitelviszonyaira. In: Uő.: *A negyvennyolcas nemzedék nyomában*. Budapest, 151–172. [Eredetileg: 1963.]

STEINECKER, EDUARD 1937. *Lebenserinnerungen*. München.

STEINER, FRITZ G. 1913. *Die Entwicklung des Mobilbankwesens in Österreich*. Wien.

SUDÁR KORNÉLIA 1990. Cukoripari családregény. A Hatvany-Deutschok és Tornyay-Schosbergerek szerepe a magyarországi cukoripar fejlődésében. *Üzemtörténeti Értesítő*, 1–23.

SUTTER, B. 1968. Die Ausgleichsverhandlungen zwischen Österreich und Ungarn 1867–1918. In: *Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. Seine Grundlagen und Auswirkungen*. München, 71–111

SZABAD GYÖRGY 1957. *A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra*. Budapest.

SZABAD GYÖRGY 1965. A hitelviszonyok. In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. II. Szerk. SZABÓ ISTVÁN. Budapest, 184–246.

SZÁDECZKY-KARDOSS TIBOR 1928. *A magyarországi pénzintézetek fejlődése*. Budapest.

SZAKADÁT LÁSZLÓ 1991. A tulajdonjogok problémája a bankrendszerben. In: *Ki fizet a végén?* Budapest, 162–172.

SZALKAY GERGELY: *Ipar-czímtár az 1848-i szökő évre*. Pest, III. évf. évszám

SZÁSZ ANTAL 1947. *Banküzemtan*. (Az MNB és a TÉBE pályadíjával kitüntetett munka.) Budapest.

SZÁSZ ANTAL 1961. *A magyarországi tőkés bankok üzleti politikája és technikája*. Budapest,

SZÁVAY GYULA 1927. *A magyar kamarai intézmény és a budapesti kamara története 1850–1925*. Budapest.

SZEKFŰ GYULA 1920. *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest.

SZÉCHENYI ISTVÁN GRÓF 1830. *Hitel*. Pest. [Reprint, Budapest. 1979.]

Szilágyi Dezső beszédei. 1906. I.

SZIRMAI JENŐ, KUTAS JÓZSEF, GERGELY LAJOS 1993. *Az Országos Takarékpénztár története az 1968–1990 közötti időszakban.* Gépirat.

TAKÁCS PÉTER é. n. Közös és osztatlanul maradt jószág. In: *Kállósemjén. Száz magyar falu könyvesháza.* Szerk. NÉMETH PÉTER. H. n. 56–71.

TALLÓS GYÖRGY 1991. *Fejezetek a Magyar Általános Hitelbank történetéből.* Budapest.

TALLÓS GYÖRGY 1995. *A Magyar Általános Hitelbank (1867–1948).* Budapest.

TEICHOVA, ALICE, MATIS, HERBERT, RESCH, ANDREAS (Hrsg.) 1999. *Business History. Wissenschaftliche Entwicklungstrends und Studien aus Zentraleuropa.* Wien.

TILLY, RICHARD 1966. *Financial Institutions and Industrialization in the Rhineland, 1815–1870.* Madison.

TILLY, RICHARD 1967. Germany. In: *Banking in the early Stages of Industrialization.* Ed. CAMERON, RONDO. New York–Oxford, 151–183.

TOMKA BÉLA 1992. Botos János: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank története. *Budapesti Könyvszemle,* 1. 102–106.

TOMKA BÉLA 1993. A bank-ipar kapcsolat Németországban 1850 és 1913 között. Viták és súlypontok az irodalomban. *Századok,* 1. 127–143.

TOMKA BÉLA 1996. *A magyarországi pénzintézetek rövid története (1836–1947).* Budapest.

TOMKA BÉLA 1999. *Érdek[eltség] és érdektelenség: bank-ipar kapcsolat a századforduló Magyarországán.* Debrecen.

TOMKA BÉLA 1999. A magyar bankrendszer fejlődésének sajátosságai nemzetközi összehasonlításban, 1880–1931. *Századok,* 4. 655–683. [Angolul: TOMKA, BÉLA 2001. The Development of Hungarian Banking: an International Comparison, 1880–1931. *Journal of European Economic History,* 1. 125–162.]

TÓTH TIBOR 1979. Hitelezők és adósok. A kölcsönforgalom kérdéséhez Somogyban 1756–1812. *Történeti Statisztikai Füzetek* 2. Budapest.

TÖRÖK ISTVÁN 1937. A budapesti bejegyzett cégek statisztikája. *Statisztikai Közlemények* 80. k. Budapest.

TREUE, WILHELM é. n. [1973] *Normale Zeiten gibt es nicht. 200 Jahre Bankengeschichte. 225 Jahre Gebr.* Bethmann. Frankfurt /a. M.

UNGÁR LÁSZLÓ 1935. A magyar nemesi birtok eladósodása 1848 előtt, *Századok,* 1–3. 39–60.

UNGÁR LÁSZLÓ 1942. Szempontok a magyar polgári osztály kialakulásának vizsgálatához. *Századok*, 7–8. 306–328.

UNGVÁRSZKI ÁGNES 1989. *Gazdaságpolitikai ciklusok Magyarországon (1948–1988)*. Budapest.

URFUS, VALENTIN 1972. Peněžníci předbřeznové Prahy. *Pražský sborník historický* VII. 107–128.

YEAGER, LELAND B. 1969. Fluctuating exchange rates in the nineteenth century: the experiences of Austria and Russia. In: *Monetary Problems of the International Economy.* Eds. ROBERT A. MUNDELL and ALEXANDER K. SWOBODA. Chicago and London, 62–79.

VÁCZ ELEMÉR 1944. Adatok a szabolcsi zsidó birtok történetéhez. *Szabolcsi Szemle*, (XI. évf.) 38–51.

VADÁSZ EDE 1907. *Adalékok a Wahrmann-, gorlicei Weiss-, Szófer- (Schreiber-) és Fischmann-családok származási adataiból.* Budapest.

VARGA JÁNOS 1958. A bihari nemesség hitelviszonyai a polgári forradalom előtt. *Történelmi Szemle*, 1–2. 21–55.

VARGA LÁSZLÓ 1981. *A csepeli gyáróriás kialakulásának története.* Budapest.

VARGHA GYULA 1885. *Magyarország pénzintézetei. Visszapillantás hitelviszonyaink fejlődésére és a hazai pénzintézetek négy évtized alatti működésére.* Budapest.

VARGHA GYULA 1896. *A magyar hitelügy és hitelintézetek története.* Budapest.

VÁRHEGYI ÉVA 1988. Monetáris politika és gyakorlat 1887–88-ban. In: *Jelentések az alagútból* II. Tanulmányok. Budapest, 13–41.

VÁRHEGYI ÉVA 1995. *Bankok versenyben. A magyar bankpiac állapota, fejlődése és jövője.* Budapest.

VÁRHEGYI ÉVA 1996. Bankrendszer konszolidáció után. *Külgazdaság*, 6. 36–46.

VÁRHEGYI ÉVA é. n. [1998] *Bankprivatizáció. Számadás a talentumról.* Budapest.

VÁRHEGYI ÉVA 2002. *Bankvilág Magyarországon.* H. n.

VASS GERGELY 2003. Bankárok és menedzserek: a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű igazgatótanácsa a századelőn (1892–1914). *Korall*, (14.) 135–159.

VINCZE LÁSZLÓ1982–1983. Egy dunántúli tőkés nagybérlet gazdálkodása (Maisa 1861–1940). *Agrártörténeti Szemle*, 1982. 1–2. 145–183, 1983. 1–2. 238–290, 3–4. 528–570.

VÖRÖS KÁROLY (szerk.) 1978. Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig. *Budapest története* IV. k. Budapest.

VÖRÖS KÁROLY 1979. *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917.* Budapest.

VÖRÖS, KÁROLY 1992. Mór Wahrmann: A Jewish Banker in Hungarian Politics in the Era of the Dual Monarchy. In: *Jews in the Hungarian Economy 1760–1945.* Ed. MICHAEL K. SILBER. Jerusalem, 187–195. [Magyarul: VÖRÖS KÁROLY 1995. Wahrmann Mór – egy zsidó politikus a dualizmus korában. *Budapesti Negyed,* 2. 22–31.]

WALLERSTEIN, IMMANUEL 1976. Modernization: Requiescat in Pace. In: *The Uses of Controversy in Sociology.* Ed. COSER L. & LARSEN O. New York, 131–135.

WEBER, MAX 1982. *A protetáns etika és a kapitalizmus szelleme.* Józsa Péter és Somlai Péter fordítása. Budapest.

WICKENBURG MÁRK 1898. Conversio. In: *Közgazdasági Lexikon.* I. Szerk. HALÁSZ SÁNDOR–MANDELLÓ GYULA. Budapest, 460–475.

WILSON, DEREK 1986. *Rothschild: A Story of Wealth and Power.* London.

ZACHAR JÓZSEF 1981. *Az osztrák-német liberális Alkotmánypárt és a politikai hatalom 1861–1881.* Budapest.

ZAPF, WOFGANG 2001. Modernisierung – Dimensionenen eines Begriffs. In: *Modernisierung – Prozess oder Entwicklungsstrategie? Festschrift für Helmut Klages.* Frankfurt/Main, 13–22.

ŻOLGER, I. 1911. *Der staatsrechtliche Ausgleich zwischen Österreich und Ungarn.* Leipzig.

AZ EGYES ÍRÁSOK EREDETI MEGJELENÉSI HELYE

A magyar banktörténet-írás helyzete és hagyományai. In: *Gazdaságtörténet – könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára.* Szerk. BUZA JÁNOS. Budapest, 2001. 293–303.

Folytonosság és megszakítottság a magyar banktörténetben. (A 2004. évi kaposvári levéltári konferencián elhangzott előadás kézirata. Itt jelenik meg először.)

Hitelkonverziók. A nagykállói Kállay-család hitelügyei a 19. század közepén. *Aetas,* 2010. 2. 45–76.

A bankkérdés: két-bankrendszer vagy binacionális bank (1867–1878). *Századok,* 1993. 1. 89–127.

A pesti kereskedő-bankár ezüstkora, 1847–1873. (Kézirat, 1988. Itt jelenik meg először.)

Rothschild – Sina – Wodianer. Bécsi bankárok az ún. magyar konzorciumban 1867 után. *Budapesti Negyed,* 2006. tél, 54. 39–53.

„Wahrmann és fia" In: *Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór 1831–1892.* Szerk. FRANK TIBOR. Budapest, 2006. 77–91.

„Deutsch Ig. és fia". In: *A Hatvanyak emlékezete.* Szerk. HORVÁTH LÁSZLÓ Hatvany Lajos Múzeum Füzetek 18. Hatvan, 2003. 13–23.

Egy magánbankár a XX. században – Krausz Simon. *Valóság,* 1987. 9. 56–62.

Bankárok és bürokraták. A Magyar Általános Hitelbank igazgatósági tanácsa és igazgatósága (1876–1905). *Aetas,* 2005. 1–2. 93–115.

Budapesti milliomosok a 19. század végén. (A 2001. évi jeruzsálemi konferencián elhangzott előadás kézirata. Itt jelenik meg először.)

Modernisierungsparadigmen und die Entstehung des Bankensystems Ungarns im 19. Jahrhundert. In: *Vorbild Europa und die Modernisierung in Mittel- und*

Südosteuropa. Hg. FLAVIUS SOLOMON, KRISTA ZACH, JULIANE BRANDT. Geschichte. Forschung und Wissenschaft. Band. 29. Berlin, 2009. 189–201.

A brit tőkepiac és Magyarország: az Angol–Magyar Bank (1868–1879). *Századok,* 1984. 3. 486–513.

Gründolás 1869-ben. *História,* 1984. 2. 10–13.

Osztrák credit – magyar hitel. Az Osztrák Creditanstalt és a Magyar Általános Hitelbank kartellje (1871–1900). *Századok,* 2005. 5. 1261–1284.

A Rothschild-konzorcium, a Magyar Általános Hitelbank és a magyar államadósság (1873–1914). (A 2005. évi roubaix-i konferencián elhangzott előadás kézirata. Itt jelenik meg először.)

Az Osztrák–Magyar Monarchia bankrendszere a nemzetközi pénzügyi kapcsolatok rendszerében. In: *Iparosodás és modernizáció.* Szerk. MAZSU JÁNOS. Debrecen, 1991. 43–63. (Bécsi és pesti bankok a Balkánon a századfordulón, részlet)

Bankszervezéstől bankcsonkolásig. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank mint specbank (1948–1950). In: *Megértő történelem. Tanulmányok a hatvanéves Gyarmati György tiszteletére.* Szerk. BARÁTH MAGDOLNA, BÁNKUTI GÁBOR, RAINER M. JÁNOS. Budapest, 2011. 395–409.

Államosítástól a privatizációig. Egy magyar bank útja a 20. század második felében. *Történeti Tanulmányok IX.* Szerk. TAKÁCS PÉTER. Debrecen, 2001. 71–83.

Bankrendszer-váltás – a Külkerbank (MKB) nézőpontjából. In: *Távolodás és közelítések. Rendszerváltás és Kádár-korszak.* Szerk. MAJTÉNYI GYÖRGY és SZABÓ CSABA. Budapest, 2008. 273–283.

NÉVMUTATÓ

Közép-európai
Brókerképző
Alapítvány

www.brokerkepzo.hu

Magyarország első brókerképző intézménye alapvetően oktatási, ismeretterjesztési célok elősegítésére, az értékpapírpiac fejlesztésére és a magyarországi tőzsdei tevékenység színvonalának további emelése érdekében jött létre.

Az alapítvány fő feladatának tartja a magyar értékpapír-piaci kereskedés színvonalának emelését.

• Kiemelkedő figyelmet fordít a fiatalokra. Az alapítvány értékpapír piaci versenyt és tőzsdejátékot hirdet középiskolás diákok részére minden évben.

• Az Alapítvány a fentieken túl az oktatásban való felhasználásra könyvkiadással valamint könyvek terjesztésével is foglalkozik.

Az alapítvány ezen felül ösztöndíjakat ad, pályázatokat finanszíroz, dologi vagy pénzbeli juttatásokat nyújt.

Kiadja: Budapest Főváros Levéltára
Felelős kiadó: Á. Varga László
Nyomta és kötötte: a DIAVÁR Kft.
Felelős vezető: Dancsó Árpád
ISSN 1416-4949
ISBN 978-963-7323-84-3

KÖVÉR GYÖRGY (1949) Hajdúböszörményben született, ahol a Bocskai István Gimnáziumban érettségizett. A debreceni KLTE-n 1973-ban szerzett történelem-orosz szakos tanári diplomát. 1974-ben került akadémiai státusú állásba Budapesten, az MKKE Gazdaságtörténeti Tanszékén. 1991-ben lett a BKE, 1998-ban az ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékének docense, közben 1992 és 2011 között az ELTE Történeti Szociológia Tanszékén is tanított. 2011 óta az ELTE BTK egyetemi tanára. 2001-től vezeti az ELTE Történettudományi Doktor Iskola Társadalom- és gazdaságtörténet Doktori Programját. 2012-ben alapította az MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoportját. 2007 óta az MTA Történeti Bizottsága Gazdaságtörténeti albizottságának elnöke. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület egyik alapító és választmányi tagja (1997 és 2004 között elnöke). 1999-ben a Soros Alapítvány kuratóriuma Ránki György-díjjal, 2012-ben az MTA Akadémiai Díjjal jutalmazta.

A kötet szerzője három évtizede foglalkozik a magyar (és közép-európai) banktörténet kutatásával. Érdeklődését a téma iránt az keltette fel, hogy felismerte: ahhoz, hogy a 19–20. század alapvető történelmi folyamatait tárgyszerűen értelmezni lehessen, újra kell alapozni a magyar gazdaságtörténetírásnak ezt az 1948 után méltatlanul elhanyagolt területét. A banktörténet ugyanis olyan látószöget nyújt a hosszú távú gazdasági és társadalmi folyamatok elemzéséhez, amely nélkül sem egy piacközpont, sem a főváros pénzügyi funkciója, sem az országos, sem a nemzetközi hálózatok működése nem világítható meg. Ehhez azonban Budapest Főváros Levéltára és a Magyar Országos Levéltár mellett a londoni, a párizsi, a bécsi Rothschild-ház archívumában, a bécsi Finanzarchivban, az Osztrák Nemzeti Bank és a Creditanstalt levéltárában kellett kiterjedt feltáró munkát végezni. A több évtizedes kutatások során különböző konferenciákra készült (magyarul csak részben publikált) előadások, műhelytanulmányként kiadatlanul maradt kéziratok és különböző helyeken szétszórva megjelent dolgozatok egybegyűjtése révén áttekinthetőbbé válnak a kutatási terület alapkérdései: az intézmények (a magánbankházaktól a részvénytársasági nagybankokon és jegybankügyön keresztül a nemzetközi pénzügyi konzorciumokig), a legfontosabb üzletágak (a földhitel kérdésétől a váltóüzleten át az államkölcsönökig), a kulcsszereplők (a nevezetes bankárok portréjától a személyzeti politika kialakulásáig). Ezekkel az írásokkal a szerző állást foglal a 19–20. századra vonatkozóan a folytonosság és megszakítottság kérdéséről újra és újra fellángoló magyar történeti vitában. A történész eszközeivel a pesti City rendszerváltásokon átívelő patinás öröksége feltárható és újraalkotható.

BUDAPEST FŐVÁROS LEVÉLTÁRA
VÁROSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

3000,- Ft